DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13908

Nowy-Targ Memorial Book

Sefer Novi-Ṭarg ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Novi-Ṭarg ṿeha-sevivah : Zaḳopanah, Ts'arni Dunayets, Rabḳah, Yordanuv, Shts'aṿnitsah, Ḳroshts'enḳo, Yablonḳah, Maḳov-Podhalansḳi / ha-ʾorekh, Mikhaʻel Ṿaltser-Fas.
IMPRINT	880-02 [Israel] : Irgun yotsʻe Novi-Ṭarg ṿeha-sevivah be-Yiśraʻel, 1979.
DESCRIPT	432, 100 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Nowy-Targ (Nowy Sącz)
	Nowy Targ (Nowy Sącz, Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Nowy-Targ (Nowy Sącz)
ADD'L NAME	Walzer-Fass, Michael.
ADD'L TITLE	Remembrance book Nowy-Targ and vicinity

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר נובי-טארג והסביבה

ספר נובי־טארג
והסביבה

זאקופנה, צ׳ארני דונאייץ, ראבקה, יורדנוב,
שצ׳אוניצה, קרושצ׳נקו, יבלונקה, מאקוב־פודהלנסקי

הוצא לאור על־ידי ארגון יוצאי נובי־טארג והסביבה בישראל

ישראל — ה׳ תשל״ט — 1979

העורך:

מיכאל וולצר — פאַס

ועד להוצאת הספר:

יהודה בלדגרין, שושנה בן־עמי (נטוביץ), פרניה טיגר (נצר),
צבי ניר (גרסטנר), יהודה קסטנבאום, ברוך רמר, משה שאַפירא

נדפס בישראל

אחדות דפוס אופסט ובלט בע"מ, תל־אביב, לבונטין 5

גלופות צינקוגרפיה „ארץ־ישראלית", תל־אביב, לבונטין 30

כתב זאת זכרון בספר

(שמות י״ז, י״ד)

שם עולם אתן־לו,
אשר לא יכרת

(ישעיהו נ״ו, ה)

תוכן עניינים — אינהאַלט

תולדות וזכרונות — געשיכטע און זכרונות

צילומים 10
עם פרסום ספר־הזכרון — שושנה בן־עמי (נטוביץ) 13
הספר — מצבת זכרון לפודהלה היהודית — צבי ניר (גרסטנר) 14
דבר העורך — מיכאל ולצר־פאַס 15
מפת פודהלה 18
דפים לתולדות הישוב היהודי בנובי־טאַרג (ניי־מאַרק) — ד״ר אברהם חומט 19
בלעטער צו דער געשיכטע פון יידן אין נאָווי־טאַרג — ד״ר אברהם חומט 26
נובי־טאַרג עירנו — ד״ר צבי (הרמן) קולבר 35
א. לאחר הסיפוח — לאוסטריה 36
ב. החוקה החדשה 37
ג. הפעולה בשדה הכלכלה: מסחר, תעשיה ומלאכה 37
ד. ההתחרות בין הפולנים ליהודים 41
ה. פקידות ומקצועות חפשיים 42
ו החיים הדתיים והציבוריים 45
ז. רבנים, דיינים ושוחטים 46
ח. בית הכנסת הגדול ובתי התפילה האחרים 48
ט. בית העלמין 50
י. בתי הספר בעיר 51
יא. מוסדות כספיים 53
יב. ארגוני הסוחרים 54
יג. ארגונים ציבוריים 54
יד. היחסים עם האוכלוסיה הפולנית 55
טו. יהודי פודהאלה בימי מלחמת העולם הראשונה 56
טז. לנין התגורר בכפר סמוך לנובי־טאַרג 56
יז. מפקדה צבאית בעיר 58
יח. התעוררות התנועה הלאומית היהודית 60
מימים עברו — ליאופולד טרפר 62
נובי־טאַרג עיירתי — קלמן שמעון דגן 67
על התנועה הדתית לאומית בנובי־טאַרג — יצחק נרי (ליכט) 73
א. בית הספר יבנה 74
ב. תנועת ה„מזרחי" 76
ג. „צעירי מזרחי" ו„ברוריה" 76
ד. „השומר־הדתי" 78
א. נובי־טאַרג החסידית — צבי ניר (גרסטנר) 80
ב. „השומר־הדתי" בנובי־טאַרג 81
קן „השומר־הצעיר" בנובי־טאַרג — סבינה להב (ארנסט) 85
זכרונות מקן „עקיבא" בנובי־טאַרג — שושנה בן עמי 92
„עקיבא" בפודהאלה — גניה רנד־מקוביץ 99
עלייתי ארצה — הלה מילר־אסם 101

הספריה — מוקד ההתארגנות החברתית בנובי־טאַרג — י. טראַתשטיין . . . 103
הספריה בנובי־טאַרג — חוה לנגר־האחר 104
„הגבור" — מועדון הספורט היהודי בנובי־טאַרג — ברוך רמר 106
א. יום חמישי, יום יריד בעירנו — שושנה נטוביץ־בן־עמי 109
ב. האנטישמיות בנובי־טאַרג 111
האבקות עם שחר... — יאַנק לנגר 113
זכרונות מילדותי — דוד גולדברג 115
עיירתי נובי־טאַרג — מיכאל ברגמן 116
זכרונות מן הימים ההם — משה גבירץ 118
צרור זכרונות — יוסף דרנגר 119
עירי נובי־טאַרג — שושנה ליברמן 120
החיים היהודיים בחבל פודהאלה — יהודה בלדגרין 121
אונדזערע שטעטעלעך אין פאדהאלע — יהודה בלדגרין 125
היתה עיירה זאַקופנה — אננה פולק־פאַס 127
תרומת זאקופנה היהודית — מוניק פיבוק 131
פעילותו של הנוער היהודי בזאקופנה — משה גמינדר 133
העיירה ראבקה זדרוי — יוסף גלר (גיל) 135
קהילת לונצקו — מרדכי שיין 138
א. עיירתי קרושצ'נקו — משה אהרן זיסקינד 139
ב. מוסדות אזוריים 140
ג. בית הכנסת שבעיירה 141
ד. ארגוני הנוער היהודיים 143
עיירתי שצ'אוניצה — הרב מאיר רפאל ציגלר 146
פרק מנוף ילדותי — הלה מילר־אסם 147

רבנים — אישים — דמויות ומשפחות

הרב יעקב יוקיל הירש — צבי ניר (גרסטנר) 150
לזכר הרבי ישראל דוד — יהודה גרסטנר 152
הרב ר' ישראל שרייבר (יארדאנאוו) — „אהלי שם" 152
הרב ר' אלי אייכנשטיין (זאקופנה) — „אהלי שם" 152
אין אַנדענק פון אַן אומגעקומענעם יונגן גדול — יוסף פרידענזאן . . . 153
ר' שמעון אנגלנדר — יצחק המר 156
דמויות מעולם שהיה ואיננו עוד — ד"ר צבי קולבר 158
א. ד"ר הרמן שיין 158
ב. ד"ר ברנרד כהן 159
ג. איגנאצי המרשלג 160
ד. הרמן צבי פישגרונד 161
לזכר אלה שהיו ואינם עוד — משה ראנד 162
תולדות משפחה אחת — צבי אליעזרי־לזרקוביץ 164
לזכר הורי, טונצ'ה ושלמה גרינשפן — חיה גרינשפן־מלמן 167
אמי — חנה גרין־גבירץ 168
אל האם — הלה מילר־אסם 170
מצבה בדרך (לזכרו של משה בלדינגר) — שרה קריין־מארק 171
ביתנו שבדלוגה 132 — שרה קריין־מארק 172
זכרונות מילדותי — דוד גולדברג 174

בית־אבא — יוסף דרנגר . . . 178
בני משפחתי — גילה קניפל־שפריי . . . 179
נערים מספרים — יואכים טראונשטיין . . . 180
לזכר הורי ואחי — יואל בראונפלד (בר־שירה) . . . 181
בית יוסף ומלכה (אַנגלנדר) זיסקינד — משה אהרן זיסקינד . . . 182
ד״ר ברתולד — ברוך פאס — ד״ר צבי הרמן קולבר . . . 183
יוסף פולקמן — ד״ר צבי הרמן קולבר . . . 184
זכרונות מביקור בצ׳אַרני־דונאַיץ — מיכאל ולצר־פאס . . . 185
צווישן בערג — מנחם סטעמפעל . . . 188

ה ח ו ר ב ן

א. נובי־טאַרג, בפרוס פלישת הצבא הגרמני לעיר — ד״ר דוד יעקובוביץ 190
כניסת הצבא הגרמני ומשלוח של יהודים כבני ערובה לגרמניה . . 191
מעשי רצח ע״י ה„איינזאַץ גרופע וינה״ . . . 192
הגזרות הראשונות . . . 193
המועצה היהודית . . . 194
שכונה יהודית . . . 195
„שופים״ ומחנות עבודה, המשך הרדיפות . . . 196
מעשי רצח בשנים 1940—41, האקציות הראשונות . . . 198
הימים האחרונים לפני הגירוש . . . 202
האקציה הסופית, הטבח בבית הקברות . . . 203
הדרך האחרונה להשמדה, מחנה עבודה בנובי־טאַרג . . . 206
אנשי נובי־טאַרג במחנה פלאשוב . . . 210
סיבות הכליה הטוטאַלית של קהילת נובי־טאַרג . . . 211
הריסת בית הקברות בנובי־טאַרג . . . 214
ב. זאקופנה (גירוש יהודי זאקופנה והסביבה, מלון פאלאס מטה של גסטפו, מחנה העבודה „סטואג״, פסק דין של בית המשפט) . . . 216
ג. ראבקה (התקופה הראשונה של המשטר הנאצי, האקציה נגד יהודי ראבקה, אקציות אחרות ביער שליד בית הספר לחניכי ה־ס.ס.) . . 221
ד. יורדנוב (העיר בימים הראשונים לפלישת הצבא הגרמני, האקציות האכזריות, מעשי רצח בבית הקברות ביורדנוב) . . . 226
ד. שצ׳אַווניצה . . . 232
ו. קרושצ׳נקו על הדונאַיץ . . . 233
ז. צ׳אַרני־דונאַיץ . . . 234
ח. מאַקוב פודהאַלנסקי . . . 235
מאורעות שהתרחשו באזור נובי־טאַרג אחרי שחרורו . . . 237
נספחים מתקופת החורבן . . . 240
ה„יודנראַט״ בזאַקופנה — אלכסנדר בן־עמי . . . 244
קורותי בתקופת השואה — חנה הורנונג גראסגרין . . . 250
מתוך עדותו של מאַריאַן דרליך . . . 252
פרקי זכרונות מ„הימים־ההם״ — אברהם ריגר . . . 256
יום הגירוש — נחום בק . . . 260
במחנה ריכוז סובייטי בתקופת המלחמה — משה סיני . . . 262
קטעי זכרונות מתקופת המלחמה — משה ראנד . . . 262
מעשי רצח בתשעה באב — הרטה גרינשפן־נטוביץ . . . 264

קטעי זכרונות מתקופת השואה — פרניה טיגר (נצר) 265
העיירה ראבקה בתקופה הראשונה של המשטר הנאצי — ד״ר דוד יעקובוביץ 268
(הקמת בית ספר לחניכי ה־ס.ס. בראבקה, ראורגניזציה של בית הספר, האקציה הראשונה, המשך האקציות, רצח משלוח יהודים דתיים, התנהגו־תו של רוזנבאום כלפי משרתיו, מעשי פשע של רוזנבאום ועוזריו, האקציה הסופית, העברת ידיעות על מאורעות ראבקה לעולם החפשי, גורל היהודים שמוינו לעבודה במחנה, משפטו של הפושע רוזנבאום, הדים על המשפט בעתונות ההאמבורגית, גורלם של פושעי ראבקה האחרים)
פרשת שחרורו של וילהם רוזנבאום מכלאו — יהודה קסטנבאום 293
(תזכיר אל שגרירות גרמניה, סערה בעתונות ובפרלמנט של המבורג, התפטרות שר המשפטים ושובו של רוזנבאום לכלא)
בראבקה זדרוי בימי השואה — יהודה קסטנבאום 297
יום הגירוש — יואכים טראונשטיין 299
החשמלאים היהודים — הירש שיפלרין 300
כך חוסלה קהילה ראבקה זדרוי — צבי שיפלדרין 306
ראבקה זדרוי במלחמת העולם השניה — יוסף גלר־גיל 311
פרק זכרונות — פלה קושניר (לבית גסנר) 312
עיירתי יורדנוב — רץ אלוני 313
ביערות יורדנוב — חנה וינדשטראוך 315
עיירתי שצ׳אַווניצה — הרב רפאל מאיר ציגלר 320
סבלותיהם של יהודי אוראווה — אטלקה ווייסברג 321
ניצוצות (לאור הכתבות ב„הבוקר״, „הארץ״, „דבר״) 324
ביקור בנובי־טאַרג בשנת 1975 — אדק אדוורד ארברמן 327

יוצאי נובי־טאַרג והסביבה בישראל

ארגוננו ומשימותיו — יהודה בלדגרין 332
באזכרה לקדושי עיירותינו, תל־אביב 1964 — ד״ר יעקב מיקנברון . . . 335
א. מרדכי לבנברג, שושנה בן־עמי 337
ב. לזכר אירנה — רחל מרכוס־פולקמן 338
ד״ר יעקב מיקענברון — ד״ר אברהם כאמעט 340
ד״ר עקיבא שמואל מילגרוים — אריה דיאמנט 344
ד״ר עקיבא שמואל מילגרוים — סבינה להב 346
ד״ר ישראל האמרשלג — ד״ר צבי קולבר 347
דפי הנצחה / אָנדענק בלעטער 350

צילומים — פאָטאָגראַפיעס

א. תולדות וזכרונות

מפת פודהלה 18
נובי־טארג 21
נובי־טארג, הגשר על הדונאַיץ 25
נובי־טארג ביום־שוק 41
הכיכר ע״ש סלובצקי (בי״ס עממי לבנות, בי״ס לבנים, בית הסוקול . . . 43
בית הכנסת, קטע מהחזית המערבית 49
בית הספר העממי האנדרטה לזכר וולאדיסלאוו אורקאן 51
בנין הגימנסיה הממשלתית בנובי־טארג 52
פורונין, המוזיאון ע״ש לנין 57
תחנת הרכבת 58
חוג אקדמאים 60
בית חולים עירוני 68
קטע מהכיכר ובית העיריה בנובי־טרג 69
בלונדר, קורנגוט, שמעון שפריי 71
חברי תנועת: „השומר הדתי״ בנובי־טרג 77
קבוצת חסידים עם הרבי על הגשר 78
אהרן גרסטנר 80
קן „השומר הדתי״ 82
שפיץ, שיף, צבי גרסטנר (ניר), שפיץ 83
קבוצת חברי „השומר־הצעיר״ בשנת 1929 — טיול בהרי הטאַטרי 85
קן „השומר הצעיר״ בנובי־טארג 86
קן „השומר־הצעיר״ בנובי־טאַרג 87
„השומר־הצעיר״ 89
קבוצת חברי „השומר הצעיר״ — טיול ל„עין הים״ 90
מחנה קיץ שומרי בכפר קוקושקוב 91
קן „עקיבא״ בנובי־טארג 92
„עקיבא״ קבוצת „אנחנו״ 93
„עקיבא״ קבוצת מרגלית 94
ערב הרצל — תמונה מתוך הצגה: כיסופים לגאולה והגשמה חלוצית . . 95
גדוד ב׳ „עקיבא״ 96
טיול בהרי הטאטרי 96
קן: „עקיבא״ בנובי־טארג 97
„עקיבא״ בפודהלה, גדוד א׳ וגדוד ב׳ 99

גדוד ב׳ „עקיבא״ 100
„עקיבא״ גדוד א׳ 102
„הגבור״ קבוצת כדורגל 107
ספורט במושבת קיץ של „השומר־הצעיר״ בכפר קוקושקוב 107
„מכבי״ קבוצת ספורט 108
יום שוק בנובי־טארג 110
מושבת קיץ של „השומר־הצעיר״ בכפר קוקושקוב 117
זאקופנה — מראה על הגבונט 121
„עקיבא״ קרושצ׳נקו 122
ראבקא — הצגה לטובת קרן קימת לישראל 124
חג הביכורים 124
הרבי ותלמידי ה„חדר״ בזאקופנה בשנות השלושים 128
קן „עקיבא״ בזאקופנה 128
זאקופנה, בפברואר 1939, כנס ספורט בינלאומי, התחרות בסקי (גלישה) . 130
טיול בהרי טאטרי, „עקיבא״ זאקופנה 130
טיול „לעין־הים״ — יהודה בלדגרין ולאה הוברמן 132
דולק שטאטר 132
מושבת קיץ של „השומר הצעיר״ בכפר קוקושקוב 132
הנריק מיקנברון — אלוף פולין בגלישה (סקי) 134
ראבקה — מראה כללי 136
בית״ר בראבקה 136
מאפיית שטילר בראבקה 137
קרושצ׳נקו — משרדי העיריה, הדואר וקטע מבנין בית־המשפט 140
„עקיבא״ בקרושצ׳נקו 143
כתה ד׳ של בנות יהודיות בבי״ס ממלכתי 144
„אגודת ישראל״ בקרושצ׳נקו 145
הרב נחום בוימל 146

ב. רבנים, אישים, דמויות ומשפחות

ר׳ שמעון אנגלנדר 157
ד״ר ברנרד כהן 159
מרים וחנוך לזרקביץ, דוד בן חנוך ושרה לזרקביץ 166
שלמה גרינשפאן 167
משפחת גולדברג 174
א. ד״ר ברתולד־ברוך פאס — ד״ר צבי הרמן קולבר 183

החורבן

לזכר קדושי נובי־טאַרג והסביבה, צילום פסל 189
מצבת־זכרון לחללי החורבן שנספו במחנה הריכוז בפלאשוב 209
בית העלמין בנובי־טאַרג 214
מצבת זכרון 215
מצבת זכרון 225
הלוויתו של דוד גראסגרין, נרצח בפברואר 1946 239
ליאון לינדנברג, לודביק הרץ — נרצחו ע״י הא. ק. בשנת 1946 239
ליד קברו של דוד גראסגרין 241
רות יואכיסמן, לודביק הרץ, ליאון לינדנברג, בנימין רוסה, הנריק אונטרברוך 242
לוח זכרון לחללי השואה 243
בריחה 249
משפחת הרב בוימל . . . . 254.
אחרי השחרור 259
קטע מכיכר השוק בראבקה 268
עבודת כפייה בבית הספר בראבקה 275
בית הספר של ה־ס.ס. בראבקה, המדרגות מאבני מצבות 288
קטע מקבר אחים בחורשה מאחורי בנין בית הספר בראבקה 289
בעבודת ביצורים 301
אפר לארץ־ישראל — מקבר אחים ביורדנוב, שנת 1956 314
יהודי יבלונקה (אוראַווה) — לפני החורבן 323
בית הכנסת בנובי־טאַרג בשנת 1975 328
מסיבה לכבוד לאופולד טרפר ורעיתו ליובה 330
ועד ארגון יוצאי נובי־טאַרג והסביבה בשנת 1976 330

יוצאי נובי־טאַרג והסביבה בישראל

עצרת אזכרה 332
בעצרת אזכרה, יהודה בלדגרין נואם 333
באזכרה לקדושי נובי־טאַרג, נואם ד״ר יעקב מיקנברון 336
באזכרה לקדושי נובי־טאַרג, נואם משה שפירא 339
אירענא מיקענברון, ד״ר יעקב מיקענברון 340
ד״ר עקיבא שמואל מילגרוים 344
ד״ר ישראל האַמרשלג 347
מצבת זכרון במרתף השואה, הר־ציון ירושלים 349
דפי הנצחה / אַנדענק בלעטער 349

עם פרסום ספר־הזכרון

לא קל היה לגשת להקמת מצבה זו הנושאת את השם — ספר הזכרון.

מתחת למעבה של עשרות שנים נחבאו הזכרונות. אלה הם זכרונות כואבים חתומים בגעגועים ויתמות, שצורבים בפצעיהם, אשר מעולם לא הגלידו.

לא מיד באה הנכונות לשוב ולגלות מחדש את עפר השכול — להזכר, לדבר ולהעלות על הנייר זכר אסונו האיום של העם היהודי כולו, ועם זאת — אסונו האישי של כל אחד מאתנו.

הננו שארית הפליטה של דור, שנותק באכזריות מעל היקר ביותר בחיי כל אדם: הוריו ובני־משפחתו האחרים. לנו, לא נותר אפילו קן של רחמים — האם, שבחיקה ניתן להזיל דמעה. התבגרנו, התערינו בארץ, הקמנו בית משלנו, אך לעולם נשאר שקועים ביתמותנו. רגש זה ילווה אותנו עד יומנו האחרון!

הורינו לא זכו לנכדים. ילדינו אפילו לא הכירו מעולם את סבם או סבתם, את נועם אהבתם אליהם את רציפות חיי המשפחה היהודית על שלביה השונים.

נותרנו בודדים וגלמודים לאחר השואה והיינו כאילן, שצמרתו המפוארת וענפיו המסונפים נקטעו באכזריות ואש בוערת אף אחזה בגזע עצמו.

מתוך העפר והאפר נותר, למרות הכל, גזע העץ שהנו איום למראה, אך מוסיף להתקיים, מכה שורשים ומצמיח ענפים חדשים.

אכן, לגמרי לא קל היה לנו להוציא לאור את ספר הזכרון הזה. בדם לבנו ובלשד עצמותינו נכתבו בו כל שורה וכל אות וישמש נא חומר זה מזכרת נאמנה לקהילות, משפחות ויחידים באירופה המנואצת, שהיו ואינן עוד!

שושנה בן־עמי (נטוביץ)

הספר - מצבת זכרון לפודהלה היהודית

יפה היתה סביבת פודהלה, הרים סביב לה ותושביה נהנו מהאזור הנאה ובפרט אלה, שנהגו לטייל באזור וליהנות מיצור כפיו של הבורא. נובי־טארג — יפה בצורתה ונאה בתכנה, נהדרים היו בניניה ומוסדותיה. עיר של תורה ועבודה וגמילות־חסדים, יהודים הדרי פנים היו ממלאים את בתי־המדרשות שלה שלוש פעמים ביום לתפילה וללימודי־תורה, יהודים שהתפרנסו מיגיעת־כפיהם ואנשים שקיימו את הצו „וחיי אחיך עמך" והמושג גמילות־חסדים (בזמננו זה נקרא עזרה הדדית) היה מפותח ביניהם. חלק מהצעירים הקדיש מזמנו לספורט ולחילוץ־עצמות, ורבים השתמשו בספריה, אשר שכנה בבית הרץ ודאגו לחיי התרבות היהודית.

שקטה ורצינית היתה העיר. דמויות שונות הוציאה מתוכה קהילת נובי־טארג, אנשי מסחר ואנשי מעשה. רבים מהנמצאים עתה בארץ ובעולם החפשי כולו — בחלקם הגדול מבין שרידי השואה — שאבו שם תורה ודעת והשראתם מורגשת עד עתה.

קהילות פודהלה חרבו, יהודים הובלו לטבח בימי השואה והעיירות השדודות נשארו ללא יהודים. קומץ קטן, שנשאר לפליטה ונמצא בישראל, ראה צורך להקים להם מצבה על ידי פרסום ספר זכרון זה. אנו מרגישים עצמנו מיותמים ואבלים על יקירינו שאינם עוד, ופרסום הספר הוא על כן בבחינת קדיש־יתום להורינו, קרובינו וידידינו שהושמדו בידי צמאי אדם.

שלושים ושלש שנים חלפו מאז שנסתיימה מלחמת עולם השניה ושלשים שנה לעצמאותנו המדינית במולדתנו. רק עתה זכינו לברך על המוגמר של הופעת ספר זה. עלינו לציין, כי מאמצים רבים הושקעו באיסוף החומר, עיבודו ועריכתו, וזה הודות למספר מצומצם של חברים, אשר לא חסכו מעמלם ודאגו להקים מצבה זו ונתנו למפעל זה מאונם ומהונם — המריצו את כל יוצאי סביבתנו להעלות על הכתב זכרונות מבית אבא, מתנועות הנוער, ממחנות־השמדה ומערבות סיביר וזאת למרות העובדה, שרובם ככולם אינם סופרים ולא בני־סופרים. יבואו עתה כולם על הברכה!

צבי ניר (גרסטנר)

דבר העורך

בחרדת קודש מגישים אנו, ליוצאי נובי־טאַרג והסביבה בישראל ובתפוצות ספר זכרון זה, שמטרתו להציב יד־ושם לקהלות פודהלה, שבגאַליציה הטרום מלחמתית. אנו מקווים, שהספר ימצא נתיבות אל לב הקורא בישראל ובתפוצות גם יחד.

מאז החורבן האיום, שמצא את בית ישראל באירופה בימי מלחמת העולם השניה, בו מצאו מותם ששה מיליון מבני עמנו, כבר חלפו שלושים ושבע שנים — תקופה ארוכה למדי בחיי הפרט והכלל גם יחד. מים רבים כבר זרמו לים מני אז ועד היום, אך זכר החורבן חי בלבנו עד היום. לעולם לא נשכח מה שעוללו לנו הגרמנים ועוזריהם מבני העמים האחרים, שבתוכם גרנו דורות רבים! כל ספר זכרון לקהלה יהודית זו או אחרת שנספתה בחורבן, הנו גם בתוקף הנסיבות בהן אנו חיים, גם אות אזהרה ואזעקה לקראת הבאות!

כעם מלומד סבל מדור דור, אשר שתה את כוס התרעלה עד תומה נזכור לנצח את החורבן ואת קרבנותיו, וננחיל זאת גם לדורות הבאים אחרינו. נזכור נא גם, שהננו עדים עתה לתחיית הניאו־נאציזם בארצות רבות, עת שאלפים רבים של פושעי מלחמה עודם מסתובבים חפשיים בעולם, וקיימת מגמה ברורה אצל אומות העולם להשכיח ככל האפשר את זכר החורבן, ואף להוכיח „באותות ובמופתים", כי החורבן לא היה ולא נברא — מגמה ההולכת וגוברת משנה לשנה. תוכן הספרים על נושא זה, שפורסמו בשנים האחרונות ע"י כמה פרופסורים ואנשי־עט בארצות הברית, אנגליה וגרמניה עצמה, יש בו להוכיח לאן חותרים האלמנטים הניאו־נאַצים בעולם כולו. אכן, שנאת עולם לעם עולם שרירה וקיימת, לצערנו הרב, עד היום.

מאמצים עצומים הושקעו בהוצאתו לאור של הספר והודות לכך עלה בידינו להשיג מאות מסמכים, תעודות ותמונות על הקהלות היהודיות בהן דן הספר שלפנינו. ארגון יוצאי נובי־טאַרג והסביבה אף חיפש זמן רב אחרי ניצולי החורבן, על מנת לגבות מהם עדויות על כל מה שעבר עליהם — ואכן חלק ניכר מעדויות אלו נכלל בספר, והקורא יוכל לעיין בהן. קומץ קטן מבין יוצאי פודהלה טיפל בריכוז החומר בהתמדה ובמסירות על אף האמצעים הדלים, שעמדו לרשותו.

למאות הרבות של ספרי ה„יזכור" על הקהלות היהודיות בפולין ובארצות האחרות של אירופה המנואצת מתווסף עתה ספר־זכרון לקהלות: נובי־טאַרג, זאַקופנה, צ׳אַרני־דונייץ, שצ׳אַבניצה, קרושצ׳נקו, ראַבקה, יורדנוב, יאַבלונקה, הבובקה, מאַקוב־פודהלנסקי — ספר הזורע אור על חייהן ולבטיהן של עיירות אלו לפני החורבן, ובתקופת השואה גם יחד.

על־ידי פרסום ספר זה מדליקים אנו משואה לזכר בני קהלות פודהלה, לפרנסיהן ועסקניהן, לתלמידי־החכמים וה„עמך", לכולם ללא יוצא מן הכלל וכן לכל אלה, שפעלו למען הרעיון הציוני ותקומת עם ישראל בארצו. השתדלנו להעביר כאן בפני הקורא את המוסדות, הארגונים וההסתדרויות, הדתיים והחילוניים, החברתיים, התרבותיים והכלכליים, שהיו קיימים שם וסייעו ליהודי להחזיק מעמד בתוככי הסביבה הזרה והמתנכרת, שהיתה גם בימים כתיקונם ספוגה לא במעט רעל אנטישמי.

ועד יוצאי פודהלה וועדת הספר המיוחדת, שהורכבה על ידו לפני שנים אחדות, עשו עבודתם באמונה ואף המריצו אנשים שונים להעלות על הכתב מזכרונותיהם ועל כל מה שעבר עליהם בימי שחרותם. עם זאת ברור לנו, שלמרות המאמצים לא עלה בידינו להקיף את החומר כולו והננו חדורים הכרה, שמשך השנים עוד יתגלה חומר נוסף על יהדות פודהלה ותרומתה הרבה לטיפוח ההמשך היהודי.

תודתי העמוקה נתונה לכל אלה שנתנו יד לריכוז החומר ולהוצאתו לאור של הספר — עבודה הכרוכה עתה גם בהוצאות כספיות גדולות. מקווה אני, שהפרקים בהם דן הספר יסייע לקרובים ולרחוקים להכיר את פודהלה היהודית — זו שהיתה ואיננה עוד.

***

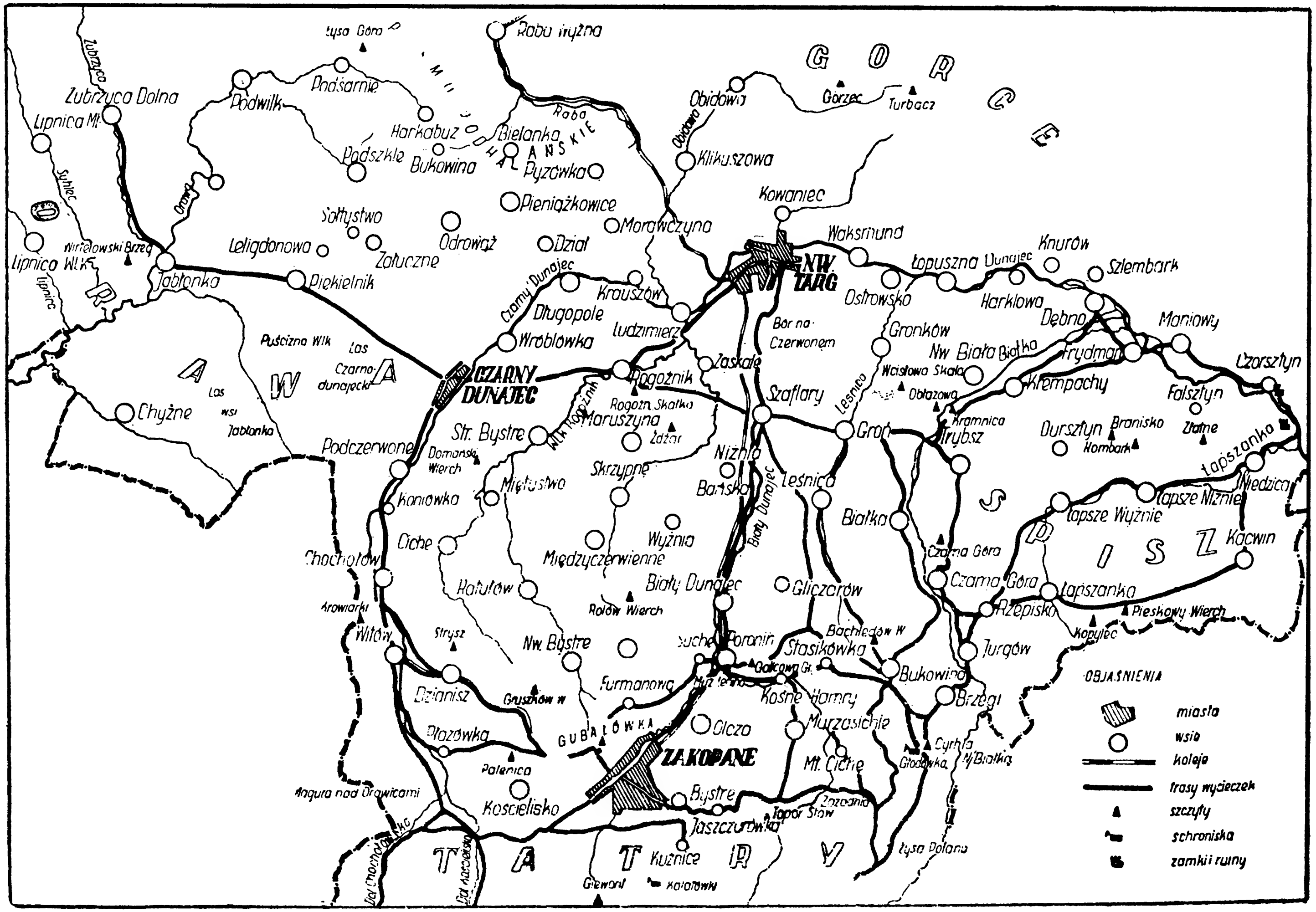
הריני רואה חובה נעימה לציין בהערכה ובהוקרה את: ההיסטוריון ד"ר אברהם חומט, ד"ר צבי־הרמן קולבר, ד"ר דוד יעקובוביץ, ישראל טסליט, יצחק אייזנברג, מאיר זלצמן, חנוך עמית, זאב גורינשטיין, יוסף שטיינפלד.

תודתנו נתונה לדפוס „אחדות" בע"מ, למנהלים ולצוות עובדיו שעשו כמיטב יכולתם במלאכת ההדפסה, ל„צינקוגרפיה ארץ־ישראלית" בע"מ, ואחרון אחרון לחברי ועדת הספר וכל יוצאי קהלות־פודהלה באשר הם שם.

מיכאל ולצר־פאַס — הוד־השרון

תולדות וזכרונות

געשיכטע און זכרונות

Trasy wycieczek z Bukowiny Tatrzańskiej

ד"ר אברהם חומט — רמת־גן

דפים לתולדות הישוב היהודי בנובי־טארג (ניי מארק)

א

נובי־טארג או ניי־מאַרק Neoforum הוא מקום השוכן בעמק הדונאייץ, בין הזרועות, שנוצרו ע"י הנהרות דונאייץ הלבן והשחור, בדרך המובילה להונגריה, במרחק 84 ק"מ מקראקוב. כל שטחו של מקום זה היה עשיר בכבול. תושביו עסקו בחקלאות, מסחר ועיבוד בדים.

הישוב הראשון בעמק הדונאייץ נוסד בקרבת תחנת המכס, שבדרך להונגריה ונשאה את השם „אלטרצאַל". המגמה ליישב את האזור הזה באה מכנסית הציסטרים בלודז'ימייז, אשר לשם שלח תיאודור ה„וויט" הקראקאי בשנת 1234 אחים לכנסיה מיינדז'יוב ואיטליה. לאחר שהכנסיה סבלה רבות בשל ההתנפלויות, שנערכו עליה מצד כנופיות השודדים שבסביבה, רכש תיאודור את הכפר שצ'יז'יץ ובשנת 1245 העביר לשם גם את הכנסיה.

האופאט של הכנסיה החדשה, פיוטר, קיבל בשנת 1252 מאת בולסלב, הנסיך של סנדומייז' וקראקא את הזכות להקים ליד הנהר דונאייץ, בשטח שהיה שייך לכנסיה, עיר מבוססת על החוק הגרמני, שתשא את השם „נובי טארג", שתשתרע על פני מאה חלקי שדה. האופאט לקח לעצמו את הזכות למנות את ה„וויט" מבין תושבי העיר.

לשם הגנה על העיר ושדותיה הקימו האפאטים ארמון מבוצר, שקיבל את השם „שאפלארי". המלך קאזימייז' הגדול שחרר את העיר מתשלום מסים למשך כמה שנים ורק לאחר מכן נתחייבו התושבים לשלם סכום כסף מסוים בעד הקרקעות שקיבלו, אך „רק תושבי העיר, שייצאו עם סחורות לקראקא משוחררים יהיו מתשלומים אלה".

נקבע גם, שבעיר יערך יריד למשך שמונה ימים, החל מהיום של קתרינה הקדושה. לא הורשה להטיל מסי יריד על סוחרים, שהיו באים ממקומות אחרים.

בשנת 1380 החכיר האופאט דאז את מבצר שאפלארי יחד עם האחוזה, שהיתה שייכת ליהודי, שלפני זמן קצר המיר את דתו וניצל את מקום הגבול השקט הזה לצרכי ייצור כסף מזויף בשביל הארצות הסמוכות. למרות קובלנותיהם של התושבים המקומיים בפני השלטונות המרכזיים ואפילו בפני המלך עצמו. העדיף האופאט להתעלם מזיופי הכספים בשאפלארי וכך נמשך הדבר עד שה„וויט" משובין תפס בכח, לפי פקודת המלך, את המבצר הזה בעזרת כוחות צבא מזוינים, הרס את המבצר, הטיל עונש מוות על זייפן הכספים ואת רכוש הכנסיה החרים. האופאט ערער על מעשים אלה בפני המלך, שעשה אז

בבודי(הונגריה). המלך החזיר אמנם לאופאט שנים מבין הכפרים שהוחרמו, אך את החלטתו ביחס לגורל הרכוש של הכנסיה הוא דחה עד למועד שובו לפולין.

בינתיים הלכו לעולמם גם המלך וגם האופאט ומאחר שאף אחד מבין היורשים, הן של האופאט והן של מייסד הכנסיה לא דרש החזרת רכוש הכנסיה, צורפו הללו לאחוזות המלכותיות, בהתאם להחלטת המלך הפולני, וולאדיסלאוו יאַגאֶללו.

ב

השליטים הפולניים, שהחזיקו אז גם בכתר המלכות של הונגריה הסמוכה, ניהלו מלחמות דמים נגד הטוענים לשלטון בהונגריה. לאחר מותו של וולאדיסלאוו יאַגאֶללו בשנת 1434, הוכתר יורשו וולאדיסלאַוו השלישי, ווארננצ׳יק, בשנת 1440, גם כמלך הונגריה. אז פרצה מלחמה בין השליטים ההונגריים משושלת יאַגאֶללו לבין הטוענים לכתר ההונגרי, שהיו ממוצא הונגרי. כל צד חיפש סיוע אצל תושבי מקומות הגבול, שבמדינה השכנה.

תושבי נובי־טארג, שגבלה בהונגריה, סייעו בידי המלך קאזימייז׳ הרביעי במלחמה שניהל נגד מאציי, שמטרתו היתה לזכות בכתר ההונגרי. כפרס על התנהגות זו מצד תושבי נובי־טארג, אישר המלך בשנת 1478 את הזכות, שלפיה הוענקו לעיר „חוקי מאגדבורג" וכן הרשות לערוך שני ירידים משך השנה. לאחר מכן, בעת המלחמה שהיתה נטושה על הכתר ההונגרי בין המלך הפולני, יאַן אלברכט (1501—1492) והמלך הצ׳כי וולאדיסלאַוו. העזרה מצד תושבי נובי־טארג בעת המצור על קושיצה וכן בעת שובם של החיילים היתה כה נכבדה עד שהמלך יאן אלברכט אישר מחדש, בשנת 1493, את הזכויות אותן הזכרנו לעיל.

בכלל ניהלו אז תושבי נובי־טארג מסחר אינטנסיבי עם הונגריה השכנה, אשר משם היו מביאים לפולין יין, מלח, ברזל, פלדה, סוסים וכו׳. בשנת 1603 התקין המלך זיגמונט השלישי, ואזא (1632—1587) מרתפי יין בנובי־טארג. באותו הזמן אף נוסדה בנובי־טארג חברה לחציבת אבנים לשם חיפושי מינרלים בסביבה. בשנת 1619 קיבלה חברה זו מהמלך את הזכות לחפש מינרלים ולבנות בתים בשביל חוצבי האבנים, ועל כך התחייבה החברה לספק למדינה מספר מסוים של כל אחד מבין סוגי המחצבים.

בשנים 1637 ו־1647 הרשה המלך הפולני, וולאדיסלאוו הרביעי, לכל אזרח לחפש מינרלים בשחררו אותו מתשלום מסים למשך תקופה של עשר שנים.

נובי־טארג נחרבה כליל בעת המלחמה השבדית. רישום שנערך בשנת 1664 הוכיח, שאז היו בנובי־טאַרג 84 בתים. לא עבר זמן רב והעיר המדולדלת זכתה להתפתחות כלכלית ועל כך מעידה העובדה, שבשנת 1769 כבר היו בעיר 160 בתים ופעלו בה שבעה קצבים.

בשנת 1772, כשנובי־טארג, לאחר חלוקתה הראשונה של פולין, עברה לשלטון האימפריה האוסטרית, נמכרה העיר לאדם אמיד בשם סטאניסלאוו הומולוצ׳וב בסכום של

99432 גולדנים. אחריו ירש את רכושו אחיו, אדוואַרד, שתרם רבות לפיתוחה התעשייתי של העיר. נובי־טארג הפכה אז למוקד של כמה טרנזקציות פרטיות עד שאחוזותיה נקנו ע״י חברה מברלין.

נובי־טאַרג

ג

קשה לקבוע מתי בדיוק הונח היסוד לישוב היהודי בנובי־טארג וזאת מכיוון, שבעת המלחמה עם השבדים נשרפו כל המסמכים, שהכילו ידיעות בעלות ערך היסטורי על תושביה הראשונים.

לפי הידיעות, שפורסמו ע״י ההיסטוריון, ד״ר יצחק שיפר, בספרו „ההיסטוריה הכלכלית של היהודים בפולין בימי הביניים״, שראה אור בוורשה בשנת 1926, גרו יהודים בניי־מאַרק כבר בשנת 1332, כאשר בפולין שלטו ה„פיאסטים״. יהודי ניי־מאַרק עסקו אז, לדברי ד״ר שיפר, רק במסחר ובעסקי ריבית.

באם רוצים אנו להכיר את מצב היהודים בנובי־טארג ואת מאבקם, הן בתחום הכלכלי והן בתחום הפוליטי בתקופה, כשהעיר היתה מבוססת על סמך „חוקי מאגדבורג״ בפולין העצמאית, עלינו לסקור תחילה את תולדותיה של פולין הקטנה עד חלוקת פולין בשנת 1772.

המאה ה־17 היתה לפולין תקופה של מלחמות; המלחמה האינפלנטית, ההתערבות של מוסקבה, המלחמה עם תורכיה, המלחמה עם פרייסן, המלחמה השבדית, המרד של זבז׳ידובסקי ויצירת קונפדרציות צבאיות שונות. החל מהעשור הרביעי למאה ה־17 נוצרה במחנות הקוזקים ובין ההמונים האוקראיניים תנועת התקוממות, שממנה התפתחה משך

הזמן מלחמת שחרור לאומית בשנים 54—1648. יש להדגיש, בהזדמנות זו, שעד המאה ה־17 שימשה הסובלנות הדתית עיקר היסודות של ממשלת פולין. הודות להשפעת המסדר הישועי הגיע בשנת 1595 לידי הסכם דתי הידוע בשם „האוניה הבריסקאית", שמגמתה היתה לחסל בפולין את הכנסיה הפרבוסלבית ולהשליט במקומה את האמונה היוונית־קתולית, שהכירה בשלטון האפיפיור ובהיררכיה של ה„שלאכטה" הפולנית. אז נעלמה הסובלנות הדתית הפולנית... החל מימי ה„אוניה" הזאת החלה בפולין תקופה של דיכו דתי וכלכלי לגבי העמים הלא־פולניים.

תוהו ובוהו כללי השתלט כמעט על פולין כולה בעטיית של פלישת כחות הצבא השבדי, שהטילו על האוכלוסיה מסים וארנוניות כבדים. מגזירות אלו סבלו בעיקר המוני האכרים הפולניים, שהיו נאלצים לספק חלק ניכר מתוצרתם החקלאית לאדמיניסטרציה הצבאית השבדית. מהגזירות השבדיות סבלה גם ה„שלאכטה" הפולנית וכתוצאה מכך נוצר משך הזמן כח משותף לשם מאבק בתוקפן השבדי. בפולין הקטנה הוקם למטרת המאבק בשבדים ארגון בשם ה„קונפדרציה של טישובייץ" וזו ארגנה את המוני האכרים הפולניים למאבק בכובש הפולני. אבל, לאחר שהחקלאים הפולניים החלו להשמיד ולשדוד את תומכי השלטון השבדי בפולין מבני האומות האחרות, פתחו שלטונות הכיבוש בפעולה נמרצת נגד הלוחמים הפולניים.

לפולין הקטנה פלשו השבדים בחודש אוגוסט 1655. בעת הפעולה הנגדית הם שרפו והשמידו כל מה שעמד בדרכם. ערים וכפרים נהרסו כליל ובכל מקום שהשבדים הופיעו בו, נשארו רק הריסות וחורבות. אז שרפו השבדים גם את העיר נובי־טארג וסביבתה.

חלק גדול מהאוכלוסיה של פולין הקטנה (גליציה) נתדלדלה כליל. הרעב והמחסור המתמיד במצרכים חיוניים, הן בעיר עצמה והן בכפרים שבסביבתה, באו כתוצאה ממלדמות חיצוניות ופנימיות. החקלאות וכן המלאכה והמסחר ירדו פלאים, נשאר רק עוני כללי בעיר ובכפר גם יחד.

בשנת 1636 היו בנובי־טארג כ־900 תושבים ואילו בשנת 1665 הגיע מספרם ל־600 בלבד. היהודים היו הראשונים, שהחלו להקים מחדש את הריסות בתיהם החרבים, ועם החייאת המסחר בעיקר עם סוחרי הונגריה חלה התפתחות בחיים הכלכליים בעיר. רבות סייעו לכך הזכויות המיוחדות, שהעיר קיבלה בשעתה מאת המלך הפולני האחרון, סטאניס־לאוו אויגוסט פוניאַטובבסקי. בשנת 1769 כבר היו בנובי־טארג מאה וששים בתים.

לפריחה נכבדה הגיעה העיר נובי־טארג בעת חלוקת פולין, בשנת 1772. כפי שכבר ציינו לעיל נמכרה אז העיר לאדם בשם סטאניסלאוו הומולשץ', שהוריש את רכושו לאחיו אדוארד. בשנת 1873 נרכשה העיר ע"י חברת אייכהורן ושותפיו מברלין.

ד

בעשור האחרון של המאה ה־19 חלה עליה ניכרת במספר הכולל של תושבי נובי־טארג וכן של מספר היהודים שגרו בה.

ידיעות מפורטות יותר על החיים היהודיים הכלכליים, התרבותיים וההומניטריים היהודיים וכן על עסקני הציבור המקומיים בתקופה האמורה היתה לנו האפשרות לשאוב מה„קאלענדאַר פיר ישראעליטן" לשנות הכספים 1897/98 ו־1914/15, שהוצאה לאור ע"י ה„עסטרייכישע ישראעליטישע אוניון אין וויז". באופן שכזה נודע לנו מתוך הלוח האמור לשנת 1897/98, שבראשות הנהלת הקהילה בנובי־טארג עמדו אז יעקב גולדפינגר ויוסף הרץ ואילו משה פרלמן ולאזר סירופ נמנו על הנהלת ה„חברה קדישא". כפי שנמסר בלוח היה קיים אז בנובי־טארג גם ארגון נשים לתושבים שנתרוששו ובראשו קונגונדה גולדפינגר כנשיא, ורוזה סירופ כסגנית הנשיא.

בעשור השני של המאה הנוכחית, ערב מלחמת העולם הראשונה, היוו היהודים בנובי־טארג כח כלכלי ניכר. אז חלה עליה במספר התושבים היהודיים בעיר והתפתח סחר ביין עם סוחרי הונגריה הסמוכה. בד בבד עם העליה בפעילות הכלכלית של האוכלוסיה היהודית התעוררה אצלה ביתר שאת ההכרה הלאומית, והציונות הכתה שורש ברחוב היהודי.

כפי שנמסר ב„קאַלענדאר פיר ישראעליטן" מוינה לשנת 1914/15 אותו הזכרנו לעיל, גרו אז בנובי־טארג ובסביבה 2475 יהודים. כראש הקהל שימש אז לאזר סירופ וכממלא מקומו — אהרן אלכסנדרוביץ. כן היו חברים בהנהלת הקהילה בנובי־טארג ד"ר ארנסט גייסטלר, יוסף גאלדמן, שמעון גראי, שמעון קמפלער, ד"ר בערנארד קאהן, ברוך קולבר, סניור, יונס לנגר, ד"ר הרמן שיין והרמן טייכנר. כרבה של נובי טארג כיהן אז הרב בריש שטאַרך, מזכיר הקהילה היה יוסף שטילר, מורה לדת, — טוביאש מרמורק. בראש ה„חברה קדישא בעיר עמד באותה השנה לאזר סירופ. ואילו אברהם באומן היה יושב ראש„ביקור חולים". בראש ארגון הנשים בעיר עמדה אז הגב' יוזפינה מנדל, כפי שנמסר ב„לוח" הנ"ל היו הכנסות הקהילה בשנת התקציב 1914/15 17,699 קרונות והוצאותיה — 15,686 קרונות.

ה

מעציב מאד היה מצב יהודי נובי־טארג לאחר מלחמת העולם הראשונה. למזלם נמצאו אז בעיר כמה עסקני ציבור, שהשקיעו מאמצים עצומים מצדם בהקמתן מחדש של העמדות הכלכליות, הסוציאליות והתרבותיות־חברתיות שנחרבו. בראשות פעילים ציוניים התרכזה יחד קבוצה של עסקנים חרוצים וזו עשתה פעולה להקמתם מחדש של המוסדות היהודיים. עלינו להזכיר כאן בכבוד והוקרה את אלה, אשר בכל זמן ומצב פעלו רבות לעתים בתנאים הקשים ביותר.

בראש הקהילה היהודית בנובי־טארג עמד בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה איגנאצי האמרשלאג, עסקן רציני ובעל מרץ, שעמד בתקופה הנידונה כמעט בראש כל המוסדות היהודיים שבעיר, הן כלכליים והן פוליטיים־כלכליים.

בבחירות העירוניות שנערכו בנובי־טארג ב־19 בפברואר 1939 נבחרו למועצת העיריה שלשה יהודים והם איגנאצי האמרשלאג כחבר המועצה וד״ר ישראל האמרשלאג כממלא מקומו. באזור השלישי נבחרו הנריק פישגרונט כחבר המועצה וד״ר מינדלגרין כממלא מקום ובאזור החמישי נבחר המנהל מאוריצי פאפייר כחבר וד״ר שלמה שטאמלר כממלא מקום.

פעילות מסועפת הוכיחה יהדות נובי־טארג בבחירות לכינוס הקונגרס היהודי העולמי. למטרה זו הוקם בעיר ועד שעל חבריו נמנו איגנאצי האמרשלאג וד״ר גולדנר כנציגי הקהילה, דוד פאבר ודוד קולבר — מטעם „פועלי ציון״, חנינא גניוויש ונפתלי אפפן — מטעם „המזרחי״, שלמה גרינשפאן ומרכוס גינסברג כצירים מטעם איגוד הסוחרים, ארנסט רוביו ואדולף רוזנפלד מ„יד חרוצים״, ורופאת השיניים פישר בלומה, וגולדנר ליאונטי מטעם „ויצו״, ד״ר הנריק מינדלגרין וד״ר שלמה שטאמלר מטעם ההסתדרות הציונית.

ארגון כלכלי חשוב היה בעיר ה„טובז׳יסטבו זליצ׳קובה״, אשר כיו״ר הועד המפקח שלה שימש יוסף כודורוביץ׳, ממלא מקומו היה איגנאצי האמרשלאג ומזכיר חברה זו היה אלויזי זינגר. כן נמנו עם חברי הועד המפקח שלמה גרינשפאן, מרכוס גינסברג, שמואל מנהיימר, מאכס פאַסטור, ד״ר שטאמלר, ירוחם שטיינר וזיגפריד טילינגר.

כן היה בעלת חשיבות כלכלית הארגון „יד חרוצים״. ב־28 בפברואר 1939 חגג ארגון זה את מלאות עשר שנים לקיומו. כשבראשו עמד ארנסט רובין. בהנהלה אף היו חברים הציונים ד״ר האמרשלאג ופאפייר.

אחד הארגונים הציוניים הראשונים בגליציה הוקם בנובי־טארג. כפי שמוסר ד״ר נ. מ. גלבר בספרו „תולדות התנועה הציונית בגליציה״ (עמוד 432) היו קיימים בחדשים הראשונים לאחר הקונגרס הציוני השלישי, (בשנת 1900), 75 אגודות ציוניות בגליציה וביניהן מזכיר ד״ר גלבר את הארגון הציוני בנובי־טארג.

כנשיא הועד הציוני המקומי בנובי־טארג שימש תקופה ממושכת ד״ר הנריק מינדלגרין ולבסוף, על סף פרוץ מלחמת העולם השניה, היה ד״ר שטאמלר נשיא ההסתדרות הציונית בעיר. בחודש פברואר 1936 התכנסה בקראקא הועידה הציונית ה־17 במערב־גליציה וכצירים מנובי־טארג לועידה זו נבחרו ד״ר מינדלגרין וד״ר שטאמלר.

מבין מוסדות התרבות החשובים בנובי־טארג יש לציין את ה„צ׳יטלנה ז׳ידובסקה״. בשנת 1936 נבחרו כיו״ר מוסד זה ש. גוטפרוינד וכממלא מקומו — ד״ר סטפן הרץ, שטאטר כמזכיר, וינשטיין — כגזבר. כן היה קיים בעיר בי״ס עברי „יבנה״ שנוסד ע״י משה וינפלד והתנהל ע״י יוסף לאַנגר וחנינא גוטרייך, בראש הקק״ל בעיר עמד ד״ר שטאמלר, המזכירים היו מרת פורצימר ופלדשרייבר והגזבר — ואלדין. פעילות רבה גילה ארגון „ויצו״ שבמקום בהנהלת הגב׳ בלדינגר, גולדנר, ד״ר קולבר ושפיסבאך.

תפקיד נכבד מילא ארגון הנכים היהודיים. כיו״ר ארגון זה שימש אהרן גרסטנר, כסגן יו״ר — אינג מ. פאפייר וכגזבר — וולף רוזנברג. כן היו חברים בהנהלתו פפה פרבר,

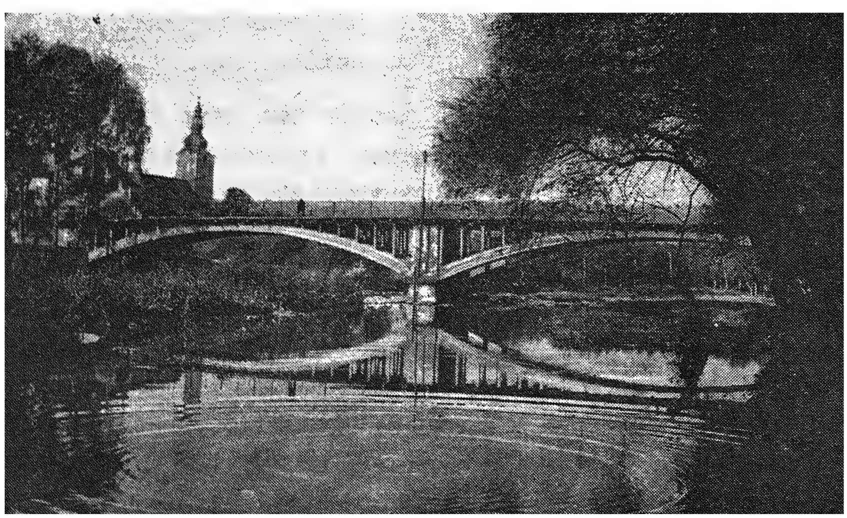
ד"ר יעקב שלאַכט, וולף חיל. בועדת הבקורת היו קורנגוט אַסנטוביץ, על ביה"ד נמנו אשר גרינשפאן, יוסף טלר ויעקב ברונר.

חינוך חלוצי קיבל הנוער, שהיה מאורגן בשורות ארגוני הנוער בנובי־טארג. היו אלה „עקיבא" בראשות קרייס וארליך. „פריהייט" ו„השומר הצעיר" וכמו כן ארגון הנוער המתבגר „הרצליה" בראשות מגר. מנדלר ומרת פורצימר.

כדאי עוד לציין, שבנובי־טארג אף היתה קיימת אוניברסיטה עממית בהנהלת מגר. מנדלר. כן פעל בעיר ועד ציבורי להקמת „בית־עם" בראשות ד"ר סטאפן הרץ. היה קיים גם ועד עזרה לחלוצים בראשות מגר. ברנר, הגב' ד"ר שטילר והגב' ד"ר שפיסבאך.

לבסוף יצויין שבנובי־טארג פעל גם סניף „ויצו הצעירה" בראשות מרת ראנד וכן ארגוני הספורט „מכבי" ו„הגבור".

הישוב היהודי בנובי־טארג הושמד כולו, לצערנו הרב, בעת הכיבוש הגרמני הנאצי, יחד ועם הישוב היהודי בן שלשה וחצי המיליונים בפולין כולו. **זכרם ישאר שמור בלבנו לעד!**

נובי־טאַרג, הגשר על הדונאַיץ

ד״ר אברהם חומט — רמת־גן

בלעטער צו דער געשיכטע פון יידן אין נאווי־טארג (ניי־מארק)

א

נאָווי־טאַרג אָדער ניי־מאַרק — Neoforum, אַן אָרטשאַפט אינעם דונאַיעצער טאָל צווישן די ווידלעס, וועלכע עס האָבן געשאַפן די טייכן פון ווייסן און שוואַרצן דונאַיעץ אויפן טראַקט, וואָס האָט געפירט קיין אונגאַרן, 84 קילאָמעטער פון קראָקע. דער גאַנצער שטח פון דער דאָזיקער אָרטשאַפט איז געווען רייך אין טאָרף. די דאָרטיקע איינוווינער האָבן זיך באַשעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט, האַנדל און לייוונט־אויסאַרבעטונגען.

די ערשטע זידלונג אין דעם דונאַיעצער טאָל איז אַנטשטאַנען אַרום דעם איינגעאָרדענטן אויפן וועג קיין אונגאַרן צאָל־אַמט און האָט געטראָגן דעם נאָמען „אַלטער צאָל", דערביי האָט די שטרעבונג קאָלאַניזירן די דאָזיקע אָרטשאַפט געשטאַמט פון דער באַזע פונעם קלויסטער פון די ציסטערסן צוערשט אין לודזימיעזש, וווהין טעאָדאָר, דער קראַקעווער „וואָיט", האָט אין יאָר 1234 געשיקט קלויסטער־ברידער פון יענדזשעיאוו און איטאַליע. ווען אָבער דער קלויסטער האָט פיל געליטן פון די כסדרדיקע אָנפאַלן מצד די אַרומיקע רויבער־באַנדעס, האָט טעאָדאָר געקויפט דאָס דאָרף שציזשיץ און האָט אין יאָר 1245 אַהין איבערגעטראָגן דעם קלויסטער *.

דער אָפּאַט פונעם נייעם קלויסטער, פּיאָטר, האָט אין יאָר 1252 באַקומען פון באָלעסלאַוו, דעם סאַנדאָמירער און קראַקעווער פירשט, אַ פּריווילעגיע גרינדן ביים טייך דונאַיעץ, אויפן שטח וואָס האָט געהערט צום קלויסטער אַ שטאָט, באַזירט אויף דייטשע רעכט און וואָס איר נאָמען זאָל זיין „נאָווי־טאַרג", און זאָל זיך אויסשפּרייטן אויף הונדערט פעלד־חלקים. דער אָפּאַט האָט זיך גענומען דאָס רעכט אַליין צו נאָמינירן דעם „וואָיט" פון צווישן די שטאָט־איינוווינער.

צום שוץ פון דער שטאָט מיט די צוגעהעריקע צו איר פעלדער, האָבן די אָפּאַטן געלאָזט אויפבויען אַ באַפעסטיקט שלאָס, וואָס האָט באַקומען דעם נאָמען „שאַפלאַרי". דער קעניג קאַזימיעזש דער גרויסער האָט באַפרייט די שטאָט פון שטייער אָפּצאָל אויף עטלעכע יאָר, און ערשט נאָך דער דאָזיקער תקופה האָבן די תושבים געדאַרפט צאָלן אַ באַשטימטע סומע געלט פאַר די איבערגענומענע ערד־טיילן, אָבער „נאָר די שטאָט־

* Slownik Geograficzny Królestwa Polskiego-Warszawa 1887

לייט, וואָס וועלן פאָרן מיט סחורות קיין קראקע, וועלן באַפרייט זיין פון די דאָזיקע געבוירן *.

עס איז אויך באַשטימט געוואָרן אַ יריד, וואָס האָט געדאַרפט דויערן אַכט טעג, אָנגעהויבן פון דעם טאָג פון דער הייליקער קאַטערינע, דערביי איז נישט דערלויבט געווען צו באַשטייערן מ׳ט יריד־געבירן סוחרים, וואָס פלעגן קומען פון אַנדערע מקומות.

אין יאָר 1380 האָט דער אַפּאַט אָפּגעגעבן אין אַרענדער דעם שלאָס שאַפּלארי צוזאַמען מיט די צוגעהעריקע צו אים גיטער אַ ייד, וואָס האָט זיך ערשט נישט לאַנג געשמדט און באַנוצט די דאָזיקע שטילע גרענעץ־אָרטשאַפט פאַר אַ מינצעריי פון פאַלש געלט פאַר די שכנותדיקע לענדער *. טראָץ אָנקלאָגעס מצד די אָרטיקע איינוווינער צו די צענטראַלע מאַכט־אָרגאַנען און אַפילו צום קעניג זעלבסט, האָט דער אַפּאַט ווייטער טאָלערירט די געלטפעלשונגען אין שאַפּלארי, ביז דער „וואָיט״ פון שובין האָט אויפן באַפעל פון קעניג פאַרנומען מיט אַ באַוואָפנטער מיליטערישער אָפּטיילונג דעם דאָזיקן שלאָס, פאַרניכטעט די פעסטונג, באַשטראָפט דעם פעלשער מיט טויטשראָף און קאָנפיס־קירט די קלויסטער־גיטער. דער אַפּאַט האָט זיך געווענדעט מיט אַן אַפּעלאַציע צום קעניג, וועלכער האָט זיך דאַן אויפגעהאַלטן אין בדוי (אונגאַרן). ער האָט דעם אַפּאַט צוריקגעגעבן צוויי פון די קאָנפיסקירטע דערפער, אָבער בנוגע די רעשט קאָנפיסקירטע קלויסטער־גיטער האָט דער קעניג אָפּגעלייגט די דעציזיע ביז צו זיין צוריקקער קיין פוילן.

אין דער צווישנצייט זענען ביידע, סיי דער קעניג און סיי דער אַפּאַט געשטאָרבן. אַזוי ווי קיינער פון די יורשים פונעם אַפּאַט ווי פונעם גרינדער פונעם קלויסטער האָט נישט פאַרלאַנגט, מען זאָל אים צוריקגעבן דאָס קאָנפיסקירטע קלויסטער־פאַרמעגן, איז עס, לויט אַ דעציזיע פונעם קעניג וולאַדיסלאַוו יאַגעללא, אַנגעשלאָסן געוואָרן צו די קעניגלעכע גיטער.

ב

די פוילישע הערשער, וואָס האָבן דאַן גלייכצייטיק געטראָגן די קרוין פון שכנותדיקן אונגאַרן, האָבן געפירט בלוטיקע מלחמות קעגן די פּרעטענדענטן אויף דער הערשאַפט אין אונגאַרן. נאָכן טויט פון וולאַדיסלאַוו יאַגעללא אין יאָר 1434, איז זיין נאָכפאָלגער וולאַדיסלאַוו דער דריטער וואַרנעטשיק געוואָרן אין יאָר 1440 אויך קעניג פון אונגאַרן.

ס׳איז אויסגעבראָכן אַ מלחמה צווישן די אונגאַרישע הערשער פון דער יאַגעללאָנער דינאַסטיע מיט די פּרעטענדענטן צו דער אונגאַרישער קרוין פון אַ ריין אונגאַרישן שטאַם. יעדער צד האָט געזוכט הילף ביי די איינוווינער פון די אָרטשאַפטן, ביי די גרענעצן פון די קעגנערישע לענדער.

די איינוווינער פון נאָווי־טאַרג, וואָס האָט געגרענעצט מיט אונגאַרן, האָבן געהאָלפן

* 1887 Slownik Geograficzny Królestwa Polskiego-Warszawa זייט 309.

דעם קעניג קאַזימיעזש דעם פערטן אין זיין מלחמה קעגן זיין קעגנער מאציעי, וועמענס ציל ס'איז געווען צו דעראָבערן די אונגאַרישע קרוין. אַלס באַלוינונג פאַר דער דאָזיקער האַלטונג מצד די איינוווינער פון נאָווי־טאַרג, האָט דער קעניג קאַזימיעזש דער פערטער באַשטעטיקט, אין יאָר 1478, די פריווילעגיע, לויט וועלכער נאָווי־טאַרג האָט באַקומען דאָס „מאַגדעבורגער רעכט" און צוויי ירידים במשך אַ יאָר. שפּעטער — בעת דער מלחמה וועגן דער אונגאַרישער קרוין צווישן דעם פּוילישן קעניג יאַן אלברעכט (1501—1492) און דעם טשעכישן קעניג וולאַדיסלאַוו איז אַזוי גרויס געווען די הילף מצד די איינוווינער פון נאָווי־טאַרג בעת דער באַלאַגערונג פון קאשיצע ווי אויך בעת דעם ריקצוג פון די חיילות, אַז דער קעניג יאַן אלברעכט האָט אין יאָר 1493 אויפסניי באַשטעטיקט די פריער דערמאָנטע פּריווילעגיעס.

בכלל האָבן דאַן די איינוווינער פון נאָווי־טאַרג געפירט אַן אינטענסיוון האַנדל מיטן שכנותדיקן אונגאַרן, פון וואַנען מען פלעגט אַריינפירן קיין פּוילן ווייַן, זאַלץ, אייזן, שטאָל, פערד א.אַ.וו. אין יאָר 1603 האָט דער קעניג זיגמונט דער דריטער, וואזא (1632—1587) איינגעריכטעט אין נאָווי־טאַרג ווייַן־קעלער. צו דערזעלבער צייט איז אַנטשטאַנען אין נאָווי־טאַרג אַ שטיינהאַקעריי־געזעלשאַפט, כדי זוכן טייערע מינעראַלן אין דער סביבה. אין יאָר 1619 האָט די דאָזיקע געזעלשאַפט באַקומען פון קעניג זיגמונט דעם דריטן, די פּריווילעגיע זוכן מינעראַלן, בויען הייזער פאַר די שטיינהאַקער, און דערפאַר האָט זיך די געזעלשאַפט מתחייב געווען ליפערן דער מדינה אַ געוויסע צאָל פון יעדן סאָרט ריינעם מעטאַל.

אין די יאָרן 1637 און 1647 האָט דער פּוילישער קעניג, וולאַדיסלאַוו דער פערטער, דערלויבט יעדן בירגער זוכן מינעראַלן, באַפרייענדיק אים פון שטייערן אויף אַ תקופה פון צען יאָר *.

פולשטענדיק פאַרניכטעט איז געוואָרן נאָווי־טאַרג בית דער שוועדישער מלחמה. לויט דער דורכגעפירטער רעגיסטראַציע אין יאָר 1664 זענען געווען אין נאָווי־טאַרג נאָר 84 הייזער. נישט לאַנג אבער האָט געדויערט, און די פאַראָרעמטע שטאָט האָט געהאַט צו פאַרצייכענען אַ ווירטשאַפטלעכן אויפשטייג, וועגן וועלכן עס זאָגט עדות דער פאַקט, אַז אין יאָר 1769 זענען אין נאָווי־טאַרג געווען שוין 160 הייזער און עס זענען געווען טעטיק 7 קצבים **.

אין יאָר 1772, ווען נאָווי־טאַרג איז נאָך דער ערשטער טיילונג פון פּוילן אַריבער אונטער דער הערשאַפט פון דער עסטרייכישער אימפּעריע, איז די שטאָט פאַרקויפט געוואָרן אַ געוויסן סטאַניסלאַוו האמאלאטשאוו פאַר אַ סומע פון 99432 גילדן. נאָך אים האָט די דאָזיקע שטאָטישע גיטער פון נאָווי־טאַרג געירשנט זיין ברודער עדוואַרד,

* Slownik Geograficzny Królestwa Polskiego-Warszawa 1887 זייט 309.

** זייט 61.

וועלכער האָט פיל בייגעטראָגן דער אַנטוויקלונג פון דער אינדוסטריי אין שטאָט. נאָווי־טאַרג איז איצט געוואָרן אַן אָביעקט פון עטלעכע פּריוואַטע טראַנזאַקציעס, ביז די גיטער פון דער שטאָט האָט אָפּגעקויפט אַ געזעלשאַפט פון בערלין.

ג

עס איז שווער אָנצוגעבן גענויע ידיעות וועגן אָנפאַנג פון ידישן ישוב אין נאָווי־טאַרג, ווייל בעת דער גרויסער שריפה, וועלכע האָט פאַרניכטעט נאָווי־טאַרג בעת דער שוועדישער מלחמה, זענען פאַרברענט געוואָרן אַלע דאָקומענטן, וואָס האָבן אַנטהאַלטן געשיכטלעכע מקורות וועגן די ערשטע איינוווינער פון דער שטאָט.

לויט די ידיעות, וועלכע עס גיט איבער דער היסטאָריקער יצחק שיפּער אין זיין ווערק: „דיווירטשאַפטס־געשיכטע פון די יידן אין פּוילן בעתן מיטלאַלטער", וואָס איז דערשינען אין וואַרשע אין יאָר 1926, האָבן יידן געוווינט אין ניי־מאַרק שוין אין יאָר 1332, ווען רעגירט אין פּוילן האָבן די פּיאַסטישע פירשטן. די יידן אין ניי־מאַרק האָבן זיך דאַן באַשעפטיקט אויסשליסלעך מיט האַנדל און מיט פּראָצענט־געשעפטן.

אויב מיר ווילן זיך באַקענען מיטן מצב פון די יידן אין נאָווי־טאַרג, מיט זייערע ראַנגלענישן, סיי אויפן ווירטשאַפטלעכן און סיי אויפן פּאָליטישן געביט, אין דער תקופה, ווען נאָווי־טאַרג איז געווען אַ שטאָט אויפן יסוד פון מאַגדעבורגער רעכט אינעם אומ־אָפּהענגיקן פּוילן — מוזן מיר קודם כל געבן אַ קורצן איבערבליק פון דער געשיכטע פון קליינפּוילן ביז דער טיילונג פון פּוילן אין יאָר 1772.

דאָס 17־טע יאָרהונדערט איז אין פּוילן געווען אַ תקופה פון מלחמות: די אינפלאַנטי־מלחמה, די מאָסקווער אינטערווענץ, די מלחמה מיט דער טערקיי, דער פּרייסישער קריג, די שוועדישע מלחמה, דער בונט פון זעבזשידאָווסקי און פאַרשיידענע מיליטערישע קאָנ־פעדעראַציעס. זינט דעם פערטן צענדליק יאָר פונעם 17טן יאָרהונדערט האָט זיך אין די רייען פון די קאָזאַקישע מחנות און אוקראַינער מאַסן געשאַפן אַן אויפשטאַנד־באַוועגונג, פון וועלכער עס האָט זיך מיט דער צייט אַנטוויקלט אַ גרויסע נאַציאָנאַל־באַפרייערישע מלחמה אין די יאָרן 1654—1684. עס מוז דערביי אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז ביז צום 17טן יאָרהונדערט האָט די רעליגיעזע טאָלעראַנץ אין פּוילן געהערט צו די עיקר־יסודות פון דער פּוילישער רעגירונג. אַ דאַנק דער השפעה פונעם יעזואיטישן אָרדן איז אין יאָר 1595 צושטאַנד געקומען דער רעליגיעזער אָפּמאַך, די אַזוי גערופענע „בריסקער אוניע", וואָס איר ציל איז געווען ליקווידירן אין פּוילן די פּראַוואָסלאַוויע און פאַרטרעטן זי מיטן גריכיש־קאַטאָלישן גלויבן, וועלכער האָט אָנערקענט די הערשאַפט פונעם פּויפּסט און די הערשאַפט פון דער פּוילישער שלאַכטע. ס'איז פאַרשוווּנדן די פּוילישע רעליגיעזע טאָלעראַנץ... זינט דער „אוניע" האָט זיך אָנגעהויבן אין פּוילן אַ תקופה פון רעליגיעזער און ווירטשאַפטלעכער אונטערדריקונג פון נישט פּוילישע פעלקערשאַפטן.

אַן אַלגעמיינער תוהו ובוהו האָבן דאַן באַהערשט כמעט גאַנץ פּוילן צוליב דער

אינוואַזיע פון די שוועדישע מיליטערישע כוחות, וועלכע האָבן אומברחמנותדיק געצויגן פון דער באַפעלקערונג פאַרשיידענע שטייערן און אָפּצאָלונגען. גאָר שווער געליטן פון די שוועדישע גזירות האָבן די פוילישע פויערים־מאַסן, וועלכע האָבן געמוזט אַ טייל פון זייערע לאַנדווירטשאַפטלעכע פירות ליפערן דער שוועדישער מיליטערישער אַדמיניסטראַציע. געליטן פון די שוועדישע גזירות האָט אויך די פוילישע שלאַכטע און צוזאַמען מיט די אומצופרידענע פויערים איז במשך פון דער צייט אַנטשטאַנען אַ געמיינזאַמער כוח, וואָס האָט באַשלאָסן קעמפן קעגן דעם שוועדישן אַגרעסאָר. אין קליינפוילן האָט זיך צום קאַמף קעגן די שוועדן געגרינדעט די „טישאָוויעצישע קאָנפעדעראַציע", וועלכע האָט אָרגאַניזירט די פוילישע פויערים־מאַסן צום קאַמף קעגן שוועדישן אָקופּאַנט. ווען אָבער די פוילישע פויערים האָבן אָנגעהויבן פאַרניכטן און ראַבירן די אַנדערשגלויביקע אָנהענגער פון דער שוועדישער הערשאַפט אין פוילן, זענען די שוועדישע אָקופּאַנטישע מאַכט־אָרגאַנען אַרויס מיט אַ שאַרפער קעגן־אַקציע קעגן די פוילישע קעמפער.

קיין קליינפוילן זענען די שוועדן אַריין אין חודש אויגוסט 1655. בעת דער דאָזיקער קעגן־אַקציע האָבן די שוועדן געברענט און פאַרניכטעט אַלץ, וואָס איז געשטאַנען אויף זייער וועג; שטעט און דערפער זענען פאַרניכטעט געוואָרן, און ווי זיי זענען נאָר דער־שינען, האָבן זיי געלאָזט הינטער זיך רואינען און שייטערהויפנס. דאַן האָבן די שוועדן אויך פאַרברענט די שטאָט נאָווי־טאַרג מיט דער סביבה *.

אַ גרויסער טייל פון דער באַפעלקערונג אין קליינפוילן (גאַליציע) איז געווען פאַראָרעמט געוואָרן. דער הונגער און כסדרדיקער מאַנגל אין לעבנסמיטלען, אַזוי גוט אין דער שטאָט ווי אויך אין די אַרומיקע דערפער, זענען געווען דער פועל יוצא פון די אויסערלעכע און אינערלעכע מלחמות. געפאַלן זענען די לאַנדווירטשאַפט, די האַנטווער־קעריי און דער האַנדל. געבליבן איז אַן אַלגעמיינע פאַראָרעמונג אויפן דאָרף און אין דער שטאָט.

אין יאָר 1636 האָט נאָווי־טאַרג געציילט בערך 900 איינוווינער. אין יאָר 1665 האָט שוין די צאָל איינוווינער אין נאָווי־טאַרג געווען קוים 600 נפשות **, די ערשטע האָבן די יידן אין נאָווי־טאַרג אָנגעהויבן צוריק אויפצובויען זייערע חרוב געוואָרענע הייזער און מיטן אויפלעבן דעם האַנדל, בפרט מיט די שכנותדיקע סוחרים פון אונגאַרן, האָט זיך אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען דאָסווירטשאַפטלעכע לעבן אין שטאָט. פיל געהאָלפן האָבן די פּריווילעגיעס, וועלכע די שטאָט האָט באַקומען פונעם לעצטן פוילישן קעניג, סטאַניסלאַוו אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי, אין יאָר 1769 האָט נאָווי־טאַרג שוין געציילט 160 הייזער.

---

* זייט 349 Polska W Okresie II. Wojny Pólnocnej 1655—1660

** K. Baranowicz il. Wyrostek : Z Przeszlosci Miasta Nowego-Targu

צו אַ באַדייטנדיקן אויפבלי איז דערגאַנגען נאָווי־טאַרג, ווען די שטאָט איז נאָך דער צעטיילונג פון פוילן אין יאָר 1772 — ווי מיר האָבן דאָס שוין פריער איבערגעגעבן — פאַרקויפט געוואָרן צו סטאַניסלאַוו האמאלאשטש, נאָך וועלכן די נאָווי־טאַרגער גיטער האָט געירשנט זיין ברודער עדוואַרד. אין יאָר 1873 איז די שטאָט פאַרקויפט געוואָרן דער געזעלשאַפט אייכהארן און שותפים פון בערלין.

וועגן דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט זאָגן עדות עטלעכע סטאַטיסטישע ציפערן, וועלכע מיר גיבן איבער אין דער פאָלגענדער טאַבעלע:

די אַלגעמיינע צאָל איינוווינער אין נאָווי־טאַרג *

אין יאָר	אין אַלגעמיין	דערוונטער יידן	פראָצענט יידן לגבי דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער
1880	5087	464	9.1
1890	5878	773	13.2
1900	6546	900	13.8
1910	—	—	—
1921	8100	1342	—
1931	10700	—	—

אין נאָווי־טאַרג אין די לעצטע צענדליק יאָר פון 19טן יאָרהונדערט און אין די ערשטע צענדליק יאָר פון 20סטן יאָרהונדערט איז פאָרגעקומען אַ באַדייטנדיקע עליה פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער, ווי אויך פון דער צאָל יידן אין איר.

מער אויספירלעכע ידיעות וועגן יידישן לעבן אין נאָווי־טאַרג, וועגן די דאָרטיקע יידישעווירטשאַפטלעכע, קולטורעלע און הומאַניטאַרע אינסטיטוציעס, ווי אויך וועגן די דאָרטיקע געזעלשאַפטלעכע טוער אין דער דאָזיקער תקופה, האָבן מיר די מעגלעכקייט איבערצוגעבן אַ דאַנק דעם „קאַלענדער פיר ישראעליטן", פאַר די בודזשעט־יאָרן 1897/98 און 1914/15 — אַרויסגעגעבן פונעם פאַראיין „עסטרייכישע ישראעליטישע אוניאָן אין ווין". אַזוי דערוויסן מיר זיך פון דאָזיקן קאַלענדער פאַרן בודזשעט־יאָר 1897/98, אַז צו דער אָנפירערשאַפט פון דער קהלה־פאַרוואַלטונג אין נאָווי־טאַרג האָבן דעמאָלט געהערט יעקב גאָלדפינגער און יוסף הערץ, און צו דער „חברה קדישא" לייטונג האָבן געהערט משה פערלמאַן און לאַזאַר סיראָפּ. ווי עס גיט איבער דער קאַלענדער האָט דאַן עקזיסטירט אין נאָווי־טאַרג אַ פרויען־פאַראיין פאַר אונטערשטיצונג פון פאַראָרעמטע תושבים מיט קונעגונדע גאָלדפינגער אַלס פרעזידענטין און ראָזאַ סיראָפּ אַלס וויצעפרעזידענטין.

* די ציפערן האָבן מיר גענומען פון דער סטאַטיסטישער אַרבעט פון גרוּאינסקי סטאַניסלאַוו ווי אויך פון יעקב לעשצינסקיס אַרבעט: „יידן אין דער שטאָטישער באַפעלקערונג פון אומאָפּהענגיקן פוילן". ניו־יאָרק, ייוואָ־ביבליאָטעק, 1943.

במשך פון ערשטן צענדליק פון הײַנטיקן יאָרהונדערט, ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די ייִדן פון נײַ־מאַרק פאַרגעשטעלט מיט זיך אַ באַדײַטענדיקן ווירטשאַפט־לעכן כּוח. עס איז געשטיגן די צאָל ייִדישע תּושבים אין שטאָט און עס האָט זיך אַנטוויקלט דער האַנדל מיט ווין מיט די שכנותדיקע אונגאַרישע סוחרים. צוגלײַך מיטן אויפֿשטײַג פֿון דער ייִדישער ווירטשאַפֿטלעכער טעטיקייט האָט זיך אין נאָווי־טאַרג אויך דערוועקט דאָס נאַציאָנאַלע באַוווּסטזײַן בײַ דער ייִדישער פֿאָלקס־מאַסע. דערבײַ האָט אויף דער ייִדישער גאַס אין נאָווי־טאַרג דער ציוניזם געשלאָגן טיפֿע וואָרצלען.

ווי עס גייט איבער דער דערמאָנטער שוין פֿריִער „קאַלענדער פֿאַר ישראעליטן" פֿון ווין, פֿאַרן יאָר 1914/1915 האָט די צאָל ייִדן אין נאָווי־טאַרג אין דאָזיקן יאָר צוזאַמען מיט דער צאָל ייִדן אין דער סביבה באַטראָפֿן 2475 נפשות. ראש־הקהל אין נאָווי־טאַרג איז דעמאָלט געווען לאַזאַר סיראָפּ און זײַן שטעלפֿאַרטרעטער — אהרן אַלעקסאַנדראָ־וויטש. צו דער קהלה פֿאַרוואַלטונג אין נאָווי־טאַרג האָבן דעמאָלט געהערט: ד"ר ערנסט גייסלער, יוסף גאָלדמאַן, שמעון גראַי, שמעון קעמסלער, ד"ר בערנאַרד קאהן, ברוך קאלבער יונ., ברוך קאלבער סענ. יאָנאַס לאַנגער, ד"ר הערמאַן שיין, הערמאַן טײַכנער. שטאָט־רב איז אין נאָווי־טאַרג דאַן געווען הרב בעריש שטאָרך, קהלה־סעקרעטאַר איז געווען יוסף שטילער. רעליגיע־לערער — טאָביאַש מאַרמאָרעק. בראש פֿון דער „חברה קדישא" איז אין דעם יאָר געשטאַנען לאַזאַר סיראָפּ און פֿאָרזיצער פֿון דער חברה „ביקור חולים" איז געווען אברהם באומאַן. בראש פֿון פֿרויען־פֿאַראיין אין שטאָט, איז אין דאָזיקן יאָר געשטאַנען פֿרוי יוזעפֿינאַ מאַנדעל. ווי עס גייט איבער דער קאַלענדאַר, האָבן די הכנסות פֿון דער קהילה אין דעם בודזשעט־יאָר 1914/15 באַטראָפֿן 17,699 קראָנען און די הוצאות 15,686 קראָנען.

ה

גאָר טרויעריק איז געווען די לאַגע פֿון די ייִדן אין נײַ־מאַרק נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. צום גליק האָבן זיך געפֿונען אין נײַ־מאַרק עטלעכע געזעלשאַפֿטלעכע טוער, וואָס האָבן געמאַכט אָנשטרענגונגען צוריק אויפֿצובויען די חרוב געוואָרענע ייִדישע ווירטשאַפֿטלעכע, סאָציאַלע און קולטור־געזעלשאַפֿטלעכע פּאָזיציעס. אונטער דער לייטונג פֿון איבערגעגעבענע ציוניסטישע אַקטיוויסטן האָט זיך קאָנצענטרירט אַ גרופּע אַרבעטס־זאַמע נײַ־מאַרקער עסקנים, וועלכע האָבן אַדורכגעפֿירט די נויטיקע אויפֿבוי־אַקציעס, כּדי אויפֿצושטעלן פֿון דאָסנײַ די חרוב געוואָרענע ייִדישע אינסטיטוציעס. מיט כּבֿוד און אַכטונג דערמאָנען מיר דאָ די אומדערמידלעכע קעמפֿער, וועלכע זענען צו יעדער צײַט און אין יעדער סיטואַציע געווען טעטיק אָפֿט בײַ די שווערסטע באַדינגונגען.

בראש פֿון דער ייִדישער קהלה אין נאָווי־טאַרג איז די לעצטע יאָרן פֿאַרן אויסברוך פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה געשטאַנען איגנאַצי האַמערשלאַג, אַן ערנסטער און ענערגישער עסקן, אַן איבערגעגעבענער ציוניסט — האָט ער אָנגעפֿירט כּמעט מיט אַלע

ידישע אינסטיטוציעס אין דער שטאָט, אַזוי גוט ווירטשאַפטלעכע ווי אויך פּאָליטיש־קולטורעלע.

בעת די וואַלן צום שטאָטראַט אין נאָווי־טאַרג, וואָס זענען פאָרגעקומען דעם 19טן פעברואַר 1939, זענען געוויילט געוואָרן דריי ידן: איגנאַצי האַמערשלאַג אַלס ראַטמאַן און ד״ר ישראל האַמערשלאַג אַלס זיין פאַרטרעטער, פון דריטן ראַיאָן זענען געוויילט געוואָרן הענריק פישגרונט אַלס ראַטמאַן און ד״ר מינדעלגרין אַלס פאַרטרעטער און פון פינפטן ראַיאָן זענען געוויילט געוואָרן דירעקטאָר מאוריצי פאפיער אַלס ראַטמאַן און ד״ר שלמה שטאמלער אַלס פאַרטרעטער.

אַ פאַרצווייגטע טעטיקייט האָט אַרויסגעוויזן דאָס נאָווי־טאַרגער ידנטום בעת דער אַקציע פאַר די וואַלן צום צוזאַמענקונפט פון יידישן וועלט־קאָנגרעס. פאַרן דאָזיקן צוועק איז אין נאָווי־טאַרג געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט צו וועלכן עס האָבן געהערט: איגנאַצי האַמערשלאַג און ד״ר גאָלדנער אַלס דעלעגאַטן פון דער ידישער קהלה, דוד פאבער און דוד קאלבער אַלס דעלעגאַטן פון „פועלי ציון״, חנינא גניוויש און נפתלי אפּפּען פון „מזרחי״, שלמה גרינשפאן און מאַרקוס גינסבערג אַלס דעלעגאַטן פון סוחרים־פאַראיין, ערנסט רובין און אַדאָלף ראָזענפעלד פון „יד חרוצים״, די ציין־דאָקטארין פישער בלומע און גאַלדנער לעאנטינע פון „ויצ״א״, ד״ר הענריק מינדעלגרין און שלמה שטאַמלער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין נאָווי־טאַרג.

אַ וויכטיקע ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציע איז געווען אין נאָווי־טאַרג די „טאָוואַזשיסטוואָ זאַליטשקאָווע״. פרעזעס פון איר אויפזיכטראַט איז געווען יוסף כאדראוויטש און זיין פאַרטרעטער — איגנאַצי האַמערשלאַג. סעקרעטער פון דער דאָזיקער געזעלשאַפט איז געווען אלאיזי זינגער, דערביי האָבן צום אויפזיכטראַט געהערט אויך שלמה גרינשפאַן, מאַרקוס גינסבערג, שמואל מאנהיימער, מאַקס פאסטאר, ד״ר שטאמלער, ירוחם שטייגער און זיגפריד טילינגער.

אַ וויכטיקע ווירטשאַפטלעכע אינסטיטוציע האָט פאָרגעשטעלט מיט זיך אויך דער פאַראיין „יד חרוצים״. דעם 28סטן פעברואַר 1939 האָט דער פאַראיין געפייערט זיין צענטיאָריקע עקזיסטענץ אונטער דער פרעזעסור פון ערנסט רובין. צו איר פאַרוואַלטונג האָבן אויך געהערט די ציוניסטן ד״ר האַמערשלאַג און פאפיער.

איינע פון די ערשטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אין גאַליציע איז געשאַפן געוואָרן אין נאָווי־טאַרג. ווי עס גיט איבער ד״ר נ מ. געלבער אין זיין בוך: „תולדות התנועה הציונית בגליציה״ (ז׳ 432) זענען די ערשטע מאַנאַטן נאָכן דריטן ציוניסטישן קאָנגרעס, אין יאָר 1900, געווען אין גאַליציע 75 ציוניסטישע פאַראיינען און צווישן זיי גיט אָן ד״ר געלבער די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין נאָווי־טאַרג.

פרעזעס פון ציוניסטישן לאָקאַל־קאָמיטעט אין נאָווי־טאַרג איז געווען אַ צייט לאַנג ד״ר הענריק מינדעלגרין און צולעצט פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־

מלחמה איז פרעזעס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין נאָווי־טאַרג געווען ד״ר שטאמלער. אין חודש פעברואַר 1936 איז פאַרגעקומען אין קראָקע די 17טע ציוניסטישע לאַנדעס־קאָנפערענץ פון מערב ־גאַליציע און אַלס דעלעגאַטן פון נאָווי־טאַרג זענען געווילט געוואָרן ד״ר מינדעלגרין און ד״ר שטאמלער.

צו די וויכטיקסטע קולטור־אינסטיטוציעס אין נאָווי־טאַרג האָט געהערט די „צ׳יר־טעלניאַ זשידאָווסקאַ״. אין יאָר 1936 זענען אויסגעווילט געוואָרן אַלס פרעזעס פון דער דאָזיקער געזעלשאַפט ש. גוטפרוינד און ד״ר סטעפאַן הערץ אַלס פאַרטרעטער, שטאטער אַלס סעקרעטאַר און ווינשטיין אַלס קאַסירער. טעטיק איז אין נאָווי־טאַרג געווען די העברעישע שול „יבנה״, געגרינדעט דורך משה ווינפעלד און פאַרוואַלטעט דורך יוסף לאַנגער און חנינא גוטרייך. פרעזעס פון דער ק.ק.ל.־קאָמיסיע אין נאָווי־טאַרג איז געווען ד״ר שטאמלער, סעקרעטערין — פארצימערובנה און פעלדשרייבער, קאַסירער איז געווען וואלדין. גאָר אַקטיוו איז געווען די וויצ״א־אָרגאַניזאַציע אונטער דער ליטונג פון די פרויען באַלדינגער, ד״ר גאלדנער, קאלבער און שפיסבאַך.

אַ גרויסע באַדייטונג אין דער שטאָט האָט געהאַט דער פאַרבאַנד פון יידישע אינוואַלידן. פאָרזיצער איז דאָרט געווען אהרון גערסטנער און וויצע־פאָרזיצער — אינזש׳. מ. פאפיער, קאַסירער — וואָלף ראָזענבערג. צו דער פאַרוואַלטונג האָבן אויך געהערט: פעפא פאַרבער, ד״ר יעקב שאכער און וואָלף חיל. דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע האָבן געהערט קאָרנגוט חיים און אסאנטאוויטש. צום שידס־געריכט האָבן געהערט: אשר גרינשפאַן, יוסף טעלער און יעקב בראנער.

אַ חלוצישע דערציאונג האָט באַקומען די ציוניסטישע יוגנט, וואָס האָט זיך אָרגאַניזירט אין די ציוניסטישע יוגנטפאַראיינען אין נאָווי־טאַרג. דאָס זענען געווען „עקיבא״, אָנגעפירט דורך קרייס און ערליך, ווי אויך „פרייהייט״, „השומר הצעיר״ און די אָרגאַניזאַציע פון דער דערוואָקסענער יוגנט „הרצליה״ מיט מגר. מענדלער און פרל. פאָרצימער אין דער שפיץ.

עס איז נאָך כדאי צו דערמאָנען, אַז אין נאָווי־טאַרג איז געווען טעטיק אַ פאָלקס־אוניווערסיטעט, אונטער דער לייטונג פון מגר. מענדלער. עס האָבן אויך עקסיסטירט אַ קאָמיטעט צו בויען אַ פאָלקס־הויז אונטער דער לייטונג פון ד״ר סטעפאַן הערץ, און אַ קאָמיטעט פאַר „עזרה לחלוצים״ אָנגעפירט דורך מגר. ברענער, פּרעססער, פרוי ד״ר שטיללער און פרוי ד״ר שפיסבאַך.

צום סוף זאָל נאָך דערמאָנט ווערן, אַז עס האָט עקסיסטירט אין נאָווי־טאַרג אַ יונג־וויצ״א־אָרגאַניזאַציע מיט פרל. ראַנד בראש. און עס זענען אויך געווען טעטיק צוויי ספאָרט־קלובן: „מכבי״ און „הגבור״.

דער יידישער ישוב אין נאָווי־טאַרג איז לײדער פולשטענדיק פאַרניכטעט געוואָרן בעת דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע.

ד״ר צבי (הרמן) קולבר — נתניה

נובי־טארג עירנו

העיר נובי־טארג וסביבתה שוכנות באזור נובי־סונטש (סאנדז) ויש מסמכים המעידים, שהיהודים הראשונים הגיעו למקומות אלה בערך באותה התקופה. רופא יהודי יחיד למחלות עינים חי שם עוד בשנת 1503. אך בתקופה הנידונה, לא היתה זכות המגורים ליהודים, הן בנובי־סונטש והן בעריה האחרות של פולין הקטנה („מאלופולסקה") כגון בבייץ׳, יאסלו, קרוסנו וללא ספק גם לא בנובי־טארג.

במאה ה־16 קיבלו שורת ערים ב„פולין הקטנה" זכות מפורשת מאת המלך זיגמונט אוגוסט לאסור על היהודים לגור בהן. („פריווילגיום דה נון טולרנדיס יודאיס"). אכן, לגבי נובי־טארג כמו לגבי נובי־סונטש לא ידוע על קיום מתן זכות שכזאת, אך אין ספק, שבהתאם למסורת, שהיתה קיימת אז, לא סבלו הערים הללו את בואם של יהודים לתחומיהן. למרות זה עלה בידי יהודים מעטים לקבל את הזכות להתיישב שם. בתקופה הנידונה עבר השלטון במחוזות מסוימים במדה נרחבת לידי ה„שלאכטה", והזכויות האוטונומיות, שמהן נהנו מרבית הערים, התרחבו במדה ניכרת על חשבון ה„אדונים". בערים המלכותיות מסוגה של נובי־טארג תפסו את מקום ה„אדונים" („פאנוביה" — בפולנית) ראשי הנפות („סטארוסטה") המלכותיים והללו הפכו משך הזמן לגורם מכריע בחייהן.

מצב זה היה נוח ליהודים ואיפשר להם להתישב בכל אותן הערים בהן לא יתכן היה הדבר קודם לכן. בניגוד למועצות העירוניות היו ה„סטארוסטאס" כמו ה„פאנים" בערים הפרטיות מעונינים בבואם של יהודים. היה צורך בהם לקידום הכלכלי של הערים וסביבותיהן כסוחרים, מתווכים, בעלי־מלאכה, חוכרים וכו׳, וכן היה בידם לשלם שכר דירה בעד הבתים, שנשכרו על ידם.

מצב דומה היה קיים גם בעיר ה„מלכותית" נובי־טארג ובסביבתה. במחצית המאה ה־17, בשנת 1651, בתקופת ההתקוממות של קוסטק—נאפיורסקי, כבר היו בתחומי שלטונו של ה„סטארוסטה" מצורשטין, יז׳י פלאטברג, שבנפת נובי־טארג, כמה „ארנדרים" („חוכרים") יהודיים.

בתקופת „המלחמות השוודיות" כבש הצבא השוודי את העיר נובי־טארג, את ארמון ציורשטין וכן את המרוחק ממנו בשני קילומטרים, הארמון בניידזיצה. ישנן הוכחות, שבתקופה זו כבר היו יהודים בנובי־טארג וכן בסביבתה. הסופר הפולני הנריק שינקביץ׳ מזכיר בספרו „המבול", בתארו את פלישת השוודים והמצור על ציורשטין —

על סמך נתונים היסטוריים את היהודים, שחיו שם אז. אין ספק בדבר, שיהודי אזור זה סבלו מהפלישות כמו בחלקיה האחרים של פולין, וכן מגייסות סטיפן צ׳ארנייצקי, שגרשו את השוודים מפולין בשנת 1656.

באותה תקופה פרצה שם מחלת החולירע, שהתפשטה כמעט בכל תחומי „פולין הקטנה" וגרמה לקרבנות רבים בנפש וברכוש. ה„סטארוסטים" השתדלו להשיג ליהודים את הזכות להתיישב בתחומי עריהן, כדי להביא בעזרתם לשיפור מצבה הכלכלי של האוכלוסיה, ומאמציהם אלה אז נתמכו ע"י הפולנים העירוניים. זכות זו הוקנתה לנובי־סונטש ע"י המלך מיכאל קוריבוט ווישניוביצקי, בשנת 1673, והמלכים שלאחריו אישרוה מדי פעם מחדש.

יש להניח, שפחות או יותר באותו הזמן פורסמה זכות זו גם לגבי נובי טארג והסביבה. אז החלו יהודים לנהור לאזור זה ובתקופת המעבר מהמאה ה־18 למאה ה־19, כבר היו קיימים בפודהלה ישובים יהודיים מושרשים ומבוססים למדי מבחינה כלכלית.

לאחר הסיפוח — לאוסטריה

בשנת 1772, בעקבות חלוקתה הראשונה של פולין, צורפה גאליציה לממלכה האוסטרית והדבר הביא בעקבותיו לשינויים מרחיקי לכת במצב היהודים, שהתגוררו שם. אשר לנובי־טארג הרי היא וחלקי פודהלה האחרים, דוגמת נובי־סונטש וסביבתה, היו תחת השלטון האוסטרי־הונגרי עוד שנתיים לפני חלוקת פולין. בספיש שבתחומי סלובקיה, הגובל בפודהלה, היו 16 ערים בהן קזמרק, פופרד, לובובל וכו׳. החל משנת 1412 היה אזור זה כערובה, שניתן ע"י הקיסר זיגמונט לוקסמבורג למלך הפולני, וולאדיסלאב יגייללו.

כאשר בשנת 1770 חדרו משתתפי ה„קונפדרציה הבארסקית" לגאליציה, ובתוכם גם לנובי סונטש ולנובי־טארג, תפס הצבא האוסטרי את האזור בהעתיקו את הגבול צפונה, מתוך נימוק, שהדבר בא לשם מניעת מהומות מלחמתיות, כביכול. השלטונות האוסטריים ניצלו את הנסיבות, שנובי־טארג וסביבתה ואף חלק מאזור סונטש היו שייכים להונגריה עוד בימי כהונת המלכה קינגה, וצרפו גם שטח זה לאוסטרו־הונגריה. באופן שכזה נכנסו נובי־טארג ושאר חלקי פודהלה תחת השלטון האוסטרי עוד לפני חלוקתה הרשמית של פולין.

בהיותה תחת השלטון האוסטרי חייבו את נובי־טארג כל אותם החוקים והפקודות, שהוצאו נגד היהודים בתחומי גליציה כולה. פוגעת מאד היתה הפקודה, שפורסמה בשנת 1773 בימי כהונתה של הקיסרית, מאריה טרזה, שלפיה נאסר על היהודים להתחתן בלי אישור מיוחד מאת מושל המחוז בלמברג (לבוב). אחר כך היה על החתן להוכיח, שיש לו מקצוע ויש בכחו לקיים משפחה. יהודים, שלא שילמו את „מס הגולגולת" („קופף־שטויאר") בעד שלש שנים מראש היו צפויים לגירוש מן המדינה".

בתקופת כהונתו של הקיסר יוזף (1780—90) ובמידה עוד יותר גדולה בימי הקיסר

פראנץ (1792—1835) וה„קאנצלר" שלו, מטרניך, החריפה עוד יותר המעמסה של המסים והארנוניות לגבי האוכלוסיה היהודית. אז הונהגו תשלומים בעד השחיטה הכשרה, הדלקת נרות שבת („ליכטשטויאר"), הקמת בתי תפילה, עריכת „מנינים" וכו׳. כן נאסר אז על היהודים לחכור מאת בעלי האחוזות בתי־מרזח ומפעלי בירה, וכן לסחור בימי א׳ של השבוע, לסחור בתבואה וכו׳.

החוקה החדשה

מהפכת 1848 ו„אביב העמים", שבא בעקבותיה, הביאו לשינויים יסודיים במצב יהודי אוסטריה, כולל אלה מביניהם, שהתגוררו בגאליציה. החוקה שפורסמה באותה שנה, הקנתה לכל אזרחי המדינה, ללא הבדל של השתייכות דתית ולאומית, שוויון זכויות לגבי החוק. בהתאם לכך בוטלו כל ההגבלות והתשלומים המיוחדים על האוכלוסיה היהודית. אכן הריאקציה, שהשתלטה לאחר שנה, הביאה אתה שוב שורה של הגבלות וגזירות על ראש האוכלוסיה היהודית. רק החוקה משנת 1867 הקנתה ליהודים זכויות מלאות ואיפשרה להם לחיות חיי שוויון וחופש בכל תחומי החיים, הן בשדה הכלכלה והן בשדה התרבות.

המעמסה הכספית וההגבלות, שהיו מנת חלקם של יהודי גאליציה, הגבירה את הדלות ביניהם. כך היה בנובי־טארג כמו בפודהלה כולה. מאידך גיסא יש לקבוע, שהדבר לא הגיע לממדים שכאלה כמו בחלקי המדינה האחרים.

התוצאה היתה, שכאשר היהודים קיבלו זכויות־אזרח מלאות, כבר היה שם מספר ניכר של משפחות יהודיות אמידות ובעלות השפעה, כגון משפחות גולדפינגר, הרץ מנדל, זילברינג, ריגלהאופט וכו׳. יהודים אלה הביאו במידה רבה כבר אז, ועוד יותר לאחר שנת 1867, הודות לפעילותם ויזמתם, להתפתחות הכלכלית והתרבותית של העיר וסביבתה.

הפעולה בשדה הכלכלה: מסחר, תעשיה ומלאכה

נובי טארג והעיירות והכפרים שבסביבה, שהיוו את פודהלה, שוכנת בתוככי עמק יפה המרהיב את העין. אזור זה גובל בהרי הטאטרים הגבוהים וכן בהרי גורצה המיוערים היטב, ואילו ממזרח — באזור קרושצ׳נקו ושצ׳אווניצה — עם פסגות פיֶנין המופלאות. דרך פודהלה עוברים יובלי דונאייץ הלבן והשחור המתמזגים יחד לנהר הדונאייץ בקרבת נובי־טארג. הקרקע של פודהלה הנה הררית ובמידה רבה סלעית ובלתי פוריה. האקלים הוא חריף ובחורף שורר כאן הכפור.

תנאים טופוגרפיים ואקלימיים אלה יצרו כאן כעין טיפוס מיוחד של אוכלוסיה, היו אלה ה„הרריים" (או כפי שכינו אותם בפולנית „גוראלה"). אלה היו אנשים שהיו מסוגלים לסבול, בעלי דמיון עשיר וחובבי חופש. היהודים, שגרו בפודהלה, קיבלו משך הזמן אופי דומה. הם הצטיינו בכושר העבודה, היוזמה ובמעוף שלהם.

מדרום, מזרח ומערב גובלת פודהלה בסלובקיה. היו אלה אזורי ספיש ואוראבה, אשר יחד עם שאר חלקי סלובקיה היו עד סוף מלחמת העולם הראשונה חלק מהונגריה. הגבול בין גאליציה והונגריה (שהיתה אז חלק מהמונרכיה האוסטרו־הונגרית) היה פתוח, היה קיים מעבר חפשי של אנשים וסחורות. התוצאה היתה, שבין פודהלה לבין חלקים אלה של סלובקיה היו קיימים יחסים כלכליים ובעיקר התפתח ביניהם המסחר ההדדי.

בנובי־טארג ובעיירות והכפרים שבסביבה מספר היהודים היה מאז ומתמיד לא גדול ואף בין שתי מלחמות העולם, עת שיהודים זרמו לשם גם מאזוריה האחרים של פולין לא היוו היהודים למעלה מ־15 אחוז מכלל האוכלוסיה. לא הורגשה כאן על כן אותה תחרות חריפה, שהיתה מנת חלקם של אותם האזורים בה היוו היהודים לא פעם למעלה מ־50 אחוז מהאוכלוסיה.

נסיבות אלה הביאו לכך, שמצבם הכלכלי של יהודי פודהלה בכלל ושל נובי־טארג במיוחד היה באופן יחסי טוב. היו פה משפחות יהודיות אמידות ואף עשירות. האזור שימש בין שתי מלחמות העולם כאבן שואבת ליהודים, שבאו הנה גם מחלקים אחרים של פולין העצמאית (בעיקר מתחומי פולין ה„קונגרסאית"). הללו התיישבו בעיקר בנובי־טארג, זקופנה, ראבקה וכו'. יהודים עניים משוללי אפשרות קיום לא היו כאן בנמצא.

היהודים בנובי־טארג וסביבתה עסקו ברובם במסחר. מספר הסוחרים הלא־יהודיים היה קטן ולא היה בכוחם להתחרות ביהודים. עד סוף מלחמת העולם הראשונה קיימו הסוחרים היהודים, ובעיקר הסיטונאיים שבהם, יחסי מסחר קבועים עם תעשייני וסוחרי וינה, צ'כיה וכו'. הם הביאו משם אריגים, חלקי סידקית, כלי־מתכת וכו'. קשר מסחרי חי היה קיים אז גם עם הונגריה ובעיקר עם מחוזות מסוימים של סלובקיה, שמהם הובאו לפודהלה יינות, קמח וסוגי תבואה שונים. לסיטונאים של פודהלה היה גם „שוק" בסלובקיה בעיקר בספיש ואוראבה. הודות לכך היו בנובי־טארג בעיקר סוחרים, שפיתחו את עסקיהם עד לממדים נרחבים ואף הגיעו לעושר רב.

במחצית השניה של המאה ה־19 התקדם מאד בשטח המסחר בנובי־טארג היהודי יעקב גולדפינגר. המפעל שלו, אשר שכן בבית גדול שהוקם על ידו בשוק, הכיל בתוכו שורה של משרדים ומחסנים. הללו הכילו בתוכם כמעט את כל הסחורות הדרושות כגון צרכי מכולת, אריגים, מוצרי ברזל ועוד. עשרות רבות של פקידי־מסחר, פועלים וכוחות עזר אחרים היו עסוקים כאן.

הדברים הגיעו לידי כך, שגולדפינגר קנה מאת גרמני אלפי הקטארים של יערות הטאטרים, כולל אלה שהקיפו את האגם המפורסם „מורסקייה אוקו" („עין הים"). בנו שמואל גולדפינגר, שאף הוא היה סוחר, לא היה פעיל במפעל של אביו. הוא עבר לגור בבודפשט, בירת הונגריה ונעשה שם לאחד מגדולי סוחרי ותעשייני העצים. האב, יעקב גולדפינגר, פרש מחיי המסחר, בשנת 1890 בערך, בהיותו כבר איש זקן.

ענפי המסחר, שאותם פיתח, נתחלקו בין אחרים. את ענף הקמח טיפח אהרן

אלכסנדרוביץ, את ענף האריגים — גיסו אהרון רוסבך — ואת ענף מוצרי הברזל — יעקב מאנדל. את היערות של הטאטרים רכש הרחן מאוריצי זאמויסקי, שהתגורר אז בקורניק, אשר במחוז פוזנאן. לאחר מלחמת העולם הראשונה הוא העביר שטח זה לרשות קרן מיוחדת ושהיתה ידועה בשם „פונדאציה קורניצקה".

לעושר רב אף הגיע בתקופה האמורה הסוחר יוסף הרץ, שניהל סחר ביינות בהיקף נכבד. הוא הביא את היינות מהונגריה ומכר אותם בסיטונות בפחהלה. במחסניו היה תמיד מלאי של יינות, בהם גם של יין ישן, מהסוגים המעולים ביותר. הרץ הקים מלון חדיש, לפי הממדים של הימים ההם, שכלל בתוכן גם מסעדה מודרנית וכן אולם להצגות תיאטרוניות ואספות. לאחר מותו, בשנת 1900, ניהל את העסקים בנו בכורו, מאוריצי. מלאי גדול של יינות נשאר במחסני המפעל עד הכיבוש הנאצי והללו נשדדו ע"י אנשי ה„גיסטאפו" וה„ס.ס." בנובי־טארג.

לפני מלחמת העולם הראשונה ואף בין שתי המלחמות היו פעילים בתחומי המסחר הסיטונאי ובמידה מסוימת גם בקמעונאי האנשים, שאת שמותיהם נפרט להלן:

בשטח האריגים: לאזר סירופ ואחריו בניו יוסף ויוליוש. בן אחר שלו, ד"ר הירש סירופ, היה עורך דין ידוע ועסקן ציוני נודע בנובי־סונטש.

יהודה לאנגר ואחריו חתניו שמואל צייגר ושמואל בירנשטיין, שמעון קמפלר; אהרון רוסבך, הנריק גוטפרוינד ואחריו בניו סלומון ומשה.

בשטח הסידקית: ברוך קולבר הצעיר ואחריו חתנו זליג טילינגר, ונפתלי ביטרספלד.

בשטח המסחר בקמח ומוצרי תבואה אחרים: לאזר סירופ ואחריו בנו, יוסף; אהרון אלכסנדרוביץ, שהיה גם בעל בנק פרטי, ידוע כ„בנק לחילופין"; וילהלם פישגרונד ואחריו בנו הרמן; יואל לאנגר, שאף השקיע כספים, לפני מלחמת העולם השניה, בתעשית הנפט; ישראל ירט, שנספה יחד עם משפחתו בשואה; אליהו לינדנברגר ושלום רוזנצווייג, שנספו בשואה יחד עם משפחותיהם.

בסחר בצרכי מכולת אחרים עסקו הרמן טייכנר, דוד שטאַטר, מאַכס מנדלר (בנו ד"ר פייבל מנדלר, שהיה סוחר בקראקוב, נפטר בישראל בשנת 1973); זכריה טרפר בנו, ליאופלד טרפר, (שהיה פעיל בנובי־טארג ב„השומר־הצעיר", הצטרף אחר כך למחנה הקומוניסטי והיה בין מארגני „התזמורת האדומה" באירופה. עתה הוא חי בירושלים); אליהו לינדנברגר, והירש קורנגוט, שנספו עם משפחתם בשואה וכו'.

בשטח אספקת היינות והמשקאות החריפים: יוסף הרץ ואחריו בנו, מאוריצי הרץ, שמעון גריי ואחריו בנו זיגמונט גריי. זה האחרון נספה יחד עם אשתו ועם בתו בשואה ואילו בנו, שמעון היה בישראל וכיום הוא חי בארצות הברית; הרמן פישגרונד, יוליוש (יואל) וויינשטיין, שנספה בשואה; אברהם קופיטו, שנספה בשואה יחד עם משפחתו. בנו, שבתי קופיטו, חי כיום בתל־אביב.

בשטח אספקת מוצרי הברזל וחומרי הבנין: ברנרד המרשלאג ואחריו בנו איגנץ; מנדל זינגר, שנספה בשואה יחד עם אשתו ושני בניו. שנים מבניו האחרים שרדו בחיים ונמצאים עתה בארצות הברית. הבן, אדק זינגר הוא עתה חבר קיבוץ „עין המפרץ" בישראל מאז ייסודו; מאוריצי טאפט.

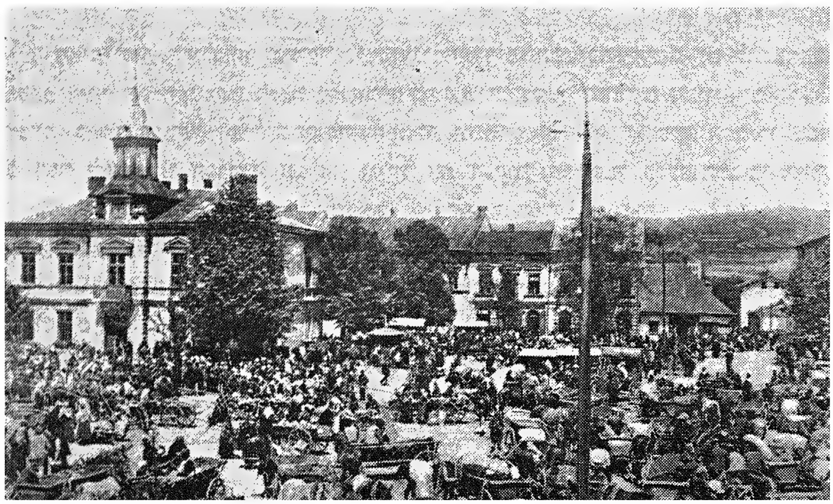
בשטח אספקת העצים ועיבודם: הנריק ברונר, בנו מהנדס ליאופולד ברונר הגיע לצרפת ושם הלך לעולמו לפני שנים אחדות. בנו הצעיר, יעקב, נפטר במחנה לעבודות כפייה בברית המועצות; אמיל פולקמן נפטר ואילו אשתו וילדיו נספו בשואה. הבן אלכסנדר פילקמן, שניצל, חי כיום יחד עם משפחתו בישראל; יהושע (אוזיאש) קיזן; פאוול שינדל, שנספה יחד עם אשתו ועם ילדיו בשואה ואילו בנו שניצל, אלפרד שינדל, נמצא עתה יחד עם אשתו בארצות הברית; עמנואל שטילר, שהיה גם בעל האחוזה לאוסטרובסקו ליד נובי־טארג. הבנים ד"ר יעקב שטילר וד"ר אלפרד שטילר נספו בשואה, ואילו הבן הצעיר, אינג' ויקטור שטילר ניצל וחי בישראל.

כן היה ניכר חלקם של היהודים בשטח המסחר הקמעוני. בענף הקונפקציה: דוד פאפייר ואחרי מותו — אלמנתו רגינה פאפייר, שנספתה בשואה. בנם, ד"ר שמעון פאפייר יחד עם אשתו אולגה לבית כהן ובתם, סטלה שטיל חיים בתל־אביב. הבת, דורה אהרנרייך, נפטרה בחיפה בראשית שנת 1975; יוסף פאפייר נספה בשואה יחד עם משפחתו, משה גולדברג נספה בשואה יחד עם אשתו ועם אחדים מילדיו. בנו, מרפא השיניים הנריק גולדברג, חי עם משפחתו בתל־אביב. שני בנים אחרים שלו חיים עתה עם משפחותיהם בנהריה; בענף הנעליים: דוד נאטוביץ', שנספה יחד עם אשתו וילדיו בשואה; בתו, שושנה בן־עמי (ובעבר פולקמאן) חיה עם משפחתה ברמת־גן, הבן משה נאטוביץ' שהיה במחנות הריכוז הנאציים חי עתה יחד עם משפחתו בירושלים; יוסף אלבאום, נספה בשואה, שתי בנותיו נמצאות עתה בארצות הברית.

תעשיה, במושג שלה, לא היתה אז קיימת בנובי־טארג והמפעלים התעשיתיים הקטנים שבה לא עברו למעשה את ממדי המלאכה. בין שתי המלחמות הפעילו האחים סלומון ומשה גוטפריינד, בהיקף נרחב יותר, מפעל לייצור אריג בעיקר לצרכי ה„גוראלים". כן היה קיים אז מפעל של נ. באנאך לייצור סידקית בו היו עסוקים בחדשי העונה, בנוסף על בני־המשפחה, כשלשים עובדים אחרים.

יש להזכיר כאן גם את סוחרי השוק היהודיים, שהיו מוכרים את סחורתם על דוכנים בימי השוק השבועיים, הן בנובי־טארג עצמה והן בעיירות הסמוכות לה ותרמו אף הם מחלקם לפיתוחה הכלכלי של פודהלה. היתה זאת עבודה קשה ומפרכת, אך הבטיחה למספר גדול יותר של משפחות מקורות של הכנסה שהספיקה לקיום. הללו סחרו בעיקר באריגים, תלבושת עממית וצרכי סידקית שונים.

המלאכה היתה לעומת זאת מפותחת מאד ובה היו פעילים בעיקר עובדי־היד היהודיים, שהבולטים בהם היו החייטים. סוחרים ובעלי־מלאכה רבים הגיעו הודות ליזמתם

נובי־טאַרג ביום־שוק

להישגים כלכליים ניכרים. היו ביניהם בעלי בתים וכאלה, שניהלו מפעלים משלהם וידעו להבטיח לילדיהם חינוך תיכון ולעתים גם חינוך גבוה.

ההתחרות בין הפולנים ליהודים

היחסים בין היהודים לבין הפולנים ובעיקר בין הסוחרים ובעלי המלאכה של שני העמים היו בדרך כלל הוגנים והתחרות רצינית כמעט שלא התנהלה ביניהם. בשטח המסחר לא היו פולנים רבים והללו לא ניהלו תעמולה אנטישמית או פעולת חרם נגד הסוחרים היהודים.

שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה החלה להיווצר שם תנועה, שהיתה מכוונת לפיתוח המסחר והתעשיה הפולניים. תנועה זו קמה תחילה באזור הכיבוש הגרמני לשעבר בתגובה על החלטת בית המחוקקים הפרוסי לפרסם „חוקי התישבות", שמגמתם היתה להרחיק את הפולנים מהקרקע ולהושיב במקומם גרמנים. הפולנים נאבקו בחוקים דראקוניים אלה ע"י חיזוק עמדותיהם הכלכליות בתחומים אחרים. הם הקימו אגודות שיתופיות לאשראי ולמסחר וכן בתי חרושת וחנויות. תנועה זו הלכה והתרחבה גם בתחומי פולין האחרים ובעיקר בגאליציה.

בתקופה הנידונה נוסד בנובי־טארג מפעל מסחרי קואופרטיבי פולני גדול בשם „חוג חקלאי" („קולקה רולניצ'ה"). היוזם, המארגן והמנהל של המפעל היה לודביק צ'אך מורה תיכון לפי מקצועו. הוא פעל, ללא ספק מתוך מניעים אנטישמיים, אך במידה רבה גם מתוך נימוקים פולניים לאומיים. עם זאת לא עלה בידי המפעל להשתרש ולהחליש ע"י כך את עמדות הסוחרים היהודים.

האוכלוסיה הפולנית, ובעיקר זו מחוגי האכרים, המשיכה לקנות גם להבא בבתי המסחר היהודיים והתוצאה היתה, שכעבור כמה שנים נעשו „החוגים החקלאיים" לבלתי חיוניים. מנהל המפעל הנ"ל בתקופה מאוחרת יותר, יאן זאפיורקובסקי, העבירו בסופו של דבר לאחריותו הפרטית המלאה וניהל את ה„חוג" על סמך כללי המסחר החפשי וההוגן.

שנים מעטות לפני מלחמת העולם השניה, עם התגברות הנחשול האנטישמי בפולין, שהיה מלווה מעשי אלימות, הופיעו בפודהלה ובעיקר בנובי־טארג ובזקופנה אנדקים אלימים, שהלכו בעקבות חבריהם הכוליגנים שבערי פולין האחרות. הם החלו בהפצת הרעל האנטישמי באוכלוסיה הפולנית, להשחית דוכני־מסחר יהודיים, להדביק פתקים על החנויות היהודיות ואף לארגן התקפות פיסיות עליהם. המנהיג הרוחני על פעולה זו היה הרופא המקומי, ד"ר ולאדיסלאוו מך, חברו וידידו האידיאולוגי של מארגן הפרעות במיסלניק, דובושינסקי.

עם זאת יש לציין, שהפעולה האנטישמית האמורה בנובי־טארג לא קיבלה ממדים נרחבים. הודות לערנותם של העסקנים היהודים. בעיקר חברי מועצת העיריה והתערבותם הפעילה אצל ראש העיריה, סטאחון, שהיה ידידותי ליהודים וכן אצל הממונה על הנפה („סטארוסטה"), גלוט, סוכלו מאמצי האנטישמיים. מדי פעם פרסמו השלטונות פקודות, אשר שמו לאל את נסיונות האנטישמיים עוד בהיותם באיבם.

בתקופת הכיבוש הגרמני שינה ד"ר מאך את השקפתו וזאת בהשפעת המאורעות, הוא החל לגלות יחס ידידותי ליהודים ובמידת האפשר אף השתדל לסייע להם.

פקידות ומקצועות חפשיים

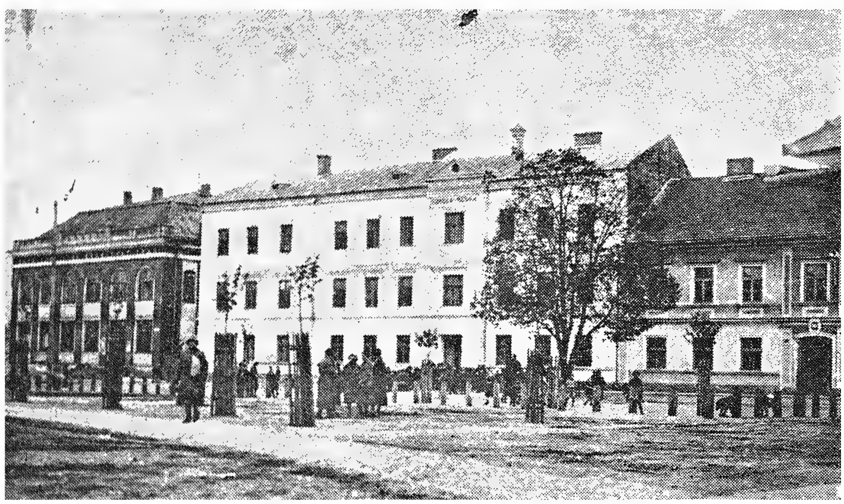
פקידים יהודיים היו בנובי־טארג ובסביבתה רק מעטים, כפי שהדבר היה בעריה האחרות של פולין, יהודים לא נתקבלו לפקידות ממשלתית והם אף לא נהרו אחריה בהעדיפם על פניה את העבודה במקצועות ובענפים אחרים.

לפני מלחמת העולם הראשונה עמד בראש המחלקה לגיוס במשרד הנפה, היהודי נ. שטיינסברג. בידו היה נתון הטיפול בעניני הגיוס לצבא בכל תחומי הנפה. בימי המלחמה שימש כקומיסר לעניני תבואה במשרד זה היהודי הרמן פישגרונד. הוא היווה את הגורם המכריע בכל הנוגע לרכישת תבואה וחלוקתה. הודות לפעולתו נהנתה אז האוכלוסיה של פודהלה מאספקת מצרכים חיוניים באופן יחסי הרבה יותר טוב, מאשר באזוריה האחרים של גאליציה.

בין שתי מלחמות העולם פעל בבית הדין העירוני בנובי־טארג השופט היהודי שמואל בכר, הודות לידע המשפטי הנרחב שלו, כושר עבודתו ורמתו המוסרית הוא זכה להערכה ע"י השלטונות, חבריו למקצוע והאינטליגנציה כולה. שנים מעטות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה הוא הועבר לתפקיד דומה לעיר דרוהוביטש ושם מת לאחר תקופה

קצרה. בתקופה, שקדמה למלחמת העולם הראשונה נמנה על חבר המורים של ביה״ס העממי („שקולה פובשכנה״) בנובי־טארג המורה טוביאש מרמורק ואילו בין שתי מלחמות העולם שימש בו כמורה הרמן פרססר. שניהם שימשו מורים לדת היהודית, הן באותו בית ספר והן בגימנסיה המקומית.

במקצועות החפשיים בלטה השתתפות היהודים, כמו בגאליציה כולה ולעתים היוו הללו גורם מכריע. הרופאים ועורכי הדין היהודיים הצטיינו בידע, כושר עבודתם ומסירותם למקצוע והודות לכך זכו לאמון מצד הכל, כולל האוכלוסיה הנוצרית.

כיכר ע״ש סלובצקי, מימין: בית־ספר עממי לבנות, בית־ספר עממי לבנים — בית־הסוקול

מבין הרופאים היהודיים, שפעלו בעיר לפני מלחמת העולם הראשונה ובחלק מהתקופה שבין שתי המלחמות, יש לציין את ד״ר הרמן שיין ואת ד״ר גוסטאוו לאנגסאם. הם היו רופאי־בית מהסוג הישן, שהגישו לחולים עזרה רפואית בכל עת ושעה, ביום ובלילה. מעטים היו האנשים בעיר, שלא הכירו את שני הרופאים האלה או שהרופאים לא הכירו אותם. בתקופה האחרונה, לפני פרוץ מלחמת העולם השניה פעל בנובי־טארג הרופא ד״ר זכריה גולדנר, יליד המקום, שסיים את חוק לימודיו במכללת וינה ושימש גם כרופא עירוני. הוא מצא מותו בשואה יחד עם אשתו, ליאונטינה לבית איברל ושני ילדיהם.

יליד העיר, ד״ר סטפאן הרץ, היה פעיל גם בתחום הציבורי, — ולחולים עניים הגיש עזרה רפואית חינם אין כסף. הוא אף שימש כמנהל האגודה לאשראי, שהיתה במידה רבה מוסד יהודי. בתקופת מלחמת העולם השניה הוא נאסר יחד עם אשתו ושניהם הוגלו למחנה של עבודת כפייה בברית־המועצות. משם עלה בידו להגיע לארצות

הברית והוא עובד עד היום כרופא בברוקלין. הרופא, ד״ר שמואל מילגרוים היה יליד ריישא (ז׳שוב) ולאחר שסיים את חוק לימודיו השתקע בנובי־טארג וקיבל לידיו את הפרקטיקה של המנוח, ד״ר לאנגסאם. הודות לידע הרפואי שלו ומסירותו לחולים רכש משך תקופה קצרה את אמונם של חוגים נרחבים. בעת מלחמת העולם השניה הוגלה אף הוא ע״י הסובייטים למחנה של עבודת פרך בברית המועצות. הוא שירת אחר כך בצבא הגנרל אנדרס והגיע יחד עם צבא זה לארץ־ישראל והתיישב בחיפה במקום שפעל כרופא בשרות קופת חולים של ה„הסתדרות״. הוא נפטר לפני שנים אחדות.

ד״ר חיים וסרברגר — מוצאו היה מהעיר וואדוביץ. הוא סיים את לימודיו הרפואיים בוינה ושם אף פעל כרופא משך שנים רבות. הוא עבר לגור בנובי־טארג לאחר מלחמת העולם הראשונה. כאדם בעל ידיעות עמוקות ותרבות הרוח פעל להפצת המדע בין השכבות הנרחבות של האוכלוסיה היהודית בנובי־טארג. ואף פעל במסגרת הספריה ובמחלקה לתרבות שלידה. הוא נספה בתקופת השואה יחד עם אשתו ובתו.

רופאי השיניים ברונו פישר ורעיתו בלומה לבית מינדלגרין זכו לאהדה כללית הן מצד אלה, שפנו אליהם לטיפול מקצועי והן מצד חוגים נרחבים יותר. בלומה פישר אף היתה פעילה בחיים הציוניים, בעיקר ב„ויצו״. שניהם מצאו את מותם בשואה. מרפא השיניים משה בראון הועבר בעת המלחמה למחנה כפייה סובייטי. אחרי המלחמה הגיע לארץ־ישראל, עבד במקצועו בחדרה ובה נפטר בתחילת 1975.

מרפא השיניים, נ. מונדרר, נספה יחד עם אשתו בתקופת השואה.

רוקחים — עד מלחמת העולם הראשונה היה בעל בית מרקחת במקום המגיסטר אמיל שיין, ובין שתי המלחמות — ר. מילט, שנספה בשואה יחד עם אשתו ובתו.

עורכי הדין — עורכי הדין היהודיים בעיר היו אנשים מקובלים בחוגי האינטליגנציה וזאת בשל הידע המקצועי שלהם, יושרם ומסירותם לעניני לקוחותיהם. הללו התיחסו אליהם בכבוד ובמלוא האמון. הם אף קיימו יחסים חבריים תקינים עם עורכי הדין הפולניים שבמקום וכן עם השופטים. מצב זה אף היה קיים בעת השתוללות האנטישמיות האלימה ע״י אנשי „אוזון״ בפרוס מלחמת העולם השניה.

עד מלחמת העולם הראשונה וכן בתקופה שבין שתי המלחמות פעלו בנובי־טארג עורכי דין יהודיים אלה: ד״ר ארנסט גייסלר, משפטן בעל ידע מקצועי רב, שנהנה מאמון חוגי בית המשפט וחבריו למקצוע. בחיים היהודיים לא היה פעיל במיוחד, אך משך זמן רב שימש כחבר מועצת העיריה מטעם האוכלוסיה היהודית ואף יסד ומשך שנים רבות שימש כמנהל האגודה לאשראי („טובאז׳יס־טבו זאליצ׳קובה״), שמרבית חבריה היו יהודים. הוא נפטר בתחילת מלחמת העולם הראשונה, לאחר שהגיעה אליו הידיעה המרה, שבנו, ד״ר אדולף גייסלר, שעבד בלשכתו המשפטית כמתמחה נפל בשדה הקרב בימים הראשונים של המלחמה.

ד״ר ברנרד כהן, שעבר את תקופת ההתמחות שלו בלשכתו של ד״ר גייסלר, השתקע

אחר כך בנובי־טאַרג. ד״ר יואכים איברל בא לנובי־טאַרג לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחר תקופה קצרה רכש עמדה של עורך דין מנוסה ומקובל. הוא מת בין שתי המלחמות. בנו, מייצ׳יסלאוו איברל, אף הוא משפטן, חי כיום באוסטרליה ועוסק בתעשיה. בין שתי המלחמות ועד שנת 1939 פעל בעיר ד״ר גוסטאוו דריילינך, יליד נובי־טארג, שהוכתר בתואר עורך דין שנים מעטות לפני פרוץ המלחמה. משך תקופה קצרה רכש לעצמו עמדה מקצועית נכבדה, הוא נספה בשואה יחד עם אשתו ועם בנם היחיד. כן פעל בעיר עוה״ד ד״ר ישראל המרשלאג. עוה״ד ד״ר מאוריצי הרץ היה בנו של הסוחר הנודע בנובי־טארג, יוסף הרץ. על הידע המשפטי שלו וישרו העריכוהו מאד בחוגי השיפוט וחבריו למקצוע. הוא נספה בשואה יחד עם אשתו. בנם היחיד, לודביק, צעיר יפה תואר ומוכשר עבר את השואה במחנות הנאצים ונשאר בחיים. אחרי השחרור בנובי־טארג הוא נרצח ע״י בריונים אנטישמיים, יחד עם עוד חמישה ניצולי שואה אחרים. הרוצחים היו אנשי ה„ארמיה קראַיובה״ הפולנית.

עוה״ד ד״ר הרמן צבי קולבר היה בימי מלחמת העולם השניה בגירוש בברית־המועצות. עתה חי הוא בנתניה. עוה״ד ד״ר יעקב שלאכט, יליד נובי־טארג, נלחם כקצין מילואים בכל החזיתות בימי מלחמת העולם הראשונה ופעמים רבות זכה על כך לשבח. בסוף המלחמה איבד את רגלו כתוצאה מפצעים. הדבר הקשה עליו למלא את תפקידו המקצועי, אך הוא גבר על הקשיים והמשיך בעבודתו בסבלנות, הקרבה עצמית ומסירות. בעת השואה לא התחשבו הנאצים בשרותו הצבאי, שהיה גם לטובת הענין הגרמני. יחד עם אשתו ושני ילדיהם הוא נורה, כשאותות ההצטיינות היו תלויים על חזהו. עורכי הדין יהודיים האחרים בעיר היו ד״ר יעקב שטילר, ד״ר סלומון שטאמלר וד״ר אדולף שפיסבאך, האחרון השתקע במקום שנים מעטות לפני מלחמת העולם השניה והצליח להתבסס במקצועו. יחד עם אשתו ובנו הוא נספה בשואה.

כפי שמוכיחה רשימה זו ניצלו רק מעטים מבין בעלי המקצועות החפשיים בנובי־טארג. הרוב המכריע מביניהם חילק את גורלם המר של ששת מיליון היהודים, שמצאו מותם מידי הגרמנים הנאצים ועוזריהם ב„גיטאות״, ובמחנות הריכוז וההשמדה.

החיים הדתיים והציבוריים

לא ידוע מתי בדיוק נוסדה הקהילה בנובי־טארג, אך כפי שסבורים, היא התארגנה זמן קצר לאחר שהיהודים הגיעו לאזור זה, שכלל בתוכו גם את זקופנה, צ׳רני־דונאיץ, קרושצ׳נקו, שצ׳אווניצה וכו׳. ראבקה ויורדאנוב היו שייכות לקהילת מיסלניץ ורק בין שתי המלחמות הוקמה בזקופנה קהילה משלה.

הקהילה טיפלה בעיקר בסיפוק צרכי הדת של האוכלוסיה היהודית ובראש וראשונה לקיים את הרבנות, בתי כנסת ותפילה, מקוואות ובתי מרחץ, בתי עלמין וכו׳. וכן לשחיטה כשרה, אפיית מצות וכו׳. בנוסף לכך היא דאגה להגשת סעד למשפחות היהודיות הנזקקות

ולחינוכו של הנוער היהודי, ניהלה את עניני הרכוש הקהילתי וייצגה את האוכלוסיה היהודית בפני השלטונות והמוסדות. באופן אדמיניסטרטיבי היתה הקהילה טעונה פיקוח מצד ראש הנפה („סטארוסטה") של נובי־טארג.

המבנה הארגוני של הקהילה היה דומה לזה של ועדי הקהילות האחרות. חברי הקהילה בחרו במועצה („קולטוסראט") וזו בחרה מבין חבריה ביושב ראש. כן בחרה המועצה בועדות לביצוע הפעולות השונות כגון ועדה להערכת גובה מס הקהילה, ועדה לעניני בית עלמין וכו'. את התפקידים האדמיניסטרטיביים היומיים מילא המזכיר.

הבחירות למועצת הקהילה גרמו לערנות באוכלוסיה היהודית. האמביציה של המועמדים לשמש כיושב ראש מילאה בנידון זה תפקיד נכבד והללו משכו אחריהם את אלה, ששאפו להבחר כחברים במוסדות הקהילה. בזמן האחרון אף נלקחו בחשבון בעת הבחירות השקפותיהם הפוליטיות של המועמדים, יחסם למפעל התחיה היהודי ועוד. בדרך כלל היתה בנובי־טארג ההתחרות בתחום זה הוגנת מבלי שהצדדים השתמשו באינטריגות ובפניות לשלטונות המתאימים.

בערך עד שנת 1900 שימש כיושב ראש הקהילה יוסף הרץ, אשר מילא את התפקיד עד יום פטירתו. עד שנת 1910 היה היושב ראש לאזר סירופ, עד 1919 — אהרן אלכסנדרוביץ ואילו איגנאצי המרשלאג היה היו"ר עד פטירתו, בתחילת הכיבוש הנאצי, בשנת 1939. כמזכיר מועצת הקהילה שימש משך תקופה ארוכה יוסף שטילר ולאחר מותו, בשנת 1923 ועד השואה — יהודה שפיץ. שניהם היו נאורים, בעלי ידע ויושר אישי, שמילאו בנאמנות את תפקידם הציבורי.

ההכנסה של הקהילה באה לה ראשית כל ממסים, שחברי הקהילה נשאו בהם, מתשלומי השחיטה, אפיית מצות ועוד. הזכות לגבות את תשלומי השחיטה מסרה הקהילה בדרך כלל בחכירה למישהו אחר. בין שתי המלחמות היו אלה אברהם לאנגר, ראובן לאנגר ואחרים.

רבנים, דיינים ושוחטים

זקני נובי־טארג היו מזכירים לעתים קרובות את הרב ר' יוקל מהתקופה הקודמת (שם משפחתו אינו ידוע לי), שהיה, כפי המסופר אדם מאד אדוק ולמדן גדול. הוא הובא לקבורות בבית העלמין של נובי־טארג והיהודים הדתיים היו עולים על קברו, ביום השנה לפטירתו.

אחריו שימש כרב בקהילת נובי־טארג ר' בריש שטורך, מוצאו לא היה ממשפחה רבנית, אך הוא נמנה, הודות ללמדנותו עם גדולי רבניה של גאליציה. בגלל כישוריו הוא נתמנה כחבר בית הדין הרבני בקראקוב. הוא נפטר בערך בשנת 1932.

חתנו, נ. אייכנשטיין, היה רב בזקופנה. ואילו חתנו השני, ר׳ מענדל שטרן שימש כדיין באנדריכוב ואחר כך כרב בביילסקו אשר בשלזיה. עוד חתן אחד, ר׳ אלי אייכנשטיין שימש אחרי מותו כרבה של נבי־טארג. מוצאו היה ממשפחה רבנית ידועה (רב בקומרנו), קיבל חינוכו ב„ישיבות״ הונגריה ושם אף קיבל את התואר של מורה־הוראה. היה זה אדם מאד מוכשר ובעל ידע נרחב ביהדות וכן בעל תרבות עמוקה. כשבא לנובי־טארג לא ידע פולנית ותוך תקופה קצרה עלה בידו לרכוש שפה זו באופן כה יסודי עד שידע להשמיע בה ללא שגיאות דרשות נלהבות בבית הכנסת בעת החגיגות הלאומיות של פולין בעוררו התפעלות מצד נציגי השלטונות, שנוכחו בהן. הודות ליחסיו עם הבריות ודאגתו לאוכלוסיה היהודית ידע לעורר אהדה ולרכוש הערכה. הוא נספה בשואה יחד עם בני משפחתו. הוא נורה ע״י הקלגסים הנאציים בבית העלמין של העיר.

על דיינים, שתפסו עמדה זו באורח רשמי בעיר לא ידוע לי. אך היו יהודים דתיים ולמדנים כאלה, שעיסוקם היחיד, בכל אופן העיקרי היה לימוד התלמוד ולימודי יהדות אחרים, שהודות לסגולותיהם וכשרם שימשו לא פעם כדיינים, כגון במתן תשובות בעניני כשרות וכו׳. יזכר כאן בראש וראשונה ישראל דוד לייבלר, אדם בעל מראה אסקטי ובעל אורח חיים שכזה, שכמעט לא יצא מפתח ביתו והיה יושב רכון על הגמרא משעת בוקר מוקדמת ועד מאוחר בלילה. הוא נפטר בגיל גבוה והיהודים הדתיים היו עורכים תפילות ליד האוהל, שהוקם על קברו, ביום השנה למותו.

איש אחר בשם שמעון אנגלנדר, סוחר טכסטיל במקצועו ובעל מראה פטריארכאלי היה אחד המקובלים המעולים ועם זאת התיחס בחיוב לזרמים המודרניים ביהדות בעיקר בכל הנוגע לתחיה הלאומית. הוא היה לומד תורה החל משעה מוקדמת בבוקר ואף חיבר ספרים בתחום הקבלה. שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עלה לישראל, בה היו שתי בנותיו, שהיו נשואות לאחים האמר. הוא גר אצלן בחיפה והמשיך באורח החיים שלו, שהיה כולו ספוג לימוד, יראת־שמים ומעשים טובים. הוא נפטר בחיפה בתחילת 1950, נכדיו גרים בחיפה עד היום.

חיי הקהילה היהודיים זרמו בדרך כלל בשקט, ללא התנגשויות ומאבקים מיוחדים. הניגודים בין יהודים מתקדמים בדעותיהם לבין הפלגים השונים של האורתודוכסיה, בין יהודים לאומיים לבין המתבוללים לא נתנו כאן אותותיהם. אף בעת הבחירות התנהל המאבק מתוך לויאליות והערכה הדדית.

רק פעם אחת הגיע לידי התנגשות רצינית. היה זה בקשר למשרת השוחט בעיר. משך שנים רבות שימש כשוחט קרש מאיר ארנסט, שעבר גם לפני התיבה בבית הכנסת הגדול. היה זה אדם ירא שמים, שכל זמנו היה מוקדש לביצוע מעשים טובים. הוא אף היה אוסף כספים לנזקקים בארץ־ישראל (כספי ה„חלוקה״) וכו׳. כעשר שנים לפני מלחמת

העולם הראשונה גילה הרב בריש שטורך ליקוי מסוים בטכס הדתי של שחיטת בהמות ע״י השו״ב ארנסט ועל כן פסל אותו. בתגובה על כך סערו הרוחות באוכלוסיה היהודית במקום. נוצרו שני מחנות: האחד, שתמך בדעת הרב שטורך והחלק האחר, שתמך בשוחט. משך תקופה ארוכה שימש הענין כנושא ראשי לשיחות ולמריבות בבתי התפילה, בבתים הפרטיים וכן בפגישות מקריות ברחוב. בית הדין בקראקוב, שדן בסכסוך החליט לאחר שיקולים ממושכים, שליד השוחט ארנסט יועסק שוחט נוסף ואכן כך קם והיה.

בהתאם לכך שימש כשוחט שני ראובן פרץ קאופמן, שהיה גם בעל קול נאה ושימש כחזן בבית הכנסת הגדול של נובי־טארג. הוא היה גיסו של החזן המפורסם, יוסלה רוזנבלאט, הפליא את הציבור בתפילותיו ובעת התפילה בימי חג ומועד בעיקר, המה בית הכנסת מרוב הבאים.

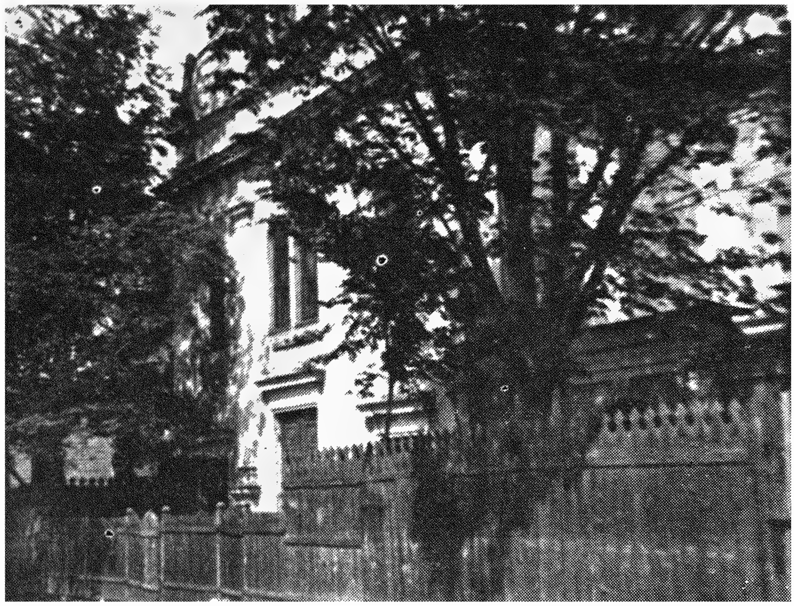
השוחט ארנסט היה חותנו של שמעון אנגלנדר ויחד אתו יצא לארץ־ישראל שנים מספר לפני מלחמת העולם השניה, אך הוא נפטר בשווייץ ולארץ לא הגיע. השוחט ראובן פרץ קאופמן עזב אף הוא בערך באותו זמן את נובי־טארג בקבלו משרה דומה בקרוסנו שם מצא את מותו בשואה.

בית הכנסת הגדול ובתי התפילה האחרים

בית הכנסת העיקרי של העיר היה תחילה בבנין צנוע, שברחוב יאן קאזימיירז׳ בקרבת השוק במרכז העיר. בסוף המאה ה־19 הוקם באותו מקום בנין חדש לצרכי בית הכנסת העומד על תלו עד היום. זה היה בנין נאה ורחב מידות המשתרע על שטח קרקע נרחב כשהוא מוקף משלושה צדדים במדשאה. הבנין בנוי בסגנון חדיש עם חלונות גבוהים ו„עזרת נשים״ משלושה צדדים. יש בו כארבע מאות מקומות ישיבה לגברים ובערך מספר שכזה — גם לנשים.

בנין זה של בית הכנסת הוקם ראשית כל בכספים שרוכזו ממכירת מקומות ישיבה וכן מתרומות מיוחדות. התפללו בו בעיקר אנשים בעלי דעות מתקדמות ואילו האורתו־דוכסים היוו מיעוט בין המתפללים. התפילות היו נערכות באולם הגדול של בית הכנסת בימי שבת, חג ומועד ואילו בימות החול נערכו התפילות בחלק אחר של בית הכנסת, שהיה מיועד לכך.

התפילות בחגים נשאו אופי חגיגי ביותר. לפני מלחמת העולם הראשונה היו היהודים האמידים והמתקדמים שבהם באים לבית הכנסת בלבוש מיוחד („שלוסרוק״) ולעתים מזומנות כשהם חבושים „צילינדרים״ לראשיהם, והנשים הופיעו לברשות נאה. בעיקר הורגשה אוירת החג בימים הנוראים. לקראת חג השבועות היו מקשטים את בית הכנסת בירק. בבית הכנסת אף היו עורכים חגיגות לאומיות ואת אלו של המדינה; בימי שלטונה של אוסטריה היו חוגגים את יום הולדת הקיסר ובין שתי מלחמות העולם — את ה־3 למאי, יום החג הלאומי של פולין וכו׳. כן היו מציינים כאן את יום מותו של תיאודור

בית־הכנסת, קטע מהחזית המערבית

הרצל. לטכסים לציון אירועים ממשלתיים היו באים, כרגיל, נציגי הממשלה והשלטון המקומי.

עד להקמת הבנין החדש לבית הכנסת לא היה בעיר חזן מיוחד ואת התפילות היה עורך, בדרך כלל בעל־התפילה, השוחט ארנסט, אותו הזכרנו לעיל. לאחר מכן החליטה הנהלת בית הכנסת לקבל חזן מיוחד לבית הכנסת.

על רקע זה קרה גם אירוע מבדח; באותו הזמן התגוררה בעיר משפחתו של החזן המהולל, יוסלה רוזנבלט; הוריו, אחיותיו ומשפחותיהן. הן באו לעיר מסדיגורא, בה גרו קודם לכן. יוסלה רוזנבלט, שהיה באותה התקופה חזן מתחיל, היה מבקר אצל משפחתו לעתים קרובות. כשהוכרז על התחרות למשרת חזן קבוע, היה גם יוסלה בין המועמדים, אך ה„מומחים" פסלו אותו מתוך נימוק, שקולו אינו ערב במידה מספקת... הדבר לא הפריע לו להתמנות כעבור תקופה קצרה כחזן ב„טמפל" הראשי בעיר האמבורג בגרמניה ולאחר מכן — בניו־יורק ולרכוש לעצמו שם כאחד מגדולי החזנים בעולם.

גבאי בית הכנסת דאגו כרגיל לענינים השוטפים כולל מימון, עריכת התפילות החגיגיות וכו'. מבין הגבאים זכורים לי השמות הרמן טייכנר, הירש גונסברג ואילו מהתקופה, שבין שתי המלחמות — יוסף וולקאן. הם מילאו את המוטל עליהם במסירות ולעתים גם מתוך הקרבה.

כשמש שימש שנים רבות, עד מותו, בערך בשנת 1910. וולף מארק ואחריו, עד השואה, אברהם אָבר פריי. שניהם הצטיינו בזכרון המופלא שלהם. הם זכרו את שמותיהם ואת שמות אבותיהם של המתפללים, תאריכי מות הוריהם ואירועים משפחתיים אחרים, בהם יש לכבד את האנשים בעליה לתורה או לערוך את תפילת „אל מלא רחמים". הם אף השתתפו בכל מיני טכסים אחרים כגון חתונות, חגיגות בר־מצווה וכו'.

כעשר שנים לפני מלחמת העולם השניה צורף לשטח בית הכנסת בנין בן שתי קומות, שעמד בקרבתו. נורברט שטרן מקראקוב רכש את הבנין הזה לזכר אשתו המנוחה, סלומיאה לבית פישגרונד מנובי־טארג (אחותו של הרמן פישגרונד אותו הזכרנו לעיל). היתה זאת אשה יפה ואצילת רוח, שחשה תמיד לעזרת הזולת. בבית זה שכנו אחר כך משרד הקהילה ובית הכנסת, בית ספר לילדים יהודיים ממשפחות עניות וכן „הכנסת אורחים" לעוברי אורח יהודיים ואולם לאספות ציבוריות. כמו בית הכנסת כך גם בית זה לא נהרב בשואה. מאחר, שאין כיום יהודים בנובי־טארג הפכו השלטונות המקומיים את בית הכנסת לקולנוע.

בנוסף על בית הכנסת הגדול היו בנובי־טארג בתי תפילה אחדים. יצוינו כאן בית המדרש של יצחק אהרון לאנגר ובית המדרש של אהרון אלכסנדרוביץ. בשניהם היו „תלמודי תורה" ומרכזים לתנועות החסידיות.

בין שתי המלחמות באו לגור בעיר כמנהלי „ישיבות" יוצאי חלציו של הרב חיים הלברשטט כגון ר' הרשלה ור' נפתולצ'ה, שהרימו את קרן החסידות בנובי־טארג ובסביבתה.

בית העלמין

בנובי־טארג היה קיים בית־עלמין יהודי, שמיקומו היה מחוץ לעיר בדרך לכפר ג'ינקוב. היה זה בית־עלמין ישן ועל כך העידו המצבות הישנות על קברות האנשים. לבית עלמין זה הובאו בשעתם למנוחות רבנים וגדולים בתורה, וכן עסקני־ציבור, שפעלם נשאר שמור בזכר הדורות שבאו אחריהם וכולם נשאו את שמותיהם ביראת הכבוד.

בתקופת השואה שימש בית הקברות הזה כמקום למאורעות טראגיים ביותר. בחודש אוגוסט 1942 בעת ה„אקציה" האחרונה נורו למוות בתחומיו כמה מאות יהודים, שלא נשלחו למחנות הריכוז והשמדה. גופותיהם הוטמנו כאן יחדיו בתוך קבר המוני גדול.

לאחר מעשי הרצח הללו חולל בית העלמין ע"י הנאצים והאוכלוסיה המקומית. כל המצבות, בהן של גדולי ישראל, נהרסו אז כליל.

בניני בית העלמין והמצבות פורקו והאכרים המקומיים השתמשו בהם כבחמרי בנין וכו'. כיום, בית העלמין לשעבר הנו שטח מוזנח לחלוטין.

בית־הספר העממי, האנדרטה לזכר ווֹלאַדיסלאַוו אוֹרקאַן

בתי הספר בעיר

למרות העובדה, שבנובי־טארג חיו יהודים לא מעטים, הרי גם בה, כמו בעיירות האחרות שבסביבה, לא היה קיים בית ספר עממי מיוחד לילדים היהודיים. במקום היה רק בית ספר פולני ובו היו חייבים, בתוקף חוק לימוד החובה, לבקר גם הילדים היהודיים, אך הללו היו חפשיים מלימודים בימי שבת, חג ומועד.

ילדי ישראל לא השתתפו בשעורים שנועדו ללימודי הדת הנוצרית. את עיקרי הדת היהודית הורו בבית הספר מורים יהודיים. עד למלחמת העולם הראשונה, היה המורה לכך טוביאש מארמורק ובתקופה שבין שתי המלחמות — הרמן פרסמר. היחסים אשר שררו בתחומי בית הספר היו בדרך כלל הוגנים. הילדים לא הרגישו בו אנטישמיות והמוכשרים שבהם אף זכו ליחס מיוחד מצד אותם המורים, שהיו הדורים רוח ליברלית.

עד שנת 1904, לא היה קיים בעיר בית ספר תיכון. ההורים האמידים, שרצו להנחיל לילדיהם וכמעט אך ורק לבנים — השכלה תיכונית, שלחו אותם לבתי הספר שבערים הגדולות ובעיקר לנובי־סונץ׳, וקראקוב, וכאשר היו מעונינים בלימודים בשפה הגרמנית — לביילסק שבתחומי שלזיה.

מספר ניכר מהבנים המשיך אחר כך להשתלם גם במכללות קראקוב, וינה וכן

בביה״ס הטכני הגבוה בוינה. בין אלה היו ד״ר ליאופולד שטיינסברג, אשר שימש שנים רבות כרופא בעיר המרפא פראנציסבאד, אחיו ד״ר אמיל שטיינברג, מטובי עורכי־הדין בקראקוב, ד״ר סמואל סירופ, עורך־דין נודע בסאמבור ואחיו, ד״ר הרש סירופ, עורך־דין נודע ועסקן ציוני בנובי־סונץ׳, ד״ר יואכים קולבר, עורך־דין בקראקוב ואחר כך בגלוגוב הסמוכה לז׳שוב, אינג׳ אמיל רוסבאך, בעל משרד הנדסה מפורסם בעיר בריסל שבבלגיה, אינג׳ מאוריצי ווילדפויאר, פקיד בכיר בשירות מסילות הברזל, ד״ר יעקב פרבר, רופא בוינה ואחר כך בבנדין, ד״ר ישראל האמרשלאג, עורך־דין בנובי־טארג, ד״ר יעקב מיקנברון, תעשיין ועסקן ציוני נודע בקראקוב, ד״ר יעקב שטילר, עורך־דין בנובי־טארג ואחיו אלפרד, בעל עמדה מכובדת בחברה תעשייתית גדולה בקראקוב ורבים אחרים. רובם המכריע מצאו מותם בתקופת השואה.

ב־1904 נוסד בנובי־טארג בית ספר תיכון ואז החלו לבקר בו גם תלמידים יהודיים, תחילה נוסדה בגימנסיה רק כתה ראשונה ומדי שנה נוספה לה כתה. החלוקה הראשונה של תעודות הבגרות למסיימי המוסד נערכה בו בשנת 1912.

אחוז התלמידים היהודיים בביה״ס התיכון היה יחסית גבוה יותר מאשר היהודים בתוך כלל האוכלוסיה. עד סוף מלחמת העולם הראשונה שימש כמנהל ביה״ס ד״ר קאזי־מייז׳ קרזטוסקי. היסטוריון ופדגוג נודע, שגילה יחס ליברלי לכל התלמידים, ללא הבדל דת ולאומיות. אף היחסים ההדדיים בין התלמידים הפולנים לבין היהודים היו בתקופה הנידונה חבריים.

בנין הגימנסיה הממשלתית בנובי־טאַרג

בין מסיימיו הראשונים של ביה״ס התיכון היו ד״ר יונאס גולדפלוס, ד״ר זכריאש גולדנר, ד״ר הרמן הורוביץ, ד״ר הרמן צבי קולבר, הרמן הוטמן, אינג׳ינר זיגמונד מנדל וד״ר שמעון פאפייר. באם זכרוני אינו מטעני הרי בין מסיימי ביה״ס היו גם ד״ר בנימין צולמן, אשר שימש אחר כך כרופא בלימנוב, הוגלה למחנה עבודה בברית־המועצות ואחר כך שימש כרופא בצבא הפולני ע״ש טדיאוש קוסציושקו וצעד יחד אתו עד לברלין. אחרי המלחמה שרת כרופא צבאי בגליוויץ ושם מת בשנת 1946. אלמנתו מנשואיו השניים ובנו שנולד מיד לאחר פטירתו, חיים כיום בקיבוץ עין־המפרץ בישראל. אחיו, המהנדס לכימיה, מרדכי צולמן, עבד במקצועו בפאריז וכתוצאה מתאונת עבודה הוא מת שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. אח אחר שלהם, ד״ר יחזקאל צולמן, עבר את תקופת הכיבוש בפולין ואחרי המלחמה פעל במקצועו בעיר אאוסיג בצ׳כוס־ובקיה ושם גם הלך לעולמו לפני שנים אחדות.

במסגרת זו יש גם להזכיר את הרופא ד״ר הרמן שלאכט, אינג׳ יואכים קולבר, ד״ר אברהם קולבר, ד״ר מאכסימיליאן שטאטר, ועורכי־הדין ד״ר גוסטאב דרליך, ד״ר סלומון שטאמלר, עוה״ד אברהם גוטפריינד, עמנואל בראון, שנספה בשואה ואחיו משה בראון יבדל״א החי עתה ברמת־גן, הרופא ד״ר אדולף גינזברג ורבים אחרים.

באיזו מידה נהרו יהודי פודהלה בכלל ונובי־טארג בפרט ללימודים, תעיד העובדה שממשפחת יצחק צולמן בלבד סיימו חמשה ילדים את ביה״ס התיכון בנובי־טארג ושלשה מהם, שאת שמותיהם הזכרנו לעיל, וכן שתי אחיותיהם סלומיה (לאחר נשואיה היה שם משפחתה זינגר), ולינה צולמן סיימו אוניברסיטאות. סלומיאה סיימה בית ספר גבוה למסחר ואחותה היתה מגיסטר למשפטים ושתיהן עבדו במקצוען האקדמי.

את הלימודים היהודיים רכשו ילדי ישראל בבתי ספר פרטיים, כגון, ב„חדרים״ ובתלמודי־תורה. הם למדו שם את התפילות, תנ״ך ועברית. „בימים ההם״ לא היה אף ילד, שלא למד תורה לפחות מפי מורה אחד ולעתים גם מפי מורים אחדים.

מוסדות כספיים

בעיר היו קיימים כמה מוסדות בנקאיים, אשר שרתו את האוכלוסיה כולה. מבין מוסדות אלה ראויה לציון „קופת החסכון הנפתית״. אכן עוד בתקופה מוקדמת נתגלה הצורך בהקמת בנק מיוחד לצרכי הסוחרים, בעלי המלאכה ובעלי הנכסי דלא ניידי היהודיים. עוד כארבעים שנה לפני מלחמת העולם הראשונה הוקמה אגודת אשראי שיתופית בשם „טובז׳יסטבו זאליצ׳קובה״, אשר הפכה במשך הזמן למוסד בנקאי רציני ובמידה רבה סייע לפיתוחה הכלכלי של הסביבה ושל היהודים, שחיו בה.

על מייסדי אגודת אשראי זו נמנו עוה״ד ד״ר ארנסט גייסלר, הסוחרים יעקב גולד־פינגר ויוסף הרץ ועוד. הללו לא לקחו חלק פעיל בחיי הציבור היהודיים, אך למען הקמת האגודה הנ״ל ופיתוחה פעלו רבות. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה מנה הבנק הזה כעשרת

אלפים חברים ומספר דומה של חוסכים. המוסד אף רכש נכסי דלא ניידי בשוק העירוני, בו היו חנויות ומשרדים ואשר בו שוכנו אחר כך גם משרדיו הוא.

על הנהלת הבנק נמנו בעת יסודו ד״ר הרמן שיין, ד״ר ארנסט גייסלר, יעקב גולד־פינגר ויוסף הרץ. בין שתי המלחמות שימשו כמנהליו ד״ר ברנרד כהן, ד״ר ישראל האמרשלאג ויוסף סירופ ולבסוף ד״ר סטפאן הרץ ומאוריצי פאפייר. מבין האוכלוסיה הנוצרית צורפו כחברים בהנהלה יוזף פטאש, ברוניסלב פולאק, ויעקב כלבובסקי.

ארגוני הסוחרים

המסחר בנובי־טארג ובסביבתה היה במדה רבה בידי היהודים. מספר הסוחרים והחנוונים הנוצריים היה תחילה מועט. באופן יחסי קטן היה מספר היהודים בענפי כלכלה אחרים. מוקדם מאוד הוקם על כן בעיר ארגון סוחרים, שבגלל המספר הרב של אנשי המסחר היהודיים הפך למעשה לארגון יהודי. ה„סטארוסטה״ ומועצת העיריה התחשבו מאוד בדעתו בכל הנוגע לעניני המסחר בכלל ולחברי הארגון באופן אישי.

שנים רבות, עד מלחמת העולם הראשונה וכן מספר שנים לאחר שזו נסתיימה, עמד בראש הארגון הזה הסוחר אהרן רוסבאך, בעל בית מסחר לטכסטיל, שזכה להערכה על ישרו האישי. לאחר מכן, עד פרוץ מלחמת העולם השניה, שימש כיושב ראש הארגון איגנאצי האמרשלאג, עסקן פעיל, אשר מילא גם שורה של תפקידים ציבוריים אחרים: כיו״ר הקהילה המקומית, חבר מועצת העיריה וכו׳.

מספר בעלי המלאכה היהודיים בעיר היה באופן יחסי לא רב. על כן לא היה להם גם ארגון נפרד משלהם והשתייכו לארגון הכללי של בעלי המלאכה. משך תקופה ארוכה שימש יוסף פאפייר כחבר הנהלת הארגון.

ארגונים ציבוריים

כבערי פולין האחרות קיימו גם יהודי נובי־טארג מספר ניכר של מוסדות ציבוריים משלהם, כגון, ארגון נשים („פרויען פאראיין״), „ביקור חולים״, „גמילות חסדים״ ועוד.

ארגון הנשים, שנוסד עוד שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה, הציג לעצמו כמטרה לסייע לנשים מהשכבות הדלות, ובמקרים רבים הפך סיוע זה למקור ברכה לנשים אלו ולמשפחותיהן. בראש האגודה עמדה שנים רבות הגב׳ רוזאליה סירופ, רעיתו של לאזאר סירופ. היא נשאה בתפקיד זה עד יום מותה, שנים אהדות לפני מלחמת העולם הראשונה. אחרי מותה כיהנה בתפקיד זה הגב׳ סלמיה (שרה) קולבר, רעיתו של ברוך קולבר. היתה זאת אשה בעלת לב חם, רגישה לסבל הזולת. היא מתה בשנת 1926. הגב׳ רגינה פאפייר, רעיתו של דוד פאפייר ונשים אחרות סייעו לה בעבודתה זו.

„ביקור חולים״ טיפל ביהודים חולים. חברי האגודה היו מבקרים בבתיהם ודאגו שהעזרה הרפואית תוגש להם במועד הנכון, כן דאגו לאספקת רפואות לחולים, ולנזקקים הגישו סיוע כספי. מבין אנשי הדור הקודם פעל רבות בתחום זה אברהם באומן, יהודי

חרד, שהיה מוכן להקרבה עצמית. בזכרונו היה שמור שמו של כל חולה ושעות רבות ביום ובלילה היה עושה ליד מיטת החולים ודואג לצרכיהם.

גמילות חסדים. הקופה היתה מחלקת הלוואות לנזקקים ללא ריבית ועזרה זו שימשה לא פעם כקרש הצלה אחרון לאנשים, שהיו שרויים במצב כלכלי קשה.

בעיקר הרחיבה קופה זו את פעולתה בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה, עת שמפאת הגזירות הכלכליות של הממשלה, הגיעו משפחות יהודיות רבות ממש עד ככר לחם. גמ״ח של נובי־טארג אף סייע ליהודים, שבאו מערים אחרות.

בהנהלת גמ״ח — ובעיקר בתקופה האחרונה לקיומה — היו פעילים מרקוס גינז־בורג, הרמן פריי, אברהם לאנגר, מאכס פסטור וכו׳.

היחסים עם האוכלוסיה הפולנית

משך שנים רבות שררו יחסים תקינים בין היהודים לאוכלוסיה המקומית. היהודים השתתפו גם בחיי הציבור הכלליים של העיר וכמה יהודים אף היו חברים במועצת העיריה.

בין הפעילים בתחום זה, היה בעיקר ד״ר ארנסט גייזלר, עורך־דין מצטיין, בעל אופקים נרחבים. הוא היה מתבולל ולפיכך לא השתתף בחיי הציבור היהודיים, אך היהודים ראו בו נציג שלהם בעיריה ויחד עם חלק מהאוכלוסיה הנוצרית היו מצביעים בעדו בבחירות.

כחברים יהודיים אחרים במועצה העירונית שימשו עד תום מלחמת העולם הראשונה אהרן אלכסנדרוביץ׳, ברנרד האמרשלאג, יואכים זילברינג ועד למותו, בשנת 1934, עוה״ד ד״ר ברנרד כהן. בין שתי המלחמות היו חברים במועצת העירייה הרמן פישרגרונד, איגנאצי האמרשלאג, ד״ר ישראל האמרשלאג, ד״ר הרמן קולבר, ובתקופה האחרונה גם אינג׳ מאוריצי פאפייר.

עד התקופה האחרונה, שקדמה למלחמת העולם השניה, לא היו בנובי־טארג ובסבי־בתה הופעות אנטישמיות מדאיגות, אם כי גם באזור זה של פולין התנהלה תעמולה אנטי־שמית חריפה.

להד מיוחד זכה המקרה שאירע כשנתיים לפני מלחמת העולם הראשונה. בתו של האנטישמי המקומי, סטאניסלאוו אוסובסקי, תלמידת הגימנסיה נפגעה בחוט השדרה שלה והועברה לטיפול רפואי בוינה. בעת שהותה שם הגיעה ידיעה אנונימית למשטרת וינה, שהצעירה באה לשם לא לצרכי ריפוי, אלא לשם ביצוע הפלה מלאכותית. המשטרה הודיע על כך לאבי־הנערה וזה האחרון תקף את הרופא המקומי, היהודי ד״ר גוסטאוו לנגזם ואף הגיש נגדו תלונה משפטית למשטרה. הענין הובא לפני בית המשפט ולרופא טען עוה״ד הנודע מקראקוב, ד״ר גולדבלאט שהביא הוכחות, כי שולחו חף מפשע. בית המשפט פקד לערוך בדיקה גרפולוגית ולשם כך הובא מלבוב „מומחה״ לכתב־יד, פישייביץ׳ והלה קבע, שאכן ד״ר לנגסם הוא שכתב את ההודעה למשטרת וינה. על סמך חוות דעת זו, נידון הרופא לששה חדשי מאסר.

פסק הדין זעזע את האוכלוסיה היהודית וכמה צעירים ובעיקר ד"ר יעקב מיקנברון וד"ר הרמן קולבר, שהיו אז סטודנטים למשפטים, החליטו לעשות הכל על מנת להוכיח את חפותו של הרופא. לאזנם הגיעו ידיעות על התנהגותו בפרשה זו של מורה ביה"ס התיכון גאלושקה, שהיה גם המורה של הצעירה ולאחר שכתב.ידו נבדק, הוברר, כי אכן הוא שכתב את המכתב למשטרת וינה. הענין הובא שנית בפני בית המשפט והלה קבע, שאכן גאלושקה הוא בעל המכתב האמור, וזיכה על כן את הרופא היהודי. הציבור היהודי בנובי־טארג, קיבל את פסק הדין ברגשות של שביעות רצון ושמחה, בראותם בו נצחון הצדק.

בנובי־טארג יצא לאור שבועון פולני בשם „גאזטה פודהאלאנסקה", אשר בתקופה מסוימת ובעיקר באותם הימים, שכעורכו שימש פליקס גוויז'דז', גילה יחס אנטישמי מובהק. תחת הסיסמא המפורסמת „סבוי דאֶ סבגו" הוא הטיף לחרם כלכלי וציבורי על היהודים. אכן תחילה לא היה להטפה זו הד רציני.

בשנים האחרונות שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה, בימים בהם גברה האנטי־שמיות האלימה בפולין, בהשפעת חוגי ה„אוזון" והאנדקים הלכה וגברה ההסתה האנטי־יהודית באזור פודהלה. בראש המסיתים עמדו אז הכומר קאראבולה והרופא ד"ר וולא־דיסלאוו מק. דוגמת ערים אחרות בפולין השתדלו האנטישמים לתקוף רוכלים יהודיים גם בפודהאלה, אך מאמציהם אלה לא הצליחו ביותר. השלטונות המקומיים ובעיקר ראש העיריה, אנדז'יי סטאכון, שהתיחס בלויאליות לאוכלוסיה היהודית וכן ה„סטארוסטה" המקומי, גלוט, פרסמו לפי פניית נציגי האוכלוסיה היהודית, שורה של פקודות, אשר שמו לאל את הבריונות האנטישמית.

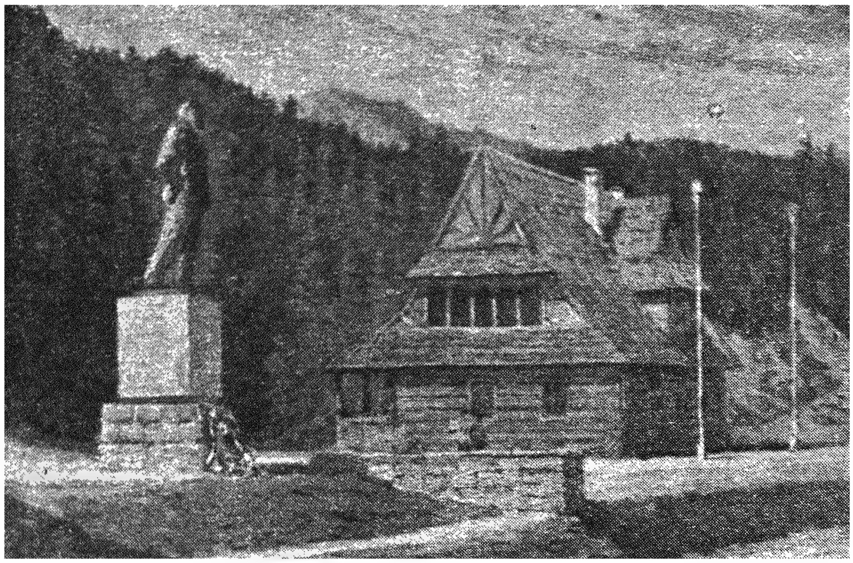
מצב זה נמשך עד שהגרמנים כבשו את האזור.

יהודי פודהלה בימי מלחמת העולם הראשונה

יהודי פודהאלה, כיהודים האחרים שבתחומי המונרכיה האוסטרו־הונגרית, גילו יחס של לויאליות עמוקה למדינה ולבית המלכות שלה ותרמו כמיטב יכולתם לפיתוחה בתחומים שונים. הידיעה על רצח יורש העצר, פראנץ פרדינגד ורעיתו ב־28 ביוני 1914 בסאראייבו, גרם על כן לזעזוע עמוק בין יהודי פודהאלה, כמו אצל יהודי המונרכיה כולה בצירוף התמרמרות על מבצעי הרצח. ב־1 בספטמבר של אותה השנה פרצה מלחמת העולם ויהודים רבים התגייסו לצבא האוסטרו־הונגרי.

לנין התגורר בכפר סמוך לנובי־טארג

בימים הראשונים לפרוץ המלחמה נפוצה ידיעה בין יהודי נובי־טארג, שבכפר הסמוך פורונין, נאסר ומשם הובא לחקירה בנובי־טארג „מרגל" רוסי. הוברר, שהיה זה לא אחר מאשר ולאדימיר אוליאנוב־לנין, שהתפרסם אחר־כך כמבצע „מהפכת אוקטובר" בשנת 1917 ברוסיה. הוא בא לכפר בפודהלה כגולה פוליטי, יחד עם אשתו, קרופסקאיה כשלוש שנים לפני פרוץ המלחמה והשתקע בבית כפרי קטן בפורונין, משם פיתח פעולה

פורונין, המוזיאון ע"ש לנין

עתונאית וציבורית במסגרת מפלגתו. לעתים מזומנות באו לבקרו גם עסקנים „בולשביסטיים" אחרים, שהתפרסמו ברבים לאחר שנת 1917 ואשר רובם ככולם חוסלו בשנים 1937—38. בין הבאים היו פליכס דז'ירז'ינסקי (ראש ה„ג.פ.או." בעתיד), יעקב האנצקי (פירסטנברג), קארל ראדק (סובלסון) ורבים אחרים. באותו הזמן התגוררה אמו של ראדק בצ'ארני־דונאיץ, שם נשאה להנריך פאצאנובר, לאחר מות בעלה הראשון.

לנין והחברים, שבאו לבקרו, חיו בתקופה הנדונה בתנאים כלכליים קשים ביותר ולא פעם אף סבלו חרפת רעב. קבוצת עסקנים ציוניים צעירים מנובי־טארג, שראתה בהם לוחמים במשטרו של ה„צאר" הרוסי העוין, השתדלה לסייע להם בכל אשר היה לאל ידם. הם אספו כספים בין היהודים והגישו לעסקנים ה„בולשביסטיים" סעד כספי. פעולה זו התנהלה בעיקר ע"י העסקן הציוני, משה יאסם, שעבד אז כמתמחה במשרדו של עוה"ד ד"ר ארנסט גייזלר ובין שתי המלחמות היה עורך־דין ידוע בקראקוב. סוחרים יהודיים ובעיקר עמנואל זינגר, שהתגורר בפורונין ודוד פאפייר מזאקופנה, סייעו ללנין באשראי, הראשון סיפק לו צרכי מזון והשני — בגדים.

לאחר שלנין נעצר הפקידה אשתו את ההגנה עליו בידי ד"ר ברנרד כהן, עורך־הדין הנודע מנובי־טארג. לנידונים על ריגול היה צפוי אז עונש מוות ואת פסק הדין היה לבצע תוך שעתיים מפרסומו. את לנין צריך היה להעביר לנובי־סונץ', שם ישב בית הדין. ד"ר כהן פנה אז לידידו, עוה"ד ד"ר זיגמונט מארק, שהיה גם חבר הפרלמנט

האוסטרי והלה בא בדברים עם מנהיג הסוציאליסטים באוסטריה, ד״ר ויקטור אדלר, שפתח מיד בפעולה לטובת לנין בחוגים הממשלתיים. הוא הסביר להם, שלנין אינו אויב, אלא בעל־ברית הנלחם בשלטון ה„צארי״.

כתוצאה מכך, שוחרר לנין והוא יחד עם אשתו הורשו לצאת לשוייץ. משם עלה בידו, בתקופה מאוחרת יותר, להגיע בקרון רכבת סגור בעזרת השלטונות הגרמניים לרוסיה, בה עמד בראש מבצעי המהפכה. משוייץ שלח לנין לסוחר עמנואל זינגר מצרכי מזון לכיסוי החוב שלו מתקופת פורונין. היה זה בזמן, שמפאת המלחמה שרר בתחומי אוסטרי־הונגריה מחסור משווע במצרכי מזון חיוניים.

מפקדה צבאית בעיר

זמן מה לאחר פרוץ המלחמה, שוכנה בנובי־טארג ה„הופט־קריג־קווארטיר״ הצבאי של האזור ובראשו הועמד הנסיך ליאופולד האבסבורג. במפקדה זו השתתפו כמה קציני־צבא גבוהים ובעיקר גנרלים. הללו תפסו את הדירות הטובות ביותר שבעיר, בעיקר של יהודים, וכך נוצרו יחסי גומלין ביניהם לבין האוכלוסיה היהודית. אז גם הוקם קו רכבת ישיר מנובי־טארג לוינה, שממנו נהנו במידה רבה גם הסוחרים המקומיים. עם התקרב קו החזית לפודהאלה, הועבר מקום מושב מפקדה זו לוינה עצמה.

משפחות יהודיות רבות מנובי־טארג החלו אז לעקור מהעיר ולעבור לוינה ולפראג. הקרבות התנהלו ליד לימאנוב, במרחק של עשרים ק״מ בקירוב בדרך האויר מנובי־טארג. התבוסה, שהצבא הרוסי נחל בקרבת לימאנוב הגביר את רגש הבטחון בלב האוכלוסיה

תחנת־הרכבת

היהודית. החזית זזה אז מזרחה, לעבר גורליץ וכך נשמר המצב עד ראשית מאי 1915. משפחות יהודיות, שעזבו קודם לכן את העיר, החלו בהדרגה לשוב אליה.

בקרבות ליד לימאנוב השתתפו גם אנשי הלגיונים הפולניים. המפקדה שלהם שכנה אז בנובי־טארג ובהקשר לכך עשו שם המפקד שלהם יוזף פילסודסקי וכן קצינים גבוהים אחרים, כגון, שיקורסקי, סוסנקובסקי, ברבצקי וכו׳. רבים מהם התגוררו אצל יהודים וכך נוצרו יחסי ידידות הדדיים ביניהם.

בימי שלום לא היו מחנות צבא באזור פודהאלה, אך בנובי־טארג היה מטווח ירי גדול לארטילריה ובה נערכו אמונים צבאיים. יהודים, אשר שרתו בצבא האוסטרו־הונגרי, בעיקר קציני־מילואים, באו לשם כך לנובי־טארג. בתקופת המלחמה הועברו לנובי־טארג יחידות גדוד הארטילריה ההררית בהן שרתו הרבה חיילים וקצינים יהודיים, והללו התידדו עם יהודי המקום.

משך הזמן הוגבר הגיוס לצבא ואף קשישים נקראו לשרות, כך שיהודים רבים החזיקו בנשק, גם אבות וגם בניהם. המצב הכלכלי הורע ואף הורגש מחסור במזון, אך יהודי פודהלה קיבלו הכל באהבה ועשו כמיטב יכולתם למען המאמץ המלחמתי המשותף.

ב־21 בנובמבר 1916 הלך לעולמו הקיסר פראנץ יוזף ה־I ומותו עורר צער עמוק בלב יהודי פודהלה. בבית הכנסת של נובי־טארג נערכה תפילה מיוחדת לזכר הקיסר. לתפילה זו באו במיוחד מקראקוב הרב המטיף ד״ר יהושע טהון והחזן דיבינסקי. ד״ר טהון השמיע נאום מזהיר חדור גאוה לאומית־יהודית. הוא עמד על המאמץ המלחמתי של יהודי הקיסרות בציינו שעד אז נפלו בשדות הקטל למעלה מעשרים אלף צעירים יהודיים, שבחלקם הגדול היו קציני־מילואים — עובדה, שהיתה ידועה גם לקיסר המנוח.

יהודי פודהאלה ובעיקר של נובי־טארג סבלו אבידות כבדות בנפש. מיד בראשית המלחמה נפלו בקרבות ד״ר אדולף גייזלר, פייבל גראסגריץ ויואכים הוטמן ובתקופה מאוחרת יותר — שמעון פאסטור, סולומון קולבר וכו׳. רבים אחרים מתו כתוצאה ממחלות ומגיפות. בין אלה היו פאוול הוטמן (אביו של יואכים שנפל בקרב), וילהלם מנדלר, ברנרד וילדפויאר. האחרון היה סטודנט למשפטים, יפה תואר ומאד מוכשר. הוא לקה בריאותיו בהיותו בשבי הרוסי ומת כתוצאה ממחלה זו זמן קצר לאחר שובו הביתה. יהודים רבים נפצעו בקרבות ונשארו נכים לכל ימי חייהם.

התמוטטות הקיסרות האוסטרו־הונגרית וסיום מלחמת העולם הראשונה נתקבלו ע״י יהודי האזור ברגשות מעורבים. מצד אחד כאב לבם על התמוטטות הקיסרות, אך מצד שני שמחו על שבא הקץ למלחמת הדמים ולקרבנות הרבים. אף הקמת הרפובליקה הפולנית נתקבלה על ידם בסיפוק.אכן המעבר לשלטון הפולני לא היה מלווה אצלם בבעיות מיוחדות.

הסכסוך בין פולין וצ׳כוסלובקיה על השלטון באזור ספיז׳ ואוראווה אשר בפודהלה עוררה מתח. יחידות צבאיות מקומיות גויסו מיד. אף המלחמה עם ה„בולשביקים״ בשנת

1920 עוררה הד חזק בפודהאלה ויהודים, בעיקר משורות הנוער האקדמאי, התגייסו לצבא הפולני ונשלחו, לפי הוראות המפקדה הצבאית, למחנה אשר ביאבלונה. לאחר כריתת חוזה השלום בריגה ב־18 במארס 1921 בא סוף סוף השלום גם ליהודי פודהאלה — תקופה שנמשכה עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

התעוררות התנועה הלאומית היהודית

בנובי־טארג ובעיירות הסמוכות לה נמנה חלק ניכר מהאוכלוסיה היהודית על השכבות הנאורות. הללו אף גילו ענין רב בבעיה הלאומית היהודית על כל הכרוך בה.

סוחרים וכן בעלי מקצועות חפשיים יהודיים היו מתכנסים לעתים מזומנות ב„קאזינו המסחרי", מעיינים שם בעתונים, כתבי־עת ובפרסומים יהודיים אחרים. כן היו מגיעים אז העירה פליטים יהודיים מרוסיה בדרכם לארץ־ישראל, והללו נתנו כאן ממלוא העזרה. להד מיוחד זכו כאן „משפט דרייפוס", הופעת „מדינת היהודים" של הרצל והקונגרס הציוני בבאזל.

כעבור זמן קצר, נוסדה בעיר האגודה הציונית „בני־ציון" על מייסדי אגודה זו נמנו יוליוס סירופ (אחיו של העסקן הציוני הידוע בנובי־סונץ׳, ד"ר הרש סירופ), הנריך פישגרונד, ארתור שטיינסברג, משה יאסם, ד"ר אדולף מנדל, איגנאצי האמרשלאג ורבים אחרים. ליד אגודה ציונית־לאומית זו אף היתה קיימת ספריה גדולה, שכללה ספרים בפו־לנית, גרמנית וידיש וכן ממבחר ספרות העולם. במסגרת זו אף נערכו הרצאות על נושאים

חוג אקדמאים

מימין: סטאפן הרץ, ד"ר מאַקס קאופטייל, ד"ר אברהם קולבר, ברונו פישר, ד"ר זלמן שטמלר, ד"ר משה בראון, ברוך חוטמן, ג׳מפל פאַפייר, רומק גוטפריינד, מוניק פאַפייר, גימפל דראל׳ך, מוניק טראונשטיין

יהודיים והיו התרמות למען הקרנות הלאומיות. לאחר זמן קצר הפכה אגודה לאומית זו לגורם רציני בחיי הציבור היהודיים בעיר.

בשנת 1909 בקירוב הקימה קבוצת תלמידים יהודיים מהגימנסיה ארגון נוער ציוני. בין מייסדיו היו יונאס גולדפוס, הרמן הורוביץ, הרמן קולבר, שמעון פאפייר ועוד. במסגרת זו נערכו קורסים להיסטוריה יהודית ולתולדות הציונות, שעורי ערב לעברית וידיעת ארץ־ישראל. חברי הארגון אף השתתפו בפעילות באספות ובמפעלים ציוניים שונים.

כשנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נוסד בעיר גם איגוד ציוני של נוער אקדמאי יהודי בשם „הכח". היוזם והיושב ראש שלו היה המהנדס מיכאל בלדינגר, אז סטודנט בפוליטכניון. חברי „הכח" שיתפו עצמם בכל מיני מפעלים ציוניים והכניסו לתנועה מלהט הנעורים שלהם. פעילותם הורגשה בעיקר בחדשי הקיץ, עת שחזרו הביתה מהלימודים בערים האוניברסיטאיות. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הופסקה הפעילות, מכיוון, שרוב חברי המועדון גויס לצבא. אלה מביניהם, שלא גויסו, הוציאו לאור עלון משלהם בשם „ידיעות מלחמתיות של אגודת „הכח" בו פורסמו ידיעות כלליות וכן על המתרחש בתחומים שונים של חיי העיר עצמה. עלון קטן זה הפך משך הזמן למקור אינפורמציה ולגורם מקשר בין חבריו ואף היה להם לעידוד רב ברגעים הקשים בחייהם.

בערך באותו הזמן החליטו חברי „בני ציון" להרחיב את מסגרת הפעולה ולקרב לאגודתם גם אנשים, שעוד לא היו קשורים לרעיון הציוני. לשם כך הפכה האגודה ל„אולם קריאה" יהודי. מועדון זה, שלא היה לו כל צביון מפלגתי, שימש מקום מפגש ומוקד פעולה לכל אלה, שהיו חדורים רוח לאומית.

הרוח החיה במועדון היה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה ד"ר יעקב מיקנברון, שהעמיד לרשותו חלק מדירתו הפרטית. במועדון היו עתונים וכתבי־עת יהודיים, בשפות שונות והספריה של „בני־ציון". שם נערכו אספות חברים, נשפיות ומסיבות לציון ימי זכרון וחגים לאומיים, הרצאות וכו׳. בין המרצים היו אנשי־המקום וכן אישים מבחוץ, ביניהם ההיסטוריון ד"ר יצחק שיפר, שהיה בא לעתים לבקר אצל קרוביו בנובי־טארג, ד"ר ירמיהו פרנקל, שהיה אז עורך־דין בנובי־סונץ׳ ואישים ידועי שם אחרים.

ערב פרוץ המלחמה נחלשה במידה רבה פעילות „אולם הקריאה", אם כי מדי פעם נערכו בו גם אז ערבי תרבות. כיו"ר שימש אז אברהם פאפייר, שנשא בתפקיד, עד שנקרא לשרות הצבאי.

לבסוף רוצה אני לציין כאן את העבודה החשובה, שנעשתה בעיר ע"י ארגון נשי „ויצו". ארגון זה נוסד אצלנו שנים אחדות לאחר מלחמת העולם הראשונה והיוזמת והיו"ר הראשונה שלו היתה גיזלה טילינגר. אחר כך נשאו בתפקיד זה שרלוטה קולבר, לאונטינה גולדנר, אווה פישגרונד וכו׳. כן היו פעילות ב„ויצו" בלומה פישר, חיה ויינפלד וריקה לאַנגר. „ויצו" בנובי־טארג עשתה פעולה ציונית חשובה ואף הקימה גן ילדים משלה.

ליאופולד טרפר — ירושלים

מימים עברו

קהילת יהודי נובי־טארג, שמנתה שלושת אלפים נפש בקירוב, נוסדה עם העיר, בימי הביניים. המחוז היה מאוכלס אכרים עניים מאד, שהתקשו להוציא מחייתם מאדמתם כפויית הטובה.

בכפרים היו אוכלים לחם אחת לשבוע בלבד. פשטידות תפוחי אדמה וכרוב היוו את לחם־חוקם של התושבים. בימות ה׳ היו האכרים נוהרים במאותיהם לנובי־טארג להשתתף ביריד. נושאים היו את נעליהם עלי שכם ולא נועלים אותן אלא בטרם יכנסו לכנסיה. גורלם של אותם יהודים שהיו עובדי אדמה, לא שפר עליהם. גם לגבי דידם חייב היה זוג נעליים להספיק לכל החיים. לא היו בהם, בכפרים ההם, חקלאים עשירים. מומחי הקולקטיביזציה היו מתקשים לנשל שם קולאקים כלשהם... אפילו בעיירה נובי־טארג גופא היו הגבירים מתי מספר.

במרכז העיר — המקום האחד שלא נשתנה עד עצם היום הזה — התגורר קומץ יהודים ופולנים אמידים: סוחרים, רופאים, עורכי־דין. אך משיצאת משם ובאת בסמטאות הצדדיות, היית נתקל בעוני המדהים של בעלי המלאכה.

הדבר מסביר מדוע לא חדל לגדול, משנה לשנה, מספרם של המהגרים לארצות־הברית ולקנדה. הללו קיוו למצוא גן עדן בעולם החדש והיו מתכוננים למסע הארוך בששון ובשמחה. עודני רואה אותם לנגד עיני, פתוחי צווארון ומרופטי־חליפות. מזוודות־עץ קטנות בידיהם, ולראשיהם — לא בלי גאווה — מגבעות עגולות נוצצות.

נחפז אני להוסיף, כי האנטישמיות היתה בלתי ידועה בנובי־טארג. שתי העדות, היהודית והקאתולית, קיימו ביניהן יחסים ידידותיים. אפשר ניתן להסביר זאת בעובדה, כי נובי־טארג היתה אז בנחלת הקיסרות האוסטרו־הונגרית, שניהלה מדיניות ליברלית למדי כלפי מיעוטיה הלאומיים. בהקשר זה, אזכיר מעשה מבדח שהיה: באחד הימים עמד לבקר בנובי־טארג מונסיניור סאפייהא, הארכיהגמון של קראקוב. מאמיניו הקאתולים התכוננו לקבל את פניו, כמובן מאליו. אולם, למרבה התמהון, הכינה לו גם הקהילה היהודית קבלת פנים. והנה כי כן, ביום הביקור ברך הארכיהגמון לעיני אלפי קאתולים את הרב, שיצא לקראתו מבית הכנסת ברוב פאר והדר.

הורי היו שומרי מצוות, אך ללא קנאות. אמי היתה מדליקה נרות ומגישה בערב־שבת ארוחת דגים בקביעות, אפילו היה צורך לצום בצהרי יום ו׳ כפיצוי על מותרות אלה. בשבת היינו מתפללים בבית הכנסת, אך לגבי דידנו, הילדים, התבטאה עבודת־

הבורא בעיקר בשמירת מסורת החגים, בהם היינו מסובים מרובים, בלי עין־הרע, אל השולחן כדי להנות ממטעמים כה שונים מכלכלתנו היום־יומית. היינו אוכלים אוכל כשר מתוך הרגל, אך גם לכך היו גבולות.

שלווה משפחתית זו נגזר עליה שלא תאריך ימים. מראשית ימי המלחמה העולמית הראשונה יצאו אל החזית מעט החיילים שהיוו את חיל המצב של נובי־טארג. יציאתם הפכה ליום גנוסיא. הם צעדו בתרועות ובמצלתיים, פרחים בקני רוביהם, באווירת עליצות כללית. עקבתי אחרי יציאתם של אלה, שנשלחו להלחם למען הקיסר. לאחר מכן חלפו חודשים, נוגים ודוממים, עד שיום אחד ראיתים חוזרים פצועים ונכים וממלאים את בתי החולים. נער הייתי אך הבינותי, כי אין המלחמה בחזקת חגיגה. יום אחד פשטה שמועה, קרבה והולכת, בנובי־טארג: „הקוזאקים באים" יש לדעת כי לגבי יהודים היתה המלה „קוזאק" שם נרדף לפרעות. בחפזה רבה אורגן פינוי היהודים לעבר וינה. משפחת טרפר יצאה ככולן.

מקובל לחשוב, כי ילדים אינם עוסקים בפוליטיקה, וברוב המקרים אכן כך הוא. אבל, אין לשכוח לעומת זאת, כי הפוליטיקה מרבה לעסוק בהם. באשר לי, היה זה בווינה, שהתחלתי לקרוא עתונים. עקבתי בערנות אחרי כל המתרחש בחזית. זאת ועוד, התחלתי לבקר בגימנסיה היהודית והשאלה הדתית החלה מטרידה אותי. השתייכותי ליהדות נשארה בעיני מושג מביך ובאחת השבתות הסתבך המצב במיוחד.

באותו יום באתי עם אבי לבית הכנסת. היתה שם מקהלת נערות, שזימרה להפליא. ביציאה עברו לידי שתים מן הנערות ומה רבה היתה השתוממותי כאשר שמעתי את האחת מפטירה: „יזוס מריה, היום לא שרנו יפה את „שמע ישראל". חשתי, כאילו הוטלתי לתוך תהום של מבוכה. שאלתי עצמי הכיצד יכולות בנות גויים אלה להיטיב ולשיר בבית־הכנסת את החשובה שבתפילות היהודים? אכן, אמרתי לעצמי אין הדת ענין פשוט כל עיקר.

ועדיין לא הגעתי לקצה אפתעותי כילד. זוכר אני, שהתרגלתי אז לקנות, אחרי הלימודים, גביע גלידה מידי מוכר איטלקי. בווינה יצא לאיטלקים שם של יצרני הגלידות המשובחות ביותר. והנה, יום אחד בשעות אחרי הצהרים, נעלם ספקי הרגיל ואיננו. הלכתי מחנות לחנות ומצאתי את כולן סגורות. הסיבה היתה הצטרפות איטליה למלחמה נגד קיסרי אוסטריה וגרמניה. מאותו יום ואילך היו הווינאים מוסיפים „ויהרוס את איטליה" לקללה „יעניש האל את אנגליה", שבה היו מברכים איש את חברו לשלום.. מה יעשה האל הטוב? האמנם ישמע בקול האוסטרים? היביס את בעלות הברית האנגלו צרפתית? או שמא יעשה ההפך? כיצד יעדיף מחנה אחד על משנהו? כל הקושיות הללו הוסיפו על גודל מבוכתי.

זאת הגיעה לשיאה ביום של חדוה. צבאות אוסטריה כבשו את מבצר פשמישל והעיר וינה חגגה נצחון זה בהפגנות פטריוטיות גדולות. דרך רחובות מקושטים בדגלים

נהרו ההמונים אל ארמון הקיסר. השמחה היתה כללית. הבריות התחבקו צחקו וצעקו. הכל היו במרוצה. יהודיה קשישה רצה לידי, מתאמצת להדביק את ההמון. היא אחזה בידה של ילדה קטנה וצעקה בכל גרונה: „יחי הקיסר, יחי הקיסר" עד מהרה כלתה נשימתה והיא עברה ליידיש: „שיתפגר לו, אינני יכולה עוד" גידוף המלכות ביום כזה עלול היה להסעיר נער תמים כמוני ושוב חזרתי אל תמיהותי: היכן הטוב? היכן הרע?

לכאורה, היה זה עולם, שהספקות בו מרובים מן הוודאות. מלבד הדת, השתייכה גם המלחמה למכלול הדברים הבלתי בטוחים. אמנם, כולנו ראינו את הדגלים המתנופפים ואת צהלת ההמון ושמענו את התרועות ואת הודעות הנצחון. אך כלום לא יראה אפילו נער כמוני את הצד השני של החזיונות הללו? המלחמה הלמה גם בביתנו. לא זו בלבד ששני אחי גויסו, אלא שאחד מהם אף הוכרז כנעדר בחזית האיטלקית והשני נפצע. עד מהרה יצא אבי המיסכן בתנאים נוראים לבקש את בנו האובד. במסעו הגיע עד לקווים הקידמיים. הוא גילה אותו בבית חולים של שדה ואז נודע לו כי הבן הושלך לתוך מכתש של פגז אגב הרעשה כבדה ונותר חרש אילם מן ההלם. אבי העביר אותו לבית חולים בעורף ושם, בזכות טיפול סבלני, חזר אליו חלקית חוש השמיעה. נקל לשער, על כל פנים, מה רבה היתה עגמת הנפש ששררה בביתנו בעת ההיא. העיקר, נזדמן לי ללמוד בווינה את ההפך הגמור ממה שלימדוני בגימנסיה. אכן, לקח מר למדתי.

שנתיים אחרי בואנו לווינה, שבנו לנובי טארג. אינני זוכר את פרטי שובנו, אך זכור לי, שבתקופה ההיא התגבשו הרהורי הכפירה בלבי לתחושה מפורשת של מרי. כשהייתי שומע את הרב מפרש „מי באש ומי במים" ועוקב אחרי השפעת מורא המיתות המשונות האפשריות, הבחנתי, כי פרצופי המתפללים מתעוותים מרוב פלצות.

אבי נפטר בשנת 1917 מהתקף לב, בשנת ה־47 לחייו גדושי העמל המפרך. ישבנו „שבעה" על פי המסורת המשתקת את החיים למשך שבוע ימים. הגפנו את התריסים כיסינו את המראות וישבנו באפלה על שרפרפים. הגעתי לבגרות שעה שהעולם נחלץ משנים רבות של ברבריות. בפולין החדשה שקמה לתחיה אחרי המלחמה, היוו המיעוטים הלאומיים, שהיו כפופים לשלטון גרמני, אוסטרי או רוסי, שליש מכל האוכלוסיה. לא היתה שום הכנה מוקדמת לטמיעת שלושת מיליוני יהודי פולין. הקרקע היתה מוכשרת לתקומת האנטישמיות. מפלגות רבות הכריזו על עצמן בגלוי כאנטישמיות והשפעתן הורגשה בממשל. לקול צעקות „היהודים לפלשתינה" הונהג ה„נומרוס קלאוזוס" באוניבר־סיטאות. הממשלה פירסמה חוקים שמנעו מן היהודים כניסה למנגנון. הוקמו חברות וקואופרטיווים כדי להתחרות במסחר היהודי ופותח מסע תעמולה כדי לעודד את הציבור „לקנות תוצרת פולנית".

בהיותי משוכנע, כי היהדות אינה מצטמצמת לדביקות בדת כי אם חיה ומנציחה את עצמה בקבוצה לאומית אשר חושלה על ידי דורות של תלאות ורדיפות ולא אמרה נואש אלא שמרה על לשון, תרבות ומסורת משלה, הצטרפתי לתנועת „השומר הצעיר".

התנועה הוקמה ב־1916 בווינה, על ידי קומץ משכילים יהודים, ועד מהרה התפשטה על פני כל מזרח אירופה. היא ראתה בארץ ישראל את הפתרון הסופי לבעית העם היהודי. וכי לא הבטיחה הצהרת בלפור להקים בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל? „השומר הצעיר" שאף ליצור אדם יהודי חדש אשר ינתק עצמו מאורח החיים הזעיר בורגני ויקיים יחסי אחווה עם רעיו. ההשפעה המרכסיסטית על ארגוננו היתה חזקה ולמהפכת אוקטובר נודע בה כוח משיכה. הועידה הראשונה נערכה ב־22 ביולי בטארנובה שבגליציה ועל סדר יומה עמדה שאלת היסוד: כיצד לפתור את הבעיה הלאומית היהודית? שום החלטה לא התגבשה באותה ועידה, שבה נבחרתי למנהיג הארגון בנובי טארג. בועידה השניה, שנערכה בלבוב בשנת 1920, נבחרתי להנהלה הארצית. אותה שנה עזבתי את הגימנסיה כדי להתחיל לעבוד כשוליה אצל שען. עיקר עבודתי היה לכונן מדי יום ביומו את שעון הכנסיה ולא גליתי שום נטיה מיוחדת למקצוע זה.

ב־1921 עברה משפחתי מנובי טארג והשתקעה בדומברובה שבשלזיה. באפריל 1924 יצאתי לדרכי לארץ ישראל, עם קבוצה של חמשה־עשר חברים, כמוני בני עשרים.

***

שתי תמונות המסמנות היטב את פרקי חיי חוזרות בעיני רוחי בשעה מאוחרת זו. הראשונה מחזירה אותי אל שחר נעורי, לחודש יולי 1914 בנובי־טראג, עיירת מולדתי אשר בפולין: „תפסו מרגל רוסי" בתוך דקות מספר רווחה השמועה לכל קצווי עיירתנו הקטנה. באותם ימים שבשלהי יולי 1914 לא היה מחסור בשמועות. מחלון אל חלון ומפה לאוזן נפוצה הידיעה: בכפר פורונין נתפס מרגל רוסי והוא מובל לכאן". ככל הזאטוטים בני גילי רצתי לתחנת הרכבת כדי לחזות בבואו של השבוי. הרכבת נכנסה לתחנה... ממנה ירד גבר מצומק, נמוך קומה, מלווה על ידי שני שוטרים. זקנקן אדמוני עיטר את פניו; כובע מצחיה רחב היה שמוט עליהם. מעורה בתוך המון הילדים, עקבתי גם אני אחרי השלישיה המוזרה, שחצתה את כיכר העיר בטרם תבלע בבית העיריה, שם מותקן היה תא יחיד לשיכורים מתפרעים. ה„מרגל" נכלא בו ולמחרת העבירוהו השוטרים אל בית הסוהר, שמקומו, היה מול בית הכנסת בדיוק. היה זה בבוקרו של יום השבת. בן רגע נטשו היהודים את תפילת השחרית והתגודדו בקבוצות קטנות לפני הכלא, כשהם מתווכחים בלי הרף על המלחמה וה„מרגל הרוסי". הלה הועבר, מקץ ימים מספר לקראקוב, ואילו תושבי נובי־טארג — ובעיקר יהודים שבתוכם — היו מלגלגים על פלוני, חנוני בכפר פורונין, שהעניק אשראי לאותו מרגל ולאשתו משך חדשים רבים. פתיותו של אותו חנוני יהודי הוסיפה לשמש נושא לשנינה עד לאותו יום בשנת 1918 בו הגיע לידיו מכתב משווייץ. עד מהרה ידעה העיירה כולה את תוכנו:

„אנא סלח לי על שעזבתי ב־1914 בלי לפרוע את חובי, מחמת נסיבות קשות. אבקשך לקבל את הסכום הר"ב. וולדימיר איליץ לנין".

ב־1918 לא קשרה עדיין רוסיה הסובייטית יחסים דיפלומטיים עם מרבית ארצות

אירופה ועל כן נאלץ לנין להעביר את מכתבו דרך טריטוריה שווייצרית. הוא השתחרר בשעתו עד מהרה, בזכות התערבותם של המנהיגים הסוציאל דימוקרטיים הפולנים וכך זכה המרגל משנת 1914 והיה לראש מהפכת אוקטובר. לנין לא שכח... זאת היתה פגישתי הראשונה עם ה„ריגול" ועם הקומוניזם. וכל החפץ רשאי לראות בה רמז גורלי; אך האמת היא, שהייתי אז בן עשר ונעלמה ממני לחלוטין משמעתן של שתי מלים אלה, שעתידות היו ללוותני כל ימי חיי.

ואף על פי כן... חלפו להן השנים תוך כדי מאבקים מוזרים ותור הזקנה הגיע ועם הגיל — גם הבדידות... והרי היא לפניכם, התמונה השניה והתאריך הוא ה־23 בפברואר 1972. יום הולדתי הוא. מלאו לי ששים ושמונה שנים ואני יושב בדירתי. בזכרוני עולות תמונות משנים עברו, בהן היתה משפחתי מתכנסת בחג זה, והן מפיגות את עצבותי לפנים, מסובים היינו עשרה מסביב לשולחן: אשתי, בני ורעיותיהם, והנכדים. היום אני יושב בדד: מאז שלוש שנים מחזיקה אותי ממשלת פולין ב„מאסר בית"; מונעת ממני להצטרף אל קרובי, שנסו מפני המסע האנטישמי.

הטלפון נאלם דום לפני ימים רבים. נתק נותקתי. אבל, פתאום מקפיץ אותי צילצול ממקומי: אשתי מטלפנת לאחל לי מזל טוב ליום הולדתי. משך כל שעות היום אין הטלפון חדל מלצלצל: מצרפת ומדנמרק, משווייץ ומקנדה, מבלגיה ומארצות הברית, קוראים אלי בני, ידידי, קרובי ואפילו אלמונים, שנזעקו אל המאבק המתפתח למעני באירופה, והמביעים לי מלים אחדות של סולידריות. שוב אין אני בודד. באותו 23 בפברואר ובימים הבאים מביא לי הדוור מדי בוקר עשרות מכתבים ומברקים מארבע כנפי תבל. שני צרורות מהולנד מכילים מאות מכתבי תלמידים: ציוריהם ודברי החיבה והעידוד הילדותיים מרגשים אותי עד לדמעות. לא, אינני בודד עוד. ובעיני רוחי משתחזרות תמונות מימי ילדותי שלי, מעיירתי נובי־טארג...

נולדתי ב־23 בפברואר בנובי טארג, עיירה גליצאית, שמתקשים היו בשעתו לאתרה על המפה. משפחת טרפר התגוררה ברחוב סובייסקי מספר 5, בבית צנוע, שבנה אבי במו ידיו, כשהוא צובר לבנים וחובות. החנות, מעין כל בו קטן, שהציע לאכרים את מכלול מצרכיהם, תפשה את קומת הקרקע. שקים עבים מלאי זרעים היו מונחים על הרצפה. לעתים רחוקות בלבד היו הלקוחות משלמים במטבע עובר לסוחר; לרוב היו נותנים מפרי אדמתם בתמורה. הקומה היחידה שמעל בית העסק היתה מחולקת לשלושה חדרים מרוהטים בצניעות, בהם התגוררנו אנחנו.

ברסיסי הזכרונות הצפים במוחי, נראות לי שנות־ילדותי כרוויות מעין אושר שליו, על אף מצוקתם הקשה של הורי. אין ספק, כי התמונות הקודרות יותר, זכר לדלות היום יומית, נמוגות בקלות רבה יותר מן הזכרון, שעודו רענן בתודעתי, של הסוכריה, שאבי היה מניח למראשותי, עם שחר, בצאתו לעבודה...

משפחתי היתה יהודית „טיפוסית" אך טיפוסיות זו היתה נחלת כל המשפחות

היהודיות. שם משפחתי — טרפר — אינו מעיד על מוצאי במאומה. גם חברי, בני משפחות טראונשטיין, המרשלג, זינגר וצולמן, נשאו שמות בעלי צליל גרמני. באחד הימים כשהשאלה הטרידה אותי, בקשתי הסבר מן המורה, שאחת לשבוע היה מעניק לנו משך שעה שיעור בתולדות העם היהודי. הוא הסביר לי, כי בסוף המאה ה־19 קיבלו יהודי הממלכה האוסטרו־הונגרית רשות לשנות את שמותיהם. בווינה סברו, ללא ספק, כי שמות משפחה גרמניים יקלו על היהודים להיטמע בתוך האוכלוסיה האוסטרית. שונו גם שמות פרטיים ועל כן מתנוסס בתעודת־לידה שלי השם ליאופולד טרפר.

קלמן שמעון דגן — תל־אביב

נובי־טארג עיירתי

העיר נובי־טארג עליה אני רוצה לספר עיר מחוזית בגאליציה המערבית היתה. בנובי־טארג היה מקום מושבו של הסטרוסטה בתחום השלטון של הפולנים. בנובי־טארג היה בית־משפט מחוזי, אשר שירת את כל הסביבה שנקראת בדרך כלל פודהלה. עד לשחרור פולין מהשלטון האוסטרי היה שם העיר נוימארק. את העיר חצה הנהר דונאיץ ומעברו השני היתה שכונת נופש שנקראת קובאָנץ. העיר היתה מחוברת למסילת ברזל על קו קראקוב—זאקופנה. מנובי־טארג היה קו מסילת ברזל ל־צ׳רני דונאיץ עד לעיירה סוכה־הורה שעל הגבול הצ׳כי. האוכלוסיה של נובי־טארג מנתה לפני פרוץ המלחמה 12,000 תושבים. מספר היהודים בשנת 1939 היה כ־500 משפחות בערך.

הודות למעמד השל נובי־טארג כעיר מחוזית ומשכן הסטרוסטה, בית המשפט המחוזי, משרדי האוצר, בית חולים ממשלתי ומוסדות אחרים — רבו בה המבקרים מהסביבה לשם סידור עניניהם בכל הקשור להשגת רשיונות, משפטים, עדויות ורכישת סחורות מכל הסוגים, לאחר שרוב הסיטונאים היו בנובי־טארג. ביקורים אלה נתנו תנופה להתפתחות העיר, שבמשך השנים נעשתה למרכז מסחרי של המחוז כולו ודרכה עבר השיווק והמסחר לכל הסביבה.

בנוסף לכך שימשה העיר כמרכז נופש וספורט של המחוז. אויר הרים צח, יערות, נחלים ומקומות טבע נהדרים, שלג בחורף וטיול בסירות בקיץ משכו לכאן כמעט משך כל השנה תיירים מכל קצווי פולין. מסביב לנובי־טארג נמצאו עיירות נופש ידועים, כגון, זאקופנה, צ׳ארני־דונאיץ, קרושצ׳נקו, שצ׳אווניצה, ראבקה, יורדנוב וזאבובקה.

כל זה גרם לכך, שלנובי־טארג היה שם של עיר משגשגת, מתפתחת ומפרנסת את יושביה. מחוץ למספר מפעלי תעשיה, שהיו בהנהלת רשויות מקומיות כמעט ולא היה

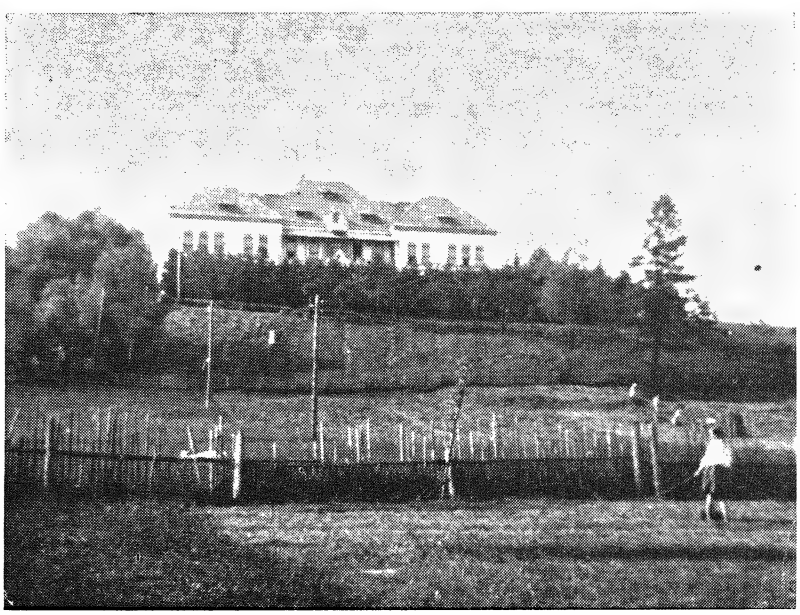
בסביבה מפעל תעשיה של ממש. הרוב התפרנס על חקלאות, עבודות כפים, תעשיה זעירה, מסחר בעצים וגידול בקר.

יהודי העיר עד לשנת 1930 בערך התפרנסו בכבוד ממסחר, מלאכה, ומקצועות חפשיים. עד אז המסחר היה ברובו כמעט בידי היהודים, שחלק ניכר מהם היה מבוסס למדי מבחינה כלכלית. גם אלה, שהתפרנסו בעיקר מנסיעות ל„ירידים" בסביבות העיר מצבם היה בדרך כלל משביע רצון.

משנת 1933 החל המצב להשתנות לרע. עלית הנאצים לשלטון בגרמניה עודדה את האנטישמים המקומיים, ומיום ליום נעשו הללו יותר ויותר תוקפניים. ההסברה האנטישמית הלכה וגברה מיום ליום. כאילו בין לילה צצו בתי מסחר חדשים של לא יהודים. ענפי מסחר אשר במשך עשרות בשנים היו אך ורק בידי יהודים בצטמקו. על הסוחר היהודי היה להתחרות עם המתחרה החדש שלו. התעמולה דאז „סבוי דו סבגו" (משלנו לשלנו, כלומר אנשים שלנו אינם צריכים לקנות אצל יהודים, אלא אצל הפולנים שלנו). עשתה את שלה ונתנה את אותותיה בכל שטחי החיים.

בעיר היו קיימים בית־חולים עירוני, בתי ספר יסודיים, בית ספר תיכון, מושב זקנים עירוני, ארגוני ספורט, ספריה ובית ספר מקצועי.

מועצת העיר היתה מורכבת מ־48 חברים, בהם רק 3—2 נציגים יהודיים. לסרוגין

נובי־טאַרג, בית־חולים עירוני

במשך השנים האחרונות שימשו כחברי המועצה: ד״ר קאהן, האמרשלאג יצחק, פישגרונד הנריך, ד״ר האמרשלאג ישראל, ד״ר גולדנר זכריה ופולקמן יוסף.

המוסד היהודי הראשי היה ועד הקהלה. ראשי הקהלה האחרונים היו: ד״ר ז. קאהן, אהרן אלכסנדרוביץ ויצחק האמרשלאג. מועצת הקהילה היתה מורכבת מנציגי ההסתדרות הציונית, המזרחי, ארגון בעלי מלאכה וראשי החסידים. פעולות הקהלה לא חרגו מפעולות קהלות קטנות אחרות ברחבי פולין.

בית הכנסת הגדול היה מוקף כרי דשא עם גדר סביב לו. בית כנסת זה שימש מקום תפילה מרכזי וגם לאספות ותפילות חגיגיות, שאז באו להשתתף בהן כל בני העיר והסביבה. משך שנים רבות שימש כחזן ראשי פרץ קאופמן, שהיה גיסו של החזן המפורסם יוסלה רוזנבלט. בימים הנוראים ובחגים באו לשמוע את תפילתו של החזן קאופמן גם מתפללים מבתי תפילה אחרים. כגבאים של בית הכנסת שימשו לתליפין: יוסף וולקן, חיים צבי גינצברג, עמנואל שטילר ומאקס מנדלר. התפילות בבית הכנסת היו בנוסח אשכנז.

גם הרב המקומי ר׳ חיים דוב בריש שטורך, וראש הקהלה יצחק האמרשלאג נמנו על המתפללים הקבועים של בית הכנסת הגדול. יזכר לטוב השמש הראשי, איש ירא שמים ובעל זכרון מופלג, אברהם פריי. השו״ב הירש מאיר ערנסט היה מוותיקי המתפללים ושימש כבעל תוקע ובעל שחרית. חתנו שמעון אנגלנדר היה תלמיד חכם, גדול בתורה,

קטע מהכיכר ובית־העיריה בנובי־טאַרג

בנגלה ובנסתר. עלה ארצה בשנת 1935, השתקע בחיפה והיה פעיל ומעורב בחיי הקהלה עד לפטירתו. מספר שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עבר לכהן כחזן ושו"ב אברהם קאלב, חזן ירא שמים ותלמיד חכם. לפי הידיעות, שהגיעו ארצה, נהפך בית הכנסת למחסן ע"י הנאצים. וכיום הוא משמש קולנוע.

עד לשנת 1910 בערך היה קיים בית תפילה אחד בשם בית מדרש של אהרן יצחק לאנגר ה„מנין" ברחוב שפלרסקה היה ה„מנין" הראשון בעיר. בנוסף למקום תפילה משך כל ימי השבוע שימש בית המדרש גם כמקום ללימוד תורה לצעירים ולמבוגרים. על ראשוני המתפללים והגבאים נמנו שמעון ריגר, ישראל לייב גולדברג, אשר גרינשפאן. בשלב יותר מאוחר הוקם בית מדרש כמקום תפילה נוסף ע"ש ראש הקהילה דאז, הנגיד ובעל ההשפעה, אהרן אלכסנדרוביץ. המתפללים בו בקביעות נמנו על חשובי בעלי־הבתים בעיר... בית מדרש זה שימש אחרי בית הכנסת הגדול כמקום תפילה מרכזי שני. למרות, שהמיסדים והמתפללים הקבועים לא היו ברובם חברי מפלגה הרי משך הזמן, לאחר שנוספו אל שורות המתפללים מספר צעירים, קיבל ה„מנין" צביון כאילו היה ה„מנין" העיקרי של ה„מזרחי". גם רוב האדמו"רים המפורסמים, שבאו לשבות שבתם בעיר ערכו את ה„שולחנות" שלהם בבית מדרש זה. כך שימש בית המדרש מקום לימוד למגידים, שבאו לדרוש ממקומות שונים. מיום היווסדו ועד לחורבנו שימש כגבאי יהושע קיזן, חסיד ואיש משכיל ידוע, אדם נוח ומקובל על הבריות. בראש הועד של בית המדרש עמדו בשנים האחרונות חסידים, אנשי מעשה ותלמידי חכמים, ביניהם אלעזר אסטאנוביץ „המגיד", שמעון אנגלנדר, לייב ראנד, חיים יצחק דגן, יואל לאנגר ושמואל ציגר. בעלי התפילה העיקריים היו שמעון אנגלנדר ושלמה מרק, בעלי קריאה קבועים היו אברהם שפיץ ואהרן גרסטנר. בעלי נסיון רב בקריאה, וגם כשליחי ציבור בתפילה.

בקומה השניה של בית הכנסת הגדול היה „מנין" רק לשבתות בו התפללו ב„השכמה" חברי הארגון „יד חרוצים", שבראשם עמדו ראובן ערנסט, אדולף המרשלאג, פנחס ווייס, יוחנן מינדלגרין אשר שימש גם כבעל קורא. עם גמר מנין זה השתמשו במקום זה פעילי חברת תלמוד תורה לתפילה בשבתות במנין שני. בראש „מנין" זה עמדו הגבאים ישראל צבי גינצברג והבעל קורא אליקום דארף.

ברחוב נדבודנה מקום שהיתה המקוה המקומית ובקרבת מקום של בית המדרש של אהרן אלכסנדרוביץ, הוקם בבית פרטי „מנין" של ר' הרשלה, חתנו של הרב בעיר לימאנוב הקרובה, מצאצאי צאנז ומחסידי בובוב. „מנין" זה נוסד בשנת 1933 בערך, שימש כבית תפילה קבוע עד לפרוץ המלחמה.

בעלית הגג, שבביתו של הרב המקומי, נערך „מנין" רק בשבתות ובחגים, ורוב משתתפיו היו התלמידים, שלמדו כל השבוע אצל הרב. במוצאי שבת ובחגים היו נערכים בביתו של הרב טקסי שלוש־סעודות, „מלוה־מלכה" בהשתתפות תושבים מכל השכבות.

לאדמו"ר מזאלשיטץ, שמקום מושבו היה בקראקוב, היה בעיר הרבה מוקירים

מימין: בלונדר, קורנגוט, שמעון שפריי

וחסידים. כשנתיים לפני פרוץ המלחמה יסדו חסידיו ותומכיו „שטיבל" לתפילה בשבתות ובחגים. על ראשי הפעילים נמנו משה איצ'ה פרלשטיין, שלום פנחס רוזנצווייג ויוסף שאול שאולוביץ.

במורד הרחוב קאזימר הגדול פנת קראשינסקי, גר בביתו הקטן במבנה עשוי מעץ עם הלונותיו הנמוכים בגובה הכביש ר' ישראל דוד. זקן בשנים ומופלג בתורה ובמעשים טובים, יחד עם אשתו הצדקנית. הם התפרנסו בקושי ממכירת שמרים וחיו חיי דוחק. אפשר להגדיר את חייהם, כפי שמתוארים חיי ל"ו צדיקים. עד למלחמת העולם הראשונה היה ישראל דוד מהמתפללים של בית המדרש ע"ש אהרן אלכסנדרוביץ. תפילתו היתה מלאה געגועים והתלהבות.

לימים, בגלל מחלתו קבע „מנין" בדירתו, שהיתה מורכבת מחדר ומטבח. תומכיו התפללו אצלו בקביעות, בעיקר בשבתות ובחגים. על ראשי תומכיו והדואגים לצרכיו נמנה לייביש ציגר, איש חסיד וירא שמים, תלמיד חכם, שהיה תמיד מוכן להגיש עזרה לזקוקים. הוא היה גם פעיל בחברת „ביקור חולים" וניהל לימודי משניות בציבור. ליד הקהלה פעלה „חברה קדישא", שבראשה עמדו ישראל צבי גינצברג וישראל לייב גולדברג. שמילאו את תפקידם בנאמנות רבה.

בנוסף למספר „חדרים" פרטיים פעלה בעיר חברת „תלמוד תורה" בהנהלת ישראל צבי גינצברג ואהרן גרסטנר. תקופה קצרה היה גם „חדר עברי — מטעם מזרחי", למרות מאמציהם הרבים של יוסף לאנגר, וחנינה גוטרייך הוא החזיק מעמד לא יותר משנתיים ימים ונאלץ להסגר בגלל הלחץ של החוגים החסידיים לא לשלוח את ילדיהם למוסד חינוכי זה.

בעיר פעלו בין השאר חברת „גמילת חסדים", חברת „תומכי עניים", „ביקור חולים" ואגודת נשים. מוסדות אלה התנהלו כולם בהתנדבות מלאה מצד פעיליהם.

איגוד הסוחרים, שהיה קיים בעיר פעל רבות למען הטבת תנאי המסחר ועמד לימין חבריו בכל מה שקשור היה במסים והתחיבויות כלפי הממשל. הארגון היה מסונף לארגון הגג, שהיה קיים בקראקוב. בראש ארגון הסוחרים עמד יצחק האמרשלג. בין הפעילים היה מאיר גינצבורג, הנריך פישגרונד, חיים יצחק דגן וחנוך גוטפרוינד.

בעיר היה קיים מוסד כספי יהודי בשם „קופת מלוה" בניהולם של ד"ר קאהן, יוסף סירופ, ד"ר ישראל האמרשלאג, ובשנים לפני המלחמה ולאחרונה מוניק פאַפיר. כן קיים היה ארגון בעלי מלאכה בשם „יד חרוצים", שבראש עמדו ראובן ערנסט ואדולף האמרשלג. הסתדרות „הציונים הכלליים" היתה קיימת כל הזמן, על ראשיה נמנו ד"ר זלמן שטאמלר, ד"ר יעקב שטילר, ד"ר הנריך מיקנברון, יוסף פולקמן ואחרים.

בשנת 1920 בערך נוסד ארגון „המזרחי" וגם „בני עקיבא". מהפעילים ב„מזרחי" היו יצחק דגן, משה וינפלד, יוסף לאנגר, חנינה גוטרייך, אברהם שפיץ ועוד.

עורכי דין בעיר היו ד"ר ישראל האמרשלאג, ד"ר זלמן שטאמלר, ד"ר יעקב שטילר, ד"ר הנריך מונדלגרין, ד"ר ברנרד קאהן, ד"ר הרץ, ד"ר גוסטאוו דרליך, ד"ר שפיצבך, ד"ר יעקב שלאכט, ד"ר פצנובר, ד"ר ליאון למנסדורף.

הרופאים היהודים היו ד"ר שיין, ד"ר וסרברגר, ד"ר לנגסם וד"ר זכריה גולדנר.

יצחק נרי (ליכט)

על התנועה הדתית לאומית בנובי־טארג

בבואי לכתוב, עתה בשנת תשל"ז, על התנועה הדתית לאומית בנובי־טארג חייב אני להקדים מלים ספורות בעלות אופי אישי, על־מנת שלא יצטייר בעיני הקורא, שזוהי תמונה נאמנה ושרטוט מדויק של אותה התנועה, על כל מרכיביה; האישי, החברתי תרבותי, ההווי והערכים, שאפיינו תנועה זו.

אינני איש נובי־טארג, שהיתי במקום שנה אחת בלבד — שנת 1937 — הייתי אז אורח לשעה, וצעיר לימים. ובאתי לשמש בהוראה בבית הספר במקום ולמלא שליחות נוספת, מטעם ההנהגה הראשית של השומר־הדתי, כדי לשמש מדריך ויועץ לקן המקומי שלו. בתקופה הראשונה לבואי הייתי כסהרורי, באתי מפולניה הקונגרסאית ונגלה לפני „עולם חדש" — יהדות שלא הכרתיה, שונה לגמרי הן מבחינה כלכלית, והן מבחינה תרבותית רוחנית.

פגשתי יהודים מבוססים שמצבם היה טוב לאין שיעור ממצב אחיהם שבפולניה ה„קונגרסאית" סגנון חיים אחר. אני ה„אינטליגנט" מצאתי עצמי נחות במספר שטחים מהחברים אתם נפגשתי ואותם הייתי צריך, במדה מסויימת להנהיג, בעיקר בכל מה שנוגע לשפה הפולנית. אצלי היתה זו השפה השלישית לאחר שפת האידיש והעברית, ובנובי־טארג היתה זאת שפת האם. הוכיתי בהלם, כאשר נכנסתי בשבת למקום התפילה, אני ה„דויטש" בלבוש אירופאי, ראיתי לפני יהודים לבושים בקפוטות וחבושים ב„שטריי־מלעך" ומשוחחים ביניהם בשפה הפולנית, ראיתי בכך חילול הקודש ועוד ע"י יהודים בלבוש חסידי. ומה הופתעתי כשנאמר לי, שמלמד דרדקי בחדר מתרגם לתלמידיו את שפת הקודש שבסדור התפילה, או בחומש, לשפה הפולנית, כי הפעוטים והתלמידים היותר מבוגרים אינם מבינים כלל את שפת האידיש ולא כל שכן את השפה העברית. חשבתי לעצמי שנקלעתי לחברה זרה לי, ולו לא הייתי קשור בהתחייבות ללמד בבית־הספר, הייתי אורז מיד את מזוודותי וחוזר כלעומת שבאתי.

למזלי הייתי קשור בחוזה לשנת לימודים וזכיתי לחוויות בלתי נשכחות שהן שמורות עמדי עד היום, הכרתי יהודים מטיפוס חדש, רכשתי לי חברים וידידים, שנפשי היתה קשורה בנפשם בחבלי אהבה וחיבה, באתי ללמד ולהנהיג ומצאתי עצמי לומד הרבה חכמה ודעת, ושנה זאת נחרתה עמוק בלבי, כך שגם היום רואה אני לנגד עיני את נובי־טארג היהודית על זרמיה, מרכיביה ואישיה השונים.

בית־הספר „יבנה"

בית ספר זה היה מסונף לרשת בתי־הספר מיסודה של התנועה הדתית לאומית, שמרכזה היה בוורשה.

היו אלה בתי־ספר של אחרי־צהרים, שבאו למלא שלושה תפקידים עיקריים:

א. ללמד לימודי יהדות, תולדות ישראל וארץ ישראל, בנוסף ללימודים הכלליים, שהתלמידים למדו בבתיה"ס הממשלתיים הפולניים.

ב. לחנך התלמידים לערכים, ערכי מוסר ותרבות יהודית, לאהבת־ישראל, וארץ ישראל.

ג. לימוד השפה העברית.

לא לחינם נדבק השם „עם הספר" לעם היהודי, כי מאז ומעולם, מאז נחקק בתורה — בפרשת קריאת שמע — „ושננתם לבניך", הקריבו עצמם יהודים ועשו מאמצים על אנושיים על־מנת ללמד בניהם תורה, יהודים עניים מרודים חסכו מפת לחמם, יהודי בודד בכפר עשה מעל ליכולתו לשכור מלמד, שילמד את בנו קריאה בסדור התפילה, יהודים ישבו ב„גיטאות" ויסדו בהם מוסדות ללימוד התורה.

גם בעידן הנאור, כשעמים חקקו חוקים ללימודי חובה, והממשלות יסדו בתי אולפנא, לא הסתפקו היהודים במוסדות לימוד אלה וראו, ובצדק, כי עצם המשך קיומו של הגזע היהודי תלוי בלימודי היהדות; התורה, תנ"ך, התלמוד, הרמב"ם וכל אותם ספרי הגאונים הראשונים והאחרונים, זהו הדבק המאחד את עם ישראל ומייחדו כעם יחיד ומיוחד.

כך נוסדו „תלמודי תורה" ו„ישיבות" ומוסדות תורה אחרים, אשר שמרו על הגחלת לבל תשכח תורה מישראל.

מוסד מיוחד במינו היה ה„חדר", שהחל מגיל הרך לימדו בהם מלמדי דרדקי, את האלף בית, עד לתנ"ך ותלמוד, על אף שלמלמדים אלה לא היתה כל הכשרה פדגוגית, לא ידעו תורת פסיכולוגיה מהי, השכילו ע"י מסירות ונאמנות, בהיותם חדורים תודעת השליחות, להנחיל לתלמידיהם יסודות הלימוד, להכשירם לקראת לימודים בישיבות, שברבות הימים יצאו מהם גאונים וגדולי ישראל.

מובן, שעם שינוי העתים, כאשר הציוויליזציה והמדע פשטו וכבשו זרועות עולם, כאשר הטכנולוגיה החלה לשלוח ענפיה לערים ועיירות, שהיו מיושבים ביהודים, ובעיקר מאז החלה תקופת התחיה הלאומית, עם הופעת הציונות ההרצליאנית וההתעוררות הגדולה, שהחלה ברחוב היהודי, והתסיסה בשורות הנוער היהודי, עת החלה תקופה של שיבת ציון, שיבת עם לאדמתו, לא היה יכול ה„חדר" לענות על האתגרים החדשים שעמדו בפני הדורות החדשים, שיטת הלימוד המיושנת של קמץ אלף או, ושכל שמות הציפרים הם „אמין פויגל", שעקרב זה „עקדיש" וכו'. בשיטה זו לא הריחו התלמידים

את ריח הניחוח של השדות בעמק ולא היה בה הכוח להתמודד עם הרוחות החדשות, שהחלו לנשוב ברחוב היהודי.

מאידך אין ספק, שבית הספר הממשלתי לא השיב כל תשובה ולא הנחיל כל מטען רוחני את הנער היהודי, והכרח היה ליצור מוסד לימודי שילמד את הנער היהודי, תורה, חכמה, בינה ודעת יהודית, לחשלו שיוכל לעמוד בנחשולי ההווה, ויהיה מודע לשייכותו לעם היהודי, עם לבדד ישכון בין ה„גויים״ בארצות הגולה, וגם להכינו לייעודו בעתיד, לעלות לארץ אבותיו ולבנות מולדת לעמו. לשם כך קמה רשת של בתי הספר „יבנה״, שהיו פרושים ברבים מעריה ועיירותיה של פולין המדינה.

לבית ספר זה בנובי־טארג, שלחו את בניהם, הורים שהשתייכו לתנועת המזרחי, והורים אחרים אנשי מסורת, שרצו שילדיהם לא יהיו בורים ביהדות ושהיו מעונינים, ולפחות לא התנגדו לחינוך הלאומי. חוגי החרדים הקנאיים לא שלחו את ילדיהם לבי״ס זה, אם משום שהתנגדו לכל חידוש, וחרדו חרדת אמת מקעקוע יסודות „החדר״ ואם משום שהתנגדו לחינוך הציוני הלאומי, ואם משום עצם הזרות לערבב לימודי יהדות עם מקצוע כגון היסטוריה, ולעסוק אפילו ר״ל בהתעמלות. ולא עוד אלא לנהוג כמנהג ה„גויים״, ללמד לפי מערכת שעות, בהפסקות ושימוש בפעמון ועל כל זה במקום המלמד, שזקנו יורד לו על פי מדותיו, שפיאותיו מסולסלות ולבוש בלבוש חסידי, בא במקומו מורה בלבוש אירופאי מודרני, הבודק את צפרני ואזני התלמידים, המקפיד על הנקיון והלבוש המסודר והנקי ומבזבז זמנם של התלמידים בשעורי זמרה וטיולים בחיק הטבע וכו׳.

ביה״ס היה מורכב מתלמידים גילאי בתי״ס יסודי ולידו היתה קיימת מכינה מגילאי רשות, בשנה בה שהיתי בבי״ס זה הוא עשה חייל, שפת הלימוד בו היתה השפה העברית, שהיתה בהחלט מובנת לתלמידים. שנהנו מאד לשיר מזמרת הארץ. זוכרני, שכאשר הכינונו הצגה, הקדישו התלמידים והצוות ערבים שלמים ושעות לאין ספור, בנוסף לשעות הלימוד הרגילות, ולאחר שהציגו בפני הקהל הרחב ונחלו הצלחה היו מאושרים ולשמחתם לא היה גבול, וגם ההורים התגאו בצאצאיהם. לא אגזים אם אומר שבית־ספר זה היה כעין פינה ארץ־ישראלית בעיר נובי־טארג.

מימון ביה״ס היה כולו על חשבון ההורים, ליד ביה״ס היתה מיעצה של הורים, שהקדישו לו הרבה מזמנם, קיימו ישיבות שבועיות והתענינו בכל פרט ופרט ודאגו למלא כל צרכיו. בי אישית נהגו בעין־יפה ובכל חג הוסיפו לי, בלי שנתבקשו, מענקים מיוחדים בנוסף על המשכורת, שגם היא שולמה במועד וביד רחבה. בי״ס זה לא אני יסדתיו, באתי אל המוכן, קיבל אותי חבר ומורה, שהיה מבוגר ממני בהרבה ונדמה לי, שנקרא בשם שפיץ ועזרה לידינו בעיקר במכינה בת המקום, ששמה לצערי נשכח ממני, היא היתה מאד מוכשרת ומסורה לילדים.

אהבנו, מאד אהבנו, את תלמידינו ומאד קשתה עלי הפרידה, מהם ומהחברים והידידים, שמסיבות, שאין כאן המקום לעמוד עליהם, הייתי נאלץ לעבור למקום אחר

שם הספקתי עוד להרביץ תורה שנה אחת עד שפרצה מלחמת העולם השניה, שהביאה אתה את השואה הגדולה על עמנו.

תנועת המזרחי

חברי תנועת המזרחי, היו בעלי בתים, סוחרים, אנשי עסקים, בעלי מקצועות חפשיים, שקשה לומר. שראו את הציונות כרעיון להגשמה אישית, מצבם הכלכלי היה טוב, היו אמנם חדורים ברעיון הציוני והיו יהודים לאומיים, שעיקר דאגתם היתה לחנך את ילדיהם בדרך התורה והמסורה, באהבת ישראל וארץ־ישראל.

זוכרני, שפעם אחרנו שבת, בשעות הלילה, בעניני בית־הספר ו„גוי" אחד שכעס על שהפריעו את מנוחתו, סטר ליוסף לנגר, שהיה בעל בעמיו, ואני אמרתי לו אז, הנה סטירה זו. היא תזכורת לך ולכולנו, להכין את עצמנו לעלות לארץ. היתה כעין הסכמה כללית, כי אכן זהו המצב. היהודים ידעו שהם בגלות, בנכר, אולם כאמור, קשה לומר שכל אחד ראה את עצמו כאילו הוא יגשים את הרעיון הציוני הלכה למעשה. חוג זה התבלט בעיקר בשוני ובמפריד בינו לבין החוגים החרדים, שראו בעצם הרעיון הציוני רעיון חילוני, אם כי הם ציפו וקיוו לגאולה ולחידוש מלכות ישראל, אולם חיכו למשיח שיבוא ויגאל אותם וראו באנשי המזרחי, יהודים הסוטים מדרך התורה והמצוות והשומר נפשו ירחק מהם.

נזכר אני במעשה, כאשר בנו של משפחת וינפלד, שהיה תלמידי. הגיע לגיל המצוות, לימדתי אותו דרשה מפולפלת, משולבת בפרשה של אותו השבוע, במאמרי חז"ל, מדרשים, ראשונים ואחרונים. הבן הזה היה תלמיד מצטיין וידעתי, שהוא אינו חוזר על הדרשה כמצוות אנשים מלומדה, אלא הייתי משוכנע שהוא יודע ומבין את תכנה, השלכותיה, ורעיונותיה. באמצע סעודת המצווה, שהתקיימה בביתה של המשפחה, והשתתפו בה משמנה וסלתה של היהדות הדתית, גם מהחוגים החרדים, קם חתן המסיבה ונשא דרשתו וכמובן בשפה העברית, שזאת היתה שפת הדיבור בבית־הספר, בתום הדרשה, שרבים לא הבינו אותה, הגיע לאזני רינון של אחד הרבנים ממנו השתמע, שהיו אלה פטפוטי דברים שבר־המצווה בעצמו אינו יודע את פירושם ותכנם. קמתי ובקשתי רשות ההורים, שלמען הציבור שאינו מבין את השפה העברית, יחזור בנם על הדרשה בשפה הפולנית. עבר לחש בציבור וכאשר הרשות ניתנה קם הבחור והרביץ הדרשה מאלף עד תיו, בשפה הפולנית, בבהירות ובצלילות והסביר אותה על כל פרטיה ודקדוקיה, והדבר גרם להרבה נחת להורים, הרים קרנו של ביה"ס וגם אני ה„דויטש" זכיתי למחמאות.

„צעירי מזרחי" ו„ברוריה"

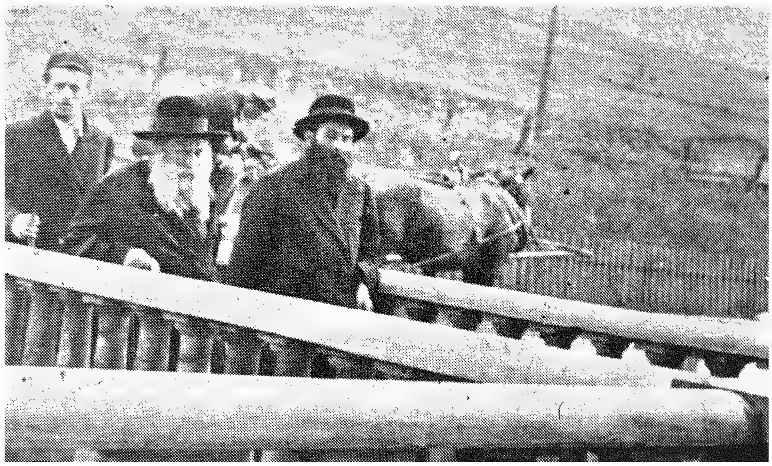
אופייני למקום ולתקופה, שמבחינה ארגונית היתה הפרדה בין המינים ו„צעירי מזרחי" ו„ברוריה", התקיימו כסניפים נפרדים, אם כי קיימו הפעילות הארגונית ובעיקר

התרבותית, תוך שיתוף פעולה. גם החיים החברתיים היו משותפים, אולם לא עלה אז על הדעת, שהחוגים הדתיים יקימו סניף מאוחד של בנים ובנות. הצעירים קיימו פעילות ענפה ועשו הרבה להחדרת הרעיון הציוני ברוח הדתי לאומי, פעלו למען הקרנות הציוניות, קיימו וניהלו שיחות רבות והרצאות על ארץ־ישראל, על הרעיון הציוני, וכמובן על יהדות, תורה, ערכי מוסר וקיום מצוות.

ככל שהוספתי להכיר את החבורה הזאת, גדלה אהבתי לה, הוקרתי חברות וחברים אלה, והיו לי בתוכם ידידים וריעים, שאהבתים אהבת נפש. היה זה נוער פעיל ותוסס שקרנו ממנו חביבות וחברות אמת, חלק מהם זכו להגשים חלומם ולעלות לארץ, אלה שלא זכו וחלקו את הגורל האכזר עם מליוני אחיהם, קרבנות החיה הנאצית, לא הם בחרו בגורל זה, כי לו ניתנה הבחירה בידיהם, רובם ככולם היו עולים לארץ. לבנותה ולהבנות בה. המדיניות המנדטורית, מדיניות הספר הלבן, שהעמידה גדרות תייל וחומות בצורות ומנעו מיהודים לעלות לארצם, לנחלת אבותם, מדיניות זאת, היא היא שמנעה מהם הגשמת חלומם ומסרה אותם בידיהם הרצחניות של הנאצים־חלאת המין האנושי.

חברי תנועת „השומר הדתי" בנובי־טארג

„השומר הדתי״

תנועת „השומר הדתי״ זהה לאחותה בישראל תנועת „בני־עקיבא״, בפולין היא שימשה אוונגרד לתנועה הבכורה — תנועת תורה־ועבודה (צעירי מזרחי, חלוץ המזרחי וברוריה). היא היתה בנויה על בסיס של „צופיות״, כאשר גם הלבוש „האוניפורם״ נותנים לכך ביטוי מסוים.

תנועה זו הקימה מחנות קיץ, הטיפה לחיות חיי טבע, לקיים טיולים ועם כל היופי של הסביבה — סביבת הרי הטטרים — אהבו השומרים לחלום בהקיץ ולראות עצמם מטיילים בשדות העמק, בהרי יהודה ובגבעות הגליל, במישורים ובואדיות של ארץ־ישראל, ואכן רוב הפעולות, ההרצאות, השיחות, המאמרים בעתוני הקיר נסבו על הנושא הארץ־ישראלי, שרו שירי מולדת בדבקות חסידית ובהתלהבות חלוצית וראו עצמם אזרחי המחר של המולדת העתיקה, היה רצון לגדול ולצמוח מהר למען יוכלו מהר יותר להצטרף למחנה החלוצי ולעלות לארץ־ישראל. רואה אני אותם נגד עיני, כפני מלאכים, עיניים נוצצות, פנים משולהבים המביעים ערגה וציפיה לחוש משבי רוח של מולדת רחוקה, שהיא כה קרובה ללב, כשהם נישאים על כנפי אותה הרוח לארץ שם השמש זורחת תמיד.

חניכי השומר הדתי ספגו בקן הרבה אהבת א״י, אהבת תורה וערכי מוסר נעלים של היהדות, אהבת אדם ואהבת חיים, בנות ובנים צעירים להם שרשים עמוקים בבית אבא, המצמיחים ענפים רעננים מלאים פרי הילולים, מוקסמים מאהבה לוהטת לציון, לחופש ולדרור, כאשר על דגלם חרותות באותיות אש „ארץ־ישראל לעם ישראל עפ״י תורת ישראל״. וכאשר מצדיעים במיפקד או במיסדר מצמידים ארבע אצבעות למצחיה לאמור: תורה אחת, עם אחד, ארץ־אחת ושפה אחת.

קשה היום, במדינת ישראל, להדגים ולתאר בפני הדור הצעיר, את האוירה והחוויות של בני גילם באותה התקופה בארץ גולה, מדי ערב נערכו פעולות, הצעירים ישבו בדריכות ומתיחות והקשיבו לסיפורי מולדת, על חברון עיר האבות, על מערת המכפלה, על קבר רחל אמנו, בפה פעור האזינו לכל מלה על חלוצים יהודים, שזופי שמש, החורשים אדמת המולדת, הכובשים שממת ארצנו ועל החיים החדשים שהולכים ונרקמים בארץ אבותינו. לאחר מכן שרו בדבקות ובגעגועים שירי מולדת, על תכול השמים וים התכלת, רחפו כאילו על כנפי חלומותיהם וערגו אל ארצם שהיא להם מולדת תהיה, לבסוף השתלבו ידיים, כתף אל כתף ורקדו הורה עד כלות הנפש. אכן היתה זאת אוירת הוד ותפארת, זכה, טהורה ותמימה.

לשברנו ולדאבון לבנו על רבים רבים מאנשי תנועת המזרחי, צעירי מזרחי, ברוריה והשומר הדתי בנובי־טארג ובקהילות האחרות עלה הכורת בימי האימים, כאשר נכבו המאורות והשטן־הנאצי השתולל ונעץ צפורניו הטמאות בגופותיהם הטהורים של אחיותינו ואחינו, בשר מבשרנו, ובני מעלה עלו על המוקד, יחד עם מיליונים מבית־ישראל עלו, קרבן עולה, בלהבת־האש, שהדליקו הנאצים בארצות אירופה ושלאורה נתגלתה חרפת ה„גויים" לדראון עולם.

אהרן גרסטנר

צבי ניר (גרסטנר) — חיפה

א. נובי־טארג החסידית

החסידות הנה התנועה הרוחנית בעם ישראל, שהקיפה בשעתה המונים רבים באירופה המזרחית. מאז חורבן בית שני עד המאה הי״ח לא היתה תנועה עממית כה גדולה כתנועת החסידות.

עירנו היתה רובה חסידית, אולם בזמננו בין שתי מלחמות העולם, לא היתה כבר החסידות נחלת השכבה המפגרת והנמוכה, אלא הקיפה את ההמונים כולם. בשיטה **החסידית התחנכנו ובלבוש החסידי התהלכנו.** החסידות המקובלת בעיקרה בסביבתנו היתה חסידות בובוב. האדמו״ר מבובוב הי״ד, שהחל להופיע בשמי היהדות הדתית כ„חצר״ עצמאית עם דרך מיוחדת לה — נעשה מיד אבן שואבת ותל תלפיות לאלפי יהודים מרחבי גליציה, ובמיוחד לבני תשחורת ובני נוער, שנמשכו כמטה קסמים אחרי האור והזוהר, שהאירו למרחקים מעיירה קטנה זו.

במחצית שנות העשרים התישב בעירנו אחד מהשושלת ה„בובובאית״ הלא זהו ר׳ הרשל מייזלס ז״ל. כאברך צעיר — מיד אחרי חתונתו הופיע אצלנו במלוא מרצו וכוחו. יסד בית־מדרש (בובובער שטיבל) ולידו „ישיבה״, שהחל לנהלה ביד רמה. ל„ישיבה״ זו הגיעו תלמידים מעיירות שונות, רחוקות וקרובות, ובתקופת השיא למדו בה כמאה בחורים. אז החלה תקופה חדשה בעירנו. על ידי התלהבותו הרבה משך אליו את הצעירים בעיר ורבים הצטופפו בצל קורתו. נוסף להיותו תלמיד־חכם ואשר אמר שעור בישיבה, היתה לו סגולה נוספת יקרה ונפלאה וזהו כושר הנגינה, הוא ביצע את המנגינות בצורה מושלמת ביותר, למרות שלא קרא תוים. זוכר אני היטב איך עבר בפני התיבה בתפילת מוסף בימים נוראים ובחגים, קולו הערב משך רבים שבאו לשמוע רינתו.

לייסד „ישיבה״, להחזיקה ולהרחיבה — לשם כך יש צורך בחבר אנשים מסורים ונאמנים, שירתמו לשאת בעול הזה. אבי מורי ר׳ אהרן גרסטנר הי״ד — כחסיד בובוב — נרתם לעסקנות זו והיה אחד מהחבורה הקטנה, שפעלה רבות להחזקת בית־המדרש

וה„ישיבה". הוא היה בעל קורא קבוע בשבתות ובחגים, קרא בתורה ובמגילות. כמו כן קיבל על עצמו לדאוג לכלכלת התלמידים, שבאו ממרחקים. בשנים הללו טרם הוקמו מסעדות ופנימיות ליד ה„ישיבות" כבימינו אלה. הבחורים אכלו אז כל יום אצל בעל־בית אחר ואבי ז"ל דאג לכך, שלכל אחד מהם יהיו 7 בעלי־בתים, שאצלם יסעד וכך גויסו 700 ימי אוכל בשביל 100 תלמידים בזמן שבעירנו היו גרים כ־500 משפחות יהודיות בסך הכל. גם ללינה היה צורך לדאוג להם. חלק ישן אצל בעלי בתים שונים ולאחרים נשכרו חדרים אפילו אצל „גויים". זכורני, כי מדי יום ביומו הסבו לשולחננו צעירים אחדים, וכך היה בהרבה בתים חסידיים. בשבתות הוסיפו המה עליזות ושמחה ושולחן שבת נהפך למאורע נאה, אשר אנו הילדים צפינו לו משך ששת ימי המעשה. את הפסוק „עבדו את ד' בשמחה" קיימנו — הורי, הילדים והתלמידים — בכל נפשנו ובכל מאודנו. יום השבת היה אצלנו יום של התרוממות הנפש.

מי מאתנו אינו זוכר, את יום הראשון של ראש־השנה — ההליכה לנהר דונאייץ לאמירת תפילת „תשליך", קבוצות הולכות ואחרות כבר שבות משם, מתפללי בית־המדרש „אלכסנדרוביץ" חוזרים שמחים ועליזים, ואנשי ה„שטיבלעך" של ר' הרשלה מתקרבים לנחל בשירה ובזמרה, יהודים של בית־המדרש ר' „יצחק אהרן" טרם השלימו תפילתם והנה מגיעים מתפללי בית־הכנסת המרכזי („די דייטשע שול") הרציניים ומחזורים בידיהם, על מנת לשפוך שיח בפני בורא עולם.

ועתה מרשות הרבים לרשות היחיד. עדיין חרותה בזכרוננו השמחה הגדולה, שנתקיימה ב„ישיבה" כל שנה בימי חג הפורים, מי שלא ראה שמחה זו לא ראה שמחה מעולם. עד שעות הקטנות של הלילה שרו ורקדו והרב של פורים („דער פורים רב") האריך באמירת תורת דבדיחותא. כל שנה הציגו התלמידים מחזות תנ"כיים שונים — פעם היתה זו הצגה של „מכירת יוסף" ובהזדמנות אחרת — „עקדת יצחק". ילד קטן הייתי ועל ברכי אבי ז"ל ישבתי ובפה פעור בלעתי כל מלה וכל תנועה שבהצגה והרשמים העזים הללו ישארו בזכרוני כל ימי חיי.

תקופה ארוכה מדי, גדושת מאורעות חלפה מאז ועד עתה, אך השנים הללו של „גירסא דינקותא" בתורת החסידות הן שעצבו את דמותי הדתית ואחר כך הציונית, תמיד עוברות לנגד עיני תמונות מתמונות שונות מימי ילדות הקשורות קשר חי עם כל מה שהתרחש בנובי־טארג שלנו.

ב. „השומר הדתי" בנובי־טארג

המשבר הכלכלי שפרץ בעולם בשנות השלושים והדלות, שהיתה מנת חלקם של חלק גדול מבין יהודי פולין, השפיעו על הנוער שהיה רובו דתי מבתים חסידיים לחפש דרכם לבעיה היסודית בכלל ולבעיתם הם בפרט. האנטישמיות שלטה בראש חוצות,

ה„אנדקים" הגבירו תעמולתם הארסית נגד היהודים. ברחוב היהודי גברה האנדרלמוסיה ובפי כולם השאלה: „מה הלאה"?

בתקופה זו קמו בעירנו תנועות „צעירי־מזרחי" ו„השומר־הדתי" (הראשונה — שכבה בוגרת, והשניה — תנועה מגשימה), והחלו להשפיע על הנוער להצטרף לשורותיהם ולראות בתחיה הלאומית של ריכוז העם בארץ־ישראל את המטרה הנעלה והסופית שלו.

וכך נתקבצו צעירים וצעירות והקימו בעירנו את התנועה הדתית־לאומית, אשר חרתה על דגלה את הסיסמא: „ארץ־ישראל לעם־ישראל על פי תורת ישראל". אט־אט גדלנו במספר והתפתחנו. בערבים היו נערכים שעורים בתנ"ך ועברית כהשלמה ללימודים בבית־הספר וב„חדר". במתיחות הקשבנו לסיפורי המולדת הנכספים ועל החיים החדשים שם הנרקמים והולכים.

בימי הקיץ החמים עם בוא החופש מהלימודים נערכו מדי שנה מושבות־קיץ ארציות של „השומר־הדתי" ברובוב (Robow) הסמוכה לנובי־טארג. המחנה היה בהרים, קרבת הטבע וקרבת האלוקים הולידו את ראשית השירה וההתלהבות שלנו. לפנינו הצטייר מראה של הרי ה„טאטרים" ומעליהם נצנצו — קרצו כוכבים ללא ספור. כל זה תרם תרומה רבה להתפתחות הסניף. בחורים בלבוש חסידי שרעיון הציונות־הדתית החל להדור אל לבותיהם הושפעו רבות בביקוריהם שם בשבתות והשתתפותם ב„עונגי־שבת", אשר

קן „השומר הדתי" בנובי־טארג

מימין: שפיץ, שיף, צבי גרסטנר (ניר), שפיץ

האוירה שם היתה מזמרת־הארץ, והחלו להופיע — מי בגלוי ומי בסתר — בסניף ולקחת חבל בפעולות החינוכיות. עם הופעתם לפעולות דאג כל אחד להביא עמו גם חברים נוספים.

במושבות קיץ אלה התבשמנו מרעיונות „השומר־הדתי" ובפרט, כאשר המאבק היה נטוש בכל אורך החזית — אז לפני השואה — בין האורתודוקסיה של „אגודת־ישראל" לבין תנועת „המזרחי" הציונית. רבניו — מיסדיו של „המזרחי" היו אהובים על התנועה של הצעירים בגלל עוז רוחם והליכתם לפני המחנה, אהבתם של ארץ־ישראל וחיוב החלוציות והחלוצים. ספריהם ונאומיהם של רבני ומנהיגי „המזרחי" שימשו כמקור עידוד לתנועה הצעירה בראשית צעדיה.

בהתמדה חושלו הנערים והנערות הצעירים ב„קן" של „השומר־הדתי". הרגשנו שאנו שייכים לתנועה הקשורה ללב האומה באלפי נימים, תנועה המייצגת ברוחה ובהשקפת עולמה את תמצית החיוב היהודי־ההיסטורי. בלהט נתנו קולנו בשירים החלוציים־החסידיים, כגון: „אמר רבי עקיבא — ואהבת לרעך כמוך, זה כלל גדול בתורה" או ב„יגיע כפיך כי תאכל". שמענו שיחותיהם של המדריכים, שרנו ורקדנו בהתלהבות נעורים עד השעות המאוחרות של הלילה.

זכור לטוב יהא רבה של אנדריכוב, הרב ר' דוד אביגדור, הי"ד, יהודי אציל בעל נפש עדינה וידיד הנוער. אדם צעיר לימים וצעיר ברוח, הוא אהב אותנו ואנו

החזרנו אהבה לחיקו. הוא ליווה את „השומר־הדתי" בכל דרכיו מבחינת „והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד" (איוב ב' פסוק ז'). באחת ממושבות הקיץ הכריז באזנינו: אני מאמין באמונה שלמה, שאתם תהיו הבנים־הבונים האמיתיים של „המזרחי", אני צופה, שתקימו תנועה גדולה העתידה לבצע מעשים גדולים. מאז ליווה אותנו בכל אשר נלך. הוא השתתף בפגישות ועידות, בילה אתנו במושבות קיץ, ביקר בסניפים ובקבוצות ההכשרה. בכל מקום קיבלנוהו בלבביות, כי הוא ידע להתחבב על הנוער. לא הפריע לו לבושו הרבני, כי הוא היה כאחד מאתנו. הוא לא זכה לראות התגשמות חלומו, אך חניכיו הגיעו בדרך לא דרך לארץ־ישראל ומשתתפים בפועל בבנין המולדת.

בשנת 1939, חדשים אחדים לפני פרוץ המלחמה עלו ארצה ראשוני החלוצים מסניף „השומר־הדתי" בנובי־טארג: שניים מחברינו יצאו לארץ־ישראל באופן בלתי חוקי ואחריהם נרשמו לעליה חברים נוספים, האנדרלמוסיה החלה להשתלט אז בפולין ושמה קץ לחלומות על העליה. קשה מאד לכתוב עתה על העיר ויהודיה ועוד יותר על חניכי „צעירי־מזרחי" ו„השומר־הדתי", שעלה עליהם הכורת — ונפלו קרבן לחיה הנאצית. לא אשמתם היא, שאינם נמצאים אתנו כאן. הם חונכו כמונו לאהבת ארץ־ישראל ושאיפתם היתה להגיע לחוף המבטחים, אולם השלטון המנדטורי האכזרי מנע זאת מהם. הם לא זכו להגיע למחוז חלומותיהם, רובם ככולם מצאו מותם בשואה.

תהא נא רשימה זו וספר זה מצבה לאלה מחברי התנועה, אשר יחדיו ערגנו לחיות בירושלים או חברון, לבקר ע"י הכותל־המערבי ולהשתטח על קברות האבות בעיר האבות — והמה לא זכו לכך. זכרון זה יהא לנו עוד רבות בשנים כפצע פתוח, שאינו ניתן להרפא.

סבינה להב (ארנסט) חיפה

קן „השומר הצעיר" בנובי־טארג

ברצוני להעלות זכרונות מעטים מתקופת היותנו חברים בקן „השומר הצעיר" בעירנו. בין אותם הימים ובין היום מפרידה תקופה ארוכה של עשרות בשנים, שנים שעבר עליהן המכבש הכבד של השואה ורמס את הרקמה העדינה של זכרונות הנעורים על כל עושר החוויות שלהן, תמונות העבר האלה היו כנשכחות ומודחקות עמוק בתת־התודעה. עתה, בנסותי להעלות נשכחות, נדחפות הן ועולות מחדש על מסך הזכרון ומציפות את הלב.

ראשיתה של תנועת „השומר הצעיר" בכללה נעוצה עוד בשנת 1913, ואילו הקן השומרי בעירנו נוסד בשלהי מלחמת העולם הראשונה. עדות לכך מצאתי בזמנו בארכיון „הקן", בדפדפי בחוברות הישנות של „השומר" בשפה הפולנית. היו שם מכתבים ותשובות המערכת המופנות אל חברי „הקן" במקום, שמשך שנים ארוכות היה זה הארגון היחידי של נוער ציוני וחלוצי בעיר.

קבוצת חברי „השומר הצעיר" בשנת 1929 — טיול בהרי הטאטרי

קן „השומר־הצעיר" בנובי־טארג

היתה זו תקופה של חיי נעורים תוססים ועשירים, של אוירת אחוה ורעות בפגישות „הקן" ערב ערב ובטיולים רבים, בהתפעמות בחיק הטבע. והרי רקע מיוחד ל„קן" שלנו העניקו נופי ההרים של פודהלה, היערות השופעים, מרחקים ירוקים של הר וגיא ופלגי מים הזורמים בהמיה מן ההרים ומעיינות צלולים.

כל שכבת גיל ופעולותיה, כל שכבת גיל וחוויותיה — אך היה גם ה„יחד" של שירה בציבור וריקודים עד כלות הנשימה. אולי השיר של אנדה פינקרפלד (היום אנדה עמיר) מן הימים ההם, שיר שמצאתיו בזמנו באותן החוברות הישנות, נותן ביטוי מה לחוויות אלה.

כולנו למדנו בבתי ספר פולניים. אחוז היהודים בעירנו לא היה גדול לעומת המצב בערים ובעיירות של פולין. זאת היתה גם הסיבה העיקרית להתבוללות התרבותית. ברוב הבתים — בפרט בדור הצעיר — היתה הפולנית שפת יומיום. אפילו במשפחות אורתודוקסיות דיברו הילדים פולנית בביתם. (על רקע זה זכור לי היטב הזעזוע הנפשי „הארצישראלי", כאשר נזדמן לידי „ספר יזכור", גם הוא בשפה פולנית, לזכר חללי ארגון „השומר"; ואני אז ילדה בת שתים עשרה, עוד בטרם היתי במסגרת התנועה).

הקן השומרי כיוון אותנו לאפיק חדש של הכרה וגאווה יהדית לאומית, לשפה העברית ולארץ־ישראל. הדרך „לשם" נראתה אמנם רחוקה מאד, אי שם בקצה האופק, מעורפלת בחלומות נעורים, אך חוד החץ הראה באופן ברור את כיוון הדרך.

בעשור הראשון, שלאחר מלחמת העולם הראשונה היתה כל אירופה — וגם הנוער היהודי בתוכה — שרויה באוירה של כיסופים לעולם טוב יותר, ובאמונה שאכן ניתן לעשותו כזה. וגם אנחנו ביקשנו לתת את „חלקנו" בבנינו, האמנו, כי אנו עושים זאת בדרך ההגשמה בארץ ישראל. שאפנו לקיבוץ, לצורת חיים חדשה, ליצירת אדם יהודי חדש, היוצר בעמל כפיים, בן חורין וזקוף קומה. עוד בטרם נכנסתי ל„קן" — כבר שמעתי, כי עלו ממנו לארץ־ישראל שני השומרים הראשונים: שלמק טראונשטיין ולייבק טרפר.

רצינו להכשיר עצמנו לקראת ארץ־ישראל: ללמוד עברית (ובכלל ללמוד הרבה), ולרכוש מקצוע המועיל לארץ. לימוד השפה העברית עלה לנו בעמל רב, שכן למדנו בבתי ספר פולניים. כמובן, שהדבר גרם לריחוק מן התרבות העברית והיהודית.

וכאן המקום להעלות את זכרו של האיש, אשר היה לנו למורה לעברית במשך שנים, והוא לבדו היה לבית־ספר שלם לתרבות עברית בשביל רבים מאתנו, ולמחזורים מחזורים של חניכי הקן. היה זה המורה חיים איצקוביץ. מוצאו היה מרוסיה, מקרקע הצמיחה של תנועת ההשכלה והתחיה העברית. הוא היה אחד מאלה, שמלחמת העולם

קן „השומר־הצעיר" בנובי־טאַרג

מימין כורעים: דורה לינדנברגר, דולק שטוטר, ברתה גולדפינגר. **מימין יושבים, שורה ב׳ 2:** ליבקה וולף, מלה רוזנברג, הניה ווייס, צילה פרידליך, רבקה פרטיג, קובה זינגר, פלה לינדנברגר, רוד׳ה בלומנקרנץ, סלה וויינשטוק, **מימין שורה ג׳:** רוזה צולמן, סלה רוזנברג, מיטשק ברגמן, ג׳ים צוקרמן, איזק שימל, רובין גרוס, שלמה קאופר, יוסף שטיינר, ליפאַ גולדברג. **מימין עומדים, שורה ד׳:** אדלה פריי, שמעון נטוביץ, טושקה ינדנברגר, ישראל ריגר, הניה גראַסגרין (הורנונג), דורה קיזן, ווילק ברונר, פייגה קאופר, אדק זינגר, ארנה מנדר־כוביץ, סבינה ארנסט (להב), הנק נטוביץ, השק צולמן

הראשונה טילטלה אותם לגליציה, ובה נשאר. בריאותו הלקויה הביאה אותו לאויר המרפא ההררי של נובי־טארג וזכורים לי יפה השיעורים בערבי חורף ארוכים בדירתו, כאשר ישבנו על ספסל ליד שולחן עץ כפרי גדול, וקראנו בספר לאור מנורת נפט מבהיקה, הלהיים להטו מחום המנורה ומהתרגשות, שבקריאה בכרכי „לשון וספר", ואחר כך של שירי ביאליק, טשרניחובסקי ומשוררים אחרים. איצקוביץ היה איש ספרות מטבעו ומנטיותיו, אשר משום מה לא הגיע לכלל ביטוי בכתב. לפעמים, בדרך אגב ובאיפוק, הזכיר את י. ח. ברנר או את גרשון שופמן ואחרים שהכירם אישית. אצלו אף עשינו את ההיכרות הראשונה עם העתונות הארצישראלית; הוא היה חותם קבוע על „דבר", ובמידת יכולתנו והתקדמותנו בשפה, עשינו שם את הצעדים הראשונים בקריאת עתון יומי עברי. איצקוביץ עצמו — על רקע העיירה שלנו — נראה היה תמיד בעיני כעץ השתול, שלא על קרקע מתאימה לו.

מחלתו ותנאי ארץ־ישראל של אז מנעו ממנו מלעלות במשך שנים. בסופו של דבר לא עמד בפני הדחף הפנימי והגיע לכאן בשנת 1938 (אם איני טועה). הוא השתקע בנתניה, אשר שם קנה עוד בטרם בואו חלקת פרדס זעירה מחסכונותיו הזעומים משעורים. כשנודע לי על המצאו שם, באתי לבקר אצלו. מצאתי את „מעונו" בארגז רהיטים גרמני — „ליפט" בלשון הימים ההם — העומד בתוך הפרדס. בשעת ביקורי לא פגשתיו בבית (ואני אז ממש לפני יציאתי בשליחות לגליציה). אשתו סיפרה לי, כי הוא נוסע לתל־אביב, למתן שיעורים בעברית למשך כל השבוע ורק לשבת מגיע „הביתה", וכי על שיעורים אלה פרנסתם. מובן, שתנאי חיים אלה הכריעוהו, וכעבור שנה וחצי, אחרי שובי ארצה, מצאתי ב„דבר" ידיעה קצרה על מותו.

●

אך נשוב לעניני ה„קן" שלנו. זמן קצר אחרי כניסתי לתנועה, יצאה קבוצת „בוגרים" להכשרה בהורודנקה, בגליציה המזרחית (1928). על הקבוצה הזאת נמנו האנשים הפעילים ביותר ועם צאתם סבל ה„קן" מחוסר מדריכים. כל המסגרת הצטמצמה. כעבור זמן מה קיבלתי על עצמי בדלית ברירה — את הנהגת ה„קן". היה צריך להתחיל לבנות מחדש ולארגן קבוצות צעירות וחברים חדשים.

בימי הקיץ, בחודשי החופשה מלימודים, היו מגיעים לסביבתנו מחנות שומרים רבים („מושבות קיץ") ממקומות שונים בפולין. זכור לנו לטובה קוקושקוב, בדרך לטורבאץ׳, שהפך למקום קבוע במשך שנים למחנות קיץ שומריים. אנו, אנשי נובי־טארג, נהנינו אז מן המגע עם המוני השומרים מרחבי התנועה; היינו באים לביקורים, כדי להשתתף בשיחות ומסיבות של המחנות האלה, למדנו שירים חדשים, והמגע הזה היווה פיצוי מה להיותנו מרוחקים ומבודדים במידה רבה מריכוזי התנועה השונים במשך רוב השנה. המרחק מנובי־טארג לקראקוב — המרכז המחוזי שלנו — היה שש שעות נסיעה ברכבת היקרה של פולין.

כל ימות השנה היינו מתכנסים ערב ערב לפעולות ה„קן" (אז „שיחות"), לבילוי של מגע ופגישה, לשירה ולריקודים. בשבתות היו מתחילות הפעולות בשעות אחרי הצהרים, ובימים של מזג אויר יפה, בחיק הטבע. ורבות היו „השיחות" בקבוצות ובגדודים, של לימוד ושל ויכוח. התנועה בנתה לעצמה השקפת עולם רחבה, כלל־אנושית ולאומית והצמאון ללמוד, לדעת ולהבין, היה אחד משרשי תנועתנו. מה למדנו ומה לא למדנו? — הכל: תולדות הציונות מספרו הכרסתן של אדולף ביהם, תולדות ההתישבות היהודית מספרו של ארתור רופין, פלשתינוגרפיה, היסטוריה יהודית מספרי גרץ ובלבן. ומצד אחר, העולם הרחב: החל מבילשה על בריאת העולם ועל האהבה בטבע, בעיות החינוך המודרני, פסיכולוגיה ופסיכואנליזה (החידוש המסעיר ביותר ו„שאלת הבחורה"), דרך קאוטסקי ובאר על תולדות הסוציאליזם ובעיותיו, ועוד ועוד. כך היה ה„קן" בעיירה קטנה למין מרכז לימודי של שנים, אשר הרחיב אופקים וחבק זרועות עולם.

●

כמובן, שלא הסתפקנו בספרית ה„קן" הצנועה בה נמצאו רק הספרים המיוחדים, שלא יכולנו להשיגם במקום אחר בעיירה כשלנו. אני זוכרת ברגשי תודה את ספרית ההשאלה של „חדר הקריאה היהודי" („Biblioteka czytelni Żydowskiej"). היה זה מעין מרכז

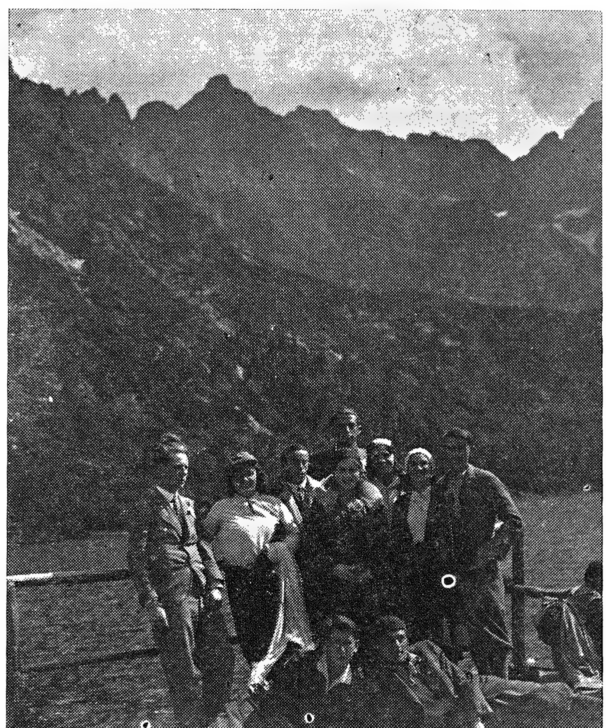
„השומר הצעיר"

משמאל, עומדים: גיזה פריי, שלמה טראונשטיין, אנדה מנדלר, רוז'ה מיקנבראון, מרדכי צולמן, לייב טרפר, —, יוסף זינגר, אנדה מנדלר (רחוב דלוגה), מאַנק פאפייר, אולה המרשלג, אנדה מנדלר יחזקאל צולמן, רותקה מיקנבראון, יוסף לינדנברגר, דולק גינסברג, סלה צולמן, איזק וייס, הנק רמר

תרבותי מקומי, עם אולם גדול לאירועים ציבוריים, (בו היו נערכות מפקידה לפקידה גם הנשפיות הפומביות של ה„קן"), ובסמוך היה גם חדר קריאה וספריה.

זכורות לי לטוב הספרניות הצעירות, בערבי ההשאלה פעמיים בשבוע, שעבדו בהתנדבות, במסירות ובהתמדה. זכורים לי הספרים בכריכות בד פשתן גס וחזק, בדפיהב השחוקים והמצהיבים, אשר שוליהם חתוכים כמעט עד טורי הדפוס מרוב תיקוני כריכה חוזרים ונשנים. וזכורים לי תורי נוער צמא לספר, מדפדפים בלהיטות בקטלוגים הרביכ ומחפשים אחרי מבוקשם. והרי בימים ההם היה הספר המדיום היחיד, שפתח שערים רחבים לעולם הגדול, אף מעבר למרחקי זמן ומקום.

בתולדות ה„קן" שלנו היו עליות וירידות, כנוהגו של עולם; בתקופות השיא היה מגיע מספר החברים עד 120 (מספר זה זכור לי ממפקד, שלפני צאתי להכשרה, בסתיו 1931), וזה הרבה לגבי עיר קטנה כשלנו. בתקופה זו הצטרפו לשורותינו גם חברים מבוגרים יותר, במסגרת ה„סתם־חלוץ", אשר לא עברו את כל שלבי החינוך

קבוצת חברי „השומר־הצעיר" — טיול ל„עין־הים" Morskie-Oko בשנת 1930

השומרי על שכבותיו, אך למעשה היו לחברים בתנועה, חברים לכל דבר. עזרנו גם לארגן סניפים שומריים בעיירות הסמוכות, זקופנה, צ׳רני־דונאיץ, ראַבקה. אבל היו גם עתות שפל, שאז היה מצטמצם מספר החברים הפעילים. עם הזמן קמו בעירנו, גם ארגוני נוער אחרים כגון „השומר הדתי״ ו„עקיבא״.

•

ה„קן״ חינך רבדים רבדים של נוער יהודי לציונות, ללשון עברית, לאידיאלים של צדק חברתי ולהגשמה חלוצית. ואולם — רק אחוז מסוים בלבד הצליח להגשים ממש ולהגיע ארצה. אל נשכח מה ארוכה היתה אז הדרך ל„הגשמה״, בכמה קשיים היתה כרוכה העליה, כמה שנים של ציפיה לסרטיפיקאט המיוחל, וכמה ידיים היו מושטות לרשיון עליה אחד! ושנים של הכשרה, ולעתים מאבקים עם התנגדות ההורים לעליית ילדיהם, ולפעמים הפריע גם הצורך הממשי לעזור להורים קשישים; ובמקרים אלה — קשה היתה ההתלבטות המצפונית של החבר.

אך יוגד כאן בפה מלא, כי גם אלה שלא זכו אז לעלות — רישומו של חינוך התנועה נשאר חרות עמוק בנפשם לכל ימי חייהם. מבין אלה שהצליחו והגיעו ארצה, על אף הכל, נמצא מספר חברים בקיבוצים, ורבים יותר מצאו את דרכם לצורות חיים אחרות, בעיר ובכפר. בדבר אחד אין לי ספק: כל מי שעבר את דרך החינוך השומרי בקן, נשאר בו משהו מהשפעת הימים ההם, וכי אותו „משהו״ הוא מן הערכים היפים ביותר.

מחנה קיץ שומרי בכפר קוקושקוב

שושנה נטוביץ בן־עמי — רמת־גן

זכרונות מקן „עקיבא" בנובי־טארג

נוער יהודי טוב הלך וגדל בנובי טארג. אך סיכוייו להתקדם בחיים היו מצומצמים ביותר. היתה קיימת אצלנו גימנסיה אחת ויחידה ואף זו הפסיקה בתקופה מסוימת לקבל בנות ואילו הסמינריון למורות נסגר, כך שבית הספר המקצועי לבנות „שרוטקה" היה המוסד היחיד, שנותר לפליטה, אך רמתו המקצועית היתה ירודה. לרוב המכריע של הנוער היהודי במקום נשארה השאיפה להמשכת לימודיו בגדר של חלום רחוק בלבד.

רבים מבני הנוער היהודי החילוני מצאו פורקן בספורט. סביבת פודהלה הידועה ביופי הטבע שלה העניקה אפשרויות מגוונות בתחום הספורטיבי. הנוער יצא לטיולים להרי הטאטרים והקרפטים, טיפח בקיץ את השחיה בדונייץ ובחורף את הסקי. „הכח" ואחר כך „מכבי" איגד בשורותיו נוער צמא פעילות, שחיפש דרכו בחיים. את התשובה האמיתית

קן „עקיבא" בנובי־טארג

מימין, עומדים שורה א׳ ושורה ב׳: מונדק מורגנבסר, סלה כץ, דולק אשצ׳ה וולף, רוחקה פרלשטיין, צ׳לה פרטיג, לאה׳קה ריגר, מנדק שטאמלר, דורקה סיני, גניה פרבר, ברטה קורנגוט, ליבקה גריבל, גניה ראנד, חיקה ארליך, צפורה מארק, רבקה ארליך, מאכס שיין, רוז׳ה שאולב־ץ, טושקה ריגר, מניה לינדברגר, גושצ׳ה פרטיג, איז׳ו גרוס, איטקה פרלשטיין, זושיה הוכהאוזר, משה קאופר

לתחושת המחנק בלבות הנוער, שהלכה וגברה משנה לשנה, נתנו הסתדרויות הנוער הציוניות. נטעו בו הרגשה של גאווה לאומית והעמידה לפניו אתגר לעתיד. והיא: הגשמה במולדתנו ההיסטורית.

עד מהרה מצאתי דרכי לתנועת הנוער החלוצית „עקיבא". שני אחי הגדולים שימק והנק השתייכו ל„השומר־הצעיר" ואחותי הבכירה שהיתה נערצת עלי, צילה ל„עקיבא". אכן אחותי זו היתה בין מניחי היסודות לקן „עקיבא" שבעיר. אזני קלטה לא פעם ויכוחים על רקע רעיוני בהם השתתף גם אבי, שגילה התענינות בנעשה בתנועה הציונית. מצאתי מקומי בקבוצת „אנחנו", אשר באותה תקופה הלכה והתגבשה לקבוצת נערות נלהבות, שנתנה בהמשך הזמן את רישומה בחיי ה„קן". כשהצטרפתי לקן כבר היה בו נוער מאורגן בגדוד ב' ובגדוד א'. קבוצתנו היתה אז הצעירה ביותר וכמדריכה שלנו שימשה גנה ראנד.

עולם חדש נתגלה לפני. היה זה עולם מלא תוכן ועניין. הפגישות נעשו מדי פעם תכופות יותר ויותר עד שהביקור ב„קן" מדי ערב נעשה אצלי לדבר מובן מאליו ובקוצר

„עקיבא" קבוצת „אנחנו"

מימין, עומדות: גיזיה גרוס, רוחצ'ה ארליך, רבצ'ה סיני, רוז'ה נטוביץ (בן־עמי), אטקה קורנגוט, סלה מרק־קרייז. **מימין, יושבות:** אידה גוטפרוינד, גניה רנד־מקוביץ, סלה הוכהאוזר

„עקיבא" קבוצת „מרגלית"
מימין, עומדות: אידה גולדברג, איטושיה נטוביץ, רונקה שינדל, יאנקה בלדינגר, רוז׳יה נטוביץ (בן־עמי), לושקה קנופף, לוטקה פישגרונד, הלושיה גולדברג, לולה ריגר. **יושבת:** אילונקה

רוח ציפיתי לשעת הערב על מנת לצאת ל„הסתדרות" ולהפגש שם עם החברות. זכורות לי תקופות בהן ישבנו סביב שולחן מואר בעששית של נפט והקשבנו לשיחה או קיבלנו דו"ח על הנעשה בקן ובתנועה. לא פעם הייתי בשעות אלו חדורה הרגשה, שכל קיומי בגובי־טארג אינו אלא ארעי וכל הסובב אותנו, מחוץ לחיים בקן אינם טפל.

בשנים 1938—1935 קיבל הקן שלנו תנופה מיוחדת. אז היה זה כבר קן, שמנה כ־120 חברים וחברות, מחולק לקבוצות ולגדודים. בשבתות, בעיקר בעונת הסתיו הטור־דנית, צר היה המועדון מלהכיל את כל חבריו. כל קבוצה בפינתה ועל הקירות סיסמאות ציוניות, קישוטים ותמונות המראות על התוכן המיוחד בו בחרה כל קבוצה.

בקיץ נהגנו לצאת לשדות שבקרבת מקום ושם נערכו השיחות. לקבוצות הגילים הנמוכים אף ניתנה האפשרות להתפרקות במשחקי תנועה וכדור. קרה גם, שהופרענו ע"י בריונים אנטישמיים, שזרקו עלינו אבנים והשמיעו קריאות גנאי. קשה היה לנו להבליג על העלבונות, כי הן היינו בעלי תודעה ציונית. תחושה זו הפיחה בנו גאווה לאומית וגרמה לכך, שלא רצינו להכנע לבריונות.

העבודה בקן התנהלה „במלוא הקיטור". בצענו חריש עמוק בנוער. עלה בידנו

ערב הרצל — תמונה מתוך הצגה: כיסופים לגאולה והגשמה חלוצית

לרכוש את אמון ההורים וכתוצאה מכך הצטרפו לשורותינו גם ילדים, שהיו ידועים כמפונקים ביותר. אכן חלף הזמן בו צריך היה להסתיר בפני ההורים את ההשתייכות להסתדרות הציונית. „עקיבא" זכתה להכרה מלאה ולאמון רחב.

זוכרת אני, עת קבוצת בנות צעירות „מרגלית" יצאה כולה למושבת קיץ בבנסקה־ויזנה (היה זה נצחון בלתי רגיל נוכח הסתייגויות אשר גילו אמהות לגבי מפעל המושבות עד עתה). זכורה לי גם העובדה, שהגענו למצב, כשילדים בגיל 11—10 נשלחו ע"י הוריהם להצטרף לתנועתנו. כך נפתח הגדוד ה־4 ובו קבוצה גדולה של בנים בראשות הלה מילר.

פעילות תרבותית בקן נתנה לנו דחיפה לקריאה והשתלמות עצמית, שאלנו ספרים ב„ספריה יהודית" אשר פעלה בעיר והשתדלנו למלא את החסר בהשכלתנו. הנושאים המקובלים לשיחות וחוגים בקן היו: תולדות העם, תולדות הציונות, תולדות הישוב, תנ"ך, ספרות עברית עיונית וספרות יפה, שיעורי עברית, צופיות. היו קבוצות אשר הוסיפו דיונים בנושאי ספרים הנקראים ע"י החברים וזכור לי גם דיווח שבועי מהעתונות (דינקה שאולביץ) ובתקופה מסויימת גם חוג לפסיכולוגיה. מדי פעם פורסם גם עתון קיר. מדי חודש בחדשו הגיע אלינו מהמרכז הירחון „דברי־עקיבא", בעל רמה גבוהה, שהכיל מאמרים אידיאולוגים, ידיעות מהנעשה בתנועה הציונית בגולה ובארץ ומהנעשה בסניפים ובנקודות ההכשרה וכו'. גם לגדוד 3 היתה חוברת מיוחדת, אשר הגיעה לשיא רמתה בעריכתם של שמעון דרנגר וגוסטה דוידזון (שנספו בשואה כחברי מחתרת).

המסורת היהודית הפכה לערך מיוחד בתנועת „עקיבא” ומתוך כך הודגשו במיוחד חגי ישראל בחיי התנועה והקן. התכנסויות של כל חברי הקן ל„עונג שבת” משותף הפכו לשם דבר בקן שלנו. היו אלה מפגשים תרבותיים עם קריאה ושירה מלאי אוירה מיוחדת, אשר הותירו בנפשנו רושם בל ימחה.

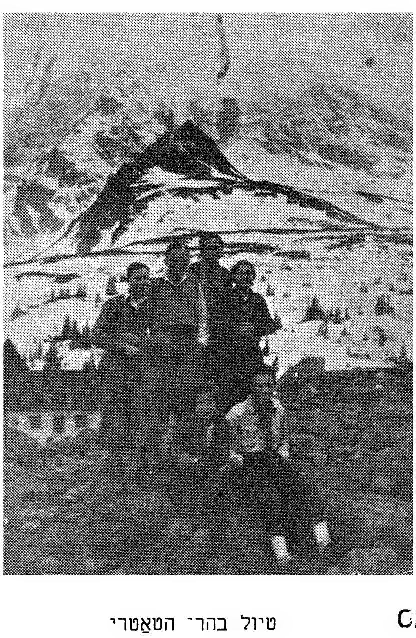
מבחינה חברתית מסגרת הקבוצה היתה אמורה להביא את הפרט לעידון אנוכיותו, נכונות לויתור על עניני הפרטיים לשם שילוב במסגרת חברתית רחבה. המטרה היתה להכין בהדרגה את האנשים הצעירים לחיי שיתוף בקיבוץ. בצופיות ראינו לא רק משחקי שדה, אלא אמצעי לחישול פיסי ופיתוח תכונות אופי אשר יעזרו לפרט לעמוד בקשיי הקליטה בארץ.

לא תמיד שררה הרצינות בתוכנו. היינו צעירים ונלהבים וחלק חשוב בחיים תפסו השירה והריקודים. ריקודי „הורה” סוערים התמשכו לעתים עד כלות הנשמה. והשירה בקן שלנו — זה פרק כשלעצמו. שרנו בדבקות ובהתלהבות שירים עבריים, גם מבלי להבין את תוכנם.

תקופה ארוכה לא היה בקן שלנו מורה לעברית. היה אמנם בעיר מורה מעולה לעברית, איצקוביץ, אך הוא היה קשור עם „השומר הצעיר” וללמוד באופן פרטי אצלו, ידנו לא השיגה. המצב שופר כאשר לזקופנה הגיעה שרה פיינר ומדי פעם היתה באה אף לקן בנובי־טארג, כדי לתת לנו שעורי עברית. אך רק בבואו של שליח התנועה יוסף

גדוד כ׳ — „עקיבא”

טיול בהרי הטאַטרי

קריין לנובי־טארג, נגאלנו מאי־ידיעת השפה. בהתלהבות וחריצות התחלנו אז ללמוד. אורגנו קבוצות לימוד והתחלנו להתקדם בידיעת הלשון העברית. קראנו מאמרים בעברית ומלות השירים סוף סוף הובנו והושרו כהלכה. בהמשך הזמן, התחילו הבוגרים וראשי הקבוצות ללמד את חניכיהם וכך הקיף לימוד העברית את כל חברי הקן, בוגרים וצעירים גם יחד.

מדי שנה, בחדשי הקיץ הלוהטים, השתתפנו במחנה קיץ בבנסקה־ויזנה. שם באנו במגע עם בני גילנו ממקומות שונים של פולין. שמענו על הנעשה בסניפים אחרים, הכרנו חברים חדשים והתיידדנו אתם. היתה זו מעין פריצת הגבולות הצרים של עיירתנו בה

קן „עקיבא" בנובי־טאַרג

עומדים, מימין: רבקה סיני, גושצ׳ה פרטיג, רוז׳ה רמר, אטקה קורנגוט, וישיה שלאכט, לולה ריגר, צפורה מרק, מילק פולקמן, סלה כ״ץ, טושיה ריגר, הלושיה גולדברג, אלה מנגל, רוחצ׳ה ארליך, צילה פרטיג, אירקה פולקמן, חיקה ארליך, מרטה שויגר, סלה מרק, דונק גולדברג, נלה גולדברג, אשצ׳ה וולף, ברטה קורנגוט, מניה לינדנברגר, רודה מילר, ליבקה גריבל, רוז׳ה נטוביץ, סושקה שפראי, גניה רנד, דורקה סיני, דולק גרוס, אולק דרליך, לושקה קנופף, סושקה ריגר, יעקב גולדברג, שלמה טורנר מוניק נטוביץ, הנק גולדברג, מילק פולקמן, מוניק בלדינגר, הלה מילר, פולדק לבנברג, לושיה פ־שגרונד, משה קאופמן, מאַכס שיין

חיינו. ההשתתפות במחנה קיץ הרחיבה את ידיעותינו ע״י שמיעת הרצאות רבות, שיחות וויכוחים אידיאולוגיים. כאן נפגשנו פנים אל פנים עם מעצבי דרך התנועה יואל דרייבלט, משה זינגר וד״ר יהודה אורנשטיין. לכאן היו מגיעים שליחים מהקיבוץ בארץ ומפיהם שמענו על המציאות הישראלית. השליח היה תמיד מוקף קבוצות צעירים סקרנים, אשר לשאלותיהם לא היה קץ.

רגעי התרגשות מיוחדים לכולנו היו ה„קריאות״ הראשונות לחברים הבוגרים של הקן, לבוא להכשרה, כשלב הכנה לעליה ארצה. יציאת חברינו להכשרה ועבודה בתנועה נעשו תכופות יותר ועל כן התחלפו חברי הנהגת הקן לעתים מזומנות. רוח חדשה נשבה בקן, רוח ציפיה ותחושה ברורה, שבגרנו וכי מתקרבת שעת ההגשמה המיוחלת. הראשונה, אשר זכתה לעלות ארצה מהקן שלנו על סמך סרטיפיקט מהתנועה, היתה חברתנו צפורה מארק. רשיון עליה יקר המציאות ניתן סוף סוף לאחת מחברותינו, השמחה היתה כללית והדי הבשורה המרנינה הקיפו את כל האוכלוסיה היהודית של העיר.

זכורים לי עד היום ערב הפרידה מצפורה מארק והבוקר בו ליווינו אותה כולנו לתחנת הרכבת. לשמחה ולהתרגשות שלנו לא היה גבול. טוב היה לראות אחת מאתנו זוכה לעלות לארץ־ישראל, ארץ הגעגועים והחלומות שלנו. קיווינו, שרבים אחרים יעלו אף הם, אך שערי הארץ היו נעולים. המצב הפך לבלתי נסבל ואז החלה להתארגן „עליה ב׳״. בין אלה, שסיכנו נפשם בעליה זו היו מטובי הנוער — חניכי „עקיבא״ מנובי־סארג וערים אחרות והללו הצליחו להגיע ארצה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. רבים אחרים לא זכו לכך ונספו בשואה האיומה בין ששת מיליוני אחינו, שקידשו את שם ישראל.

גניה רנד־מקוביץ — בית יהושע

„עקיבא" בפודהלה

הדור שלי היה דור, שנולד בפולין להורים אזרחי מדינה זו, בעלי כל החובות וזכויות מעטות. הורינו היו עייפים ממלחמת הקיום שלהם ולא עלה בדעתם לשנות את גורלם.

אנו, בני הדור הזה, כל עוד למדנו בבית הספר היסודי, היינו חסרי דאגות, אבל כבר בפתח בית ספר תיכון, מצאנו שערים נעולים, רק דרך סדק צר אפשר היה להדחף פנימה. להשכלה גבוהה אפשר היה להתקבל רק למקצועות מסוימים ולא על פי תכונות וכשרונות.

היינו צעירים והכח היה אתנו והאמנו, שיש בכחנו לקחת את גורלנו בידינו. באזור „פודהלה" היו כעשר עיירות, ובכל אחת מהן משפחות אחדות או אפילו מאות של יהודים,

קן "עקיבא", גדוד א' וגדוד ב'

בים אנטישמי גדול ועוין. חיי הקהלה היהודית התרכזו בבתי כנסת, התנועות הציוניות ואגודות ספורט.

בין תנועות ציוניות אלה תפסה מקום נכבד תנועת „עקיבא". הד ממושבות קיץ מרכזיים של תנועה זו באזור הררי של פולין שבקרבנו, הביא אלינו את דבר תנועת „עקיבא". בכל עיירה ועיירה הקמנו „קן"; חדר ששכרנו הפכנו לאולם נקי וחם, שקושט ביצירות שלנו, בתמונות של בנימין הרצל וחיים נחמן ביאליק, במפת ארץ־ישראל וכמובן בקופסת „קרן קימת לישראל". הצעירים, שהתכנסו במועדון ובאו מכל שכבות העם, ידעו להתארגן: לבחור הנהלה וועדות ואלה עיבדו את תכנית העבודה. למדנו צופיות כהכנה להתמודדות עם התנאים בהם היינו נתונים ולעמידה מול כוחות הטבע. למדנו עברית מפי מורים, שבאו ממרחקים. למדנו תנ"ך כדי להכיר את ראשית תולדותינו. למדנו ציונות ותולדות ארץ־ישראל. כל אלה עוררו בנו כיסופים למולדתנו.

ידינו היו תמיד מלאות עבודה. גולת הכותרת בעבודתנו היה עונג השבת: זמרת שירי מולדת בצוותא, הקראות קטעי ספרות מובחרים, הדגשת ערכי היהדות — שבת, מועדי ישראל ואחרים, אלה נתנו לנו את הכח להתמודד בכל ימות השבוע עם הקשיים הגדולים.

גדוד ב' „עקיבא"

הגיעה תקופת ההגשמה. הבוגרים יצאו לפלוגות הכשרה להתכונן בפועל לחיים משותפים לעבודה בארץ ולעליה. מפאת תחושת הסכנה המתקרבת קמה בתנועת „עקיבא" חזית אנטי־נאצית כדי לעורר משאננות את המוני ישראל. התחילה עבודה קדחתנית, כדי לבאר ולהסביר מה צפוי לנו, אך לפתע פרצה מלחמת העולם השניה, ששמה קץ לכל. טובי חברינו מצאו מותם בשואה האיומה.

דורנו, שהיה בעל שאיפות חלומות וחדור תנופת יצירה נקטף באבו. זוהי אבדה בלתי חוזרת לעם היהודי.

הלה מילר אסם — גבעתיים

עלייתי ארצה

להכשרה יצאתי מתנועת „עקיבא" אשר בעירנו. תנועה זו נתנה לנוער, הרבה מאד. עליתי ארצה בשנת 1939. אחרי שנתיים של הכשרה, עלינו באניה „בלתי ליגלית" אשר שמה היה „אסימי". היינו מאות חלוצים ומעירנו נסעו באותה אניה ברטה קורנגוט, דוד דגן, צבי גרסטנר (ניר), מאקס שיין, אטקה מנובי סונץ׳, מונדק מזאקופנה, ארליך מנובי טארג.

והרי כאן גם רשימה שלי על עלייתי ארצה בשנת 1939, כפי שפורסמה בירחון „עקיבא" בחדרה.

תחנה קטנה בעיירה נובי טארג. מסביב פנים יקרים של אנשים כה קרובים. עומדים הם דוממים, אף הגה לא יוציאו מפיהם, אך עיניהם חודרות לעומק נפשך, וכאילו שואלות: הלעולם לא נתראה? כן, אלה הם אבא, אמא, אחים ואחיות... רק הרכבת מוכשרה להפריד אנשים כה קרובים. היא בולעת באכזריות אנשים למאות ומסיעה אותם הרחק... ושם בתחנה הקטנה נשארו ההורים, פניהם מעווים מכאב עצור, עיניהם דומעות, נפרדו מבניהם, ילדי טפוחיהם היקרים.

הנקודה המרכזית היא עיר לבוב. היא ריכזה את כל אלה, אשר תקוותם ושאיפתם היחידה היא לשוב לארץ אבות, רוצים הם להסיר מעליהם את כבלי העבדות, שום מכשול לא יפחידם, חדורי הכרה הם, כי את הגולה הם עוזבים ופניהם מועדות למולדת.

ובתחנה בלבוב תנועה רבה, נחפזים... מסתדרים... נפרדים מהקרובים והיקרים... ושוב המסע מכניס לקרבו באדישות את המאות האלו ומבט הורים ילווה את בניהם, שהולכים לקראת היום הגדול, לקראת החופש והאור.

בדרך בקורת אחר בקורת, אבל אין דבר, בין אחיך אתה נוסע, וביניהם לא תשמע את המלה „יהודוני".

עוברים אנו את שטחי אדמת רומניה. הננו נשאים הלאה... והנה עמד הקטר, הוא נח מזעפו, ואותנו הקיא על שפת הים, בנמל. רואה אתה ספינות לרוב, מהן יפות עם כל הנוחיות, ומחשבה עולה על לבי, אולי יעלה בגורלנו לנסוע עם אחת מאלו. אבל לא, חביבי, אלו לא בשבילך, לא למענך נוצרו. ורואה אתה שם בצד, על חוף הים, אנית משא משונה, פשוטה, עשויה מחמר גס, זו אשר קיבלה אותנו. בודאי תחשוב, שמטות הכינו בשבילך ויש מי שהוא שיגיש לך כוס חמים. הנך טועה. יספיק לך יציע מקרשים, ולשבת בקומה זקופה לא תוכל, כי תפריע לחברך שם מלמעלה. כן, מוכרח אתה לקבל הכל באהבה, כי הרי למולדת אתה נוסע, בעצמך רצית בזה. הגידו נא לי אתם, העשרות והמאות, האם לא מרצונכם הטוב בחרתם בדרך זו?

וזו הספינה. יהמו הגלים, יכו בקצף בקירות, וכאילו שואלים: מה שם? מי שם? מה היום מיומים, איזה מין סחורה אתם מעבירים כאן

הסו... הסו... זה חומר אנושי, זה חומר חי...

ולאן הם נוסעים? כלום לא תדעו לכם גלים שובבים? לאדמת מולדת שבים בנים תועים... הוי המסכנים, אל נא גלים תכו כה בזעף, אל נא תרגיזו את מנוחתם ואל נא תפריעם.

אבל מלא עושק וגזל, רשע ואי צדק הוא העולם, גם הגלים רחם לא ידעו. לחוף מבטחים.

„עקיבא" גדוד א׳

דוזק גרוס, גניה רנד, צפורה מרק, מנדק שטאמלר, חיקה ארליך, ברטה קורנגוט, מונדק מורגנבסר, רבקה ארליך, צילה פרטיג, סלה כ״ץ, לאה ריגר, אשצ׳ה וולף, רוחקה פרלשטיין, ליבקה גריבל, גניה פרבר, דבורה סיני, פייגה כץ, מאַכס שיין, קריינדה בלאוגרונד

י. טראונשטיין — חיפה

הספריה – מוקד ההתארגנות החברתית בנובי־טארג

בשלהי המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית היה קיים בנובי־טארג רק ישוב יהודי קטן. היתה זאת קצת אינטליגנציה כמעט לגמרי מתבוללת וכן מספר סוחרים, שהתעניינותם בדת היהודית היתה מאז קלושה וכן בעלי מלאכה, שמבחינה כלכלית היו נתונים במצב קשה ביותר.

בשל המרחק העצום ממרכזים יהודיים גדולים לא השתתף כמעט הנוער היהודי בחיי הציבור מכיוון, שאז לא היה קיים בעיירה בית ספר תיכון יצאו אלה, שמצב הוריהם איפשר זאת, ללמוד בגימנסיות שבערים. חלק מהנוער החל לנהור אחרי לימודים ואילו הנוער העובד החל לגלות ענין בענינים החברתיים במקום.

קטן מאד במספר חבריו היה ארגון „פועלי ציון" שמאל בעיירה עם אברהם פפייר ומשה ונזלברג בראש. שלב אחרי שלב נוסדו מוסדות תרבות בהיקף מצומצם כגון אולם קריאה וספריה יהודית. בחדר קטן אצל מיקנברון היו מתכנסים לשמוע הרצאות. שם היו נותנים בהשאלה ספרים באידיש ובפולנית. לאט לאט החלו להתרכז סביב הספריה בני נוער מחוגים שונים ואף אנשים מבוגרים נהנו מהספריה ומאולם הקריאה, שצויד בינתים בעתונים ובכתבי־עת שונים. משך הזמן נתגלה צורך להעביר את אולם הקריאה לאולם מרווח יותר. לאחר מאמצים שכרו המטפלים בדבר אולם גדול בביתו של ד"ר הרץ.

אז חלה התרחבות ניכרת בעבודה התרבותית במקום. נוסדו חוגים דרמטיים בשפות אידיש ופולנית והללו העלו על הבמה הצגות שונות, שמשכו אליהן קהל. בזכרוני שמורות עד היום הופעתם אצלנו של השחקנים דיאַנה בלומנפלד ז"ל ויונאס טורקוב יבדל לחיים.

הנוער אהב לערוך ויכוחים פומביים והספריה, שהיתה מנוהלת בהתנדבות בעיקר ע"י נערית מתנועות שונות, הפכה משך הזמן למוקד הפעילות החברתית ורישומה רב היה על החיים היהודיים בעיירתנו בכלל.

יזכרו כאן אלה, שנתנו יד בצורה זו או אחרת להצלחת הפעולה. המיסדים היו אברהם פפייר, משה ונזלברג ומנשה קולבר ואחר כך הצטרפו לעבודה זו כחברי ועד ד"ר זלמן שטמלר, ישעיהו שטמלר, אייגו מאוריצי פפייר, גולדברגר, מוריץ לבנברג, ד"ר שטילר, ד"ר סטיפן הרץ ורבים אחרים, שאת שמותיהם לא ניתן לי לזכור כיום. שרות רב עשה למען מוסד זה בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה היו"ר האחרון שלו, ד"ר וואסרברגר, רופא ואיש־ציבור נהדר. ייזכרו כאן כולם לטובה!

חוה לנגר־האוזר — תל־אביב

הספריה בנובי־טארג

נובי טארג היתה עיר קטנה, אך יפה ונקיה, העיר הראשית של מחוז פודהלה עם כל המוסדות הדרושים.

בנובי טארג היו: בית ספר יסודי נפרד לבנים ובנות, בית ספר תיכון, סמינריון למורות, בית־ספר מקצועי לבנות „שרוטקה".

רוב הנוער היהודי היה מאורגן בהסתדרויות נוער ציוניות כגון „עקיבא", „השומר הצעיר", „השומר־הדתי", שחבריהם שקדו על קריאת ספרים ואותם סיפקה להם הספריה היהודית. הספריה שכנה בבנין הדואר, שבפינת הרחובות קושציושקו וסובייסקי. האולם לקריאת עתונים היה פתוח כל יום במשך שעות היום, אך בערבים התרכזו כאן הקוראים המושבעים והרציניים ביותר. אלה מצאו כאן את העתונים: „נובי־דזיינניק", „נאַש פשגלונד" ו„כווילה" בפולנית, „היינט" ו„מומנט" ביידיש ואת „העולם" בשפה העברית. היה זה גם מקום מפגש לאינטליגנציה היהודית, ולעתים קרובות התנהלו כאן ויכוחים סוערים בענינים מדיניים.

בחדר הסמוך לאולם הקריאה היתה קיימת ספרית השאלה, אשר כללה ספרים בפולנית, יידיש, עברית וגרמנית. באופן יחסי למספר תושבי העיר היתה זאת ספריה גדולה ועשירת תוכן (היו בה מעל לשלושת אלפים ספר) בדרך כלל של ספרות יפה בעלת רמה גבוהה וספרים אחרים, שתורגמו משפות שונות.

האוכלוסיה היהודית שבמקום היתה ברובה צמאת דעת וציפתה בחוסר סבלנות לימים בהם נתקיימה החלפת הספרים. שואלי הספרים היו מכל הגילים, וזאת החל מתושביה המבוגרים ביותר של העיירה, דרך בני הנוער הרבים וכלה בילדים. תשומת לב רבה הוקדשה לצרכיה המיוחדים של כל שכבת גיל. לועד הספריה ועובדיה חשוב היה להתאים את חומר הקריאה לכל אחד לתועלתו והנאתו ועל־ידי כך לעודדו לקריאה. השתדלנו, עד כמה שזה ניתן, לקרוא כל ספר טרם הכנסנו אותו למעגל ההשאלה. ומאחר והכרנו מקרוב את מבקרי הספריה, יכולנו להמליץ לפניו על ספר לפי רמתו האינטלק־טואלית. קוראי הספרים אף ביקשו את המלצתנו וכך נוצרו בינינו יחסי אמון וידידות. היה זה העידוד החשוב ביותר להמשך עבודתנו ומקור לסיפוק רב.

החלטה על רכישת ספרים חדשים נפלה בישיבת הועד לתרבות וספריה, ישיבות אלה נערכו בקביעות אחת לחודש ועל הפרק עמדו נושאים אקטואליים, ארגוניים ותרבו־תיים הנוגעים לספריה.

הכסף לרכישת ספרים חדשים בא מדמי הרשמה ותשלומים חדשיים של הקוראים. שקדנו על בחירת ספרים בעלי רמה הגבוהה ביותר וגאוותנו היתה על כך, שלא היתה בנמצא ספרות קלוקלת בספרייתנו.

חברי הועד, אשר נתנו מזמנם למטרה נעלה זו היו: ד״ר שטאמלר, ד״ר ווסרברגר, שלמה גרינשפן, ד״ר מינדלגרין (לצערנו איש מהם לא נותר בחיים).

הפעלת הספריה בימים קבועים בשבוע, דאגה לסדר, מיון ספרים וכו׳ היו פעילים החברים: גיזיה פריי, הניה ווייס־גרינשפן, הניה גראַזגרין־הורנונג, ווילק ברונר ועוד חברים מסורים אחרים, אשר שמותיהם כבר נשכחו מזכרוני.

עיסוק התנדבותי זה בספריה הצריך עוד זמן נוסף לעבודות אשר נעשו בבית כגון: קיטלוג ספרים, הכנת אינוונטר, העתקת ועידכון קטלוגים והכנת חדשים במקום המשומשים (הכל בכתב יד). היתה זאת עבודת נמלים, שהצריכה מעקב מתמיד, דיוק ועידכון.

היה לנו גם כורך ספרים קבוע, לו מסרנו לכריכה חוברות שונות, ספרים חדשים אשר הגיעו אלינו בכריכה רכה (מטעמי חסכון), וכמובן חידוש ספרים בלויים מרוב קריאה. בין כל החברים המוזכרים קודם, הייתי גם אני, אשר בעבודה מעניינת זו מצאתי סיפוק רב.

עיר קטנה, אך תוססת חיים היתה עיירתנו, שתושביה צמאי תרבות היו. בין מפעלים תרבותיים אחרים תזכר ספריתנו כמפעל מטופח להפליא ובעל ערך תרבותי עצום לציבור היהודי.

ברוך רמר — חיפה

„הגבור" - מועדון הספורט היהודי בנובי־טארג

בשנים 1920/21 החליטה קבוצת צעירים יהודיים עם מונייק פפייר בראש להקים בנובי־טארג קבוצת כדורגל יהודית. ההכנות לכך החלו במרץ רב, אם כי בעיירה חסרו התנאים המינימליים ביותר לקיומה של קבוצה שכזאת כגון מגרש ספורט, מדריך ואפילו נעלי ספורט וכדורגל. האמונים הראשונים החלו מאחורי הבוסתן העירוני („איביסור"), אך בעלי השדות גרשו את הצעירים מהמקום. הנערים לא אמרו נואש ומדי פעם חיפשו מקום אחר לאמונים ובסופו של דבר אף הוגשה על ידם בקשה לשלטונות, שיאשרו רשמית את קבוצת הכדורגל שלהם. כך נוסד אצלנו מועדון הספורט היהודי „הגבור" והורכב ועד בראשותו של המהנדס פאַפייר.

בין החברים החלה גביית דמי־חבר חדשיים וכן נאספו כספים מיוחדים לרכישת כדור — ונעלי ספורט. נמצא גם מקום למשחקים וזאת ליד אננה הקדושה (מול הגולדפינגרים והגרינשפאנים). בקבוצה היו יחזקאל צולמן, ברק צולמן, יוזק בירן, שלמה פריי (גיפטאַ) ואחרים. ההכנסות היו עלובות מאד ולא איפשרו אפילו לשכור מועדון. לשם השגת האמצעים הדרושים נערכו תחילה נשפיות עם תכנית מיוחדת מחוץ לעיר אצל פאסטור על החוף ובתקופה מאוחרת יותר, מדי יום א׳, באולם הקריאה היהודי. הכנסות אלו, שאף הן היו אמנם מצומצמות למדי. איפשרו ל„עושים במלאכה" להמשיך בעבודה.

משך הזמן נוסדה במסגרת „הגבור" גם סקציה לאתלטיקה קלה, שמשכה אליה נוער רב. כן הוקמה אחר כך סקציה לחתירה, שגילתה פעילות בחדשי הקיץ והודות לה החלו להערך בנהרות טיולים בסירות לכל הסביבה. בחדשי החורף השתתפה קבוצת ה„סקי" שלנו, שהתארגנה אף היא בינתיים, בתחרויות בענף זה.

וכך צעד המועדון הספורטיבי „הגבור" בעיירתנו מחיל אל חיל. הכנסותיו גדלו משנה לשנה. תעודת החברות של אנשי ה„סקי" שלנו ב„איגוד הסקי הפולני" („פו־לסקי זביונזק נארציארסקי") הקנתה הנחה בשיעור של 82 אחוז בנסיעות ברכבת בקו זאקופנה — קראקוב ורבים מחברינו ניצלו הנחה גדולה זו. כל עונת חורף הביאה לסקצית ה„סקי" של „הגבור" הכנסה ניכרת וזו איפשרה הרחבת הפעולה.

בשנת 1933 חל פילוג ב„הגבור" וכך הוקמה בעיירתנו אגודת ה„מכבי". התחרות

בין שתי האגודות היתה אולי יכולה להיות מועילה, אך לדאבוננו היה הפילוג מלווה שערוריות ציבוריות לא מעטות. חברים טובים מאתמול הפכו כאילו בין לילה ליריבים

„הגבור" קבוצת כדורגל

מימין: גיפטא פריי, מוריץ טרפר, מאַנק פאפיר, יחזקאל צולמן, איינציגר, קראנץ, יולק דרליך, יאנק הוטמן, יאנק קננגיסר, חיים גינצברג, ——, איזק פאפייר, יחזקאל גולדפינגר

ספורט במושבת ק"ץ של „השומר הצעיר" בכפר קוקושקוב

מימין: שלמה פריי, יאַנק קננגיסר, יעקב גולדברג, בנק וסרלאוף, לייב שפירא, מאַכס שטיין, (יושב)

קבוצת ספורט „מכבי״

אישיים וקרה גם שהמשטרה נאלצה להתערב על מנת להפריד בין הנצים. לאחר מאמצים מרובים מצד עסקנים ותיקים הוחזר האחוד על כנו והוקם „מועדון הספורט היהודי״ (בפולנית „ז׳ידובסקי קלוב ספורטובי״).

עד פרוץ מלחמת העולם השניה ב־1 בספטמבר 1939, פעל מועדון הספורט הזה באולם הקריאה, שבבית הרץ מעל לדאר המקומי. שם נערכו פעולות והופעות שונות ובני נוער מחוגים שונים השתתפו בהן. רק מעטים מהנוער הזה שרדו בחיים.

שושנה נטוביץ בן־עמי — רמת־גן

א. יום חמישי - יום יריד בעירנו

הפרנסה המפרכת של סוחרים זעירים בעלי מלאכה, אשר הוציאו את לחמם בנדודים מתמידים מ„יריד" אחד למשנהו, נראתה בעיני מאז ומתמיד כסמל גורלו של היהודי הנודד

חמישה ימים בשבוע השכימו הללו קום כמעט עם שחר, העמיסו את סחורתם על עגלות רתומות בסוסים, והם עצמם עטופים מעילים ומטפחות, מנומנמים ועייפים ליד העגלון או באיזה שקע בין ערימות סחורתם, התנועעו לקצב דהירתם של הסוסים.

היתה זו פרנסה קשה, אשר חייבה את הסוחר היהודי להעמיד כל בוקר את דוכנו בשוק אחר של עיירת המחוז (צ'ארני־דונאייץ, יאבלונקה, ראבקה). העמסת הסחורה על העגלה, פירוקה בהגיעם למחוז חפצם, ושוב העמסה ופירוקה לעת ערב בביתם, וכך חוזר חלילה בנדודים מתמידים. ברדיפה אחרי פת לחם בכל עונות השנה. בחורף המושלג וקור המקפיא כל אבר גלוי של הגוף, בסתיו הטורדני מלא גשמים ורוחות, בדרכים לא דרכים, בבוץ לתוכו שקעה לעתים העגלה על נוסעיה וסחורתם.

יום חמישי, יום „יריד" היה אצלנו. העיירה השקטה בכל ימות השבוע התמלאה אז המולת עגלות, קולות אדם ובהמה. האכרים הביאו את תוצרתם החקלאית למכירה ולאחר מכן היו פניהם מועדות לחנויות וסוכות „הסוחרים הנודדים" לקניית מצרכים שונים, הלבשה, הנעלה. הככר, אשר היוותה את מרכז העיר התמלאה שורות שורות סוכות הסוחרים על מרכולתם. הם הסתדרו לפי מקצועם וסוג סחורה אותה הציגו למכירה. וכך זכור לי, כי מול חנותנו תפסו מקומם הסנדלרים, אחד ליד השני בשורה ארוכה וצפופה. כל יום חמישי רגילה הייתי לראותם במקומם הקבוע.

לאורך מדרכה, מול חנותם של קולבר ולינדנברגר התמשכו סוכות עם בגדים. ממול לחנותם של המרשלג וביטרספלד עמדו רצענים. את מרכז הככר מילאו אכרות בשמלותיהן הרחבות וסליהן הגדולים. ישובות על הארץ מכרו חמאה וביצים, תרנגולות ואווזים. כשהייתי ילדה קטנה נלוויתי בשמחה לאמי. אהבתי להביט בצבעונין המתנועע של הנשים, להקשיב למשא ומתן על טיב ומחיר התרנגולות ולראות את פניהן המשולהבות של הקונות והמוכרות כאחת. גם הרחובות הסמוכים לככר מלאים אדם ועגלות. לא פעם היתה נשקפת סכנה לילדים להסתובב בסמטאות הצרות מלאות תנועה בלתי מבוקרת.

כמקור משיכה מיוחד במינו היה בשבילי המשטח שליד בית הספר העממי ברחוב שקולנה. שם התפרסו על האדמה מוכרי כלי חרס ואף כלי חרס־צעצועים, כדים וכלים

יום שוק בנובי־טארג

קטנים לילדים. כמובן, שאלה משכו את לבי במיוחד, ולא פעם ויתרתי על ממתקים ורכשתי „מותרות" אלה למשחק. חברתי הקרובה גיזיה גרוס היתה בת לוויה נאמנה בשוטטותי זו „ביריד" וחיפוש אחר פלאיו. אך פלא הפלאים בשבילנו הילדים היתה אז תיבת הנגינה והתוכי אשר הוציא במקורו את „הגורל".

רחוק יותר, במורד רחוב שקולנה, היה מגרש לבהמות בו נערכו מכירות וקניות של סוסים ופרות. מתוך ענין רב הסתכלתי כיצד מתנהלת קניית סוס, על כל פרטי בדיקת שריריו, שיניו ונסיונות רכיבה. מחיר עלה, מחיר ירד, עמדו חזק על המקח, עד ששני הצדדים הגיעו לעמק השווה. תקעו יד, מנו שטרות כסף בזהירות ולבסוף יצאו לשתות כוסית. ולעתים ה„כוסית" הפכה לבקבוק ועוד בקבוק יי"ש ומבית המרזח יצאו תכופות אכרים שיכורים. לא פעם אף קרה, כי כל הכסף ממכירת הבהמה נמס בכוסית. כהשלמה למראות ה„יריד" שייכות קבוצות של אכרים שיכורים שרים או מקללים בקולי קולות וריח יי"ש נודף מהם למרחקים.

בעלי חנויות קבועות בעיר ציפו ליום „יריד" ביום חמישי כליום ההכנסה העיקרי. הפדיון של יום זה היווה אצל רבים בסיס לפרנסתם ופיצוי על „הימים החלשים" של שאר ימות השבוע. ביום חמישי כמעט כל המשפחה היתה „מגוייסת" לעבודה בחנות. ההורים והאחים הגדולים למכירה ואנו הצעירים יותר לשמירה. לשמירה היתה חשיבות לא

מבוטלת, מכיוון שהאיכרים ובעיקר נשותיהם ניצלו כל הזדמנות, כדי לגנוב את הסחורה בחנויות של היהודים. האיכרות במטפחות הרחבות על כתפיהן נהגו להשען על מדפים ומתוך קופסאות היו מוציאות נעליים והסתירו אותן בין קפלי שמלותיהן. לעתים הצלחנו להציל ולהחזיר את הסחורה הגנובה, אך לעתים קרובות, קרה והכנסת יום מפרך של עבודה ומאמץ של כל המשפחה ירדה לטמיון. בשוך ההמולה של שעות השיא במכירה, כאשר בא הזמן לסידור החנות, מצאנו לעתים קרובות קופסאות ריקות בלי נעליים או גרוע מזה — נעליים בודדות — שמאליות או ימניות מזוגות שונים.

זכורים לי היטב גם אותם ימי חמישי, הימים העיקריים לפרנסתנו, כאשר החנות היתה ריקה מקונים מכיוון שהללו הופנו ע"י תועמלנים אנטישמיים לחנות הפולנית שבסביבה הקרובה ואם פקדו איכרים בודדים את חנותנו, חוצפתם גברה בראותם את החנות ריקה מאדם. הם לעגו, מדדו עשרות זוגות נעליים בלי כוונה לקנות או שהציעו מחירים מגוחכים מתחת לקרן.

מקור פרנסתנו הלך והתדלדל בעטייה של האנטישמיות הארסית עד כדי כך, שההורים התחילו להתייעץ בינם לבין עצמם, האם לא כדאי להסב את חנות הנעליים שלנו לסוג אחר של מסחר.

זכור לי העצב של הורי, כאשר בסכמם את פדיון יום ה„יריד", נוכחו לדעת, כי הוא כל כך נמוך עד כי אינו מספיק יותר לתשלום שטרות עבור הסחורה. ואז היה מתחיל הסיוט של דאגות וההרגשה הקשה, שבסיס פרנסתנו הולך ונשמט מתחת לרגלינו. כמונו היו עוד רבים בעירנו, בעלי עסקים מבוססים בעבר, אשר פרנסתם הלכה והת־דלדלה עקב האנטישמיות המאורגנת.

יום חמישי, יום „יריד", יום התעוררות ופרנסה טובה הפך לפתע לסמל המצב האומלל של היהודים בפולין וסימן שאלה גדול לעצם קיומם.

ב. האנטישמיות בנובי־טארג

היטיב עמי הגורל ובשלהי שנת 1938 עליתי ארצה. היתה זאת השנה האחרונה אותה ביליתי בחיק משפחתי בעיר נובי־טארג, בה קשורים זכרונות ילדותי ונעורי.

שנת 1938 זכורה לי כשנה טעונה ריח המלחמה המתקרבת. פליטים יהודיים מגרמניה הגיעו גם לעיירתנו והביאו עמם מועקה וסימן שאלה של אי ודאות לבאות: סיפוח זאאולז'ה לפולניה הגביר חוצפתם של האלמנטים הקיצוניים בין הפולנים ותהלוכת הנצחון לרגלי מאורע זה. זכורה לי כסערה בה התגעשות יצרים הגיעה כמעט להתפוצצות וקרבנה עלול היה להיות כל רגע הציבור היהודי.

היתה זאת שנה עגומה בחיי העיירה, בה האנטישמיות התגברה והפכה לתנועה מאורגנת. האנדקים ואנשי הנ.ד. ניהלו את פעולתם בתוקפנות בלתי רגילה. עוד היום

נזכרת אני ברעד בימי ראשון של השבוע כאשר לאחר התפילה בכנסיה היו האנדקים מתאספים במועדונם שברחוב שקולנה (בשנה זו היה המועדון כבר צר מהכיל את „נוער הזהב" האנטישמי). ביום זה, כאשר חנותנו הפונה לככר העיר היתה נעולה, נאלצנו להשתמש ביציאה אחורית מביתנו, דרך רחוב שקולנה וזה היה סיוט באותם הימים. ממול לשער החצר שלנו, מצדו השני של הרחוב הצר היה ממוקם המועדון של אנדקים. הם ישבו בקבוצות או עמדו נשענים על קירות הבתים ובמבטיהם ליוו כל יהודי, אשר עבר שם לתומו. היה במבטיהם משהו גס ומאיים. חשתי את אוירת השנאה הדחוסה ובמוחי נקרה מחשבה: הרי באווירה זו מספיק הרמז הקל ביותר מצד המנהיגות שלהם, והפוגרום יפרוץ בו חלילה.

כמובן, לאנטישמיות המתגברת זו היו ביטויים ממשיים ביותר, ואתחיל מהיותר קלים: זכור לי, כי באותה שנה כל יום ראשון נתלה טרנספורנט לרוחבו של הרחוב שקולנה עם סיסמאות גנאי נגד היהודים. האנדקים עמדו וגידפו כל יהודי עובר אורח, בחורף השליכו לעברנו כדורי שלג כבדים (והיתה בזה סכנה לא מבוטלת). כמובן, צחוק גס של גבורה ליווה את השעשועים האלה. הם התחילו ללמוד יידיש וסיסמתם היתה: הכר את אויבך ע"י לימוד שפתו.

זכורים לי הדכאון והמבוכה כאשר ליד חנויות של יהודים הופיעו משמרות של אנדקים. היה זה במוצאי שבת ומספרה של גולדנברג נפתחה כרגיל. הייתי אז בבית, כאשר לפתע קראה לי אמי ובדמעות בעיניה אמרה: „תראי עד היכן הגענו". יצאתי את הבית ועברתי ליד המספרה של גולדנברג. המספרה, אשר תמיד המתה אנשים לקראת יום ראשון, היתה ריקה מאדם. מחוץ לבעל המספרה ועוזרו, לא היתה בה נפש חיה. לפני החנות עמדו בריונים אנדקים שמנעו מקליינטים להיכנס פנימה. היה שם פולני אשר התעקש וטען „שאיש לא יכתיב" לו ושהוא „רגיל". אך במהרה אף הוא נכנע. היה בשממון הזה של המספרה היהודית במוצאי שבת, משהו מאיים ומבשר רעות.

בכתב העת המקומי של האנדקים התחילו לציין שמות פולנים, אשר התמידו לקנות אצל יהודים. מתוך המגמה להכות את היהודים במקור פרנסתם, עודדו ומימנו פתיחת חנויות של פולנים. זוכרת אני שבטיילי בעיר גיליתי מדי פעם (אפילו ברחובות הנידחים ביותר) כי בבית מגורים צר נפרצה דלת לרחוב, והנה לך חנות עם שלט מאיר עיניים, כי חנות פולנית היא זו.

רחוב קוליובה היה רחוב ארוך יחסית, בו עברו אנשים רבים לרכבת וממנה העירה. ברחוב זה היתה חנות מכולת של משפחת גרוס, חנות אשר פירנסה בכבוד את בעליה. מה נצבט לבי בעברי ביום חמישי אחד והנה חנות זו ריקה מאדם. משמרות של פולנים כיוונו את האיכרים לחנות „פולנית משלנו", חנות קטנטנה שזה לא מכבר נפתחה. עמדתי מן הצד והסתכלתי. החנווני הפולני התמתח מרוב עייפות ובחיוך של הנאה שאל: „כיצד היהודים האלה מרגישים היום? — כך או אחרת נגמור אתם בקרוב". נחרדתי לשמע

מלים אלה שהיה להן כיסוי של תנועה אנטישמית מאורגנת, שאחת ממטרותיה המוצהרות היתה שבירת היהודים גם מבחינה כלכלית. במועצת העיריה הועלתה הצעה שיום ה„יריד" יועתק ליום שבת. הכוונה היתה שקופה מאוד. עוד פרט אחד או שניים על תנאי חיינו באותם הזמנים: אחי האַנק למד נגרות אצל לוברטוביץ. היתה זו נגריה גדולה עם פועלים פולנים ובעל הבית ידוע היה בעיר כסוציאליסט. יום אחד חזר אחי הביתה כשאזנו פצועה קשה. התברר, שהפועלים הפולנים דרשו מלוברטוביץ לגרש את „היהודון". לאחר חילופי דברים פרצה קטטה ואחי נפצע. בעל הבית, אשר קיבל תשלום מהורי בעד הזכות ללמד את אחי מקצוע (אותה זכות ניתנה חינם למתלמדים פולנים) ניסה לפשר. אחי המשיך עוד לעבוד זמן מה אך לבסוף נאלץ לעזוב.

זכורות לי שיחות בבית ועם השכנים עקב התפרצויות אנטישמיות אלה. היתה בהן נימת עצב וחרדה לבאות. היהודים טענו: „חקלאים" לא נוכל כאן להיות, למשרות ממשלתיות אין מקבלים אותנו, באוניברסיטאות „נומרוס נוללוס" ועתה גם את המסחר מוציאים מידינו — מה יהיה עלינו?"

יאנק לאנגר — לונדון

האבקות עם שחר...

לקצב התופים צעדו הצופים־הבנים — שבאו מהעיר פוזנאן, לאורך הנהר עד לגשר, שמעל לנהר דונאַיץ, שם עיצבו חזית, שבראשה חץ של כעשרים מהגיבורים והחזקים שבהם, ואילו מולם עמדנו אנו נערים יהודיים מהעיר נובי־טארג.

הופעה זו היתה כעין שיא בסדרה ארוכה של „מלחמות" וקטטות, שפרצו ביוזמת הצופים הזרים שחזרו ונשנו בקיץ של שנת 1936.

היינו קבוצה של כשלושים נערים יהודיים, שהתקיפה — בהתקפת לילה מתוכננת את מחנה הקיץ שלהם, לקחנו אתנו את דגלם והשארנו אותם מנוצחים ובבושת פנים. לאחר מכן הכתבנו להם את תנאינו: בואו והלחמו אתנו פנים אל פנים מבלי להתקיפנו עוד מאחור ובמספר „לוחמים" עדיף. הסכמנו בנוגע למקום והזמן: שעה 5 בבוקר, ליד הגשר ואף הסכמנו על ה„שופט", אשר להחלטותיו יצייתו שני הצדדים (היה זה אחד בשם בורוביץ ישין).

היה זה יום יפה בחודש אוגוסט. העיר עוד ישנה שנתה ורק ראשוני האכרים נראו, כשהם עוברים בדרכם לעיבוד שדותיהם שב„ניבה" מעל לבית החולים העירוני. תחילה יצרנו מעגל רחב — מחציתו הם ומחציתו השניה — אנחנו והשופט

באמצע. לאחר שהסכמנו בינינו שיהיה זה „קרב" של אחד מול אחד ועימות מנהיגי הקבוצות תקבע התוצאה.

נציגם — צעיר מאומן ובעל שרירים חזקים יצא מהמעגל ובהורידו את בגדיו העליונים התייצב ליד השופט. כשהוא דרוך לקרב. מולו יצא מצדנו הצעיר מר מרצל וולקן, שאף הוא הסיר בגדיו העליונים. שני הלוחמים החלו להסתובב בתוך המעגל ולחפש מקום וזמן נוח לפתיחת המתקפה. מרצל שלנו קפץ הראשון, אך נסוג לאחר שספג מידי יריבו מכה חזקה, שגרמה לדימום מאפו. קפיצתו והמכה שספג היו במהירות כה רבה עד שכמעט לא ניתן היה לראותן בהתהוותן. מרצל ניסה לתקוף את יריבו שנית, אך מכה נוספת מימינו של מרצל כמעט שהשכיבה אותו על הארץ. כתוצאה מכך הוא היה קרוב ליאוש.

אנו, הקבוצה היהודית, עקבנו במלוא הזהירות אחרי המתרחש. בקבוצתנו היו יוליוס ההונגרי, יאנק רמר, הנק גינסבורג, הנק זינגר, אדק ונחמק גרסגרין, בנק גוטר, ברק פרידליך מושק גריי. כן היו בה אחי מילק, לונק שטוטר, לונק שינדלר, ברונק מורגנבסר ועוד כמה בנים צעירים יותר.

השופט ישין עצר בעדנו, ולאחר שבדק את פצעו של מרצל התיר את המשך הלחימה. הצופה־הלוחם קפץ לפתע, כשבידו... סכין קפיצית. הדבר כבר לא היה לפי הכללים המוסכמים. אז קפצנו כולנו מהמקום, וכתוצאה מכך החלה לחימה כללית, חריפה וללא פשרות. הדבר נמשך לא יותר מדקות מספר. הצופים הזרים פוזרו לכל עבר, מחוץ לתחומי הגשר. אולי חמישה או ששה מהם נשארו עומדים דחוקים זה לזה בפינת ברזלי המעקה של הגשר. השופט עצר בעדנו ובקבעו „עשוי היטב!" הורה לצופים להודיע לשלטונות, כי התקפה נוספת אחת מצדם נגד תושבים יהודיים בעיר תביא לסגירת המחנה שלהם.

כך התגוננו „בימים ההם" בפני גילויי אנטישמיות פולנית, אך לא היה בכוחנו להלחם בגרמנים, כשהללו כבשו את עירנו.

מרצל, מילק, ברק גוטר, לונק שטוטר, שינדלר, ברונק מורגנבסר, הנק זינגר, **חנוך ואדק גרסגרין נפלו בתקופת המלחמה. הם ייזכרו כלוחמים אמיצים וכדוגמה לעוז רוח. ה' ינקום דמם ויהא זכרם ברוך!**

דוד גולדברג — נהריה

זכרונות מילדותי

לאחר שמחנה „סוקול" גברים עזב את עיירתנו באו במקומו צעירות של „סוקול" מפוזנאן. הן היו אנטישמיות קנאיות וביניהן התבלטה ביופיה ובקנאותה המנהיגה שלהן צעירה בלונדינית, ירוקת עינים, שדרשה שבכל מקום בואן לא ינתן ליהודים להכנס. חוצפתן גברה מיום ליום ופרחחים שונים היטו ארוזן קשבת לסיסמאותיהן ואף בזזו עוברי אורח יהודים.

צעירים יהודים מהאינטליגנציה שלנו התארגנו על מנת ללמד אותן לקח. הפור נפל על צעיר, שלמד רפואה באוניברסיטת קראקוב ושהיה אז בפגרת הקיץ. היה זה ספורטאי מובהק, שכולם העריצוהו על הישגיו הספורטיביים. שמו היה יאנק הוטמן. הוא לא היה דומה ליהודי, בעל מבנה אתלטי ושחיין מעולה היה. בתחרויות אזוריות בשחיה למרחקים זכה כל פעם בפרס ראשון. על יאנק הוטל ללמד לקח את הפולניות האנטישמיות. בשיתוף פעולה מלא עם כמה פולנים הוכן המבצע. הפולנים עזרו לו להכיר את הצעירות, שלא ידעו שהוא יהודי והוא בילה בחברתן ימים ולילות. ערב אחד הכינו הסטודנטים נשף מפואר ואף הצעירות מהמחנה הוזמנו להשתתף בו.

הן הבטיחו לבוא רק בתנאי, שאף יהודי לא יהיה נוכח בנשף. כמה סטודנטים יהודים וביניהם יאנק נכנסו לאולם ובילו כל הלילה בריקודים דוקא עם המנהיגות של הצעירות. לפנות בוקר הלכה כל החבורה ללוות אותן למחנה. כמה פולנים, חברים טובים של יאנק, שידעו על כל הפרשה עשו מאמץ להשאיר את יאנק לבד עם המנהיגה וכעבור הזמן המוסכם התקרבו ותפסו אותם במצב מביך ביותר. הצעירה רצתה לברוח אבל יאנק תפס בידה. בינתיים התקרבו כולם ויאנק הכריז בקול רם, שהוא יהודי ועשה מה שעשה לבל תשכח לעולם, שהיא חיה עם יהודי. כולם צחקו וכל הצעירות נעלמו מהמקום בבושת פנים. למחרת לא היתה עוד אף אחת מהן במחנה.

מיכאל ברגמן — חולון

עיירתי נובי טארג

עיירה קטנה ויפה היתה נובי־טארג, הרים סביב לה ובעלת נוף נהדר. כשלושת אלפים משפחות חיו בה לפני מלחמת העולם השניה, ביניהן היו כ־500 משפחות יהודים. יהודי המקום עסקו במלאכה וגם רוב המסחר היה בידיהם. מיליונרים יהודיים לא היו אצלנו. רוב המשפחות היו מהמעמד הבינוני. היו ביניהן אנשים מבוססים יותר וכאלה שהיו מבוססים פחות ואף עניים. האופייני במיוחד היה שרוב ילדי היהודים למדו בבתי הספר התיכוניים שבמקום: בית ספר תיכון „קואדרקאציוני" וסמינר לבנות, כך המשיך חלק גדול מהם בלימודים אקדמאיים ורובם של בעלי המקצועות החופשיים היו מבני המקום: רופאים, עורכי דין, מהנדסים וכו'.

החיים החברתיים והתרבותיים במקום היו ערים למדי. המבוגרים השתייכו למפלגות שונות, החל ב„פועלי ציון" וסיים ב„מזרחי", כמעט כל המפלגות היו קיימות אצלנו. גם נוער מאורגן ויפה היה לנו, תנועת „השומר הצעיר", שהיתה התנועה הגדולה ביותר, ריכזה בתוכה את מיטב הנוער האינטליגנטי הלומד, העובד והאחר, מאוחר יותר קמה גם תנועת נוער „עקיבא", שאף היא קלטה נוער דומה, כן היה קיים גם ארגון של נוער דתי — „המזרחי", בכל התנועות האלה התנהלו פעולות תוססות: לימוד הלשון העברית, הרצאות על נושאים אקטואליים, טיולים, פעולות ספורט ועוד. כל זה משך את הנוער להשתייך. כן היו מאורגנות קבוצות עזרה לתלמיד הלומד, שדירבנה את הפחות מוכשרים לשקידה בלימודים ואת האחרים להכנת שעוריהם.

מועדון אחד היה בעיירה בו נערכו אספות, נשפים, הרצאות, הצגות ובו פעלה גם ספריה. היו אצלנו משך השנים גם פעולות משותפות של כל הזרמים. תגבורות רציניות קיבלו התנועות האלה בזמן החופשות בבתי הספר. כי בגלל האפשרויות הטובות, הסביבה היפה, האקלים ההררי המצוין והתנאים האוביקטיביים הטובים, אורגנו בכל הסביבה מושבות קיץ של תלמידים מכל הסוגים שהגיעו הנה על מוריהם. הנוער המאורגן בתנועות השונות הגיע בלוויית מדריכים מצוינים שסייעו בעצה טובה למדריכים המקומיים וגם איפשרו לחלק מהנוער להצטרף למושבות אלה וליהנות מהדרכה של אנשים מנוסים וטובים. הקשר לא נותק גם לאחר תום החופשות.

היחסים בין היהודים ל„גויים" המקומיים היו די טובים. אולי אפילו הרגשנו פחות אנטישמיות מאשר באי אלה מקומות אחרים בפולין, אך היא התגברה בשנים האחרונות בהתאם לאופנה בארץ זו. היו גם די הרבה התפרצויות של אנטישמיות.

עם כיבוש פולין על ידי הנאצים התחילו מיד הרציחות במקום והמשלוחים למחנות ההשמדה. בגלל התואר הנכבד, שה„גוראַלים" (הפולנים מסביבה זו) קיבלו מהנאצים — הם נקראו על ידיהם „גרמאנים עממיים" („פאָלקס דויטשה") ורובם החזיקו בתואר זה בגאווה והאנטישמיות הנסתרת והמושרשת שבעם זה הניעה אותם לעמוד מרחוק ולראות בשקט בהשמדת היהודים. מספר הניצולים היה מועט. רוב הניצולים מבין בני עיירתנו נמצא בארץ אך חלק מהם הנו מפוזר עדיין גם במדינות שונות. אחדים מהם שומרים על הקשר אתנו. כן! היה היתה עיירה נובי־טארג, עם יהודים רבים, היתה ואיננה עוד!

מושבת קיץ של „השומר הצעיר" בכפר קוקושקוב

משה גבירץ — חיפה

זכרונות מן „הימים ההם"

לא קל לי להעלות זכרונות על עיר מולדתי והסיבה פשוטה היא בתכלית: עזבתיה עוד בשנת 1928 ומני אז ועד היום זרמו מים רבים לים. זוכר אני ש„בימים ההם" היו קיימים אצלנו ארגוני נוער שונים, אך הללו התפתחו בקצב איטי למדי. לא אגזים, באים אקבע, ש־60 אחוז מהאוכלוסיה היהודית הגיעו למקום במאה הנוכחית ושהללו הביאו אתם קצת יהדות.

בימים הרחוקים הספיק ליהודים ה„חדר" המסורתי, אך מאוחר יותר דאגו המשפחות לבניהן ה„רבי" היה בא בדרך כלל רק לתקופה של ששה חדשים והיה אוכל וישן אצל אותן המשפחות, שהזמינוהו לבוא למקום. „רבי" אחד אף התישב אחר כך בעיר והביא אתו גם את בתו יחד עם בעלה וילדיהם.

זוכר אני, שבערך בשנת 1927 יצא הרב המקומי לריפוי בקארלסבאד ואז בא אלינו גיסו והקים „ישיבה" והרב כשחזר כבר מצא בנידון עובדה קיימת ואף הוא הקים „ישיבה" משלו. בין שני המוסדות החלה כעין התחרות ולעיר באו אז צעירים רבים ללמוד תורה. לאחר 16 שנים של שהות בעיר נאלץ החזן והשוחט ר. פ. לעקור מן המקום והוא אף מכר את הבית שרכש. היה אצלנו בעיר אדם נכבד ועשיר, שלא היה לו בית משלו והוא שכר על כן דירה בבית מינדלגרין. גם רבים אחרים עשו כמוהו ואף אלה מביניהם, שבכחם היה לקנות בית לעצמם, העדיפו לא לעשות זאת ולגור תמורת דמי שכירות. כמה משפחות יהודיות שלחו את ילדיהם להשתלם בגמנסיה שבמקום ואילו משפחות אחרות שלחו אותם לשם כך לעיר נובי סונטש.

היחסים ההדדיים בין תושבי העיר היו בדרך כלל הוגנים. במסחר ובמלאכה היוו היהודים את הרוב, אך מקצועות מסויימים כגון מסגרות, נפחות ובנין היו כולם בידי הפולנים. בראש הקהילה היהודית, בתקופה הזכורה לי, עמד יצחק המרשלאג. חברי הקהילה היו משלמים מס מיוחד („קולטוסשטויאר") ולהנהלת הקהלה היתה הרשות החוקית לנקוט באמצעים נגד אלה, שסרבו למלא חובה זו.

יוסף דרנגר — נהריה

צרור זכרונות

בלב מלא יגון כותב אני על נובי־טארג, זו העיירה בה נולדתי בה עשיתי את אביב ימי. כשעזבתי את העיירה ב„טרנספורט" למחנה העבודה ראַבקה, בשנת 1941, נפרדתי לעולמים מהאנשים היקרים לי ביותר, מהעיירה היהודית מלאת החן היהודי ובעלת חיים יהודיים התוססים. כיום לא נשאר לנו כלום מהעיירה הזאת ומקהילתה החיננית. נשאר לנו רק להעלות זכרונות על ימים עברו.

נובי־טארג היתה ידועה כעיר ציונית ויהודיה נענו ברצון למשימה הנכבדה, לעורר את הלבבות להגשמת החזון של שיבת ציון. זכורני, שבשנות נעורי היו קיימים אצלנו סניפים של כל התנועות הציוניות, שפעלו בתקופה ההיא בפולין. כולן התמסרו לרעיון חינוך הנוער היהודי לאהבת העם והמולדת. המפלגה החרדית היתה מאד חזקה, ועסקניה לא ראו בעין יפה את פעולת הציונים.

נובי־טארג היתה קהילה קטנה בין כל הקהילות המפוארות של יהדות פולין ומזרח אירופה. וכמוהן חוסלה אף היא בשואה האיומה, שפקדה את עמנו במלחמת העולם השניה. יחד עם כל בית ישראל שיכלה גם היא יהודים תלמידי חכמים, למדנים, עסקני צבור, מתפללי בתי כנסת ובתי מדרש מכל השושלות החסידיות שבפולין. מי מאתנו אינו זוכר את בתי המדרש, שנמצאו בקרבת מקום אחד לשני והיו הומים מתפללים אומרי תהלים ולומדי־תורה?

זוכר אני עד היום מה נעים היה לי אותו חורף, עת הייתי גם אני אחד המשתתפים בלימוד „הדף היומי" מדי ערב בערבו. בחוץ שרר קור. שלג סמיך ירד והגיע עד לברכיים. דומית לילה מוחשית שאפשר למשש אותה, ובבית המדרש יושבים כמה ישישים המתחממים ליד התנור הגדול ומשוחחים ביניהם לתומם. אחד מספר על עולם התורה והחסידות שחלף מן העולם, השני נאנח על צרות ישראל ומגיד השעור יושב באמצע ומלמד. עוד מהדהדים באזני הניגונים המתוקים, שהיו רוויים חרדה ואנחות.

זוכר אני את גבאי בית הכנסת. מסופקני. אם היה איש בעיירה, אשר לא ידע את שם משפחתו. אני זוכר את ה„שטיבל" ליד ביתנו בו היתה מתפללת כל משפחתנו ה„באָבּעבער שטיבל" ברחוב נאַדבוֹדנה מול הנהר דונאַייץ.

אני זוכר את מרכז העיירה, את ה„שוק" שסביבו היו חנויות, שכתשעים אחוז מהם היו שייכים ליהודים. ביום החמישי לשבוע נערך שם „יריד אליו היו מגיעים אנשים מכל הסביבה יהודים ופולנים. הככר, שמשך כל ימות השבוע היתה שקטה ושלווה התמלאה אנשים ביום חמישי. תחילה באו הפולנים והביאו ל„יריד" ירקות פירות ותוצרת חקלאית

אחרת ואחר כך קנו מהיהודים בדים ובגדים מוכנים. המסחר המבוהל והנחפז נמשך כל היום. עודם עומדים לפני עיני כמו חיים כל אותם סנדלרים, החייטים והרוכלים וסוחרי התבואות, כשהם מורידים מהעגלות את השקים, מתרוצצים מעגלה לעגלה, בערב שוב סוחבים את השקים לטחנת הקמח. קשה ומר היה מאבקם למען פרנסתם ופרנסת בני ביתם.

שושנה ליברמן — חולון

עירי נובי־טארג

נובי־טארג שכנה בתוככי עמק מרהיב עין במפגש הנהרות דוניאץ השחור והלבן כולה היתה טבולה בירק וסביבה חומת ההרים הפולניים הגבוהים הטאטרים. גרנו שם החל משנת 1929, עת הורי עברו לגור בה מסוסנוביץ. שמחתי מאד לשינוי שהתחולל בחיינו, כאשר עברנו לגור בה. ראיתיה בעיני ילדה צעירה האוהבת כל דבר חדש ושמחה לפגישה עם אנשים חדשים ועם הבלתי ידוע.

נובי־טארג מנתה לפני המלחמה כ־12 אלף תושבים וביניהם כ־500 משפחות יהודיות, שקיימו יחסי שכנות טובים עם הפולנים. הקהילה היהודית דאגה לצרכים המיוחדים של תושביה בעזרה לנצרכים, בקיום חינוך יהודי, בתי כנסת ובתי מדרש ונציגות הקהילה במוסדות עירוניים. הנוער היה מאורגן בתנועות נוער ציוניות מכל הגוונים ובמיוחד בלטה תנועת הנוער „עקיבא".

חיי היהודים התנהלו על מי מנוחות. כל אחד עסוק היה אמנם בעניניו הוא אך, היה מוכן לסייע לזולת בעת הצורך והן צורך כזה היה קיים מאז ומתמיד הן מבחינה חמרית והן מבחינה מוסרית.

פרנסת היהודים היתה מגוונת מאד, היו בעלי מקצועות חפשיים כגון עורכי דין (והידוע ביניהם ד"ר קולבר), רופאים, אך עיקר פרנסת היהודים היתה על המסחר ועל מלאכה זעירה. בפעילותם תרמו היהודים רבות לפיתוחה של העיר. החיים היהודיים הורגשו בעיקר בלילות השבת עת שהגברים באו מבתי כנסת לארוחה חגיגית ואתם אורח לסעודת השבת (וכי מי היה מתאר לעצמו סעודת שבת וקידוש ללא אורח). כמה יפה היה מראה בני הנוער בלבוש מיוחד, שהלכו ברחובות העיר (וזה במיוחד בשבתות) לפעולות תנועתיות ולטיולים כולם בעלי אמונה באידיאלים ציוניים, היתה תהלוכה ססגונית מאד מלווה ויכוחים, שירה, צחוק ועליזות.

השתייכתי לתנועת הנוער „עקיבא". תנועה ציונית־חלוצית. תנועה זו הציבה בפני בני הנוער הפולניים, נוער יהודי גאה המטיף לעליה לישראל ויחד עם זאת — בזמן היותם בגולה להיות כמותם מעורים בחיי חברה, ספורט, עריכת טיולים, טיפוס בהרים וקיום מצוות צופיות.

יהודה בלדגרין — תל־אביב

החיים היהודיים בחבל פודהלה

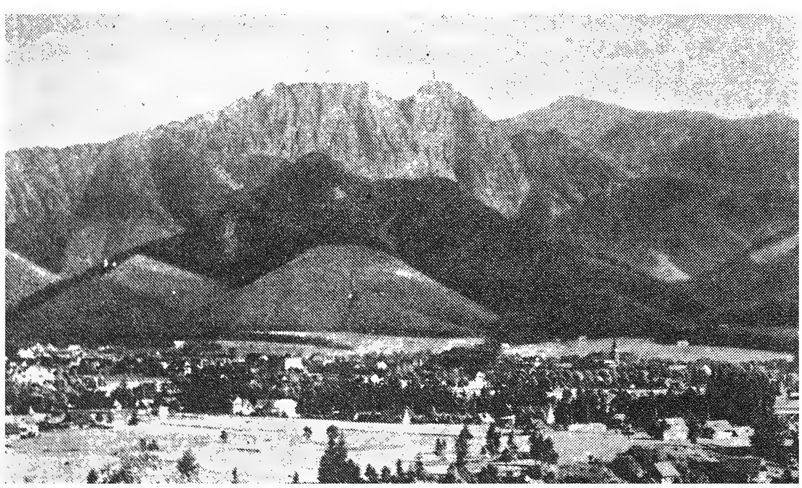
בארגון יוצאי נובי טארג, זאקופנה מאוגדים גם יוצאי העיירות צ׳ארני־דונאיץ, ראבקה, הבובקה, קרושצ׳נקו, שצ׳וניצה ויורדנוב. עיירות אלו היו ידועות כולן בשם „פודהלה״.

נתחיל בזאקופנה הגובלת בצ׳כיה. הגבול הוא טבעי הרי „טטרי״, המתחילים בזאקופנה וכוללים הרים גבוהים כגון „גבונט״ (1800 מטר).

הטטרים נמשכים לאורך עשרות קילומטרים ויורדים דרומה כרכס המכונה הרי „הקארפטים״. זאקופנה שוכנת בבקעה מוקפת הרים. היא היתה ידועה באירופה כמרכז נופש וספורט (סקי) בחורף וכמקום לטיולים בהרים בקיץ.

מכל קצוי פולין ומחוצה לה זרמו תיירים לזאקופנה וזאת בגלל הנוף המרהיב את העין ביפיו והמקומות הטבעיים הנהדרים.

כן היתה זאקופנה מפורסמת כמקום הבראה לחולי ראות בגלל היערות והאויר הצח. פינת חמד זו נקראת „שווייץ־הקטנה״. מהגבעות זרמו נחלים קטנים וגדולים.. אחד מהם נקרא על שם „מיצקיביץ״. הם עברו דרך העיירות: צ׳ארני—דונאיץ, ביאלי־

זאקופנה — מראה על הגבונט

„עקיבא" קרושצ׳נקו

משמאל, עומדים: איחק שיין, פשוורסקה, לומק זיסמן, אדלה זיסמן, רבקה קורנפלד (זיסמן), רבקה פסטר, שרה זיסמן, ספפה גרינברג (ריגלהאופט), רוזה טראובנר, חנה פורם, שרה ניכטבורגר, אדלה ביטרמן, אסתר רובינשטיין, קויפמן טרוירינג. **יושבות:** רוזה לאנגר, אסתר פסטר, חנה אונטרברגר, ברוניה טראובנר, חנה אונטרברגר, לאה ליבנה (ניכטבורגר), רוז׳ה וונשייק (רובינשטיין), בעל הסירה ובנו)

דונאיץ (על שם הנהרות) בנובי טארג התאחדו ונקראו דונאיץ (שרוחבו מגיע ל־5—10 מטר) חלק מהנהר עבר דרך העיירות: צ׳ורשטיין, שצ׳וניצה, קרושצ׳נקו בתור (אס) כך, שבזמן הפלגה בקיקים (סירות קטנות מעץ) היינו נמצאים פעם מצד צ׳כוסלובקיה ופעם מצד פולין. החלק הארי של הנהר דונאיץ, נכנס ליד העיר קראקוב לנהר עוד יותר גדול והוא ה„ויסלה" העובר דרך הרבה ערים גדולות כולל עיר הבירה ורשה וגדאנסק (עיר נמל) שם הוא נשפך לים הבאלטי.

בזאקופנה גרו כעשרים אלף תושבים, אשר רק כעשרה אחוזים מהם היו יהודים. כולם חיו בתנאים טובים וברמה גבוהה ומתקדמת. וזאת ראשית כל הודות לקשר עם תיירים מכל הארץ ומחוצה לה.

בניגוד לזאקופנה התנהלו החיים היהודיים בנובי־טארג (עיר מחוז) באורח לגמרי שונה. כאן עברו היהודים חויה דתית חרדית בבתי כנסת ובתי מדרש. אמנם הם היו שולחים את ילדיהם בבוקר לבתי ספר פולניים ממשלתיים מתוך חובה, אך אחרי הצהרים למדו הילדים ב„חדר" יהודי מסורתי. למרות, שהיהודים היו בעלי זכויות שוות, היו חיים במסגרת צרה, כדי לא להתבולל בגויים.

משך הזמן קמה תנועה ציונית על כל גווניה, ואנו הנוער התחלנו להפגש בסתר בשדות וביערות. מאוחר יותר התארגנו למסגרת יותר רחבה, ויצאנו להרצאות בין תנוע־תיות או בין מפלגות, והיתה לנו מלחמה די קשה עם ההורים החרדים מחד־גיסא, ועם מפלגות שמאלניות מאידך. לא פחות היינו צריכים ללחום בכל בית ולשכנע את היהודים אליהם באנו מדי חודש בחדשו עם קופסאות של קרן קימת לישראל וקרן היסוד בידינו.

נובי טארג כעיר מחוז הפכה למרכז רוחני, תרבותי וארגוני לכל תנועות הנוער הציוני והבלתי ציוני ומרכז ספורט. היו קבוצות ומועדונים כגון „מכבי", „הפועל" „הכח" וכו'. ותפסו מקומות נכבדים באירועים שונים. רבים מאתנו היו נציגי ספורט ומדריכים וכמו כן מורי דרך בהרים. כל מורה דרך היה רשאי לקחת עמו קבוצה, שעליה היה ממונה ולהעבירה לצד צ'כיה. היו כאלה, שניצלו הרבה פעמים את ההזדמנות, כדי להעביר דרך הטטרים אנשים לקונגרס ציוני, לועידות בינלאומיות של תנועות נוער וצופים.

תנועות נוער ציוניים, מפלגות וצופים מכל קצוי הארץ, היו פונים אלינו כדי שנסייע להם בעונה, שהיתה גם חופשת הלימודים, למצא דירות פרטיות. ניצלו אותנו גם כמדריכים ומורי דרך חינם. רוב מושבות הקיץ והחורף של תנועות נוער ציוני, מפלגות, מחנות צופים נתארגנו בסביבתנו.

היה לנו גם תיאטרון מקומי ללא תשלום במסגרת תנועות נוער כך, שהחיים היהודיים בעיר בלטו ועמדו בסימן התפתחות מתמדת.

בעיות כלליות היו לחלק גדול של היהודים, שרובם היו בעלי מלאכה, סוחרים קטנים ובינוניים. הם לא היו מסוגלים להתפרנס ממכירת סחורותיהם במקום ועל כן ניצלו הזדמנויות, שבכל עיר היה יום אחד בשבוע „יום שוק" אליו הגיעו קונים מכל הסביבה ועל פי רוב מהכפרים לקנות לבוש, נעליים סחורות וכדומה. היהודים נהגו לשכור עגלות עם סוסים ונסעו כל יום לעיירה אחרת. היו קמים השכם בבוקר, וחוזרים בערב מאוחר, כדי לפרנס את משפחתם.

מצד שני היו אצלנו גם יהודים עשירים, בעלי בתי חרושת. בעלי חנויות גדולות, סוחרי יערות ועצים, שחיו כמובן בתנאים טובים יותר.

מפנה לרעה בחיים יהודים השקטים בסביבה, חל כשנה לפני מלחמת העולם השניה, כאשר האנטישמיות גברה מיום ליום והפולנים העמידו משמרות ליד חנויות יהודיות ולא נתנו לנוצרים להכנס פנימה.

בפרוץ מלחמת העולם השניה בשנת 1939 היו אנשי עיירתנו קרבן ראשון של הכיבוש הגרמני בפולין. הגרמנים באו דרך צ'כוסלובקיה באופן פתאומי והיהודים לא הספיקו לברוח.

ראַבקה — הצגה לטובת קרן־קימת לישראל

מימין, עומדים: פרלשטיין, זלינגר, שטאלברגר, פרדק שטילר, מינה ופריידה שיפלדרים, לולה בראַנד, מאַכס צולמן, עדה פלר, סאלה באורגר, סאלה נצר, באַשא פריינדליך, טאולה זיסמן, סידא בק, לאונקה זיסמן, סידה מאמר, זלמה שטיל, יהודה קסטנבאום, —, פייג, נשה פלר, יוסף גאַסנר

יהודה בלדגרין — תל־אביב

אונדזערע שטעטעלעך אין פּאַדהאַלע

די שטעטלעך אין פּאָדהאָלע האָבן פֿאַרמאָגט אין זיך אַ באַגאַזש פֿון רייכטום אויף אַלערליי געביטן. אויך פֿון רעליגיעזן שטאַנדפּונקט איז דאָרט געווען גרויס פֿאַרשטענדעניש פֿאַר די יעניקע, וואָס זענען געווען אויף דער צווייטער זייט באַריערע. עס איז געווען ביי אונדז אַ שיינע שול, אין וועלכער עס פֿלעגן אָפֿט קומען די פּאָרגעשריטענסטע מענטשן. ס׳זענען אויך געווען פֿיל בתי־מדרשים און „שטיבלעך”, ווי ר׳ ישראל דוד הצדיק, טראָץ זיין אָרעמקייט איז אַלץ וואָס מען האָט ביי אים מנדר געווען פֿלעגט ער שטילערהייט שיקן אוועקגעבן פֿאַר נויטבאַדערפֿטיקע. מיר האָבן געהאַט ביי אונדז אַלע גרופּן און פּאַרטייען, פֿון עקסטרעם רעכטס ביז עקסטרעם לינקס. עס איז אויך נישט געווען קיין מחיצה, קיין אונטערשייד אין פּריוואַטן לעבן, רייכע און אָרעמע אינטעליגענץ, אויך מענטשן פֿון פֿרייע פּראָפֿעסיעס ווי דאָקטוירים, אינזשינערן א.אַ.וו. פֿלעגן אויך קומען אויף די געזעלשאַפֿטלעכע פֿאַראַנשטאַלטונגען.

אויך קיין טאַנץ־אָוונטן, וועלכע זענען געווען פֿילפֿאַרביקע האָבן נישט געפֿעלט. דאָס וויכטיקסטע וואָס איך האָב געוואָלט דאָ אונטערשטרייכן איז דאָס וואָס ס׳איז נישט געווען קיין אונטערשיד אין פּריוואַטן לעבן. לעצטנס האָט זיך אַנטוויקלט דאָס ציוניסטישע באַוווסטזיין. אין די קרן קימת לישראל באַלן האָבן אָנטייל גענומען אַלע שיכטן זיי זענען געוואָרן די פּאָפּולערסטע, צוליב זייער אינטימען, וואַרעמען יידישן און קולטורעלן כאַראַקטער. אַלע פּאַרטייען האָבן פֿאַרמאָגט זייערע לאָקאַלן, חברים און סימפּאַטיקער. מיר האָבן פֿאַרמאָגט אייגענע ספּאָרט־קלובן. ציוניסטישע און נישט ציוניסטישע, וועלכע זענען געשטאַנען אויף אַ גאַנץ הויכן ניוואָ. עס זענען געווען יידישע אַמאַטאָרישע דראַמאַטישע קרייזן, וועלכע האָבן זיך געפֿירט מיט גרויס דערפֿאָלג. עס האָבן נישט געפֿעלט קיין וווילטעטיקע אינסטיטוציעס, און נישט ווייניק מענטשן האָבן געגאָסן אויך פֿון מתן בסתר. עס זענען געווען ביי אונדז רייכע יידישע משפּחות: באַנקירער מיט אייגענע באַנקן, וואַלד־סוחרים, פֿאַבריקאַנטן, גרויסע און קליינע געשעפֿטסלייט. נישט אַלע האָבן זיך געקענט דערלויבן פֿאַרמאַכן דאָס געשעפֿט אין מיטאָג שעה׳ן אָדער אין אָוונט, טראָץ דעם וואָס דאָס געזעץ האָט נישט דערלויבט האַלטן אָפֿן דאָס געשעפֿט שפּעטער ווי זיבן אָוונט. זיי האָבן פֿאַרמאָגט הינטערן געשעפֿט אַ צווייטן אַריינגאַנג דורך וועלכן מען האָט געקענט פֿריי אריינגיין צו יעדער צייט. עס זענען געווען בעל־מלאכות, וועלכע האָבן נישט געקענט אַרויסציען די חיונה זייערע פֿון אָרטיקן פֿאַרדינסט, און האָבן

דעריבער געמוזט אויסנוצן די געלעגנהייט וואָס אין יעדער שטאָט איז איינמאָל אַ וואָך פאָרגעקומען אַ מאַרק־טאָג. דאַן פלעגן קומען מענטשן פון די אַרומיקע דערפער פאַרקויפן זייערע פראָדוקטן און קויפן קליידונג און גאַלאַנטעריע. נישט ווייניק קליינהענדלער און בעלי מלאכות האָבן געדונגען ביי די פויערים וועגן מיט פערד (צוויי סוחרים בשותפות), אויפשטיין פאַרטאָג און פאָרן אין די שטעטלעך אויף מאַרקן און דאָס אויך אין די גרעסטע פרעסט און רעגנס, און צוריקקומען אַ היים שפעט ביינאַכט. אָבער פרייטיק אָוונט און שבת פלעגט מען פילן אויף דער יידישער גאַס דעם פולס פון יידישן לעבן.

אין גאַליציע האָבן די יידן גענאָסן פון גלייכבאַרעכטיקונג. זיי האָבן געהאַט אַ פליכט באַזוכן די רעגירונגס פאָלקסשולן און האָבן אויך געהאַט אַ צוגאַנג צו די אוני־ווערסיטעטן, דעריבער זענען יידן אין גאַליציע געשטאַנען אויף אַ הויכן קולטורעלן ניוואָ. פיל רבנים האָבן געלערנט אין די אוניווערסיטעטן טעאָלאָגיע און באַקומען דעם טיטול דאָקטער־ראַבינער. זיי האָבן גענומען אַ לעבעדיקן אָנטייל אין יידישן רעליגיעזן, קולטורעלן און אין פיל מאָל אויך אין פאָליטישן לעבן. ווי עס איז באַקאַנט איז ד״ר יהושע טהאָן פון קראָקע געווען אַ יידישער פאָרשטייער אין סיים. דאָס אַלעס איז געווען ביז 1939, דאַן איז דאָס יידישע לעבן חרוב געוואָרן און אַלץ איז אַוועק מיטן רויך.

ערשט נאָך דער צווייטער וועלט מלחמה, ווען די שארית הפליטה האָט אָנגעהויבן זיך צוריקקערן פון די מחנות און פון די פאַרשידענע לענדער, און קומען קיין ישראל, האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי לעבן. ווען דאָס ערשטע מאָל האָבן זיך אונדזערע לאַנדס־לייט צוזאַמענגעטראָפן, איז אַנטשטאַנען אַ פאַרבאַנד פון גאַנץ פאָדהאָלע. אויף דער אזכרה נאָך די קדושים, וואָס איז פאָרגעקומען אין תל־אביב, האָבן זיך באַטייליקט לאַנדסלייט פון אַלע טיילן פון ישראל. צום שלוס פון דער אזכרה איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט וועלכער האָט געשטעלט פאַר זיך אַלס אַ ציל זיך פאַרבינדן מיט אַלע לאַנדסלייט אונדזערע. מען האָט אויך באַשלאָסן שאַפן אין „יער־הקדושים״ אַ וואַלד אויפן נאָמען פון אונדזערע שטעט און שטעטלעך. אין „מרתף השואה״ איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ מאַרמאָרשטיין אויפן נאָמען פון אונדזערע פאַרשניטענע קהילות.

אננה פולק־פאס — חיפה

היתה עיירה זאקופנה...

העיירה זאקופנה שכנה בתוך סביבה הררית מרהיבת עין ביופיה. היא שימשה משך שנים רבות כאבן שואבת לתיירים מפולין ומחוצה לה. אנשים מכל קצוי המדינה באו הנה למצוא מרגוע ונופש והחולים שבהם, בעיקר חולי ריאות, גם לשם טיפול רפואי. בחדשים מסוימים קשה היה להשיג חדר פנוי בעיירתנו. הכל היה תפוס. במקום נפתחו זה אחר זה בתי הבראה והחלמה מכל הסוגים. אף האנטישמיות החלה להתפשט וזוכרת אני, שעל ביתו של ד״ר חאלובינסקי, שהגיע למקום מוורשה עוד בשנת 1900 התנוססה הכתובת: „ליהודים הכניסה אסורה״. בפנת הרחובות זאמויסקי—חאלובינסקי עמדה מצבת הזכרון לחאלובינסקי כשההררי המקומי, סאבולה, שהיה ידוע מנגינתו על כנור בן שתי הנימים, יושב למרגלותיו ומחזיק כנור בידו. סאבולה היה בא לעתים מזומנות לבית עיבוד הפרוות ולחנות הורי ועוקב בענין אחרי עבודתם. בתקופה האמורה החלו להת־פתח החיים היהודיים בעיירה. הוותיקים הביאו למקום יהודים ממקומות אחרים בפולין. הללו, במידת היכולת הכספית שלהם, פתחו חנויות ובתי החלמה. למקום באים גם אישים שונים, שמשטרה חיפשה אחריהם. לנין היה בין אלה והתגורר משך זמן מה בכפר פוראנין שבקרבת זאַקופנה. גם קארל ראדק מצ׳אַרני־דונאַיץ היה כאן דמות ידועה. הבית ההררי הקטן בו התגורר לנין משמש עתה כמוזיאון הנושא את שמו.

התארגנות הקהילה

במקום התארגנה קהילה יהודית. תחילה היא היתה קטנה ועניה. בית הכנסת שכן לא רחוק מבית הקברות הנוצרי, כשנחל צר מעלה ריח צחנה היה מפריד ביניהם. עם התפתחות הקהלה נתקבלה הצעת אינג׳ ריגלהאופט להקים בנין חדש לצרכי בית הכנסת, באשר בית הכנסת הישן צר היה מלהכיל את רוב הבאים. זוכרת אני יפה בית כנסת זה. היה זה בנין ארוך בנוי מעץ, מחולק לשנים, האחד — לגברים והשני — לנשים. „עזרת הנשים״ אף שימשה כ„חדר״ לילדים וכן שכן בו בית הספר ה„גרמני״ בניהולו של המורה היינריך פראווירט, שבא לפולין מסלובקיה. היה זה אדם משכיל ופדגוג מצוין.

בשנות העשרים באה לזאקופנה קבוצת חברי „מכבי״ מוורשה עם זליג רוסצקי בראש, אשר שימש אז כיושב ראש הסתדרות ה„מכבי״ בפולין. יחד עם קבוצה זו סיירתי באיזור ההרים הגבוהים שבסביבה. ביתנו היה מכונה בפיהם „האגודה היהודית הטאטרנית״.

אבי המנוח השתדל להחדיר בנו את ערכי המסורת היהודית, ככל אשר היה לאל

הרבי ותלמידי „חדר" בזאקופנה בשנות השלושים

קן „עקיבא" בזאקופנה

ידו. זוכרת אני, שבפורים הייתי שומעת את קריאת ה„מגילה" מפי בק טלרמן משכונת קשפטובק. אבי היה שולח עגלה מיוחדת על מנת להביאו אלינו. היתה לו חוילה בה היה משכיר חדרים לאורחים ותיירים. אחד מדייריו היה המשורר הפולני יאן קאַספרוביץ, אשר שלט בשפה העברית ואף ניהל אתו שיחות בשפה זו.

תעלולים אנטישמיים

האנטישמיות היתה מורגשת מדי פעם יותר ויותר. בראש המחנה ה„אנדקי" בעיירה עמד וואצלאוו קז׳פטובסקי. אנטישמי זה היה משתמש בכל מיני תחבולות על מנת לפגוע ביהודים. בין השאר הוא הלשין בפני השלטונות על בעלי המנוח בטענו: ש„ד"ר פאַס נידון על מעשים פליליים". לאמיתו של דבר השתתף בעלי, שהיה בשעתו קצין בצבא הפולני, בהגנה על האוכלוסיה היהודית בקראקוב עת שזו היתה מותקפת לעתים תכופות ע"י ה„האלרצ׳יקים" בשנים 1920—1919 ועל כך נאסר והובא לדין. הודות לצירי ה„סיים" היהודיים ובראש ובראשונה הודות לרב ד"ר יהושע טהון הוא יצא זכאי ושוחרר.

אותו קז׳פטובסקי, שראה עצמו כעין מלך ה„גורלן פאַלק" (עם ההרריים) אף סייע בתקופת השואה בידי הגרמנים לגלות את מקום המצאם של יהודים שכאלה, שלמעשה לא היה להם קשר עם יהודים ויהדות. ידוע היה שמו של מר אופנהיים, אשר שימש כמנהל „חברת ההצלה הטאטרנית" והצטיין בהצלת אנשים, שהיו בהרים. הוא נרצח וכן הנשים פנסקוב ומילר. הדבר היה בסוף המלחמה.

הקמת והתפתחות תנועות הנשים הציוניות וויצ"ו בפולין סייעו רבות להחזרת התודעה הלאומית גם בין נשי זאקופנה וסביבתה. עסקניות מקראקוב היו באות אלינו לעתים קרובות. העמדנו לרשות „וויצ"ו שני חדרים בביתנו לצרכי גן ילדים. הגננת הראשונה אצלנו היתה ריסיה אמשטרדם — אמסטר החיה כיום בישראל.

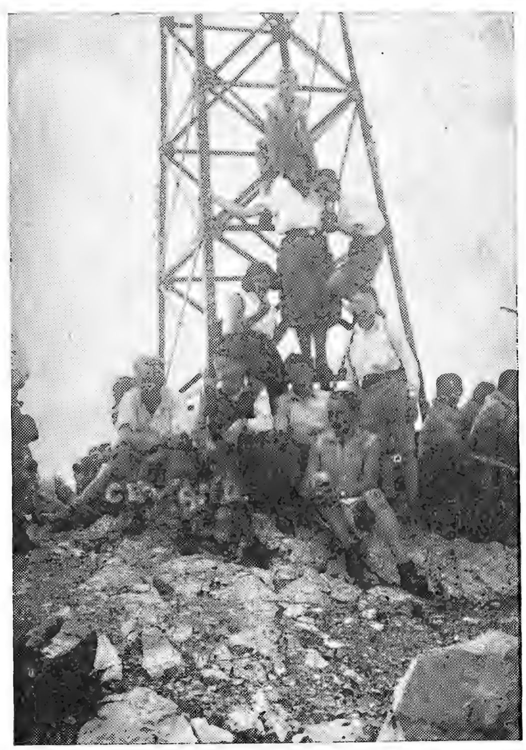
בשנת 1934 נערכה בעיירתנו „מכביית־חורף הזכורה עדיין יפה לרבות מאתנו. הרשות לכך ניתנה ע"י המייגער בובקובסקי גיסו של נשיא פולין לשעבר, סטאניסלאוו וויצ׳כובסקי. קבוצת הסקי המקומית זכתה משך השנים בהישגים רבים וכמה ספורטאים יהודים היו בין הבולטים ביותר בענף ספורטיבי זה.

כמעט על סף המלחמה קרה אסון לקבוצת מטיילים מהסתדרות הנוער הציוני „עקיבא". בעת סיורה בהרים פרצה סערה איומה והמשתתפים הועפו לעברים שונים ואף אל מעבר לצד הצ׳כי של הגבול. היו ביניהם אסונות בנפש והקהלה המקומית בזאקופנה טיפלה רבות בכל הכרוך במעשי ההצלה.

את זכר זאקופנה היהודית, שהיתה ואיננה עוד, אשא בלבי עד יומי האחרון.

זאַקופנה, פברואר 1939, כנס־ספורט בינלאומי, התחרות בסקי

טיול בהרי טאַטרי,
„עקיבא" זאַקופנה

מוניק פישבוך — קרית ים

תרומת זקופנה היהודית

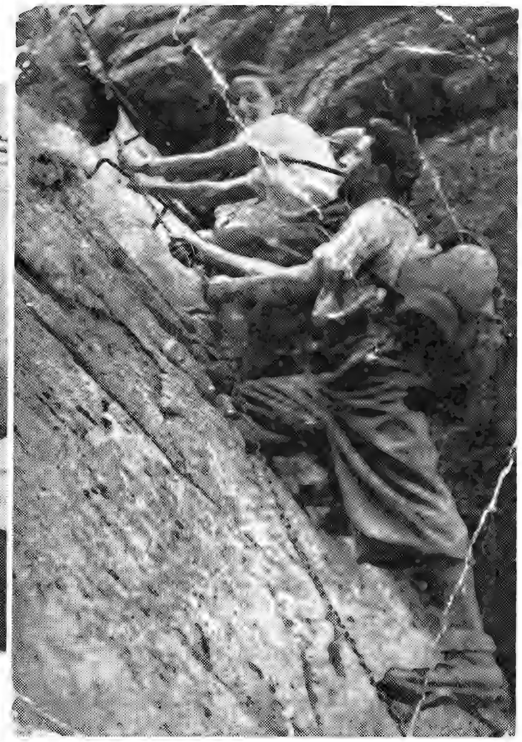
בשנים 22—1920, וכמובן עוד משך הרבה שנים לפני כן, היתה זקופנה כעין כפר גדול, שתושביה היו ברובם המכריע ה„הררים" (או כפי שהיו מכונים בפולנית „גוראלה"). היתה שם גם אוכלוסיה יהודית קטנה מבין ילידי המקום וביניהם גם אנכי, שנולדתי וגדלתי בזקופנה.

החיים בתקופה זו היו מרוכזים סביב בית הכנסת היחיד שבמקום. היו אלה חיים ללא זעזועים מיוחדים ולעשרות האחדות של המשפחות היהודיות לא היתה במיוחד על מה להתלונן. הנוצרים ראו בנו אנשים „מקומיים" בעלי מנהגים במקצת אחרים משלהם.

בתקופה שנמשכה משנת 1922 ועד 1933, חל שינוי ניכר במצב. זקופנה קנתה אז שם לעצמה כמקום נופש ומרכז לתיירות וספורט ממדרגה ראשונה. היתה זאת „תקופת הזהב" בהתפתחותה של העיירה, בתקופה זו אף התארגנה כאן קהלה יהודית ראויה לשמה. בנוער החלו זרמים רעיוניים שונים שמאלניים וימניים לתת את אותותיהם. רובו המכריע של הנוער נהר לארגונים הציוניים. לא היה בית יהודי, שבו לא היתה תלויה קופסא של הקהק"ל. יהודי זקופנה תרמו בעין נדיבה לכל מיני מפעלים וקרנות. אז הוקמה גם קופת גמ"ח, שמנהלה והרוח החיה בה היה פ. גולדשטיין בעזרתם של ה"ה זינגר וקוליסקי. קופה זו חילקה הלוואות לכל אלה, שנזקקו לכך. מופעים ציבוריים נערכו לעתים מזומנות באולם הגדול „מורסקייה אוקו" („עין הים") ובין המבקרים אצלנו היה העסקן הנודע וציר ה„סיים" הפולני ד"ר יצחק שווארצבארד ז"ל.

רבות תרמו לפיתוח העיירה הנופשים והתיירים היהודיים, שבאו אליה בהמוניהם מכל קצוי פולין, הן בחורף והן בקיץ. העיירה הפכה אז ממש לגן־עדן לספורט החורף. אף הספורטאים היהודים המקומיים התארגנו ולקחו חלק פעיל באירועים הספורטיביים השונים. היהודים הצטיינו בענף הסקי וקשה לי שלא להיזכר בביקורה אצלנו של קבוצת הסקי מ„מכבי" קראקוב. הספורטאים היהודים התחרו כשווים עם שווים עם הספורטאים הפולנים ואף עם קבוצות חוץ־לארץ ולא פעם זכו באותות הצטיינות ובמ־דליות על הישגיהם המצוינים. לשיאה הגיעה הגאוה היהודית עת שבחורף 1933 נערכה אצלנו „מכבית" החורף. עשרות אלפים יהודים מפולין ומארצות חוץ באו אז אלינו לרגל אירוע ספורטיבי וחברתי זה. תנועת הנוער הציוניות אף ערכו אצלנו „מושבות קיץ".

בתקופה שלאחר שנת 1933 נראו עננים בשמי זקופנה. בהשפעת גרמניה הנאצית גברה אצלנו האנטישמיות. עשינו כמיטב יכולתנו, כדי להאבק בתופעות עגומות אלו;

טיול ל„עין הים" יהודה בלדגרין ולאה הוברמן

דולק שטאַטר

מושבת קיץ של „השומר הצעיר", בכפר קוקושקוב

אך הדבר נתקל בקשיים מרובים, מאחר שהאוכלוסיה הפולנית — לבה היה פתוח מאז ומתמיד להלכי רוח אנטישמיים. זוכר אני שבת אחת, עת שהגיעו עלוני־הסתה אנטי־שמיים לזקופנה 'אנו מיהרנו לתחנת הרכבת וקנינו את כל הטופסים לבל יופצו בין התושבים הנוצרים. יזכר בהזדמנות זו שמו של ראש עירית זקופנה, ד"ר סלטר, שעמד בתוקף לימין היהודים והגן בנאמנות על זכויותיהם.

זוכר אני עד היום את דמותו האצילה, של סבי מנדל בק ז"ל, שהיה ידוע יפה בין יהודי עיירתנו. לכל סוכן מסחרי, שבא ממרחקים היתה ידועה כתבתו הפרטית. ידוע ידעו האנשים, כי בבית סבא אפשר להתפלל שחרית, להתכבד בארוחה כשרה וליהנות מאוירה יהודית במלוא מובנו של מושג זה. כמו כן מעלה אני כאן בדחילו ורחימו את זכרו המבורך של רבה של עיירתנו...

בחודש נובמבר 1939 הייתי בזקופנה בפעם האחרונה בחיי. אז כבר שלטו בה הגרמנים. דרך השמשות הקפואות הסתכלתי החוצה וראיתי כיצד צעירים יהודיים מובלים לעבודה. ביניהם היו רבים מבין חברי וידידי האישיים. לא ידעתי אז, שלא אראה אותם עוד.

נזכר אני, בהזדמנות זו בשירו של המשורר היהודי־הפולני הנודע יוליאן טובים „אני יהודי פולין", טובים היה בא לעתים לזקופנה לצרכי ריפוי. אכן, יהודי עיירתנו תרמו אף הם תרומה צנועה לקידומה התרבותי של יהדות פולין ואף כיום, בהיותי תושב מדינת ישראל, לא אשכח את עיירתי ואת תושביה — היהודים היקרים.

זכרה ישאר חרות על לוח לבי לעד!

משה גמינדר — קרית־ביאליסטוק

פעילותו של הנוער היהודי בזאקופנה

יהודי זאקופנה היו אנשים מיוחדים במינם, מבחינת רמת האינטליגנציה שלהם, אופיים המיוחד, עזרתם ההדדית, רמת חייהם והמוסדות השונים, שהוקמו על ידם משך השנים. זאקופנה נודעה כעיר נופש אירופית ושמה נפוץ בעולם כולו. אנשים היו באים אליה מרחבי העולם לנופש והבראה. האקלים בה היה טוב במיוחד להבראה ובשל כך היה ענף המלונאות מכניס ביותר מבחינה כלכלית, דבר שהעלה את רמת החיים הכללית והביא אותה לדרגה גבוהה. אנשי העיר יכלו להפגש עם אנשים זרים בני ארצות שונות וזה השפיע, כמובן, על הרמה האינטלקטואלית של התושבים, שהלכה וגדלה. השקפת עולמם הפכה להיות נרחבת וכללית.

בד בבד היו החיים אצלנו פשוטים למדי. חיים אשר חיסנו אותנו מבחינות רבות.

הוסיפו לכך רבות חיי התרבות המאורגנים, הספריות הציבוריות, תנועות נוער, המפלגות וארגוני ספורט.

מפעלי תרבות שונים ומגוונים אלה, השפיעו לטובה על הנוער, שהתחנך וגדל בעיר. נוער זה, היה פעיל מבחינה ארגונית וספורטיבית, וזה העניק לו הרגשת השתייכות ואחריות קבוצתית.

קשה לפרט את כל המוסדות, שפעלו בעיר. אתעכב כאן רק על כמה מהם בהם אף אני פעלתי. היה אצלנו בית ספר לשעות הבוקר ו„חדר אחר הצהרים, כמו כן היו בתי ספר תיכון מקצועי, מסחרי ועיוני. רמת הלימודים היתה גבוהה למדי. הנוער התחנך ברוח ציונית כששאיפה הראשית היתה להגיע לארץ ישראל ואכן חלק מן האנשים שנותר בחיים המשיך לפעול ברוח זו בפולין.

דפים שלמים יכולתי למלא בבואי לסקור את פעולותיה של אגודת הספורט „מכבי". קבוצה זו היתה פעילה ביותר והישגיה היו נכבדים בכל ענפי הספורט. ערכו תחרויות בענפים השונים, כגון באתלטיקה קלה, פינג־פונג, כדור־רגל ושחמט. במיוחד היתה פעילה קבוצת הסקי (גלישה על קרח ובשלגים). ב„מכבית" החורף משנת 1933, השיגה הנבחרת הישגים נכבדים והגיעה למקומות ראשונים בענפי ספורט אלה. הפעילות בקבוצת הספורט היתה אקטיבית. מבוגרים וצעירים הקדישו חלק נכבד מזמנם לפעילות

הנריק
מיקנברון —
אלוף פולין
בסקי

ספורטיבית וארגונית. הספורטאים הבולטים היו אז מנגל, וורטנהפט, הורוביץ, ובמיוחד האחים שטיל. במשפחת שטיל היו ארבעה בנים ובת. אחד הבנים (הבינוני) היה ספורטאי מעולה, הוא נסע ארצה להשתתף ב„מכביה" ונשאר. כאן אי־אפשר לי לשכוח את דמותו של מיקנברון, שנבחר להיות פעמים אחדות אלוף פולין בסקי, דבר שהנחיל לנו אז כבוד רב. מיקנברון יצא מפולין לצרפת ושם טבע בנהר עוד בהיותו צעיר לימים.

יוסף גלר (גיל) — קיבוץ רמות מנשה

העיירה ראבקה זדרוי

ראבקה זדרוי היתה עיירת קייט בפודהלה, שבפולין, כפופה לעיר המחוזית נובי טארג. בחלק התחתי הישן של העיירה היו קיימים: כנסיה, בית ספר, שוק גדול, אשר פעם בשבוע נערך בו „יריד" וחקלאים מכל כפרי הסביבה באו למכור בו את תוצרתם ולקנות צרכי ביגוד, הנעלה ואף מצרכי מזון שונים. בחלק זה של העיירה התרכז רוב המשפחות היהודיות, הללו גרו בכמה רחובות, שכללו גם מרכז דתי כגון: בית כנסת, בית רב ומאפית מצות. בסך הכל חיו בראבקה כ־350 משפחות יהודיות, שפרנסתן העיקרית היתה על מלאכה (חייטים, סנדלרים, פחחים וכו׳) ומסחר זעיר. היו להם חנויות למכירת מצרכי מזון, הלבשה והנעלה.

החלק השני, כלומר החלק החדש של העיירה, היה מורכב מחוילות ופנסיונים, אשר רובם הושכרו ע"י יהודים לתקופת הקייט וקלטו בתוכם מבריאים ונופשים מהערים הגדולות. היה שם בוסתן גדול עם מקימות בידור, מתקנים מיוחדים לשתיית מים מינרלים. ראבקה היתה עשירה בקידוחי מים מינרלים מלוחים לרחיצה וכן היו בה מרחצאות לריפוי. בחלק זה של העיירה ניהלו יהודים חנויות מפוארות לשרות כל הנופשים והמבריאים.

בעיירה היה קיים בית ספר עממי אחד בו למדו יחד ילדים מכל הדתות. רק שעורי דת היו בנפרד, את שעורי הדת היהודית ניהל רב מעיר הסמוכה, בעיקר בשפה הפולנית. היו בעיירה גם שני בתי ספר תיכוניים. שאחד מהם זה שבעיר תחתית כלל פנימיה לנערים בלבד ובו למדו תלמידים ממקומות שונים בפולין, אשר שילבו לימודים עם הבראה. בית ספר שני, זה שנועד לבנות, היה בחלק העליון (תרסקה). בשני בתי הספר לא היתה דריסת רגל ליהודים ורק בודדים זכו ללמוד בהם. שאר התלמידים היהודיים היו נאלצים לנסוע מדי יום ביומו, ליורדנוב הסמוכה.

הקהלה היהודית של ראבקה היתה קשורה עם קהלת יורדנוב ורק בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השניה הוקמה אצלנו קהלה נפרדת, שבראשה עמד יוסף פרוינדליך,

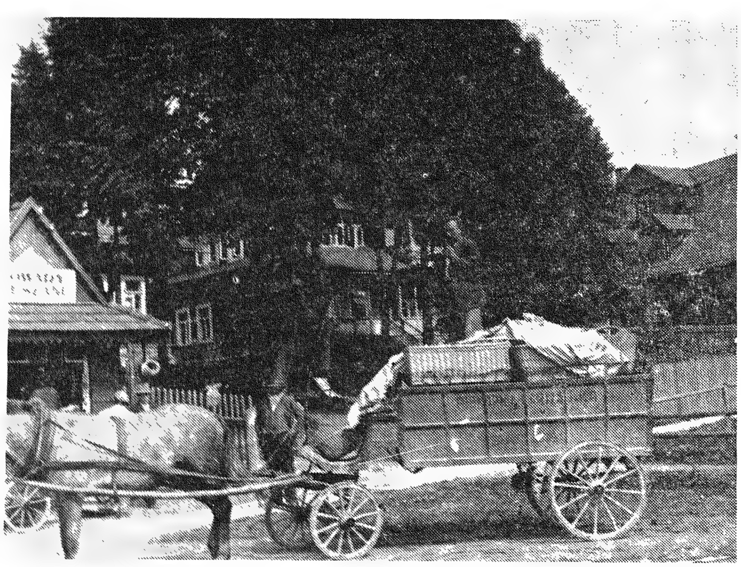
ראַבקה — מראה כללי

בית"ר בראַבקה

עומדים משמאל: הרמן גריס, לולה זיסמן, בלאנקה פירסט, מאַכס צולמן, לונקה זיסמן, **משמאל שורה ב':** קורנפלד, הרמן נצר, זיגמונט הולנדר, מוניק גריס. **משמאל שורה ג':** טונקה זיסמן, סלה נצר, סלה ברגר. **שוכבים:** טולק גריס, אידק ברגר

אחד מעשירי המקום. באותה תקופה הוקם מרכז למוסדות יהודיים המקומיים; בית־רב, בית־מרחץ, בית מחסה לעניים ולזקנים גלמודים. יהודים היו מזמינים את העניים והזקנים לקבלת שבת וחג ותרמו תרומות להחזרתם. בית הכנסת שימש מרכז לפעילות דתית (תפילה — לימוד תורה) ולמפגש של יהודים בעיקר בימי חג ומועד. היתה בעיירה גם פעולה ציונית. פעלו אצלנו שתי תנועות נוער ציוניות: עקיבא ובית״ר. הפעילות היתה רבה והודות לה הגשימו כמה מצעירי המקום את החזון הציוני ועלו לארץ ישראל. בעיירתנו אף הוקמו מבנים נאים ומרווחים בהם ערכו מחנות קיץ צעירים מתנועות שונות, שבאו אלינו מהערים הגדולות. במסגרת זו נערכו פעולות תנועות שונות, משחקים וכו׳. במקום אף היתה ברכת שחיה גדולה. ברור הדבר שהאויר הצח ומקום הקיט עזרו להצלחת המפעל. בשנה האחרונה שלפני פרוץ המלחמה עזבו מספר משפחות יהודיות את ראבקה ועברו לגור בערים הגדולות. לעומת זאת הגיעו אלינו משפחות יהודיות מאזורים שבהם הגיעה האנטישמיות לשיאה. בלב היהודים גבר הפחד בפני הבאות.

מאפיית
שטילר
בראַבקה

מרדכי שיין — בני־ציון

קהילת לונצקו

ברצוני להעלות כאן זכר עשרות משפחות יהודיות בעיירה לונצקו, שהאופי היהודי הלאומי, יצר מכולן משפחה גדולה אחת. לדאבוני הכל נפסק, עם הכיבוש הגרמני. מכל המשפחות הגדולות והיקרות נשארו רק זכרונות.

לונצקו היתה עיירה קטנה במערב גאליציה בפולין; בדרך המובילה מנובי סונץ לנובי־טארג—זאקופנה על גדות הנהר „דונאייץ", אשר זרם בהרי פיאֶניני (Pienini) — זה הפארק הלאומי של פולין. לונצקו היא עיירה פולנית טיפוסית, שבה גרו כמה עשרות משפחות יהודיות. בתיהן השתרעו משני צדי ערוץ המים. רוב הבתים של היהודים היו בככר המרכזית של העיירה. היהודים גם היו בעלי החנויות, שסיפקו את כל צרכי האוכ־לוסיה היהודית והנוצרית, שהיתה גדולה ממנה בהרבה.

הדאגות העיקריות במשפחה היהודית היו הפרנסה וחינוכו של הדור הצעיר. כל ילד ביקר בבית ספר עממי, ובאם מצב משפחתו איפשר לו, המשיך בלימודים, כדי להשיג תואר. המאמץ לקיום המשפחה, היה כרוך לא פעם במאמץ משך 24 שעות ביממה. המשפחה דאגה להקנות לילד חינוך מסורתי, החינוך ב„חדר" התחיל השכם בבוקר.רק בשעה 7.30 השתחרר הילד, כדי להגיע לבית הספר הכללי, שבו נמשכו הלימודים עד שעה שתים. אחרי ארוחת הצהרים נחפז בחזרה ל„חדר" ושם עשה עד שעות הערב. אנשי העיירה, היו ברובם אנשי תרבות, והדבר מצא ביטויו גם בחיים התרבותיים־חברתיים של העיירה. בבתי הכנסת היו מתפללים כל ימות השבוע. הספריה היתה עשירה בהרבה ספרים טובים, ומשכה אליה את הנוער. תקציב הספריה התאזן מהכנסות החוג הדרמתי של נוער המתבגר. המבוגרים בעיירה, דאגו לקיים חברה ל„ביקור חולים", להכנסת כלה, להגשת סעד לעניים וכו'.

היו בינינו יהודים אדוקים ומתקדמים. ליהודים שנמשכו לחצרות האדמו"רים ואף יהודים פורקי עול. לרוב האוכלוסיה היה יחס חיובי ליהדות. היה נוער מאורגן בהסתדרויות ציוניות שונות, שהיה מוכן לעלות לארץ ישראל. רוב הנוער בלונצקו השתייך לתנועת „עקיבא". אך היו גם כאלה שהשתייכו לתנועות אחרות. רק בודדים מבין הנוער הזה זכה לעלות לארץ ישראל וחבל.

משה אהרן זיסקינד — גבעתיים

עיירתי קרושצ׳נקו

קרושצ׳נקו הנה עיירה קטנה ונידחת השוכנת במחוז פודהלה, אשר בקצה הדרום־מערבי של פולין, כמעט ליד הגבול הצ׳כי. קהילה יהודית קטנה זו, שהתפתחה בעיירה במאות השנים האחרונות נחרבה כליל בתקופת השואה ע״י הצורר הנאצי ושותפיו.

במבטנו לאחור ומתוך התבוננות בעיירה הגלותית קרושצ׳נקו עולים בנו הרהורים נוגים ומעורבים על צורת החיים של היהודים שם. חוסר הברירה והשלמה עם המציאות המרה של שקיעה בגלות התהומית, ומאידך האמונה העמוקה בבוא הגואל ותקומת העם קבעו למעשה את אורח חייהם של בני עמנו בעיירות אלו.

בראש וראשונה השתדלו היהודים לכלכל מעשיהם בצנעה ובשקט, כדי שלא לעורר חלילה את רוגזם של העמים, שבקרבם חיו. חוקי המדינה, הן של אוסטריה־הונגריה והן של פולין, הקנו אמנם ליהודים שוויון זכויות, אך נדרשו מהם סובלנות והתאפקות בהתנהגות ובאורחות חייהם. תמיד היינו בעיני הפולנים אזרחים מסוג ב׳. כילדים בבית הספר או כנערים בחברה ידענו יפה, שתמיד עלינו להבליג ולוותר, גם כשהיינו בטוחים בצדקתנו.

יפה מאוד היתה עיירת הולדתי קרושצ׳נקו. מסביב היתה מוקפת פסגות הרים, שרכסיהם נראו כעין קו עגול המתמשך במעגל סגור ובלתי נפסק מכל עבריו. נדמה היה, שאין מוצא רגיל מעיירה זו, אלא אם בדילוגים מעל לרכסים. אכן דרך המלך בכיוון מערב הובילה והתמשכה בעליה מתמדת של קילומטרים רבים במעלה ההר, כמעט עד לרכסיו הרמים ולאחר מכן בירידה תלולה לעבר צ׳ורשטין ונובי־טארג. היציאה השניה מהעיירה בכיוון צפוני־מזרחי היתה נוחה יותר. דרך זו נסללה לאורך חופו (ובמקביל לו) של הנהר דונאיץ, שפרץ לו נתיבים בין רכסי ההרים המפותלים שבאזור. הרכבת לא הגיעה לעיירה והקשר התחבורתי התנהל על כן במכוניות ואוטובוסים. באלה היו מגיעים ויוצאים אלפי הנופשים והמטיילים בחדשי חופשת הקיץ, וספורטאים רבים — בחדשי החורף. בעונת הקיץ בלט הירק של השדות והיערות מסביב, ובחדשי החורף היתה כל הסביבה מכוסה שלגים. האויר היה צח ונקי והנופשים היו באים לטהר את ריאותיהם מהפיח העירוני, שהצטבר אצלם במשך כל השנה.

כאלפיים נפש בסך הכל מנתה העיירה והכפרים הסמוכים, שהשתייכו למועצתה. ביניהם התגורר קומץ של כארבעים וכמה משפחות יהודיות, עד לפני מלחמת העולם השניה. המשפחות היהודיות היו בגודל בינוני, עם 3—4 ילדים בממוצע. ליהודים אלה

לא היו אספירציות גדולות מדי. כל מבוקשם היה להתפרנס ביושר ובכבוד, ולקיים חיים משפחתיים וחברתיים שלווים. רובם מצאו מחייתם במסחר זעיר או בינוני, ולאחדים היו גם חלקות שדה עם משק מצומצם, שהוסיף במעט לצרכי המשפחה בלבד. אחדים הצליחו יותר בעסקיהם והגיעו למעמד של אמידים ואפילו עשירים לפי קנה המדה של עיירה כקרושצ׳נקו. מבעלי מקצועות החפשיים היו במקום שלושה עורכי דין יהודים ורופא ד״ר שלמה ריגלהאופט.

מוסדות אזוריים

בהיותה עיירה מרכזית לאזור של עיירות וכפרים שבסביבה היו בעיירתנו בית־המשפט ומוסדות מרכזיים אחרים לאזור ומבחינה יהודית: הרבנות, בית הקברות, רישום התושבים היהודיים הגישו שרותיהם לאזור כולו. הקהילה היהודית ניהלה את חייה בצמצום, אך בכבוד, ובלבד שלא להזדקק לאחרים. לנצרכים, שלפעמים לא הסתדרו עם פרנסתם מסיבות כל שהן, נמצאה גם התמיכה במסגרת הקהילה וזאת בסתר ובצנעה, כדי שכבודם לא ייפגע חלילה. אדרבא היו מגיעים אלינו „אורחים״ מבני־עמנו, מעיירות שונות, כדי לקבץ נדבות ולסעוד לבם בפת לחם. לאלה נמצאו תמיד סידורי לינה או הארחה נאותים לסעודות בשבתות או בימי חול רגילים. החלוקה לבתים נעשתה בדרך

קרושצ׳נקו — משרדי העיריה, הדואר וקטע מבנין בית־המשפט

כלל לאחר שעות התפילה בבית הכנסת. ליד בית הכנסת בעיירה היתה חצר גדולה, לשם היו מגיעות העגלות עם אנשיהן. לרוב היו מסתדרים ללינה בין כתלי בית־הכנסת, בעזרת־הנשים או בפרוזדור הכניסה, שהיה מספיק גדול ומרווח להתקנת מצעי לינה לבאים. לא מעט עבודה וטיפול להחזרת הסדר והנקיון, היה לשמש בית הכנסת, לאחר שהללו עזבו את המקום.

ר׳ אפרים הלפרין היה האיש. הוא היה גם המלמד של התינוקות דבית רבן שבעיירה ועסק בכל פעילויות הקהילה שלהם נדרש. זה היה מקור פרנסתו. הוא התגורר עם משפחתו בחדרים שליד בית הכנסת והיה פטור מתשלום שכר דירה. איש נחמד היה ר׳ אפרים וכולם חיבבוהו. הוא ידע להסתדר עם כל בעלי־הבתים שבעיירה ללא יוצא מהכלל. הילדים, שהיו באים ללמוד אצלו או אחרים שנפשם חשקה בגרעינים או דברי לעיסה דומים, יכלו לקנותם אצל אשתו איטה. היא היתה הספק הראשי של מצרכים אלה בעיירה. רווחים גדולים לא היו להם מעסק זה. בחדרים נוספים ליד בית הכנסת היתה מתגוררת גם אשה אלמנה, גב׳ פסטר מבית אנגלנדר עם ארבעה ילדיה. היא היתה מתפרנסת בדוחק ממסחר זעיר מאד ורק לאחר שהבנים גדלו הם התחילו לעבוד ולהרויח למחייתם.

בית הכנסת שבעיירה

בית הכנסת הזה נבנה בסוף המאה הקודמת על אותו המגרש ובמקום ביהכ״נ, שהיה לפניו דל, רעוע וישן. בית הכנסת נבנה על יסודות מוצקים וחזקים. הוא היה בנוי מקירות אבן עבים, שהיו מסוגלים לשאת מבנה גדול ועצום. עובי הקירות היה בחלקם התחתון כ־120 ס״מ והחל מגובה החלונות קטנה מידת עוביים בהדרגה. המבנה היה יחסית גדול והכיל שני אולמות גדולים לתפילה, עזרת־הגברים ועזרת־הנשים. הקיר המפריד בין שני האולמות היה יחסית דק, עם דלת מעבר באמצע וחלונות גבוהים לכל אורך הקיר. כל זאת, כדי שהתפילה תישמע בקול ברור, גם באולם השני. כל הקירות היו מטויחים ומסוידים מבפנים ומבחוץ. החדרים הנוספים שליד בית הכנסת כולל הפרוזדור היו בנויים מעץ עם ציפוי קרשים מבחוץ.

בבית הכנסת היו נערכות בכל יום התפילות: שחרית, מנחה ומעריב. מקום אחר לתפילה בציבור לא היה בעיירה, בית הכנסת שימש לא רק לעריכת התפילות. דלתותיו היו פתוחות בכל שעות היממה. בדרך כלל לא היו עוזבים את שעריו מיד אחרי התפילה. לרוב היו היהודים נשארים לשיחה בנושאים שונים בעניני דיומא. סיפורי היהודים היו מגוונים ומרתקים, ובעוד אלה משוחחים ועוזבים בהדרגה את בית התפילה היו אחדים נשארים ללמוד דף גמרא. בעיקר בערבים הארוכים שבתקופת החורף אפשר היה למצוא בבית הכנסת מספר אנשים יושבים ולומדים תורה עד שעה מאוחרת. אחדים היו משכימים בשעות הבוקר כדי ללמוד תורה עוד לפני תפילת שחרית. הללו היו מתרכזים בקבוצות של שניים שלושה בחורים או בעלי בתים בודדים כל אחד לפי ענינו והתעמקותו.

אחד מזקני העיירה ומבאיו הקבועים והמתמידים של בית הכנסת היה ר׳ משה אנגלנדר. הוא היה תלמיד חכם, חסיד ואדוק במצוות הבורא והיה עושה שעות רבות בימְמה בבית המדרש בתפילה ובלימוד תורה לשמה. חיבר ספר בשם „אור משה״ — פירושים והבהרות לספרי הקודש ועוד היתה ידו נטויה. הוא היה חסיד נלהב של הרבי מבובוב, אחד הרביים המפורסמים, שבאותה התקופה בפולין. ר׳ משה היה מרבה בתפי־לותיו, עובר לפני התיבה בימי חול ובמיוחד — בימים הנוראים. היה חי בדוחק ומתפרנס בקושי מתפקידים ציבוריים שונים, כגון ניהול פנקסי רישום התושבים ופעילויות אחרות, שהציבור היהודי בעיירה ובאזור נזדקק להם. היה בקיא בתורה, בהלכה, בספרי הזוהר וקבלה; מדקדק במצוות וכל מעשיו היו מכוונים לשם שמים.

זקני העיירה אחרים, שהיו מבאיו הקבועים של בית הכנסת ומבלים שעות רבות בין כתליו היו ר׳ מנקה מנגל, ר׳ ברוך קליינמן, ר׳ שלום ביטרמן, ר׳ חיים ביטרמן, ר׳ יחיאל ציגלר, ר׳ חיים אונטרברגר, ר׳ יואל בוקסבוים, ר׳ אלכסנדר זיסמן, ר׳ גודל זיסמן, ר׳ צבי שטמברגר ואחרים. כל אחד מהם לפי דרכו ואפשרויותיו היה משתתף או מאזין לשעורים, שהתנהלו בבית הכנסת. גם יהודים אחרים, שבדרך כלל היו עסוקים בעבודתם, והיו מקדישים הרבה שעות מזמנם ללימוד ותפילה, מדי יום ביומו.

ר׳ אברהם יהושע שיין היה אחד העשירים של העיירה, נדבן ובעל לב יהודי וחם. הוא היה תומך במוסדות צדקה ובנזקקים. ר ׳אברהם יהושע היה תלמיד חכם וחינך את בניו אפרים־פישל, יהודה, יחיאל איכל ויוסף בדרכי התורה והעבודה. יחיאל איכל היה היחידי מבניו, שהצליח לברוח מה„גיטו״ ובדרכים קשות ותחבולות מתוחכמות הגיע ארצה בסוף ימי מלחמת העולם השניה, עבד כפועל בבית חרושת במפרץ חיפה ובשנותיו האחרונות נעשה עצמאי. השאיר אשה שרה לבית גולדפינגר, בת יהודית קדרון ושני נכדים, מיכל ויאיר.

בניו של שיין וכך בניו של חיים ביטרמן, אברהם, ליפא, יצחק, משה ובניו של משה מנגל, מיכאל וישראל, בניו של דוד רובינשטיין, חיים, ברוך, אברהם, מרדכי בניו של ר׳ חיים אונטרברגר יעקוב ושלמה ובניו של ר׳ אפרים הלפרין משה ובנימין היו בחירי לומדי התורה, מלבד עיסוקיהם ועבודתם הפרטיות של כל אחד בשטחו ובהתמחותו. לימוד התורה והגמרא התנהל בקבוצות שונות בהדרכת הרב רבי יואל משה בוימל, בנו יהושע או ע״י אחרים. אבי מורי יוסף זיסקינד הקדיש הרבה מזמנו להפצת תורה בין צעירי העיירה. כך נהג גם דוד רובינשטיין. מן הראוי להדגיש שגם שאר התושבים היהודיים, שלא הספיקו לבוא לעתים קרובות לבית הכנסת קיימו קשר הדוק עם הקהלה היהודית והיו באים לתפילות לפחות בימי חג ומועד וכן בחלק מן השבתות.

„עק־בא" בקרושצ׳נקו — **עומדים, מימין:** קויפמן טרוויריג, אברהם רובינשטיין יבל"א,
שרה ביטרמן, אדלה זיסמן, ברוניה טראובנר, שרה זיסמן, שטוטר, הודיס ניכטבורגר תבל"א,
אברהם לומק זיסמן, פלה הרבסט תבל"א, סטפה גרינברג (ריגלאהופט) תבל"א,
לאה אונטרברגר איכן שיין, ויטקה לנגר, רוז׳ה וון שייק (רובינשטיין) תבל"א,
ברוך רובינשטיין, רבקה קורנפלד (זיסמן) תבל"א. **יושבות, מימין:** אונטרברגר, ביטרמן,
שרה ניכטרברגר תבל"א, רוז׳ה טאובנר, שטוטר, אסתר רובינשטיין

ארגוני הנוער היהודיים

צעירי העיירה התארגנו גם בתנועות נוער, שבמרוצת השנים התפתחו והגיעו להישגים ניכרים. אחד הארגונים האלה היה „עקיבא". ארגון ציוני זה נוסד בשנות העשרים והפך להיות ארגון חזק ומפותח בשנים האחרונות שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה. תחילה החלו הצעירים להתכנס בבתים פרטיים המאולתרים ולאחר מכן שכרו דירה ברח׳ יאגלונסקה, שבמערבה של העיירה. המבנה היה שייך לתושב הלא־יהודי בשם חריץ. אגב באותו הבית התמקם גם ארגון יהודי נוסף של צעירי „אגודת ישראל". בבנין זה קיימו ארגונים אלה את כל הפעילויות החברתיות והתרבותיות שלהם, נערכו הרצאות קבועות לבוגרים ואסיפות הסברה. לעתים מזומנות היו חברי הארגונים עורכים טיולים בצוותא ומנהלים שיחות חברתיות בשדה, בחורשה, או ליד הנהר. המארגנים עשו את מלאכתם בהתנדבות ובמסירות רבה. אמצעיהם הכספיים היו מצומצמים ביותר מבלי שקיבלו תמיכה מצד מוסד כל שהוא. הצרכים ההכרחיים נקבצו מדמי חבר של הבנים והבנות שבארגון ולפי אפשרויותיהם ונדבת לבם של ההורים.

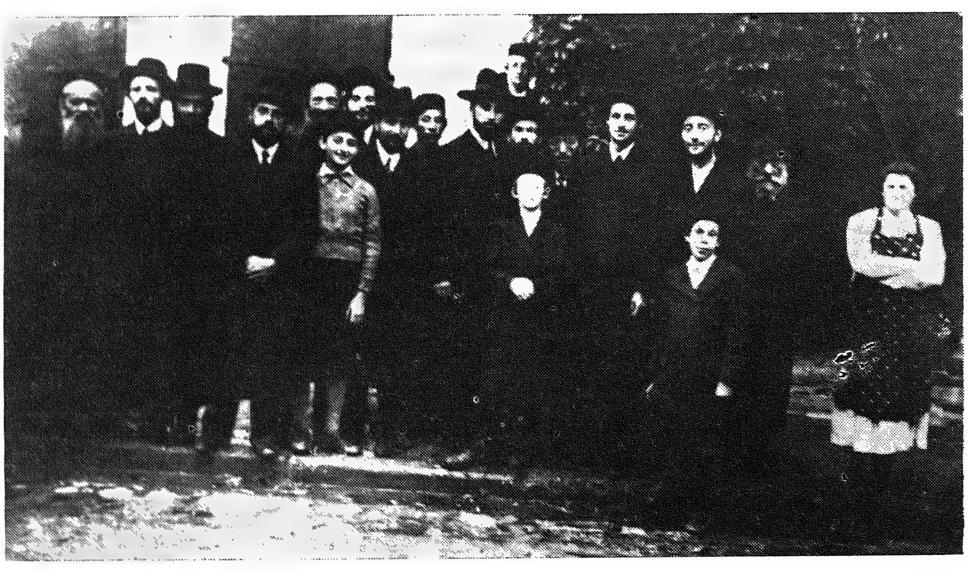
כתה ד׳ של בנות יהודיות בבי״ס ממלכתי — עומדות, משמאל: הינדה שיינר, אדלה זיסמן, שרה ביטרמן, חיה שיינר, רחל טראובנר, אסתר רובינשטיין, רבקה קורנפלד (זיסמן), חיה ביטרמן, רחל־רוזה שיינר. **יושבים:** סטפה גרינברג (ריגלהאופט), זאב ווילק הולנדר, רוזה וון־שייק רובינשטיין

אחד ממייסדי ארגון „עקיבא״ היה ברוך רובינשטיין. הרבה מאמץ ומסירות השקיע ברוך בטיפוח ארגון זה. הוא התחנך על יסודות דתיים שרשיים. בצעירותו למד ברוך בישיבה מחוץ לעיירתנו. היה בקיא בתורה ובהלכה ולאחר שהתבגר יצא לקרקוב, כדי לעבוד ולהשתלם. הישגיו היו מרשימים והוא הוכתר בתואר ד״ר לפילוסופיה, עלה ארצה לאחר מלחמת העולם השניה וכאן המשיך בפעילותו החינוכית בסוכנות היהודית בירושלים ובמקביל אירגן והיה הרוח החיה של „בית רוטשילד״ בחיפה. הוא נפטר והשאיר אחריו אשה ושני בנים, שהצעיר מהם דני משרת כקצין בצה״ל. עבודתו ומסירותו ב„עקיבא״ היתה ברוכה ופוריה. שניים מבין החניכים יצאו להכשרה ועלו ארצה עוד בשנות השלושים המוקדמות. אחד מהם אחיו, אברהם רובינשטיין, עבד כל השנים כנגר בחיפה. לפני כשנה יצא לפנסיה וכעת עוסק בעבודה חלקית בנגרות. החניך השני מאיר־רפאל ציגלר גר בגבעתיים. עוסק בתובלה, השיא את שתי בנותיו ואילו בנו משתלם עתה בחוץ לארץ.

ארגון הנוער השני היה כאמור ארגון צעירי אגודת ישראל. הרוח החיה בארגון זה היה יהושוע בוימל, שלאחר מכן קיבל הסמכה לרבנות ושימש כרב לקרושצ׳נקו ושציאַוּוניצה, לאחר פטירת אביו, הרב יואל משה ז״ל.

יהושע בוימל היה תלמיד „ישיבת חכמי לובלין" ומשם הביא אתו את הרעיון של ארגון הצעירים בעיירה למסגרת אגודת ישראל. כשהיה מגיע בחדשי הקיץ לחופשה הביתה, פעל למען ארגון בני נוער אלה. לא עבר זמן רב והארגון קם והיה. זה היה בשנות השלושים הראשונות. כשסיים לימודיו וחזר לבית הוריו התמסר ביתר שאת לבני הנוער שבקן. הפעילות הלכה התרחבה והארגון התעצם. לכל קבוצה היה מדריך־מארגן משלה מבין החברים הותיקים יותר. המדריך היה ממונה על כל פעילויות הקן של אותו יום במשמרתו. כן נוסדה ספריה שם אפשר היה לקבל בהשאלה ספרי קריאה הביתה או לעיין בהם במקום.

במקום היו נערכות הרצאות ושיחות משותפות בנושאים שונים בניהולו המבורך של יהושע בוימל. היינו שרים ומבלים בצוותא שלוש־ארבע פעמים בשבוע בשעות אחרי הצהריים. בין שירה וזמר התנהלו בינינו שיחות חברתיות בענייני דיומא, פרשת השבוע ונושאים אחרים, שנגעו לכלל ישראל וארץ ישראל.

מימין: שפרה ביטרמן, חיים ביטרמן, משה הלפרן, משה ביטרמן יבל"א, מיכאל מנגל, אברהם יהושע שיין, משה אהרן זיסקינד יבל"א, חתנו של ביטרמן, שלמה זיסקינד יבל"א, הרב מרדכי יוסף בוימל יבל"א, ליפא ביטרמן, משה בוכמן, הרב יהושע בוימל, מאיר בוכמן, אפרים הלפרן, משה לנגר, ברוך נוסקרן, יוסף זיסקינד, מלמד.

הרב נחום בוימל

מאיר רפאל ציגלר — תל־אביב

עיירתי שצ'אווניצה

הנני יליד שצ'אווניצה, שהיתה מקום מרפא והחלמה נודע בפולין. בין האלפים הרבים, שהיו באים אלינו לעשות את חופשתם היו גם רבנים, צדיקים ותלמידי חכמים. כאשר הרב ר' חיים הלברשטאם בא לעיירתנו ונוכח לדעת, שיהודיה רחוקים מלנהור אחרי החסידות, הוא הציע לפייביש קרומהולץ, תושב המקום, שידוך לבתו. באופן שכזה בא אחר כך לעיירה אחד מתלמידיו מאיר רפאל ציגלר, שהצטיין בלימוד התורה וביראת שמים. הודות לשידוך זה הפכו העיירות שצ'אווניצה וקרושצ'נקו למקום תורה וחסידות. מאיר רפאל ציגלר לקח כחתן את הגאון הנודע, נחום בוימל, שבהיותו בן י"ט שנים בלבד, העלוהו יהודי קרושצ'נקו על כסא הרבנות אצלם ונשאר לשבת עליו למעלה מיובל שנים. לאחר פטירתו המשיכו בניו שמעון והרשל במסורת אביהם. בחזקם עוד יותר את יסודות התורה והיהדות, הם שלחו את בניהם ללמוד תורה ב„ישיבות" גדולות והשפיעו גם על אחרים, שיעשו כמוהם.

ארבעה מבניו של ר' נחום ובנו של ר' שמעון ציגלר היו לגדולים בתורה ושימשו כר"מ ורבנים. זכורות לי עד היום משפחות ברוך־מנדל שטייגר, הרשל בייגרשול, שמעיה'לה בארבר, יוסף אנגנלדר, ישראל הכט, יחיאל מנדל, אהרן טוביה מנדל וכו'. חותנו של אהרן טוביה היה שבתי וויינברגר, יהודי תלמיד־חכם, שנפטר בשנת ה־103 לחייו ונמנה עם חסידיו של ר' הרשל'ה רימינובר, שבתי היה חתנו השני של מאיר רפאל ציגלר.

הרב ר' חיים הלברשטאם בעל ה„דברי חיים", היה מתאכסן אצל ברוך מנדל שטייגר, אשר לפי עצתו הקים בעיירה בית מלון גדול, שהודות לסידוריו החדישים והאוירה החסידית אשר שררה בו יצאו לו מוניטין ברחבי אירופה. למלון שטייגר באו להתאכסן גם

האדמו"ר מגור ר' אברהם מרדכי ובני משפחתו, וכן האדמו"ר מוויז'ניץ, סוקולוב וז'בנה וכן ראש „ישיבת חכמי לובלין", הרב ר' מאיר שפירא, הרב מנחם זאַמבה ואחרים.

לאחר פטירתו של הרב נחום בוימל עלה על כסא הרבנות בנו בכורו ר' יואל משה ואחר כך אחיו — ר' נפתלי הרץ. הרב המקומי האחרון לפני השואה היה בנו השני של ר' יואל משה, הרב ר' יהושע בוימל, מוסמך „ישיבת חכמי לובלין", שהיה אמנם רך בשנים, אך גדול בתורה ואציל נפש במובן הנעלה ביותר של מושג זה. לימים נתעלה ונבחר לשבת על כסא הרבנות בקרושצ'נקו ואחר כך באופוצ'נו.

הלה מילר־אסם

פרק מנוף ילדות

משני צדי העיירה, על שפת הנהר דונאייץ, השתכנו משה מילר ופנחס מילר. משך דורות ישבו גם הוריהם בעיירה זו, נובי־טארג. עשרות בשנים הם עסקו בעיבוד עורות. עבודה פיסית מפרכת, אך הם עשו אותה במו ידיהם וכהלכה. בית מלאכה גדול ברחוב נאדבודנה, ובית מלאכה גדול ברחוב סטודזיינה. בבית שררה אוירה של הבנה לרגשות הלאומיים של פולין. אבי שרת בצבא במלחמת העולם הראשונה. היתה אינטליגנציה טבעית. היה מלא רעיונות שלא התגשמו. הוא רצה, למשל, להקים מפעל זבלים לשיפור עיבוד שדות ואף המציא פטנט לדבק. הוא הרבה לקרוא ספרים בפולנית ועתונות בגרמנית. הוא ידע גם לעיין בספרי קודש, לעבור לפני התיבה בבית הכנסת. ובקולו הערב שר זמירות בלילות שבת. איש מהיר חמה היה אבא ויחד עם זאת הצטיין ברוחב לב בלתי רגיל. כאשר פשטו על העיירה עשרות יהודים מחלק אחר של פולין למטרת צדקה הם מצאו אצל אבי ודודי פנחס חדרים ללון בהם. במו ידינו היינו פורשים על הרצפה מצעים בשבילם. כאשר אכר היה מביא עורות לעיבוד ותמורת שכר עבודה היה מביא עגלה טעונה עצים, היה אבא מחלק אותם בין אלה שלא היה להם מספיק עץ ופחם לחורף. שנים רבות תמך אבי בכסף באדמו"ר מבובוב וכאשר הרבי ערך בקור רשמי בעיירה הוא התאכסן אצלנו.

עוד בשנות העשרים עמד אבי לצאת עם כמה מבין אנשי העיירה, כדי לקנות קרקעות בארץ ישראל, אבל מחמת מחלת אמי לא התגשם הרעיון. היו לו השקפות ציוניות. אמי שקטה ושלווה היתה, מעולם לא הרימה קולה. מסירותה לילדיה וסבלנותה להקשיב לזולת היו ללא גבול. היו לה חמש בנות ובן אחד. ואלה בני משה ובטי מילר: אנטושא, הניה, האשו, רוז'ה הלה ואסתר. כל השנים גרנו ברחוב נאדבודנה, בבית גדול ומרווח, הצטיין בפשטותו בפנים. הבית עמד על שפת נהר נהדר, ליד אחו ותלקת אדמה, שנשקה

למים וגדלו שם פרחי בר מכל המינים. לפני כניסתנו לבית ספר למדנו ב„חדר" מתקדם של המורה הידוע בוקסבאום. כך שאות עברית היתה ידועה לנו היטב עוד בילדותנו. אחר כך עברנו לגור לבית ישן של הורי אמי ברחוב קוליובה, באו עלינו שנים קשות מבחינה כלכלית. הממשלה והעיריה לחצו וסחטו מסים כבדים מבית המלאכה שלנו. אבי הפסיד סכומים בממדים עצומים ולא התאושש יותר. אחותי הניה נחלצה הראשונה לעזרת המשפחה. אחותי, אסתר, נישאה ליוסף בלוך מוינה שבאוסטריה. ויצאו לשם עוד זמן רב לפני המלחמה. יוסף בלוך היה בוינה בין מנהיגי התנועה הציונית. הם עלו ארצה בעוד מועד יחד עם בנם הקטן. עוד בהיותה אתנו היתה אסתר פעילה בארגון „מרים", שסייע לחולים נזקקים. נפגשתי עם אחותי אסתר בלוך כאן בארץ בשנת 1938. הם ידעו שאנו צריכים להגיע באניה „בלתי לגלית" ויום יום היו באים לשפת ימה של תל־אביב כדי לקבל את פנינו, אבל אנו במקרה העפלנו בסביבות נתניה...

זכורים לי שני מאורעות מימי ילדותי: זה היה בשנת 1934. היה שטפון, ממש מבול. המים גאו והציפו רחובות. היו רחובות עם בתים נמוכים והמים כיסו אפילו את הגגות. באותו יום הייתי אצל הדוד פנחס, הם נסעו ליום שוק בעיירה צ׳רני דונאייץ ואני נשארתי עם הילדים. הנהר פרץ בזרמים אדירים את הגדרות, הציף את בית המלאכה אשר למטה בחצר ולא היתה כל אפשרות לצאת מהבית. אנשי „מכבי אש" הגיעו בסירות, וכך העברנו את הילדים דרך רחובות רבים, שהיו בדרך כלל מאוכלסים. שטנו בסירות, כאילו על פני נהרות. ברחוב וואכסמונד חיכתה לנו אמא וכמובן קהל סקרנים עצום לראות איך נגיע? אבי היה עסוק אז במלחמה על הגשרים הקטנים בחצר שלו, שהמים סחפו אותם בקול רעש גדול.

מקרה שני: ביום ראשון אחד בבוקר הלכתי יחד עם אבי ברחוב וואכסמונד ומולנו הופיע המון צועד בתהלוכה. לפתע נפתח שער אחד הבתים ו„גוי" מכיר משך אליו את אבי ואמר: „מושיק" מהר תכנסו אלינו. ים של שנאה הציף את הרחוב. בנס ניצלנו מידיהם...

רבנים - אישים - דמויות ומשפחות

צבי ניר (גרסטנר) — חיפה

הרב יעקב יוקיל הירש

רבה של ניימרקט (נובי-טארג)

בזמן האחרון, ממש ערב סיום קבלת חומר בכתב לספר לזכר השואה, שפקדה את עירנו בתוכבי בית ישראל באירופה המזרחית, מצאתי אצל מכר, שבמקרה נודע לו כי איש נובי־טארג אנוכי, ספר של שאלות ותשובות (שו״ת) הדן בעניני הלכה, אשר חיבר והדפיס בהיותו איש צעיר לימם הרב ר׳ יעקב יוקיל הירש זצ״ל, אב״ד בניימרקט והגליל, בן של הרב המופלג בתורה, ר׳ מרדכי זאב וולף הירש מלבוב. הספר הודפס בלעמבערג בשנת תרל״ט (1879).

יתכן וישנם בתוכנו יוצאי עירנו המבוגרים, אשר אולי שמעו אודות כהונתו של הרב הירש זצ״ל. ד״ר צבי קולבר מנתניה, במאמרו הגדול על תולדות העיר והסביבה מזכיר בשורות אחדות את הרב ר׳ יוקיל, אבל אינו זוכר אותו, אלא מביא בשם זקני העיר, שכיהן רב כזה בעירנו לפני הרב ר׳ בריש שטורך זצ״ל.

והנה זכיתי אנוכי לגלות את הספר הזה ולהציב מצבה להרב הירש, אשר כיהן פאר בעירנו לפני מאה שנה, ושמו ופעלו יזכרו אף הם בספר הזכרון לקדושי עירנו.

הספר שאלות ותשובות הנקרא „ברכות־יעקב״ כתוב בעברית צחה, שהיתה מקובלת בתקופה ההיא לכתיבת חידושי תורה, שפה אשר השתמשו בה גאוני ישראל במאה ה־19 וכתבו את הספרות הרבנית. בראש הספר מוצאים אנו הסכמתם לתוכנו של גדולי הדור ההוא, כמו ר׳ חיים האלברשטאם מצאנז זצ״ל הנקרא בפי העם ה„דברי־חיים״, ובין היתר הוא כותב: ...„והראני יקר ערך מלאכתו בתורה אשר יגע ומצא מידה גדושה בפלפולא, נאה ציצים ופרחים וראויים להשתעשע בהם״. רבה של לבוב ר׳ צבי הירש אורנשטיין זצ״ל כותב בהסכמתו: „מאז ועד ימי עלומיו החל רוח ד׳ לפעמו להבין ולהשכיל בתורה, ומה גם עתה כאשר הבשילו עשתנותיו ענבים״. גם הרב ר׳ ישראל כ״ץ ראפאפורט, שכיהן באותה תקופה בטרנא (טרנוב) כתב דברי הסכמה לספר זה.

ואלה דברי ההקדמה של מחבר הספר, כמובן שאני מביא רק קיצורי דברים המענינים אותנו — יוצאי נובי־טארג, וכה דבריו: ...לא פעם הרציתי לפני גדולי חכמי ישראל אשר היו, דברי חביבים בעיניהם ואחר־כך רבו השואלים ממני דבר ד׳ — זו ההלכה — והשיבותי להם כיד ד׳ הטובה עלי, בכל זאת לא עלה על לבי להיות מחבר ספרים וגם לא כתבתי עלי גליון מכל חדושי זולת ההכרח מאד, וגם זאת רק למעני להיות

לי למזכרת. אחרי אשר זכיתי לחופפני תחת צל מרן הגאון הקדוש אדמו״ר ר׳ חיים האלברשטאם זצ״ל האבד״ק צאנז, פעם אחת שאל אותי, אם אני כותב דברי תורה אשר חנני השי״ת, והשיבותי, כי מעט מזעיר אנוכי כותב הנראה בעיני להכרח, ויושיבני דבר ויוכיחני לאמר אשר כל איש ואיש אשר חננו ד׳ להמציא ולחדש פילפולא דאוריתא מחוייב לעלותם עלי ספר. הדברים הקדושים הכו שורש בלבי והחילותי לקבוץ חדושים ולהיות לי למשמרת. ונתן לי בכתב הסכמתו עליהם, בכל זאת לא נפתה לבי להדפיסם ולהמנות בין מחברי ספרים.

את לבי הסיב אחורנית להוציא לאור ספרי עד כי יד ד׳ נגעה בי כי בתי המהוללה במעלות הצנועה החסידה והצדקת מרת מירל מרים נ״ע מתה עלי ביום ב׳ כח׳ תמוז תרל״א (1871), שתי שנים אחרי חתונתה ונשארה ממנה ילדה אחת אשר אמרתי היא תהי׳ לנחמתי, אולם בתוך שלושים יום מפטירת בתי נ״ע מתה עלי נכדי־הילדה, ולא נשאר מבתי הצדקת שום זרע. ואחרי כן טרם מלאת שתי שנים היתה עלי יד ד׳ והוכפל יגוני ונלקחה ממני בתי הבתולה הכלה הצנועה וצדקת מרת גיטל נ״ע ביום ו׳ עש״ק ז. ניסן תרל״ג (1873), ושתי בנותי לא מתו בעוונותיהם כי זך ונקי מכל פשע וחטא היו — רק בעונותי. והלינו רעיוני לעשות זכר לשמם וגמרתי בדעתי להדפיס החיבור הזה״.

ואחר כך מוסיף המחבר וכותב: ממעיין הברכות יריק שפעת ברכה אושר ועושר לבני ר׳ שלמה נ״י, והוא מצד אמו נכד להרב ר׳ בעריש יעקעלס ובני המופלג החריף והחסיד ר׳ מאיר נ״י, ובני בן־זקונים הבחור ר׳ יצחק שיחי׳ ובתי יחידה הצנועה מרת לאה־מלכה תחי׳ עם בעלה והוא חתני היקר והמופלג ר׳ חנוך העניך פרייא נ״י.

הרב מפרט גם את יחוסו האישי בציינו, שהנו מיוצאי חלוציו של הרב הגאון ר׳ חיים הכהן ראפאפורט ז״ל ואבד״ק לבוב, כמו־כן יחוס אשתו מרת אסתר בת הרב המופלג הגביר ר׳ יצחק וייס זצ״ל מעיר גורליץ, ומזכיר גם את מחותנו ר׳ חיים פרייא נ״י. הוא אשר היה בעזרו ותמך בהון עצום, כדי שיוכל להוציא לאור את ספרו.

בסיום דברי ההקדמה שלו מספר הרב ר׳ יעקב יוקיל הירש זצ״ל, איך הוא הגיע לכהן פאר בעירנו, וכה דבריו: ועוד אמלא פי להודות ולהלל לד׳ אלוקי, אשר לא עזב חסדו מעמדי ולא נטשני מעודי, כי אם בימי חרפי לא רציתי לקבל עלי עול ומשא עבודת הרבנות, כי עתיר נכסים הייתי ולא רציתי לא לעבוד חינם וגם לא לקבל פרס ולהנות מכבוד התורה כל עוד שלא הייתי נצרך לה. אך אחרי כי נתרוקן כל הוני ונאבד רכושי, הייתי מוכרח לקבל עלי משרת רבנות דמחוז גורליץ, ואחר־כך נתקבלתי לרב בק״ק ניימארקט והגליל, עיר היושבת על הספר בין מדינת גאליציען ובין מדינת אונגארין. ובבואי שמה הייתי כגר בארץ נכרי׳, כי אין לי שמה לא קרוב ולא גואל, לא אח ולא ריע, ואם כי אנשיה ויושביה המה ישרים ותמימים וכבד יכבדוני, אך כל איש לדרכו יפנה והשי״ת נתן בלב אנשים נכבדים וגבירים אשר עין השגחתם עלי. כאן סופר ומונה הרב את נכבדי ניימארקט, אשר קלטו אותו בעירנו והיו לו לעזר ומשענת, והמה הגביר

המושלם נגיד ונדיב שמואל גליקסמאן נ״י מטשארני־דוניעץ, הגביר המופלג והמושלם ר׳ יעקב גולדפינגער נ״י, הנגיד והנדיב ר׳ אהרן מאנדעל נ״י, והגביר המושלם ר׳ אליעזר הערץ נ״י, והגביר ר׳ אליעזר סירופ. אלה נכבדי עירנו, המה בתומכי נפשי הן בדבר מחיית ביתי ופרנסתי לבל יחסר המזג, והם המה לי למגן לבל ירע אויב לי. ישלם ד׳ פעלם ותהי משכורתם שלמה ויבלו ימיהם ושנותיהם בנעימים ובעושר ובכבוד וכל טוב סלה אמן״.

יהודה גרסטנר

לזכר הרבי ר׳ ישראל דוד

בעיר נובי־טאַרג חי הרבי ר׳ ישראל דוד. אדם חכם, צדיק וגאון הדור היה האיש. יומם ולילה היה יושב על התורה ועל העבודה ולא פעם, כאשר מישהו היה עובר בשעת לילה מאוחרת ליד ביתו היה רואה פנס נפט דולק בבית פנימה והרב יושב ומעיין בתורה וכך עד אור הבוקר.

אשתו של הרב היתה מוכרת בבית שמרים לאפיית חלות לשבת. ביום ה׳ בשבוע היה יום „שוק״ בעירנו ורבים באו אז, בשעות שלפנות ערב, לבית הרב, לקנות שמרים באגורות מעטות. לא מעטים מביניהם היו משאירים אז סכומי כסף גדולים הרבה יותר ממחיר השמרים. בית הרב פתוח היה תמיד לכל, כך בשעות היום וכך בשעות הערב. יהודים באו, כדי לקבל עצה טובה, לבקש רחמים על חולים וכו׳. ביתו היה דל כמעט ללא רהיטים וחלונותיו היו בגובה הכביש בלבד.

עד היום זוכר אני, עת שהיה ליקוי חמה ובחצר בית הכנסת הגדול נאסף קהל רב. אין מלים בפי, כדי לתאר את השמחה ואת הריקוד החגיגי של הרבי וזאת למרות גילו הקשיש.

על קברו הוקם אוהל וביום הזכרון היו יהודים רבים מנובי־טארג ומסביבתה עולים עליו, כדי להתייחד עם זכרו המבורך. תנצב״ה.

***

יארדאנאוו — הרב ר׳ ישראל במהור״ר נפתלי הירץ שרייבר נולד תרט״ז (1856) ובשנת תרמ״ז (1887) נתקבל לרב בעיר יארדאנאוו ובהקהלות הסמוכות: ראבקע ומאקוב.

אהלי שם, עמוד 248

זאקופאנע — הרב ר׳ אלי׳ בהרה״צ ר׳ שלמה יעקב זצ״ל אייכנשטיין אביו הרה״צ הנ״ל מנוחתו כבוד בעיר סטרי, בן הרה״ק ר׳ יצחק אייזיק מזידטשוב זצ״ל בשנת תרמ״ה (1885) נתקבל ר׳ אלי׳ הנ״ל לאב״ד זאקאפאנע.

אהלי שם, עמוד 405, יצא לאור תרע״ב,
נערך ע״י: **שמואל נח גאטליב מפינסק**

יוסף פרידענזאן

אין אנדענק פון אן אומגעקומענעם יונגן גדול

אַ ספר וואָס לעבט אויף דעם זכרון פון הרב יהושע בוימעל הי״ד, פון די באַליבטסטע תלמידים פון לובלינער רב זצ״ל

ספר „עמק הלכה״, ח״א, שו״ת בענינים שונים חדושים וביאורים בסוגיות הש״ס מאת הגאון האדיר הרב יהושע בוימעל זצ״ל (נדפס בראשונה בניו־יורק תרצ״ד), נדפס מחדש ע״י חתנו הרב יוסף מרדכי בוימל עם הערות והארות, ונלוה בסופו קונטרס „שלשה דורות״, הכולל חדו״ת, דברי אגדה ופרקי חיים של אבי הגהמ״ח אא״ז הג״ר רבי נחום ז״ל, אאמו״ר הג״ר יואל משה ז״ל, ואחי הרב יהושע ז״ל — הי״ד, ירושלים — תרל״ו.

אַ סך (הגם נאָך ניט גענוג) איז ביי אונדז געשריבן וועגן די גדולי ומאורי ישראל וואָס זיינען אומגעקומען אין די יאָרן פון מורא׳דיקן חורבן, אָבער כמעט ווי גאָרניט וועגן די אונטערוואַקסענע געניאַלע כוחות פון יינגע יידישע מנהיגים, וועמענס לעבן איז טראַגיש איבערגעשניטן געוואָרן בעת, אָדער איידער זיי האָבן ערשט רעכט באַוויזן צו שטעלן זייערע ערשטע פעסטע שריט אין פירערשאַפט פון יידישן לעבן.

זייער צאָל איז געווען גרויס און יעדער איינער פון אונדז, וועלכער איז געקומען פון דאָרט, קען זיך לייכט דערמאָנען אַ צאָל אַזעלכע, וואָס ווען ניט דער חורבן, וואָלטן זיי היינט ברייט פאַרלויכטן דאָס יידישע לעבן מיט זייער תורה, צדקות, חכמה און עדלע׳ קוואַליטעטן פון יידישער הנהגה. זיי זיינען מערסטנס געווען אין אַ גאָר יונגן עלטער, אָפטמאָל אין די פריע צוואַנציקער יאָרן, אָבער זיי האָבן שוין אין אָט דעם עלטער געהאַט דערגרייכט הויכע מדרגות אין וויסן, רייפקייט און כלל אחריות.

איינער פון אָט אַזעלכע זעלטענע גאוניש־יונגע פערזענלעכקייטן, האָט אויפגע־לעבט אין מיין זכרון, ווען איך האָב לעצטנס באַקומען דאָס ספר „עמק הלכה״, וואָס עס האָט איצט געלאָזן איבערדרוקן אין ירושלים, הרב ר׳ יוסף מרדכי בוימל, באַקאַנטער רב און ראש פון דער ישיבה פון אַמאָליקן קראַון־הייטס, וועלכער וווינט איצט אין ירושלים.

דאָס ספר „עמק הלכה״, (שאלות ותשובות און חידושים אויף פאַרשידענע סוגיות הש״ס), איז פון הרב בוימעלס שוועך און אָנקל, הרב ר׳ יהושע בוימעל זצ״ל, איינער פון

די גדולי וחשובי הרבנים פון די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן אין אַמעריקע. דאָס ספר „עמק הלכה״ איז דערשינען אין יאָר תרצ״ד. היות דאָס ספר, וואָס האָט בשעתו געהאַט אַ גרויסן אָפּקלאַנג אין דער תורה־וועלט, איז היינט ניט מער בנמצא, האָט הרב ר׳ יוסף מרדכי בוימעל איצט איבערגעדרוקט דאָס ספר לכבודו פון זיין שווער און אָנקל, און האָט דערביי (אַ חוץ זיינע הערות און הארות צו די חידושי תורה פון ספר) מוסיף געווען אַן אינטערעסאַנטן קונטרס „שלשה דורות״ געווידמעט צו די ביאָגראַפיעס (ווי אויך אַ ביסל חידושי תורה) פון פאָטער פון מחבר, דער אַלטער קראָשטשענקער רב הג״ר נחום בוימעל זצ״ל; ברודער פון מחבר, שפּעטער קראָשטשענקער־שצאַווניצער רב הג״ר יואל משה בוימעל און זיין זון דער יונגערער ברודער פון (יבל״ה הרב יוסף מרדכי בוימעל) הרב ר׳ יהושע בוימעל הי״ד, וועלכער איז צו זיינע 28 יאָר שוין געווען רב פון דער אָנגעזעענער ידישער קהילה אין אַפּאָטשנע און איז דאָרט אומגעקומען על קידוש־השם.

און אָט טאַקע די אומפאַרגעסלעך ליכטיקע געשטאַלט פון ר׳ יהושע׳לע בוימעל, ה׳ ינקום דמו, ווילט זיך איצט דערמאָנען. די אַנדערע רבנישע פּערזענלעכקייטן וואָס זיינען פאַרבונדן מיטן ספר האָבן מער ווייניקער אויסגעלעבט אַ געוויסע צאָל יאָרן און אויסגעאיבט זייער געבענטשטע השפּעה. ר׳ יהושע אָבער האָט בעת זיין אומקום פון די רוצחישע הענט קוים געהאַט פאַרענדיקט זיין דרייסיקסטן לעבנס־יאָר און האָט ערשט געגומען אויסשפּרייטן זיינע אָדלערדיקע תורה־פליגל.

ר׳ יהושע׳לע איז געווען איינער פון די באַליבטע תלמידים מובהקים פון לובלינער רב און האָט געהערט צום לובלינער רב׳ס אינטימער „חברי׳.״ דאָס זאָגט גאָר אַ סך. ווייל בעתן גרינדן די לובלינער ישיבה האָט זיך דער לובלינער רב אַרומגערינגלט מיט אַ גרעסערע גרופּע פון זעלטענע יונגע בחורים, וואָס ווען אַפילו זיי האָבן נאָך ניט געהאַט דערגרייכט זייער צוואַנציקסטן יאָר, זיינען זיי שוין געווען „ריזן״ מיט זייער בקיאות אין פיל מקצועות התורה, זייער טיפע תורה השקפה און מיט זייערע טאַלאַנטן אויף פאַרשיידענע געביטן.

ר׳ יהושע׳לע בוימעל, דער זון פון קראָשטשענקער־שצאַווניצער רב (וועלכער איז געווען אַ ידיד פון לובלינער רב) איז געווען איינער פון זיי. איך האָב אים גיט געקענט, ווייל ער איז געווען אַ ליבלעכער בן־בית אין מיין פאָטערס הויז און איך קען מיך נאָך ווי היינט דערמאָנען זיינע אָפטע באַזוכן.

מיין פאָטערס הויז איז, ווי באַקאַנט געווען אַ בית וועד לחכמים. אין משך פון די יאָרן זיינען דאָרט אַדורכגעגאַנגען פילע צענדליקער, און אפשר הונדערטער, גדולי רבנים, מנהיגים, חכמים וסופרים. דאָס הויז איז תמיד געווען פול מיט אַזעלכע פּראָמי־נענטע אורחים וואָס האָבן אָדער זיך מפלפל געווען אין לערנען, אָדער באַהאַנדלט אַנדערע ענינים העומדים ברומו של עולם. ר׳ יהושע׳לע בוימעל, וועלכער איז אויך אָפט

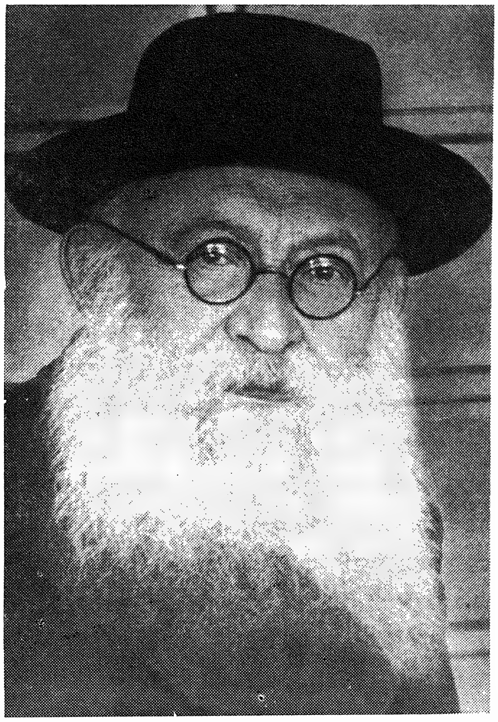
געווען אַן אָנגעלייגטער גאַסט אין אונדזער הויז, איז נאָך אין פאַרגלייך צו יענע פערזענלעכקייטן געווען אַ יונגערמאַנטשיק, אָבער ער איז תמיד שנעל אַריינגענומען געוואָרן אין זייער חברותא. אָנערקענטע מנהיגים פון פוילישן אידנטום מיט אַ גרויסן נאָמען, האָבן אים שנעל אָקצעפּטירט ווי זייערס גלייכן און אים אַריינגעצויגן אין די פאַרשידענע באַראַטונגען וועגן כלל־ענינים.

ווען מען קוקט אַדורך דעם קונטרס „שלושה דורות" זעט מען, אַז ס'איז זיך דערויף ניטאָ וואָס צו חידושן. דער אַרויסגעבער האָט דאָ צונויפגענומען אויסצוגן פון בריוו, חידושי תורה און דרוש־געדאַנקען וואָס אַ טייל פון זיי האָט ר' יהושע'לע הי"ד געשריבן בעת ער איז געווען אַ בחור פון בלויז 19 יאָר און אַ ביסל שפּעטער. מען מוז דאָ פשוט שטוינען סיי פון דער רייכער טעמאַטיק, סיי פון דער אָריגינעלער מחשבה־רייכקייט, סיי פון דעם רייפן סטיל פון דאָזיקן יונגן עילוי. אָט איז אַ יונגערמאַן בלויז אין זיינע צוואַנציקער יאָרן, אָבער פון די בריוו קענט איר אַרויספילן אַן אחריות־געפיל, ווי ער וואָלט דאָ געטראָגן דעם גאַנצן כלל ישראל, מיט אַלע זיינע פיזישע און גייסטיקע ראַנגלענישן, אויף זיינע פּלייצעס. איר קענט אין זיי דערפילן דעם הייכן און הייליקן אָטעם פון זיין גרויסן רבין, דער לובלינער רב זצ"ל.

עדות אויף ר' יהושע'לעס גדלות זאָגן אויך די קורצע אָפּשאַצונגס־מאמרים אין ספר געשריבן פון באַקאַנטע תורה־פערזענלעכקייטן, וואָס זיינען אין זייערע יוגנט־יאָרן געווען חברים פון ר' יהושע'לע הי"ד: טשעכינער ראש־ישיבה הג"ר ברוך שניאורסאָן, אַנטווערפּענער רב הג"ר חיים קרייזווירט, דער מאָנטרעאָלער רב הג"ר פּנחס הירשפּרונג, דער ראש־ישיבה פון „שפת־אמת" הג"ר יצחק פלאַקסער, דער רב פון „זכרון־מאיר" הגר"ש וואָזשנער שרייבן וועגן ר' יהושע'לען מיט גליענדער ליבשאַפט און פאַרערונג און זיינען מעיד, אַז ר' יהושע'לע האָט זיך געשניטן אויף אַ תורה־מנהיג פון גאָר גרויסן קאַליבער.

דאָס פאַרעפנטלעכן אַ ביאָגראַפישן קונטרס פון אַזאַ פערזענלעכקייט ווי ר' יהושע'לע בוימעל איז וויכטיק מכמה פנים. ערשטנס, פאַרדינט אַזאַ דערהויבענער קדוש פאַראייביקט צו ווערן. צווייטנס, איז עס אויך וויכטיק, בכדי מיר אַלע זאָלן אויפסניי זיך אָפּגעבן אַ דין וחשבון וואָס מיר האָבן פאַרלוירן (מיר פאַרגעסן עס גאָר אָפט) און דריטנס, אפשר איז דאָס אויך וויכטיק, בכדי מיר זאָלן ניט זיין אַזוי זעלבסט־צופרידן מיט זיך. אין אונדזערע קרייזן שאַפט זיך לעצטנס אַ גרויסע מאָס פון זעלבסט־צופרידנקייט מיט דעם נייעם דור וואָס מיר האָבן אויפגעבויט. אַוודאי איז פאַראַן מיט וואָס שטאָלץ צו זיין, אָבער ווען מיר נעמען פאַר די אויגן אַזעלכע געשטאַלטן ווי ר' יהושע'לע בוימעל הי"ד, ווערט קלאָר, אַז מיר האָבן נאָך ווייט, ווייט ניט דערגרייכט די מדרגה אין חינוך ווי פאַרן חורבן, און אַז מיר דאַרפן זיך נאָך אַלץ פרעגן און בעטן „מתי יגיעו מעשי למעשי אבותי".

יצחק המר — תל־אביב

ר׳ שמעון אנגלנדר

סבי, ר׳ שמעון אנגלנדר בן משה אהרן נולד בעיירה קרושצ׳נקו בשנת 1874. בגיל צעיר התיתם מאמו, ונסע לטרנוב — שם למד ב„ישיבה״. לאחר מכן, נשא לאשה את חוה שפרה, בת צבי מאיר ערנסט, אשר היה השו״ב של העיר נובי־טארג שם התישב.

עוד מנעוריו היה איש רב פעלים. עסק בלימוד תורה כל ימיו, כפי שהיה נהוג באותם ימים ואף קיבל „סמיכה״ לרבנות, אך סרב לעשות את התורה קרדום לחפור בו ועשה לפרנסת ביתו. הוא פתח בית דפוס עברי ואחר כך הקים גם ביח״ר למי־סודה ומשקאות קלים, פתח חנות לאריגים ועוד. את הסחורות המשובחות לחנותו היה רוכש בערים הגדולות של קיסרות אוסטריה כגון: בווינה ובבודפשט.

בעל קול ערב ויודע נגן היה, ובגיל צעיר התחיל לעבור לפני התיבה בבית המדרש בימים הנוראים והיה „בעל־מוסף״ עד סוף ימיו.

לשמעון ורעיתו, חוה שפרה, נולדו הילדים: הבת בריינדל־רוחצ׳ה, שנישאה ליצחק המר (בני הזוג עלו לארץ והתישבו בחיפה). הבת הלה דבורה, שנישאה לאליהו־צבי המר (התישבו תחילה בהאמבורג שבגרמניה, ועלו לארץ בשנת 1933 והשתקעו בחיפה). הבת חיה, שנישאה לשמואל זנוויל נוימן התגוררה כל השנים יחד עם בני ביתה בלוגאנו אשר בשווייץ. הבן, יוסף דוד נשא לאשה את אסתר לזר. יוסף גר בנובי־טארג עד למלחמת

העולם השניה. בשנת 1940 נמלט עם בני ביתו לצ׳כוסלובקיה ואחרי המלחמה הגיעו יחדיו לניו־יורק.

לצערי איני יודע פרטים רבים על סבא במה שנוגע לשנות מגוריו בנובי־טארג. ידוע לי שנמנה עם „פני" העיירה. היה אדם נכבד, נשוא פנים ומקובל על כל התושבים, יהודים כ„גויים". הוא נבחר לחבר המושבעים שבמחוז וסופר לי על השתתפותו בדיני נפשות ועל מאמציו להציל את הנידונים מגזר־דין של מוות. בשנת 1934 עזב את נובי־טארג בדרכו לארץ ישראל. הוא נסע יחד עם רעיתו ועם צבי מאיר ערנסט, ללוגאנו שבשווייץ, שם עשו כשנה, עד אשר הושגו הסרטיפיקטים. חותנו צבי מאיר ערנסט, נפטר בינתים בשיבה טובה בלוגאנו ונקבר שם.

מיד עם עלייתו לחיפה התערב בין התושבים. מכיוון שכבר לא היה עליו לעסוק בעניני פרנסה, הקדיש את כל עתותיו לכתיבה, לתורה ולצרכי ציבור. בחיפה השלים את כתיבת „שער שמעון", שהוא פירוש לספר הקבלה: „ברית כהונת עולם". על חיבור זה עמל שנים רבות. הוא נהג להשכים בשלוש לפנות בוקר, כדי לכתוב, להגיה וללמוד, עד הגיעה השעה ללכת לבית הכנסת לתפילת־שחרית.

לאחר שהשלים את כתיבת הספר ניגש להדפסתו. בית הדפוס שכן ברחוב בן־יהודה בירושלים, והיה שולח לשם את כתב היד ומקבל משם חזרה את עלי ההגהות. מכיוון שהיה צריך להדפיס מחדש גם את הספר „ברית כהונת עולם" וגם את הפירוש „שער שמעון", כדי שמיקום הפירוש יותאם לטקסט של המקור, העתיק הסבא בכתב ידו גם את המקור וגם את הפירוש והמציאם כך לבית הדפוס. היתה זאת עבודה רבה בגלל קושי הטקסט. בספרי הקבלה יש, כידוע, הרבה קיצורים וראשי תיבות ועל כן לא ניתן היה למסור את החומר לסדר בדפוס. ללא סידור מוקדם.

כתב ידו של הסבא היה נקי ורהוט להפליא. בשנת 1946, כשאירע פיצוץ ברחוב בן־יהודה בירושלים, נהרס בית הדפוס ומשך זמן רב לא היה ברור באם ניצל כתב היד. הספר הודפס רק בזמן מלחמת השחרור ולאחריה, וסבא היה עובר על דפי הדפוס ומגיהם. אכן, הספיק הסבא להגיה את כל דפי הדפוס, אך לא זכה לראות את ספרו יוצא לאור כרוך ומושלם. החיבור האחר שחיבר: „פרדס שמעון" לא ראה אור. כל יום אחה"צ היה סבא מגיע לבית המדרש, שברחוב הרצל בחיפה, ונותן שם שיעור בתלמוד. בקיאותו היתה רבה ושיעוריו הקיפו עולם ומלואו.

באמצע שנות השלושים עדיין לא היו מפותחים בארץ מוסדות הסעד כבימינו. רבים היו הזקנים, שעלו מארצות אירופה שנותרו ללא פרנסה. סבא ייסד בחיפה את ארגון „עטרת זקנים", שבמסגרתו אסף כספים רבים לחלוקה בין הנצרכים או היה מועידם למתן בסתר וגם להלוואות של גמילות חסדים. לשם הגדלת הכנסות „עטרת זקנים" טיפל גם בכמה מפעלים שנתיים: הוא אפה מצה שמורה לפסח לצרכי חיפה רבתי, ובימים הנוראים היה שוכר אולם לתפילות והיה עובר לפני התיבה באולם זה.

שמעון אנגלנדר היה אדם שלם בכל מדותיו ומעשיו. למדן מופלג, בעל הדרת פנים וחוש הומור להפליא. מעולם לא ראיתיו כועס. זוכר אני אותו, כשחיוך קל נסוך תמיד על שפתיו. איש אמת היה בכל דרכיו. אמונתו העמוקה בהשגחה הנחתה אותו בחיי יומיום, הן בחוויות העולם והן בעיסוקיו בתורה.

הוא נפטר ביום ט׳ באדר תש״י, ולווה ברוב עם לבית עולמו בחיפה.

ד״ר צבי קולבר — נתניה

דמויות מעולם שהיה ואיננו עוד...

א. ד״ר הרמן שיין

מוצאו של ד״ר הרמן שיין מהעיירה אוראווה שבתחומי סלובקיה. הוא נולד שם בשנת 1850 בקירוב, סיים חוק לימודיו כרופא במכללת וינה ולאחר מכן התיישב והחל לעבוד במקצועו בעיר נובי־טארג. הודות לידע המקצועי שלו ויחסו הנאה לזולת עלה בידו לרכוש פרקטיקה רפואית נרחבת וזו נמשכה עד סוף ימיו.

ד״ר שיין היה דמות של רופא־בית טיפוסי ואנשים שונים, יהודים ולא יהודים, מנובי־טארג והסביבה, כולל אנשי־כמורה, בעלי קרקעות וכו׳ היו פונים לעזרתו, וכולם התיחסו אליו באמון והערכה. הם חיבבוהו והעריכוהו ואילו הוא זכר את שמותיהם, מחלו־תיהם ובעיותיהם האישיות. הוא היה מקבל את האנשים במרפאה שלו, אך בדרך כלל היה מבקר אותם בבתיהם, ויוצא לדרך בכל שעות היום ובכל עונות השנה ולעתים תכופות גם בימים של גשם סוחף וכפור חריף ביותר. תשלום היה מקבל בהתאם למצבו הכלכלי של החולה ולעתים לא קיבל כל תשלום שהוא ואף היה נותן לחולה את התרופות הדרושות.

הוא שימש כרופא עירוני, וכן היה רופא של „קופת־חולים״, בתי הספר וכו׳. בכל המוסדות האלה פעל במלוא המסירות ולעתים גם מתוך הקרבה אישית.

בחיים היהודיים לא היה ד״ר הרמן שיין פעיל וזאת למרות העובדה, שגילה בהם התעניינות. לעומת זאת השתתף בפעילות בחיי הציבור הכלליים. הוא היה בין מיסדי הקואופרטיב „טובאַזיסטבו זאַליצ׳קובה״ ונמנה עד סוף ימיו על חבר מנהליו. במסגרת מוסד זה, שמשרדיו שכנו בביתו משך שנים רבות סייע לשכבות הנרחבות ובעיקר ליהודים במאמציהם לשפר את עמדותיהם הכלכליות.

בסוף מלחמת העולם הראשונה, עת שגילויי האנטישמיות גברו והלכו גם באזור פודהלה ומצאו בעיקר ביטויים בהשתוללות האנטישמית של ה„האלרצ׳יקים״ התקרב המנוח יותר ליהודים וליהדות. הוא גילה דאגה בכל הנוגע לעתיד היהודים והשתתף בפעילות בעיקר באספות, שנערכו אז בהקשר לכך ע״י הנוער היהודי.

ד״ר הרמן שיין הלך לעולמו, בשנת 1922, כתוצאה ממחלה קצרה לאחר שפך דם במוח. הידיעה על מותו עוררה צער ויגון כללי, והלוויה בה השתתף קהל עצום ללא הבדל דת ולאום, שימשה ביטוי נאמן ליחס הכבוד והאהבה, שהאוכלוסיה גילתה לרופא הטוב והמסור.

ב. ד״ר ברנרד כהן

ד״ר ברנרד כהן נולד בשנת 1870 בעיירה פודבוליצ׳יסק, שבתחומי פולין הקטנה המזרחית. הוא סיים את הגמנסיה בעיר טרנוב ולאחר מכן השתלם בלימודים בפקולטה למשפטים באוניברסיטה היאגילונית בקראקוב. אחר כך עבד כמתמחה בלשכתו של עוה״ד ד״ר ארנסט גיילר בנובי־טארג ופתח לשכה משלו. כעודד דין מבריק עלה בידו לפתח משך תקופה קצרה פעילות מקצועית נרחבת ומשרדו הפך לפופולרי ביותר בתחומי פודהלה כולה.

היו לו לקוחות רבים, ללא הבדל דת ולאום, מבין תושבי העיר וכך גם מבני העיירות והכפרים הסמוכים. על לקוחותיו אף נמנה בתחילת מלחמת העולם הראשונה ולאדיימיר לנין, שהתגורר בתקופה ההיא בכפר פורונין ונאסר כחשוד בריגול. לנין מסר את הטיפול המשפטי בענינו לידי ד״ר כהן.

הופעותיו של ד״ר ברנרד כהן בפני השלטונות, ובעיקר בבתי המשפט, היו מכובדות מאוד וכולם ידעו להעריך את יושרו האישי ואת הידע המקצועי שלו. בלשכתו עבדו משך השנים כמתמחים עורכי דין רבים, שבתקופה מאוחרת יותר תפסו מקום נכבד בין משפטני קראקוב וערים אחרות שברחבי פולין.

ד״ר כהן לא השתתף אמנם בפעילות בחייה הפוליטיים של האוכלוסיה היהודית, אך היה יהודי חם ומסור וגילה התעניינות בכל הנוגע לציבור היהודי. הוא גילה פעילות בתחומים שונים של חיי החברה והכלכלה שונים של חיי החברה והכלכלה בעיר וסביבתה, שימש כמנהל „טובאז׳יסטבו זאליצ׳קובה״ וסייע במידה רבה להתפתחותו של מוסד זה. כן שימש כחבר מועצת העיריה ויועץ שלה בשמשו לפה בתפקידיו אלה לאוכלוסיה היהודית שבעיר. הוא היה אדם טוב ורגיש לצרכי הזולת, וסייע בסתר לנזקקים ובעייקר עשה זאת לגבי הנוער היהודי הלומד, שבא מבתים עניים.

בחייו הפרטיים ידע המנוח אסונות רבים. אשתו הראשונה, סלומיאה לבית בירנבאום, אשה יפת מראה ואצילת רוח, הלכה לעולמה בגיל צעיר, שלוש שנים אחרי נשואיה. אשתו השניה, רעיה לבית מנדלוב היתה חולה עשרות בשנים במחלה בה לקתה בימי מלחמת העולם הראשונה, ונפטרה כתוצאה ממנה בשנת 1932. ד״ר כהן טיפל באשתו במסירות ומתוך הקרבה עצמית. בנו היחיד מנישואין אלה, אדם בן 22, צעיר יפה ומוכשר איבד את חייו בשנת 1922 בדו־קרב עם קצין פולני אתו הסתכסך בשל הופעתו האנטישמית. קצין זה, שהיה קלעי מצוין השמיע במיוחד הערות אנטישמיות על מנת להביא לידי דו־קרב עם אדם. טרגדיה זו מצאה בשעתה ביטויה מעל עמודי העתונות היהודית בפולין.

ד״ר ברנרד כהן ידע להתגבר על צרותיו האישיות ומצא ניחומים בעבודתו המקצו־עית ובפעילותו הציבורית. הוא נפטר בשנת 1934 וכל יהודי העיר התאבלו עמוקות על מותו.

בתו של המנוח מנישואין הראשונים, אולגה פאפיר, חיה עתה בתל־אביב יחד עם בעלה הרופא ד״ר שמשון פאפיר ובתם היחידה ומשפחתה. בתו מהנישואין השניים, האלינה, השתתפה בפעולת המחתרת בימי הכיבוש הנאצי בפולין ולקחה חלק בפעולה בשנת 1942 יחד עם לוחמים יהודיים אחרים בתחומי וורשה. היא חיה עתה בלימה, בירת פרו, יחד עם בעלה, בנה ומשפחתה.

ג. איגנאצי האמרשלאג

איגנאצי האמרשלאג היה בן למשפחת סוחרים בנובי־טארג. אביו, ברנרד האמר־שלאג, היה בעל מפעל גדול לברזל. איגנאצי, שנולד בשנת 1880, למד בבית ספר תיכון בעיר ביילסק. בגיל צעיר החל לעבוד במפעלו של אביו ולאחר מותו קיבל את ניהולו לידיו.

החל מגיל צעיר היה פעיל מאוד בחיי הציבור היהודיים והיה בין מניחי היסודות לאגודה הציונית „בני־ציון״ בנובי־טארג. בתקופה מאוחרת יותר, נרתם בעול הפעולה הציבורית והפוליטית לה הקדיש הרבה מזמנו ומרצו, לעתים תוך כדי הזנחת העבודה במפעלו הפרטי.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, ולאחר שהנהלת הקהילה במקום בראשותו של אהרן אלכסנדרוביץ ושהתבססה על חוגי המתבוללים הורחקה, קיבל איגנאצי האמרשלאג את

ראשות הקהילה בנובי־טארג ומילא תפקיד זה בנאמנות ובהתלהבות עד יום מותו. כן מילא משך השנים תפקידים ציבוריים אחרים. הוא היה יושב ראש התאחדות הסוחרים בעיר, חבר מועצת העיריה ויושב ראש החטיבה היהודית בעיריה, חבר הוועד המפקח של הקואופרטיב „טובאז׳יסטבו זאליצ׳קובה", חבר הנהלת האגודה „גמילות חסד" וכו׳. אכן, לא היה בחיים יהודיים בעיר כמעט שטח ציבורי, שבו לא היתה מורגשת פעילותו.

איגנאצי המארשלאג זכה להערכה לא רק מצד היהודים, אלא גם מצד הפולנים, כולל המוסדות העירוניים והממשלתיים. להתערבותו האישית היתה נודעת חשיבות ובעיקר בתקופה בה החלה האנטישמיות להשתולל גם באזור פודהלה, על סף מלחמת העולם השניה. הוא נפטר בסתיו של שנת 1939, שבועות מעטים לאחר שהכובשים הגרמניים השתלטו על העיר. רעיתו סוניה לבית היתה פעילה בהתנדבות נשים ציוניות „ויצו" ואף ב„פרויען־פאַראיין" היהודי. היא יחד עם שתי בנותיה ובנה נשלחו למחנה השמדה ושם מצאו מותם בשנת 1942.

ד. הרמן צבי פישגרונד

הוא היה בנו של וולף פישגרונד, סוחר תבואה נודע בנובי־טארג. הרמן צבי נולד בשנת 1880, למד תקופה מסוימת בבית ספר תיכון בעיר ביילסק, אך בהיותו עדיין עול ימים החל בעבודה במפעלו של אביו ולאחר מכן, כבן יחיד שלו, עבר המפעל לבעלותו. מהגיל הצעיר ביותר לחייו, היה הרמן צבי קשור לעניני הציבור היהודי ואף נמנה על מיסדי האגודה הציונית „בני ציון" בנובי־טארג.

כסוחר הצטיין בידע המקצועי שלו ובישרו האישי, ונהנה מאמון מלא מצד האוכ־לוסיה וחוגי השלטונות גם יחד. לאחר פרוץ מלחמת העולם השניה, כשהמחסור במזונות נתן רישומו בעיר, הוא נתמנה כהומיסר לעניני המזון בנפה, וסמכויות נרחבות הוענקו לו בתחום זה. הוא מילא תפקידו באמונה וידע למנוע סבל מיותר מהאוכלוסיה בתחום אספקת המזונות החיוניים.

הרמן צבי פישגרונד היה אדם מתקדם ויחד עם זאת בעל רגש דתי עמוק, וקשור למסורת היהודית. בימי שבת ומועד היה מבקר בבית הכנסת וכן היה מקפיד על מילוי המצוות. הוא לקח חלק פעיל ביותר בחיי הציבור היהודיים. שימש חבר מועצת העיריה מטעם האוכלוסיה, חבר הוועד המפקח של האגודה הבנקאית הקואופרטיבית „טובאז׳יסטבו זאליצ׳קובה", חבר בהנהלות התאחדות הסוחרים, ה„חברה קדישא", „גמילות חסדים" וכו׳. תמיד היה ער לצרכי הזולת, ותורם מכספו ביד נדיבה לצרכי ציבור.

בתקופת הכיבוש הגרמני לאחר פרוץ מלחמת העולם השניה, גילה עמדה יהודית גאה. בתנאים הקשים ביותר ארגן מפעל סעד לנזקקים וסייע בידם מאמצעיו האישיים, שהלכו ונתדלדלו מאוד.

גם רעיתו, אווה לבית קאלטרוב, אשה בעלת אינטליגנציה גבוהה ואצילת נפש — היתה פעילה בחיי הציבור היהודיים ובתקופה האחרונה אף שימשה כיושבת ראש ה„פרויען

פאראיין" היהודי. שתי אחיותיו של הרמן צבי, סלומיאה שטרן ורבקה לאמנסדורף, שתיהן נשים טובות ועדינות נפטרו בגיל צעיר עוד לפני מלחמת העולם השניה, כתוצאה ממחלה ממושכת. הרמן צבי, אשתו ובתם מצאו מותם מידי המרצחים הנאציים, בשנת 1942. בנם שלמה, השתלם בתקופת המלחמה באנגליה, התגייס לצבא הבריטי ואחרי המלחמה עלה לישראל. עתה חי הוא בתל־אביב והוא מורה ללשון האנגלית.

משה ראנד — תל־אביב

לזכר אלה שהיו ואינם עוד

ההיסטוריה של נובי־טארג היהודית לא תתמצה, באם לא תוזכר פעילותיהם של היהדות ההרדית. אנסה על כן להעלות אי אלה קוים לנובי־טארג החרדית בשנים שלפני מלחמת העולם השניה. כידוע קנתה לה נובי־טארג שם בעולם החרדי הודות לאב בית דין שלה הרב ר' חיים דובריש שטורך, שמוצאו לא היה ממשפחת רבנים, אבל היה גדול בתורה, ולומדי תורה מכל קצווי הארץ החליפו אתו שאלות בעניני הלכות. הוא התבלט בבקיאותו בפוסקים ראשונים ואחרונים. היו לו שש בנות ושני בנים. כמעט כל הבנות היו נשואות לרבנים שתפסו את מקומם במקומות כדלקמן: הבת הבכורה היתה נשואה לרב אייכנשטיין, אב בית דין בעיר זאקופנה. השני הרב משה שטרן, היה אב בית דין בעיר ביליץ — עיר תעשית טקסטיל. החתן השלישי היה אב בית דין בעיירה צ'ארני־דונאיץ. החתן הרביעי אליהו ויס היה רב ראשי בעיר נובי־טארג, במקומו של חותנו הרב חיים דובריש שטורך שנפטר. בעלה של הבת החמישית היה הרב נחום ליפשיץ — ראש ישיבת „בלז" בנובי־טארג, שאני נמניתי על תלמידיה. החתן הששי ר' יחזקאל פרנקל לא תפס שום משרה רבנית והתעסק במסחר זעיר. הבן הגדול התחתן והיה גר בקראקוב — איש מסחר. והבן הצעיר הציץ ונפגע, עזב את ביתו וגם עירו נסע למרחקים והגיע עד העיר ברנוביץ, ושם היה מורה בבית ספר „תרבות". הוא נשאר רווק ונספה בשואה.

למרות שהקהלה מנתה כחמש מאות משפחות בסך הכל, החיים הציבוריים בה היו מאד מפותחים. היו כמה מפלגות וביניהן: „ציונים כלליים", „המזרחי", „השומר הדתי", „השומר הצעיר" ו„עקיבא". היתה גם ספריה גדולה, ואולם לאספות והצגות. היו בעיר שתי „ישיבות". ישיבת „בלז" וישיבת „בובוב" שבראשה עמד הרב ר' הרשלה מייזליש. ראש הקהלה היה איש מתבולל בשם איגנאצי האמרשלג; איש ישר ובעל לב יהודי חם. אף פעם לא סירב לעשות טובה למי שפנה אליו. כסגן ראש הקהלה שימש אבי אריה יצחק ראנד. הוא היה המחליט בענינים דתיים בעיר. תלמיד חכם מובהק, שהתבלט בבקיאותו הנפלאה בש"ס וב„שולחן ערוך". הוא הצטיין בתפיסתו המהירה כמו כל נכדי

המגיד מקוזניץ, ורודף שלום להפליא. ביתנו היה בית ועד לחכמים וכמעט כל יום ויום באו אלינו שכנים וסתם ידידים, כדי לשאול בעצתו.

אזכיר רק כמה מהם: חיים יצחק דגן איש „המזרחי", שביקר גם בארץ־ישראל בזמנים ההם. אשר גרינשפן, יעקב שיף, חיים פרטיג, זאב כץ ודודנו אברהם משה קופיטו. חוץ מהשכנים, שתמיד ישבו אצלנו היה יהושע קיזן שכל ימי חייו היה גבאי בבית המדרש על שם אלכסנדרוביץ. איש כשרונות מובהקים, הוא זכר בעל פה כל פסוק בתנ"ך, היה בעל מידות והקדיש בביתו חדר לינה לעניים, שפקדו את עירנו. היו לנו גם שכנים לא דתיים, כמו מאיר גנסברג ולינדנברגר בעל המלון הגדול בעירנו, אבל בעלי מדות ומכל הלב טרחו לעזור לכל אחד שפנה אליהם. פה גם המקום להזכיר, שדודנו אברהם משה קופיטו היה מן הקרבנות הראשונים בעיר ונרצח באכזריות ע"י הקלגסים הגרמנים.

הייתי רק בן שבע, כשהתיתמתי מאמי דבורה. האסון קרה ביום ג׳ תמוז בליל שבת, היא היתה בסך הכל בת 42 שנה. אבל כבד ירד על ביתנו. היא השאירה אחריה שבעה יתומים. היא היתה אשה יפת תואר, היתה מחוננת בחכמה בלתי רגילה והשתדלה לחנך את ילדיה לתורה ולדרך ארץ. כל תושבי העיר יצאו לחלק לה את הכבוד האחרון. היחידים שלא ליוו את אמנו היקרה לעולמה היו אני ואחותי היותר צעירה ממני גינה; מחמת גילנו הצעיר. בבית נשאר אחינו הבכור יוסף; אחותי ריבה מלכה; אחי חיים; אחי נפתלי; אחותי הינדה רייצה; אני משה אליקום בריעה ואחותי גינה.

אחי יוסף היה איש מלומד, את הידע רכש בתור אבטודידקט והודות לשקדנותו הרבה. השתתף בעתון „הצפירה" תחת השם „ופסי", היה ציר באחד הקונגרסים הציונים בבזל שבשויץ, מטעם „הציונים הכלליים". זכורני כשחזר מהקונגרס בבזל נעשה מודרני, החליף את מגבעת הקטיפה שלו (זה היה לבוש חסידי) במגבעת מודרנית עם קמט. זה לא היה לפי רוחו של אבי. הוא היה נשוי לרבקה הירשפלד בת דוד שמעינות נימירוב היו שייכים לו. בעת כניסת הרוסים לאוקראינה הפולנית נכלא על ידיהם והומת בתור „קולאק". גיסו היה הרב מעיר לבוב הרב ציף. היו להם שני ילדים וכולם נספו בעיר לבוב. אחותי ריבה מלכה היתה נשואה לבעלה אהרן קורן מעיר רישא (ז'שוב), היו להם בת בכורה בשם בלנקה (בילה), ובן בשם מנדלי. כולם נספו ב„גיטו" רישא. גיסי אהרן היה תלמיד חכם ואיש אשכולות, ידו היתה פתוחה לכל נצרך. אחי חיים היה נשוי עם בת יואל לנגר ושמה בלימה. יואל לאנגר נפטר בנכר במכרות זהב בשם מינור, סיביר, שעל־יד הקוטב הצפוני. הוא גווע ממש מקור ומרעב. אני מוכרח להזכיר כאן את דמותו של יואל לאנגר, שהיה העשיר הגדול לא רק בעירו נובי־טארג, אלא גם בכל הסביבה. הוא היה עניו יוצא מן הכלל, בעל מדות תרומיות וסייע לכל דכפין בצדקה, בהלוואות גמ"ח, ועשה הכל בשקט ובצנעה. כל שבת אסף את העניים בבית המדרש, לקח אותם הביתה הושיבם ליד השולחן הערוך והאכילם מכל טוב. הוא היה אוהב ישראל ללא גבול. ביקר גם בארץ־ישראל כתייר, השקיע בה מכספו.

אחי נפתלי היה נשוי לאשתו זיסל (זושיה) מבית גורמן מורשה. חתנו פסח שמואל גורמן היה אישיות גדולה ויהודי מיליונר, היה מנכבדי חסידי גור. והיה לו גם רכוש לא מבוטל בישראל. הוא היה בפולין שותף לבית חרושת לחרסינה הידוע בצ'מילוב. לאחי היה בן יחיד וכולם נספו בשואה ב„גיטו" וורשה. אחותי הינדה רייצה היתה נשואה לבן דודה והיו להם בן יחיד, היא וילדה נספו בנובי־טארג. אבי התחתן בפעם השניה, נולדו לו שתי בנות. הבכורה פראדל נספתה יחד עם אחותי בנובי־טארג. והבת השניה שרה נפטרה שנה לפני המלחמה. היא נקטפה באבה אחרי ניתוח בלתי מוצלח. האם החורגת נמצאת אתנו בארץ.

מכל משפחת ראנד הענפה שרדו בחיים: אותו גינה, בבית יהושע, שעלתה בשנת 1938 והיתה בין מייסדי בית יהושע וכתבה השורות האלה.

צבי אליעזרי־לזרקביץ — רמת־גן

תולדות משפחה אחת

משפחת לזרקביץ, דוגמה למשפחות יהודיות רבות, היתה משפחה מסועפת. 14 בנים ובנות נולדו לראש המשפחה חנוך לזרקוביץ ואשתו מרים. שניים מהם מתו בינקותם — שנים עשר פארו את שם המשפחה ברחבי אירופה. שני אחים בלבד נותרו לפליטה לאחר השואה האיומה.

שלוחות משפחת לזרקוביץ, אחים וקרובים של ראש המשפחה חנוך לזרקוביץ הסתעפו לערי פולין שונות, כגון: קראקוב, קלווריה, פשיטקוביצה, בוכניה, סקוינה, אושוינצ'ים ועוד. חלק ניכר מבני המשפחה, צאצאיו של חנוך היו תושבי העיר נובי־טארג, בניו האחרים היו פזורים בערי פולין ובארצות אירופה האחרות. הם עסקו במלאכה, מסחר, ואף עסקו בצרכי ציבור במקומות מגוריהם.

חנוך לזרקוביץ ואשתו גרו ברחוב דלוגה מספר 3, בבית־עץ קטן. סביבו גינת ירק, ורדים ופרחים מטופחת בידי הסבא ובתו מלכה, שהתגוררה אתם וטיפלה במסירות בהוריה הזקנים. הם התפרנסו מחנות מכולת

בית סבא שימש מקום מפגש לבניהם ונכדיהם מדי ערב שבת או בשבת אחרי התפילה. כולם התאספו יחד לקיים מצוות כיבוד אב ואם. הסבתא והדודה מלכה מגישות היו צ'ולנט (חמין) חם וטעים, תה מהביל מן המיחם, עוגיות וממתקים לילדים. הסבא היה בוחן את הנכדים בפרשת השבוע.

בין הבאים בנו, דוד ואשתו שרה מבית בלדינגר, היו בעלי בית מלון ומסעדה „הוטל־צנטרלני" ברינק מספר 25, הם נשלחו למחנה המוות בגירוש הכללי של יהודי

העיר, ביום י״ז אלול תש״ב. ילדיהם: אברהם (דולק) נולד בשנת 1917, כיום נשוי לסלבה מבית קאלב. בת שר״ב בעיר. מתגורר בארצות הברית. נתן נולד בשנת 1919, נפטר בשנת 1935 הוטמן בבית הקברות בעיר. מאיר (מאקס) נולד בשנת 1921, כיום נשוי ליהודית בריו, מוצאה מהאמבורג, גרמניה. חברי קיבוץ כפר־מנחם. שושנה (רוז׳ה) נולדה ב־1922, נישאה לשלום קרניאל (טרללר) יוצא קראקוב, נפל במלחמת השחרור בכפר עציון. כיום נשואה לאליעזר צוריאל (בורנשטיין) יוצא קראקוב. הם גרים ברמת גן. צבי (הנק) נולד ב־1925, נשוי למרים מבית ברוידא מבוטושני, ברומניה, גרים ברחובות. אריה (לונק) נולד בשנת 1927, נשוי לדבורה מבית וויינמן, מלודז׳. חברי קיבוץ כפר־מנחם. אברהם ומאיר הגיעו לארץ ישראל לפני מלחמת העולם השניה, בשנים 1938—1936.

שושנה הצליחה לצאת מפולין כבר לאחר פרוץ המלחמה והגיעה לארץ ישראל, לאחר תלאות רבות בשנת 1941. צבי ואריה נתנסו אף הם בכל זוועות השואה, היו במחנות ריכוז והגיעו לארץ, דרך מחנות קפריסין בשנת 1948.

בית הורי דוד ושרה לזרקביץ, היה תמיד מלא פעילות וזאת גם בגלל היותו משמש להם אכסניה בתוך בית המלון הידוע שבעיר. הבית הצטיין בחמימותו וקבלת האורחים היתה חמה ביותר. משך השנים ביקרו אצלנו עסקני ציבור רבים מקראקוב ומערים אחרות. בעיקר רבו ביקורים אלה בשנים 1939—1936, כשה„אנדקים״ ותומכיהם חגגו נצחונם ברחוב הפולני. המצב נתן רישומו בנפשו של הנוער היהודי בעירנו והמריצתהו להצטרף לתנועות נוער ציוניות־חלוציות. בבית לזרקוביץ, במסעדת המלון „צנטרל״, נשמע רבות מפי האורחים: הערכות־מצב, דיונים וויכוחים סוערים והנוער הקשיב לדברים בקשב רב.

שליחי „השומר הצעיר״, „השומר הדתי״ וכו׳, שגרו במלון, לימדו עברית את הבוגרים, שבין הבנים שלנו: אברהם ומאיר. אברהם הצטרף ל„שומר הדתי״ ועלה ארצה בשנת 1936, כדי ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים ואילו מאיר הצטרף ל„השומר הצעיר״ ועלה ארצה בשנת 1938, כדי ללמוד בכפר הנוער בן שמן. שושנה וצבי הצטרפו אף הם אל שורות ה„שומר הדתי״. אברהם ומאיר הגשימו את רעיונות תנועות הנוער הציוניות הלכה למעשה ואף ההורים, שהיו גאים על פעילותם הציונית ועודדו אותם לכך, חלמו על עליה לארץ ישראל, בהזדמנות הראשונה. מלחמת העולם השניה והשואה האיומה שמו קץ לחלום זה.

מרים בת מנחם
נולדה בשנת 1865

חנוך בן מאיר לזרקביץ
נולד בשנת 1865

ניספו בי"ז באלול תש"ב (1942)

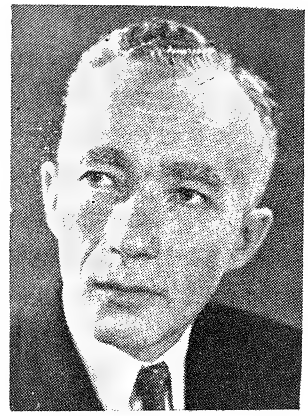
דוד בן חנוך לזרקביץ
נולד בשנת 1890

שרה בת נתן (בלדינגר) לזרקביץ
נולדה בשנת 1889

נשלחו עם אנשי נובי־טארג למחנה השמדה
י"ז באלול תש"ב (1942)

חיה גרינשפן־מלמן — תל־אביב

לזכר הורי, טונצ׳ה ושלמה גרינשפן

שלמה גרינשפאן

בקושי רב זוכרת אני את אמי. טונצ׳ה לבית ברבר מקלווריה. לפי עדות כל יודעיה ומכיריה היתה זאת אשה יפת־תואר, מסורה בלב ונפש לאבי ולי, בתה הבכירה. כהיותה בחדשי הריונה האחרונים היא נפטרה בצ׳כוסלובקיה, לשם נמלטו הורי בפרוץ המלחמה. בהיותי בת חמש נותרתי ללא אם. אבי טיפל בי בנאמנות, אך מאורעות המלחמה הרחיקו גם אותי ממנו ולצערי הרב גם ממנו נשארו לי זכרונות מעטים בלבד. בת ארבע עשרה הייתי, כשמצא מותו בתאונת מטוס באיטליה. אנשים, שהכירו מקרוב את אבי, שלמה גרינשפן בילדותו ובבגרותו, יוכלו לספר עליו בודאי הרבה יותר ממני הבת, שנותרה לפליטה ממשפחה גדולה, שכמעט נספתה כליל.

הכרתיו ברגעים הקשים ביותר בחיים; ברגעי פרידה ופגישות, כאשר הבריחני מעבר לגבולות ונאלץ למסרני לטיפול במנזר בצ׳כוסלובקיה, ערב יום הכיפורים של אחת משנות השואה האיומות.

הוא עצמו נדד ממסתור אחד לשני ועד היום מהדהדת באזני אמרתו: מה שיהיה עם כל ישראל יהיה עם ר׳ ישראל״. יותר מכל משקפים דברים אלה את הזהות הטרגית של בן העם היהודי עם הקהלה היהודית, קשר שבין גורל חיים לבין גורלו של העם כולו.

נובי־טארג עירנו איננה עוד. גם אמי, אבי ורוב רובה של משפחתי אינם בחיים. זכרם מלווה אותי עד היום הזה.

חנה גרין־גבירץ — חיפה

אמי

אמא איננה בבית. אלה הם הזכרונות הראשונים מימי ילדות. פעמים, בלילה, לקול קריאת „אמא", היה אבא נגש אל המיטה: „שקט, ילדה, אמא תכף תבא ———" אבא הטוב והמטיב, המבין, הסלחן, הסבלני. ואמא היתה באותו זמן משרכת רגליה בדרכה אל הרופא. בבית פינק שוכב ילד קודח. האם יבוא הרופא לקריאת האם בלילה, בשלג? ודאי ימאן, אך אם תבקש הגב' גבירץ, יעטה הד"ר מק את מעילו על שכמו, יקח תיקו ויחד יעפילו אל הגבעה, כדי לעזור לילד.

פעמים רבות הייתי מתעוררת לקול דפיקה על הדלת, וקול מרוחק היה מבקש את הגב' גבירץ. על מה נסבה השיחה בין המבוגרים לא ידעתי אז. אחת ידעתי. פירושו של דבר, שאמא תצא שוב.

האמת נתחוורה כעבור שנים. יהודי נאשם על לא עוול בכפו. הוא נשפט ועמד להאסר. רווח והצלה אינם נראים באופק, אך עדין ישנה כתובת אחת ויחידה. ישנה הגב' גבירץ. אולי תוכל היא להשתדל אצל פרנסי העיר, אולי תצליח להיות לסניגור, למצילת נפש?

ואמנם אותה אינטלגנציה שופעת, אותה פולנית רהוטה, אותה אישיות, אותו כח שכנוע היו, לא אחת, עושות את שלהן. קשיותם ועריצות לבם של ראשי העיר למיניהם נסוגו לא פעם אף הם מתוך רגש של כבוד והוקרה.

הכנסת כלה, אחד מעיקרי מצוותיה של היהדות, זכורתני כיצד לא פעם, יחד עם חברתה הגב' דגן, היתה אמי יוצאת לאסוף תרומות בין יהודי העיר. פעמים היו סיורים אלה מסתיימים בקול תרועות צחוק רמות, כמו באותה פעם בה סיימה הגב' דגן את סיורה, אחר כבוד, בשלולית בוץ, לקול תרועות הצחוק של אמי... מלבד אותם מקרים מיוחדים ויוצאי דופן להם נקראה להיות למושיע, היו גם משימות קבועות יומיומיות, שבועיות, בהן נטלנו חלק גם אנו בני הבית. מי ביתר רצון ומי רק מכיוון שלא יכול היה לנהוג אחרת. תפקידי אני היה מצטמצם אז בדרך כלל בתפקיד ה„משביר". מדי יום ששי, עוד טרם הספקתי לפשוט מעלי את מדי בית הספר וכבר היתה בידי חבילה ובה סבון חלות, בשר ועוד, ורגלי רצות בכיוון בית הקברות, אל ביתה של הגב' ספר. רצה הייתי לא מפאת אהבת השליחות, אלא בגלל הפחד האיום ממנו לא יכולתי להשתחרר במשך שנים — המעבר ליד בית העלמין: „לכי בתי, לכי אדם איננו לוקח עמו לעולם הבא אלא את מעשיו הטובים" היתה אמא חוזרת ומשננת באזני, כשטרוניות שלי מתחדשות מדי יום ששי. לא

פעם מצאתי עצמי נושאת חבילה מעין זו גם אל בית החולים הנוצרי שבעירנו. גם זאת למותר לציין בשליחותה של אמי „הרי מה יאכל אותו בחור שנותח הוא איננו יכול לאכול את האוכל שמבשלים שם מאכלו מאכל כשר".

אין לו לאדם שעה גדולה יותר בה נאמר שבחו, מאותה שעה בה איננו נמצא עוד בין החיים. כה היטב זכורים לי הדברים, שנאמרו לאחר הוצאתה להורג של אמי. ביתנו הרוס היה, ובניו גולים. אמי הוצאה להורג עוד בשלבים הראשונים של ההתנכלויות ליהודים, בשנת 1942. עלה לי להתקל ברב מסוקולוב: „אם אותה צדקת הוצאת להורג..." אמר ולא יסף, ורק ידיו, שנפשטו כלפי שמים הוסיפו לזעוק בדממה את אשר לא הביע פיו. באותו יום ממש היה גם הוא בין המתים...

נראה ששליטתה והשפעתה על אנשים בימי חייה נמשכו גם אחרי מותה. ככל שאחיה לא אשכח אותו חלום שחלמתי, ואני אז במחנה הריכוז. דבריה אלי היו חד־משמעיים אז, והם נאמרו ביידיש (שפת הדיבור שלנו בבית היתה פולנית, ורק אבא ואמא דיברו יידיש ביניהם) „אל תפחדי בתי" אמרה, בלטפה פני, „אל תפחדי, לא תהיה להם שליטה עליך..." דברים סתומים. ולמחר, עקב מקרה מסוים בעבודתי במחנה נבחרתי למות, דקות שאין להן מלים. פקודת המוות הוחלפה בצו לעבודת פרך ואחר כך מכות, בעיטות והשלכה החוצה אל המדרכה. האין זה בזכות דבריה של אמי? כשהסתיים הסיוט, חזרנו אחותי ואני, לחפש משפחה אובדת. למותר לציין את אשר מצאנו. אך רוחה של אמי עדין ריחפה שם.

גם ד"ר מק חזר לחפש את משפחתו. פולני היה, אך גם לו היתה שמורה כוס התרעלה שלו, בדמותה של בוכנוולד. אלה היו דבריו אלינו אז כשנפגשנו על ההריסות: „ידעתי שאנצל. רק בזכות המעשים הטובים שעשיתי כרצונה של הגב' גבירץ. רק בזכותה. אמי היקרה רק קוים דקים שבדקים נסיתי לשרטט לזכרך כאן. אלה הם רק זכרונות מעטים לדמותה של צדקת.

הלה מילר — גבעתיים

אל האם!

אל האם!
אלהים רחם
בעולם יש עוד שם
יקר יותר מאם?

אלהים רחם
מדוע רק הזכות
לאמר רק „אם"
והיכן הדמות?

אלהים רחם
בלילות הארוכים
אפלים ועמוקים
על ידי שכבה ה„אם"

אלהים רחם
ואני לנפשי
וספג גם לבי
את הרגש לקרבי
את הרגש אל ה„אם"

אלהים רחם!
ועברו מאז שנים
על גבן עוד שנים
והרגש אל האם
מעולם לא יעלם!

(שיר זה נכתב לפני למעלה
משלושים שנה)

שרה קרייז מארק — הרצליה

א. מצבה בדרך

(לזכרו של משה (מוניק) באלדינגר)

הוא עבד בחנותו של זינגר בנובי־טארג, כבן 16—15 היה, צנום, שחרחר ועיניו גדולות ושחורות, אף נשרי ובעל לחיים אדומות. היה לו מראה בריא ורענן ביותר. תמיד היה בתנועה, באשר היה יוצא גם לשליחויות שונות בעיר מטעם מקום עבודתו. צעיר אדיב היה ותמיד מוכן לסייע לזולת.

בשעות הערב הייתי רואה אותו, לעתים מזומנות, במועדון סניף תנועת הנוער „עקיבא", כשהוא מבריק מנקיון, לבוש בקפידה ושרוי במצב רוח טוב. בחריצות למד את הלשון העברית, אם כי לאחר יום עבודה מפרך קשה היה לו לשבת וללמוד. בכל כוחו השתדל להשתתף בפעולות „הקן".

בחודש דצמבר 1939, חדשים אחדים לאחר פרוץ המלחמה, פגשתיו באקראי ברחוב. בעיר לבוב. הוא נקלע לעיר זו בין אלפי פליטים אחרים וביניהם גם חברי „עקיבא", שהגיעו הנה ממקומות שונים בפולין אגב מנוסתם מצפרני החיה הנאצית. לבוב היתה אז בידי הסובייטים. קבוצה מבין חברי „עקיבא" התכוננה אז לצאת מכאן באורח בלתי חוקי צפונה, לעיר וילנא, ומשם לחפש אחר האפשרות לעלות לארץ ישראל.

פגשתיו במקרה, כשהוא מחוסר כל ואובד דרך. הוא שאלני מה בדעתי לעשות. למרות העובדה, שפעולת הברחת הגבול היתה מאורגנת בסודיות רבה, סיפרתי לו על אפשרות זו. מונייק החליט להצטרף אלינו. הוא עבר את הגבול והיה מאושר להמצא שוב בחברת נערים ונערות בני־גילו.

גרנו אז יחדיו בקיבוץ ענקי, שמנה למעלה מאלף חברים, ברחוב סובוץ בוילנא. היה זה קיבוץ „שחריה" של „הקיבוץ המאוחד". התנאים היו קשים מנשוא, באשר החורף באותה שנה היה קר ואכזרי. מונייק הועסק בשמירה בחדר לייבוש כבסים. היה זה אולם ענק בו היו מייבשים את חלקי הכביסה בשביל אלף איש. הוא הופקד על עבודה זו למשך כל הלילה ובסיימו את השמירה היה יוצא מיוזע מהאולם החם וברצותו לקרר במקצת את גופו היה בדרך כלל עושה... מקלחת קרה. התוצאות המרות לא בוששו מלבוא. הוא חלה בדלקת ריאות קשה והלך מאתנו ללא עת.

באתי לבקרו בבית החולים בוילנא וראיתיו, כשהוא נאבק קשות עם מר המוות. הוא קדח כולו ושיעול מלווה בדימום גרם חנק לגרונו. מחוסרת אונים עמדתי ליד מטתו. הוא החזיק בידי וביקשני לבל אלך, עיניו השחורות מלאות היו תחנונים. למחרת היום הוא נפטר.

בהלווייתו השתתפו אלפים רבים. כל הנוער החלוצי, שהיה באותו הזמן בוילנא בא להלוויה. תור של מלווים השתרך בשורה ארוכה בכיוון בית העלמין היהודי שבעיר. היתה זאת כעין הפגנה אלמת, אבלה ומאד טראגית.

שיכלנו עוד חבר, נער שעמד אז בשיא פריחתו הגופנית והרוחנית. היה זה קרבן נוסף בדרך הנדודים הארוכה שלנו בימי מלחמת העולם השניה. בבית העלמין הוילנאי נוספה עוד מצבת שיש שחורה, כשעליה מתנוססת תמונת הצעיר מונייק ליד הסמל של תנועת הנוער הציונית הכללית „עקיבא".

ב. ביתנו שבדלוגה 132

רחוב דלוגה, מספר 132 בית יהודי ברחוב ה„גויים". בית אבן בעל שתי קומות עם גזוזטרה ארוכה מאד. גן נוי ועצי פרי נהדרים ובחצר עוד בית־עץ עם מרפסות מזוגגות חדישות, שאחת מהן היא בבחינת חידוש, שאפשר להתפאר בו: הגג מתרומם בעזרת בלוק, ומשמש בימי חג הסוכות כסוכה נאה למשפחה ולכל דיירי הבית. פנים הבית מרוהט בטעם, החדרים מרווחים ומקושטים.

בבית זה חונכנו ובילינו את ימי נעורינו, ששה ילדים עם הורינו. שני אחים: יוסף ועקיבא, וארבע בנות. אבי המשפחה שלמה מארק, סוחר בדים היה. יהודי ישר צנוע וגאה. ידע פרק באותיות הקטנות. כל בוקר, עם זריחת השמש היה משכים לקום ויושב שעות מספר רכון על ספרי הקודש עוד לפני לכתו לתפילה בבית הכנסת. רק אחרי התפילה בציבור היה מתחיל את יום עבודתו בחנות. אבי היה אוהב את התפילה בציבור. קולו היה ערב, ובימי חג ותפילה היה מתנדב לעבור לפני „התיבה". הוא היה ער לנעשה סביבו, ומתוך דאגה לעתיד ילדיו היה מקפיד על חינוכם ברוח ציונית. תמך בקרנות „קרן־קיימת־לישראל" ו„קרן־היסוד" ותמיד תרם ביד רחבה, ולא פעם חלם על התישבות בארץ ישראל. היה ממש גאה, כשבשנת 1933 עלתה לארץ ישראל הבת הבכורה, זהבה, יחד עם בעלה תיכף אחרי נישואיהם.

אמי אשה כשרונית וצנועה, בעלת מרץ ותבונה רבה, היתה לעזר רב לאבי. הן בחנות והן בחינוך הילדים. היא היתה האדריכלית של המשפחה. אני זוכרת ששנים רבות לפני המלחמה, הייתי שומעת מפיה משאלה: למכור את הבית, לעלות ארצה, לקנות משק ולחיות בהתישבות... אלה היו חלומותיה שלא התגשמו.

גם בזמן הכיבוש הנאצי־גרמני, אחרי שחזרו הורי מהבריחה להרים (ישבו על „הטורבץ" בשבועיים של הכיבוש) היתה אמי, למרות שהיתה אשה חולנית, הרוח החיה בבית, מלאה מרץ ותקווה לעתיד ולימים טובים שיבואו.

בזכרוני קטעים וחוויות מהימים האחרונים בבית. יום יום מודעות גדולות היו מבשרות גזרות חדשות על היהודים. ברחובות העיר סובבו חיילים נאצים וחטפו גברים ונשים לעבודה. היינו רק ארבעה בבית: הורי, אחותי ואני (אחרי שחזרנו מהנדודים).

כל הימים הסתתר אבי מעיני הגרמנים. הללו חיפשו יהודים בעלי זקן ופאות. לא פעם הם כבר ביקרו אצלנו וחיפשו נשק. אחרי כל ביקור כזה המומים היינו ומיהרנו ראשית כל לטפל באמנו החולנית...

אחרי ימים כאלה, אין פלא, שהתעוררו בלב געגועים לתפילה בבית הכנסת, לראות עוד יהודים. הרי ליל שבת היום. איך יהודי כמוהו יכול לשבת סתם בבית ולהתפלל ביחידות? הוא היה מתחמק ומגיע עד לבית הכנסת. אחותי ואני היינו מלווים אותו בדרכו זו. זה היה מבצע מוצלח אך מסוכן, ושמחנו בהגיענו הביתה בשלום. אמי חיכתה לנו כשהיא מתוחה. ולמרות הכל האוירה בבית חגיגית היתה: שבת. נרות דולקים אם כי באור עמום, חלה על השולחן. אמי מברכת על הנרות. עצבות גדולה שורה באור הנרות הללו. אחרי קבלת שבת חרישית, יושבים לאכול ארוחת ערב. אך מתחילים לאכול והנה קול צעדי הגרמנים ברחוב נשמע. דמנו קופא בקרבנו. אמי מכבה את הנרות ומורידה חיש את הפמוטות והחלה מהשולחן, ומחביאה אותם. הכל נחרב — גם בתוכנו הכל נחרב, ומחכים... — מחכים לרעש המגפיים ולדפיקות החזקות של הרובים בדלת הכניסה. אנו עוצרים את הנשימה, הכל קופץ בנו מפחד. עוברים רגעים והנה הרעש מתרחק. הפעם היה זה בבית אחר... הכל עבר בשלום.

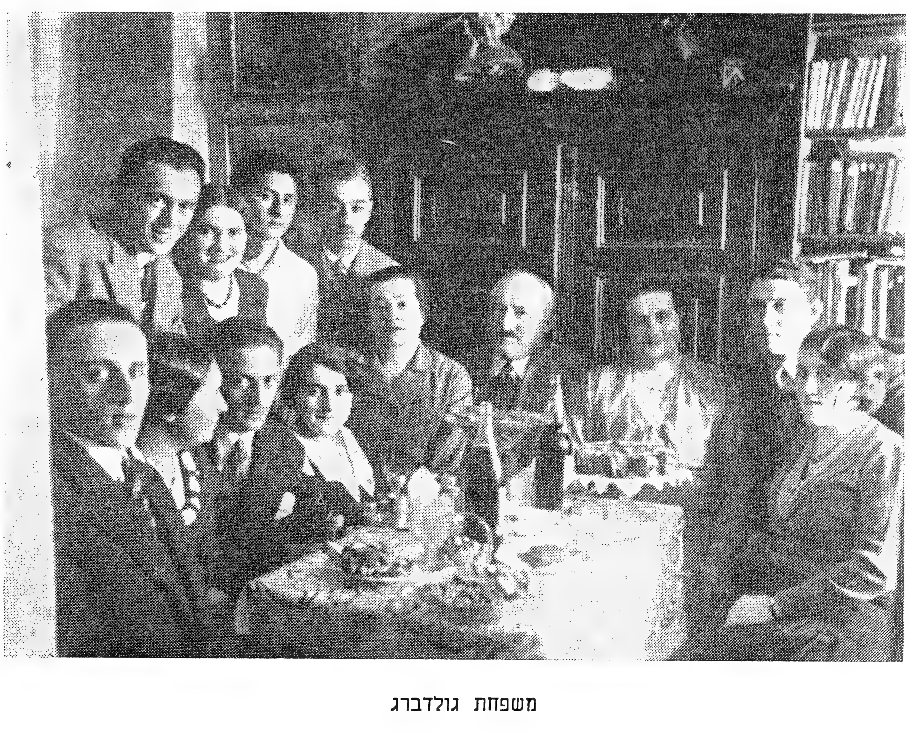
אין על כן פלא בדבר, כשהבעתי את רצוני לעזוב את הבית, תמכו בי הורי למרות הכאב שבלבם. הם ידעו לאן פני מועדות ומעולם לא אשכח את פרידתי מהם. אני מרגישה עוד היום את שתי ידיו הרוטטות והרועדות של אבי, בהן החזיק את ראשי, בעת ששפתיו מללו את ברכותיו לדרך. לא אשכח לנצח את העינים מלאות הדמע והמבט המלא צער וכאב שנשקפו אלי מהחלון בקומת הבית, עד שהתרחקתי ממנו לתמיד.

יהא זכר הורי ואחי היקרים ברוך. זכרם ישאר חרות בלבי לנצח נצחים.

דוד גולדברג — תל־אביב

זכרונות מילדותי

קשה להעלות זכרונות מהעבר הרחוק, הן כבר חלפו שלושים ושתים שנים מאז שעזבתי את עיירתי. הכל נראה מעורפל, בלתי מציאותי, אך יקר מאוד, איזה שהוא חלום על מעשים ומאורעות, שהתרחשו במקום פלוני, שבמקרה אני מעורב בו. למרות זה החלטתי לנסות להביא לפניכם על קצה המזלג סיפור מחיי יהודים בעיירת מולדתי ובמיוחד על חיי משפחתי. היתה זאת עיירה קטנה בתוך עמק רחב ידיים, עם סביבה נהדרת, אויר צח, נוף נהדר, בין הרי הקארפאטים מצפון (טורבץ, פיסגות סטרב וירחי), הרי טאטרה מדרום־באסקידים (פיניני) ממזרח ובטביה גורה (הר הכבשים) ממערב. היתה זאת עיירת נופש טיפוסית עם נהרות, יערות ופנסיונים, שרוב תושביה היו אנשים פשוטים ושקטים. המסחר היה ברובו בידים יהודיות. הורי היו סוחרים, שעבדו ועמלו קשות, כדי לפרנס משפחה גדולה — בקנה מדה של היום — היינו ארבעה אחים ושלוש

משפחת גולדברג

אחיות. גם הסבא גר אתנו. שום דבר לא היה קשה בשבילם, כדי להקנות לנו השכלה נאותה ותדריך מתאים לחיים. אבי היה מלא הומור ובדיחותיו היו ידועות בכל העיירה. גם כשמצבו החמרי היה גרוע והמזל התהפך אף אחד לא הרגיש זאת בחוץ. סיסמתו בחיים היתה, תהיה שמח, אם יש לך חברים טובים ישמחו אתך. אם יש לך שונאים — שיתפוצצו.

אבי אהב לעתים מזומנות להכנס בויכוחים עם החרדים שבעיירה, בעיקר על כל מיני חוקים ומנהגים שאינם נזכרים בתורה. פעם טען שאין הכרח לחבוש כובע. פעם אחרת התנהל הוויכוח על דיני כשרות במקרים שכאלה היה מצטט פסוקים מהתורה, שלפעמים אף שינה אותם במיוחד בידעו, שהם לא למדו (אבי היה למדן ורוב הקנאים לא למדו מאומה ואפילו לא ידעו את התורה). לא פעם אף השאיר אותם באמצע הוויכוח. שיריבו ביניהם. פעם הוא נפגש עם רב העיר, שהיה בן אדם משכיל, למדן מצויד גם בהרבה ידיעות חילוניות. איש שהלך עם הזרם של הזמן. אבי ביקש לדעת למה אין משנים כמה מנהגים וחוקים בהלכה, שכבר התיישנו מזמן והם נגד כל שכל ישר ונגד כל התקדמות במדע ובטכניקה זמננו. הרב ענה לו: „אולי רואה אני ומרגיש כמוך, אבל כשמתחילים לא יודעים מתי ואיך גומרים ושום דבר לא ישאר מהקדוש. תורתנו תשאר ספר כמו הספרים החילוניים ולא יהיה שום דבר הקושר את היהודים; כשאין מדינה ואין שפה משותפת ואין גם אמונה שמחזיקה וקושרת אותנו, אנו נעלם ולא ישאר זכר מהיהודים, כמו שזה קרה עם הרבה עמים אחרים".

אמי היתה אם יהודיה טיפוסית, כל מחשבותיה וכל דאגותיה סובו על ילדיה. לא היה שום דבר קשה בשבילה, אם זה רק יכול היה לעזור לילדיה. אם הורי רבו פעם ביניהם, היה זה רק בגללנו. כי אבי היה יותר מציאותי ופעמים רבות רצה להעניש אותנו על כל מיני שטויות שלנו או על איזה שהוא דבר שעשינו לא לפי השקפותיו ומחשבותיו. אמי עשתה כל המאמצים, שהזעם יעבור בלי עונש, ולפעמים לא נתנה יד להענישנו וזאת אפילו כשידעה, שאבי צודק בהחלט.

מצד שני היא עשתה לנו צרות צרורות בגלל הפחד המתמיד, שמשהו יקרה לנו. היא היתה נגד כל טיול, נגד תחרויות ספורט וכדומה. אבל כשראתה, שאין לה ברירה ושאנו לא נוותר, היא קמה לפני כל טיול השכם בבוקר והכינה לנו מכל טוב והיינו מצויידים בטיולנו יותר טוב מאחרים. היא דאגה לכל וראתה הכל. היתה לנו עוזרת בית, אך אמי היתה מוכרחה להכין לבד ולא סמכה על אף אחד.

כשמישהו חלה בבית, המחלה הדביקה בדרך כלל את כולם והמשפחה כולה נפלה למשכב. היחידה שהסתובבה ועזרה לנו היתה אמנו עם חיוך לבבי על שפתותיה. היא היתה מעודדת אותנו בהאמינה באמונה שלמה, שרק היא יכולה להביא לנו מזור ומרפא. כמעט כל יום היו לנו אורחים. היא קיבלה אותם בסבר פנים יפות ואף פעם לא התלוננה על ריבוי העבודה. כולם אהבו והעריצו אותה ולא פעם אף ניצלו את טוב לבה. היא

רצתה שנהיה לידה. וכשיצאנו ארבעתנו כל אחד לעיר אחרת, היתה שמחה ללא גבול כשחזרנו לחגים. הודות לאבי, שהיה אדם שופע חיים, ואולי הודות לאחותי המבוגרת (שהיתה משותקת ברגליה מגיל רך), נהפך ביתנו למרכז תרבותי וחברתי ושום מאורע, אם זה משפחתי ואם זה חברותי, לא נערך בלי השתתפותם הפעילה. כל קרובינו ומכירינו היו בכל הזדמנות חגיגית או משפחתית מביאים לאחותי ספרים, שהיו לה יקרים מהכל. היא עיינה בהם והרחיבה את מאגר ידיעותיה משנה לשנה. מורים וסתם סטודנטים ברצון ובלי תמורה נתנו לה שעורים ובמשך הזמן נהפכה לכעין „אנציקלופדיה קטנה", שכולם ביקשו ממנה עצה ותושיה במצבים קשים ולא היה אף אחד מדורשי עזרתה, שלא בא על סיפוקו. עברו שנים ומלאי הספרים של אחותי גדל והפך לספריה של אלפי כרכים וביתנו שימש מקום מיפגש לכל האינטליגנציה היהודית של עירנו.

המצב החמרי של הורי, אחרי המשבר שפקד את פולין בראשית שנות השלושים הלך ורע. אבי הפסיד אז את כל חסכונותיו (כפי שנודע לי רק אחרי שש שנים, כשכבר הייתי בקטוביצה) שהשקיע במקום בטוח כביכול, כמו הרבה אחרים אצל שני סוחרי עצים גדולים, אנשים מכובדים ועשירים מאוד. הללו פשטו את הרגל והמיטו שואה כספית על הרבה אנשים אחרים. אחותי הבינה את המצב שנוצר. היא הפכה את הספריה למקור פרנסה ואף ביצעה עבודות יד שונות. הבעיות התחילו כשאחותי הצעירה גדלה והפכה לעלמה יפת תואר, חלק מהחברים של אחותי המבוגרת התחילו לחזר אחריה ובתום אף הביעו בגלוי את התפעלותם מיופיה וגזרתה הנהדרת.

אז התחיל משבר פנימי עמוק אצל אחותי הנכה. היא סבלה הרבה ולפעמים ראיתי ושמעתי את בכיה החרישי, שנגע ממש ללב, אבל בצורה החיצונית היא לא נשברה ואינני יודע, אם רבים הרגישו במה שמתרחש בלבה פנימה. שתי אחיותי סבלו אז קשה והרי שתיהן אהבו אחת את השניה. נוצר משהו, שהרחיק אותן זו מזו כעין מחיצה, שאי אפשר לעבור אותה.

כשיצאתי מעירי וגרתי בקטוביצה הבאתי את אחותי הצעירה אלי יסידרתי אותה אצל דודתי.

הסבל של אחותי המבוגרת הגיע לממדים הרבה יותר גדולים כשהכירה מישהו, שהיא מצאה חן בעיניו והיה מוכן לשאתה לאשה, למרות מומה. העצוב בכל הפרשה הזאת היה, שהאיש הזה לא היה יהודי, אלא פולני צעיר, שרק במקרה הגיע לעירנו. אחותי היתה מאד רגישה ושנאה, שמישהו מרחם עליה. פעם או פעמים בשבוע שכרנו כרכרה, לקחתי אותה על הידיים והעברתי אותה לתוך הכרכרה, כשהרחוב היה ריק לגמרי, וכדי שחס וחלילה מישהו לא יראה וירחם עליה. פעם בעת הטיול עברנו ליד מחנה (פעם היה זה קסרקטין של הצבא הפולני) בזמן הזה נמצאו שם אנשי „סוקול" (אגודה ספורטיבית) מפוזנאן. לפתע נמלט כדור על הכביש ואיש צעיר יפה תואר רץ אחריו ולא היה חסר הרבה והיה נופל מתחת לגלגלי הכרכרה. הוא קפץ הצדה והעגלון

עצר את הכרכרה. הצעיר התנצל, אבל אחותי וחברתה לא נתנו לו ללכת והחלו להתבדח על חשבונו. גם הוא צחק ואחרי דקות מספר המשכנו בדרכנו. אחר כך התברר, שהצעיר לא שכח את הצעירות והתחיל לחפש אחריהן בכל העיר.

גרנו במרכז העיירה ואחותי אהבה לשבת ליד החלון ראוה של חנותנו עם ספר ביד או עם עבודות היד שלה ובעדינות השקיפה על התנועה. ביום בהיר אחד עבר הצעיר ליד החנות, הכיר מיד את אחותי ונכנס לחנות באמתלה, שברצונו לקנות משהו. הוא נכנס בדברים עם אחותי, שהיתה בטוחה שהוא מחפש את חברתה. מרוב צניעות אפילו לא חלמה, שמישהו יכול להתענין גם בה. הצעיר ביקש להפגש אתה והיא תיכף סיפרה לו שהיא משותקת בשתי רגליה ואינה יכולה ללכת. הצעיר היה בן אדם רגיש ועדין. הייתי במקרה נוכח בפגישה זו, כי אחותי קראה לי, כשנכנס קונה וראיתי איך שהסמיק והחל להתנצל. הוא שאל אם מותר לו לבוא אלינו בערבים. אחותי ענתה לו, שאצלנו הבית פתוח לכול.

מיום זה והלאה הוא היה אורחנו לעתים קרובות. המחנה של „סוקול" נסגר והוא נשאר בעיירתנו כמאמן של „מכבי" בכדור סל וכדור עף. אחרי כמה חודשים הוא עזב את המקום וחשבנו לתומנו שבכך נסתיימה הפרשה, אך טעינו בכך. חלפו שנתיים וכשהייתי בקטוביצה הגיע אלי אבי והביא לי כמה מכתבים מהצעיר. התברר, שהצעיר היה מוכן להתגייר כדי לשאת את אחותי לאשה ולהביא אותה למקום מגוריו. אבי ידע, שיש לי השפעה מסוימת על אחותי וביקש, שאסייע בידו לשכנע אותה לבל לעשות דבר פזיז שיכול להמיט אסון עליה ועל כל המשפחה. אבי התיעץ עם רב ועם כמה נכבדים בעיירתנו וכולם בלי יוצא מהכלל יעצו לו לגמור את הפרשה באופן דראסטי. לא יתכן אמרו, שבת יהודיה תנשא ל„גוי" אפילו אם רצונו להתגייר. הם אף לא האמינו, בגלל מומה של אחותי, שאהבה זו תמשך הרבה זמן. הם שיכנעו את אבי שאחרי זמן קצר הוא יזרוק את אחותי מהבית והיא תסבול הרבה יותר. מה ששיכנע אותי יותר מכל, זה היה חוות הדעה של רופא משפחתי, שטען שלאחותי אסור ללדת והיא יכולה למות, באם תכנס להריון. לא היה לי רצון לנסוע הביתה, כדי לשכנע את אחותי, אבל כתבתי מכתב ארוך לצעיר הפולני ובו ביקשתי לשכנע אותו כמה קשיים ואי נעימויות רובצים בדרכו כשהוא יתחתן עם יהודיה. הוא השיב לי במכתב ארוך מאד בו גולל בפני את כל תולדותיו ואף שלח לי העתקים ממכתביו להוריו ומשפחתו בהם הוא מסביר להם את כל התפתחות הענינים ומוותר על הירושה ועל הקשר אתם. את מכתבי הוא שלח לאחותי ואחרי כמה ימים קיבלתי מכתב נרגש ממנה מלא תרעומת ורוגז. היא היתה בטוחה שלפחות אני אעמוד לצדה ואסייע לה לשכנע את הורינו לבל יתנגדו לנישואיה עם הצעיר. היא היתה אומללה בחייה ורגע של אושר היה מספיק לה, כדי שתוכל לחיות בצל זכרונותיה עד סוף חייה, היא נספתה ע"י הנאצים מבלי ליהנות מאומה מן החיים

היתה לנו עוד אחות, הקטנה מכולם; ילדה צנועה, שחיתה בצל של אחיותיה המבוגרות. היא לא התבלטה לא ביופיה ולא בשום כשרונות מיוחדים, אבל היתה חרוצה ומוכנה לעזרה בכל רגע ולכולם. הכל הלך לה קשה, גם בלימודים היא סבלה מרגש נחיתות בגלל האחיות המבוגרות, שעמדו במרכז ההתענינות והיא ראתה את עצמה לא פעם מיותרת.

אבי עם האחות הגדולה נורו יחד עם נכבדי העיר ואנשי קהילה ביום הגירוש מעירנו. שתי אחיות עם אמי יצאו עם ה„טרנספורט" למחנות המוות ולא ידוע, אם נחנקו כבר בדרך או נשרפו בתאי הגזים של אושוויץ.

יוסף דרנגר — נהריה

בית־אבא

ראשית כל רוצה אני להעלות כאן את זכר סבי, שהיה מזקני העיר, ר' דוד ברוך בן צבי דרנגר. סבי היה סוחר ברזל חדש וישן. היתה לו דמות אצילית. זקנו הלבן ירד מדותיו. הוא היה בעל נפש עדינה ונימוסים נאים. כשיצא בשבת קודש, בלבושו המסורתי וב„שטריימל" שעל ראשו היה מעורר אליו יחס של כבוד גם מצד יהודים חילוניים ואפילו מצד הנוצרים. הוא היה בין האנשים החשובים, בעלי זכויות מרובות, שקדן וחרוץ ומצטיין ביושרו. היו לו חמישה בנים ובת.

אבי צבי (הרשלי) דרנגר היה הבן הבכור. הוא היה יהודי דתי, סוחר עורות בעיירתנו, שנלחם כמו רוב יהודי גובי טארג מלחמת קיום והקנה לילדיו חינוך דתי ותורתי. הוא נטל על עצמו עבודות קשות כגון ביקורים בכפרי הסביבה אצל אכרים לשם קניית העורות והבאתם העירה ומכירתם. לאבי צבי (הרשלי) דרנגר ואשתו טוני היו ששה ילדים. יוסף, רוזיה, צילה, שמואל, שלמה וטוביה. מבין כל ששת הילדים אני היחיד, שנשארתי בחיים. כל משפחתנו הושמדה ב„טרנספורט" בחודש ספטמבר 1942, שהלך כפי ששמעתי לטרבלינקה. אני עצמי נשלחתי, בשנת 1941 למחנה העבודה ברבקה. משם הועברתי בשנת 1942 ל„גיטו" קרקוב ואחר כך — למחנה פלאשוב. שם עבדתי בסלילת כבישים, קבורת מתים וכדומה. בשנת 1943 נשלחתי לבית החרושת של אוסקר שינדלר, איש העסקים הגרמני, שהציל יהודים רבים. אחר כך נפל בחלקי להיות במחנה ההשמדה, מאוטהאוזן ולעבוד כמסגר במפעלי הרמן גרינג בלינץ. המזל האיר לי פנים ונשארתי בחיים למרות ההפצצות הכבדות על כל האזור, שהיה אזור בתי חרושת למטוסים. שוחררתי על ידי האמריקנים בחודש מאי 1945. שקלתי אז רק 41 ק"ג וחליתי מיד בדיזנטריה. מאוסטריה יצאתי לאיטליה ומשם המשכתי דרכי. רוצה אני להעלות כאן גם את זכר דודי ודודתי שנספו בשואה יחד עם ילדיהם והם: שלמה (שהיה גר באחרונה בקלוריה), דב (בריש), טובה עם בעלה שמואל רחנצויג, נתן ואשתו. השואה האיומה גזלה מאתנו את מיטב אחינו ואחיותינו והחריבה חיים עשירים, מלאי הוד והדר.

גילה קניפל־שפריי — חיפה

בני משפחתי

סבי אריה־לייביש בן אהרן־פנחס ורבקה־לאה קליינצלר מעיירה ווישניצה ואשתו סבתי רחל בת שמעון וגלה ווייל מנובי סאנדז, הגיעו לצ׳אַרני־דונאיץ במחצית השניה של המאה ה־19. סבי הגיע למקום, כדי לשמש שו״ב, מוהל ומורה הוראה גם יחד. הוא קיבל סמיכות היתר הוראה מידי גדול הדור ההוא הרב ר׳ חיים הלברשטאם מנובי־סאנדז. הרב דרש מסבי לעסוק ברבנות, אך הוא טען, שזו לא עבודת כפיים ולכן בחר במקצוע הנ״ל. הוא קיבל לידיו 13 עיירות וכפרים מצ׳אַרני־דונאיץ והסביבה עד פודווילק שבסלו־בקיה. אבל בראותו שאין ביכולתו לשמש את כולם מסר את פודווילק והסביבה ליהודי בשם פורשר ולאחר שפורשר עזב את המקום ועבר למהריש־אוסטראו מסר סבי את כל העיירות מיאַבלונקה עד פודווילק והסביבה למשפחת אירלנדר.

לסבי וסבתי נולדו חמשה ילדים: גלה, חיים־יהודה, אהרן־פנחס, ובלהה. גלה נשאה בנובי־סאנדז ונולדו לה אחד עשרה ילדים. שם משפחתם היה קרנקראוס. בעלה חנינה וילדיהם רובם היו נשואים והיו להם ילדים. כולם נספו בשואה.

לחיים־יהודה ופריידל קליינצלר היו שבעה ילדים: מנחם־מנדל, אהרן־פנחס, גילה, לאה, בלהה, שמעון ולייבוש. כולם נספו יחד עם ילדיהם בשואה. חוץ מארבעה ילדי מנחם־מנדל ושושנה (מבית קורנגוט) קליינצלר. הילדים הגיעו דרך טהרן ארצה וכאן השתתפו במלחמת השחרור. הבכור שבהם דוב קליינצלר נפל בהגנת כפר עציון בו היה חבר. שרה אמנו נישאה לחיים שפריי בן מנחם־מנדל ורבקה־רייזל. היינו תשעה ילדים בבית ששה נספו בשואה ורק שלושה שרדו בחיים. אחי ואחיותי היו במחנה עבודה בצ׳אַרני־דונאיץ ובנובי־טארג ומשם הוציאו אותם למחנות השמדה. בהיוודע לאמי, שבנותיה הועברו למחנה אחר היא עזבה את ה„בונקר״ והלכה אחרי הבנות. אותו הדבר עשה גם אחי ישראל, שהלך אחרי אשתו וילדיו. שמם של אחי ואחיותי שנספו בשואה יחד עם הורי הם: שמעון, לאה, זלטה, רחל ושלמה. בנו הרביעי של סבי אהרן־פנחס קליינצלר עם אשתו ושלושת ילדיהם נספו אף הם בשואה. אחותי הצעירה בלהה נישאה ליצחק אייזן מקראקוב. נולדו להם שני ילדים: אריה־לייביש ורחל. כולם נספו בשואה. הבת רחל נספתה יחד עם „בנות יעקב״ בבנין בית ספר של „בנות יעקב״, אשר בחרו במוות במקום ליפול בידי הגרמנים.

יואכים טראונשטיין — חיפה

נערים מספרים...

הנערים ינקלה שניידר, שהיה בפרוץ המלחמה בן שלוש עשרה וחצי שנים, יולק שניידר שהיה אז בן 12 וחצי ורומק ריבאייזן, אז בן 12, יודעים לספר פרטים מאלפים על ימי בראשית של המלחמה. הם מספרים:

כשפרצה המלחמה ב־1 בספטמבר 1939 היינו עדיין ילדים וטרם מסרנו לעצמנו דו״ח על רצינות השעה. יחד עם ילדים סקרנים אחרים התרוצצנו בעיר. ראינו, שפאניקה השתלטה על המבוגרים ורבים מהם החלו לברוח מן העיר. גם ההורים שלנו ברחו. אך כעבור ימים מעטים חזרו כלעומת שבאו.

עוד בימים הראשונים של הכיבוש, החלו השלטונות הגרמנים לקחת בני ערובה. מאוחר יותר נערכו גם „אקציות״ קשות, בהן מצאו מותם יהודים רבים.

ב־30 באוגוסט 1942, בוצע הגירוש הכללי מהעיירה. באחד הימים נקראו 11 יהודים למשרדי ה„יודנראט״ ביניהם היו אבי ואני. פקדו עלינו ללכת לבית העלמין. שם נצטווינו ע״י אנשי ה„גיסטפו״ לחפור קבר גדול. אז באה למקום קבוצה נוספת של יהודים, ברובם זקנים וחלשים. ביניהם היה הרב ווייס, אשר בעמדתו הגאה עודד את האחרים. כולם מצאו שם מותם בצורה אכזרית.

יחד עם קבוצה של אנשים צעירים אחרים נשלחנו לעבודה בבית נסורת עצים אשר בצ׳ארני־דונאייץ. חלק מהאנשים נשאר לעבוד בנובי־טארג וחלק אחד בזאקופנה. עבדנו שם עד שהועברנו למחנה פלאשוב. עבדנו בעיקר בהוצאת עצים מן היער והעמסתם לתוך קרונות. אף עבודות אחרות הוטלו עלינו, מאחר שהיינו רעבים, גנבנו תפוחי אדמה וכשנתפסנו הכו אותנו ואף עברנו כמה „סלקציות״ רציניות ביותר. בפלאשוב עשינו משך חדשים אחדים ומשם הועברנו לאוסטרובייץ. סבלנו שם קשות. משם הובילה דרכנו למחנה ההשמדה באושוויץ. אחר כך היינו בגרמניה ושם שוחררתי לאחר שהמלחמה נסתיימה. הימים הקשים, אלה שידענו לא ישכחו לעולם.

יואל בראונפלד (בר־שדה) — קיבוץ גזית

לזכר הורי ואחי

ביתנו בית מסורתי היה. אבי־מוצאו ממשפחה דתית בגורליצה. ברבות הימים נהיה ציוני פעיל. בשנות העשרים חי ופעל בתנועה הציונית בקלן שבגרמניה. אמי מוצאה מראַבקה, מקום מגורנו עד השואה. משפחתה דתית ציונית גם כן. היינו משפחה רגילה כמשפחות רבות אחרות בעיירותיה של פולין. אבי ידע ואהב את השפה העברית ולימד בהתנדבות בשיעורים, שנערכו בסניף המקומי של ההסתדרות הציונית. ביתנו היה בית מסורתי וציוני. הורי לימדו אותנו את אהבת הבריות וחיים צנועים מבוססים על יושר, צדק ועזרה לזולת. פרנסתנו היתה על פנסיון כשר, אשר הורי ניהלו, כי עירנו היתה מקום מרפא. אבי אף עבד יחד עם סבי (אבי אמי) בבית חרושת לאטריות של הסבא.

היינו בבית שלושה אחים. אחי הבכור יהודה בוגר ממני ואח קטן נתן דוד. אחי הגדול נאסר או יותר נכון מסר עצמו לידי ה„גיסטפו", מכיוון שחיפשו אחריו והוא הסתתר ובמקום מחבואו נודע לו שה„גסטפו" מאיימת, שאם לא יופיע בפניהם יאסרו את הורינו. בלילה הופיע אחי. הוא נפרד מכולנו ובבוקר הלך להתייצב. הוא נורה בזאקופנה, ברביעי לחודש תמוז 1942. קרבנו היה לשוא. כעבור ששה ימים ביצעו הגרמנים את ה„אקציה" הראשונה בעירנו, ובין הקרבנות היו הורי. נשארתי על כן רק עם אחי הקטן ואז עברנו לגור אצל דודתי, אחות אמי, עד לגירוש כל אוכלוסית העיר לטרבלינקה שם גם נספה אחי הקטן.

בדחילו ורחימו מעלה אני את זכר הורי ואחי היקרים, שנספו בשואה. לעולם לא אשכחם ויהא זכרם ברוך לעד!

משה אהרן זיסקינד — גבעתיים

בית יוסף ומלכה (אנגלנדר) זיסקינד

אבי, מורי ורבי יוסף זיסקינד היה יהודי תלמיד חכם וירא שמים וחסיד. הוא נולד ברדומישל, שליד טרנוב לאביו אלכסנדר־דוד והיה נכדו של אברהם זיסקינד. משפחתו עזבה את רדומישל בתחילת המאה הנוכחית ועברה לגור בטרנוב. כפי שנמסר לי מפי אבא היתה למשפחה שושלת יוחסין מפוארת.

בעת מלחמת העולם הראשונה, שרת אבי בצבא האוסטרי הונגרי, ולאחר המלחמה — בצבא הפולני. הוא הגיע לקרושצ׳נקו בשנת 1921 ונשא שם לאשה את אמי מלכה, לבית אנגלנדר. סבי. משה אהרן אנגלנדר, היה אחד מתושביה הותיקים והמכובדים של יהדות עיירה זו. הוא הקים שם משפחה גדולה וענפה, בעלת שנים־עשר בנים ובנות. על שמו אני נקראתי כאחד מנכדיו הראשונים, שנולדו לאחר פטירתו. אחד מבניו, שמעון אנגלנדר, עלה ארצה בשנות השלושים והתגורר בחיפה עד סוף ימיו. השאר התפזרו על פני ערי פולין, הקימו משפחות שרובן נספו בשואה. נכדים אחדים (בני דודי) הגיעו ארצה לפני ואחרי מלחמת העולם השניה והקימו כאן משפחות.

צעדיו הראשונים של אבי בעיירתנו לא היו קלים. כחייל משוחרר לאחר שנים רבות של שרות צבאי, נאלץ להתחיל הכל מחדש, ולחפש אחרי מקורות פרנסה. אמצעיו הראשונים היו מעטים ודלים. מיד עם בואו לעיירה, החל לבנות את קן משפחתו ובית מסחרו. צעד אחרי צעד התקדם בחייו ומשך הזמן רכש בית פרטי עם חנות גדולה בחזיתו. הוא נהיה לאדם אמיד ובינתיים התרחבה משפחתנו והיינו שלושה ילדים בבית הורינו. אחותנו הקטנה, רייזל נספתה בשואה יחד עם ההורים ואילו אחי, שלמה חי עתה במלבורן שבאוסטרליה. הוא הקים שם משפחה בת ארבעה ילדים.

אבי המנוח היה מעורב ופעיל בכל שטחי החיים של הקהילה היהודית בעיירה בהטילו על עצמו מילוי תפקידי ציבור שונים — אותם מילא במסירות ובאהבה. הוא היה אדם נעים הליכות ומקובל על הכל ותמיד ידע לתבל דבריו במילתא דבדיחותא ולשפר על־ידי כך את מצב רוח של אנשים עצובים וקשי יום. הוא היה חסיד ואת חסידותו ינק מבית אביו ואם כי נמנה על חסידי בובוב היה גם מעריצם הנלהב של שאר צדיקי הדור. לא פעם היה מבקר אצל האדמו״ר מבלז והאדמו״ר מגור כשהללו היו באים בחדשי הקיץ להנפש באזורנו. אבי האמין בכל לבו ונפשו בביאת המשיח, תקומת ישראל וגאולת העם היהודי. את מפעל חייו לא זכה לצערי להשלים, כי מצא מותו בידי מרצחים שפלים צמאי דם.

ד"ר צבי־הרמן קולבר

א. ד"ר ברתולד ברוך פאס

ד"ר ברתולד (ברוך) פאס נולד בעיר קראקוב בשנת 1891. שם סיים בית ספר יסודי, בית ספר תיכון ולאחר מכן השתלם בלימודים בפקולטה למשפטים ב„אוניברסיטה היאג־לונית". החל משחר נעוריו היה פעיל בתנועת הנוער היהודי.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס לצבא האוסטרי, והגיע בו עד לדרגת קצין. הוא השתתף בקרבות רבים ואף זכה כמה פעמים באותות הצטיינות על מעשי גבורה. לאחר התמוטטות הקיסרות האוסטרו־הונגרית, בשנת 1918 והקמת הרפובליקה הפולנית העצמאית, הצטרף לצבא הפולני החדש והגיע בו לדרגת רב־סרן.

ברתולד פאס היה בין מארגני ההגנה העצמית היהודית בעיר קראקוב וסביבתה ואף שימש כמפקדה. חברי ארגון זה עם נשק ביד קיימו משמרות ליד השכונות היהודיות, כדי למנוע פרעות. השלטונות הפולניים גילו התנגדות להגנה היהודית. הם נטלו על כן מאת חבריה את נשקם וד"ר ברתולד פאס יחד עם כמה צעירים יהודיים אחרים נאסר והועמד לדין באשמת נשיאת נשק שלא כחוק ובגידה במדינה. הוא היה צפוי לעונש מוות, ורק לאחר מאמצים מרובים מצד ראשי הציבור היהודי ובעיקר של ד"ר יהושע טהון (מקראקוב) ועוה"ד א. מ. הרטגלס (מוורשה) הוא שוחרר. ד"ר פאס יצא חופשי, כשהוא נערץ ע"י חוגים נרחבים של הציבור היהודי.

בשנים 1921—23 היה ד"ר פאס מתמחה במשפטים בלשכתו של ד"ר ברנרד כהן בנובי־טארג, ואילו בשנת 1923 הוא נשא לאשה את הצעירה אננה פולאק מזאקופנה

ועבר לשם לעבוד כעורך דין עצמאי. הודות לכשרונותיו, הידע המשפטי הרחב שלו וישרו האישי, עלה בידו משך תקופה קצרה יחסית לפתח את לשכתו עד שזו הפכה להיות אחת הידועות ביותר בעיר. לא רק יהודים, אלא גם נוצרים ובעיקר חוגי האינטליגנציה הפולנית, היו פונים אל לשכתו בבקשת יעוץ והדרכה משפטית.

ד"ר פאס היה פעיל בתחומים רבים של חיי הציבור היהודיים במקום. הוא השתתף בארגון הקהילה בזאקופנה, היה תחילה סגן יושב ראש ולאחר מכן גם היושב ראש שלה, ופעל רבות למען הקמת בית הכנסת בזאקופנה, וכן של בית העלמין היהודי שם. כן היה בין מיסדי ואחד משלושת מנהלי הקואופרטיב היהודי לאשראי, שנוכח השתוללות האנטישמיות והחרם על היהודים סייע רבות ליהודים רבים שנתרוששו אז, לעבור את התקופה הקשה. הוא השתתף בחיים הציוניים והיה תורם בעין יפה למטרות יהודיות־לאומיות.

לאחר פרוץ מלחמת העולם השניה, עזב ד"ר פאס יחד עם רעיתו, בתו ובנו את העיר ועבר למזרח „פולין הקטנה" שנכבשה ע"י הסובייטים. בשנת 1940 הוא הוגלה למחנה עבודה שבעומק רוסיה ושם נפטר, בשנת 1943. אשתו וילדיו חזרו אחרי המלחמה לפולין, ועתה חיים הם בישראל.

ב. יוסף פולקמן

מוצאו של יוסף פולקמן היה ממשפחה יהודית מסורתית־אורתודוכסית בעיירה קרושצ'ינקו שעל הנהר דונאייץ, בה נולד בשנת 1885. הוא סיים ארבע כיתות בביה"ס היסודי שבמקום, וכן למד ב„חדר" ובתלמוד־תורה. בשל כשרונותיו ושאיפתו ללמוד החל עוד בגיל רך להתעניין בלימודי חול והשתלם בתחומי מדע שונים.

כנער בן 15 החל לעבוד בתעשית־העץ, וזאת תחילה כפקיד בכפר מרוחק. שם התיידד עם הכומר המקומי, שהיה מלבדו האיש היחיד בכפר זה, שידע קרוא וכתוב. הוא לימד את הכומר עברית ואילו זה האחרון לימדהו לטינית. פולקמן היה מרבה לקרוא בעיקר ספרות פולנית וגרמנית והתעניין בבעיות מדיניות וכן באסטרונומיה וכך הפך להיות טיפוס מובהק של משכיל יהודי.

הוא למד את תורת הפנקסנות, ובערך בשנת 1910 קיבל משרת מנהל הפנקסים בקואופרטיב לאשראי בנובי־טארג. אז פיתח פעולה תרבותית־חברתית ערה והיה פעיל בעיקר ב„מועדון הקריאה" היהודי, שם נזדמנו בצוותא כל חוגי האינטליגנציה היהודית ללא הבדל השקפה פוליטית או השתייכות מפלגתית. הוא עצמו היה עוד החל מגיל צעיר בעל דעות שמאליות, נמנה תחילה עם אוהדי פ.פ.ס. („המפלגה הסוציאליסטית הפולנית") ובתקופה מאוחרת יותר של ז. פ. ס. („המפלגה הסוציאליסטית היהודית") ושל ה„בונד". הוא היה נואם מחונן והיה משמיע הרצאות מעניינות בעיקר על התנ"ך בהתאמצו לערוך אנלוגיה בין תחום זה לבין המדע המודרני.

לאחר מלחמת העולם הראשונה ובעיקר על רקע האנטישמיות, שהלכה וגברה, התקרב יוסף פולקמן לציונות, ומשך הזמן הפך להיות אחד העסקנים הפעילים בתנועה הציונית. הוא השתייך להסתדרות הציונים הכלליים, היה נואם בישיבות מפלגתיות וב־אספות ציבוריות כלליות ואף נבחר לתפקידים שונים. שנים רבות שימש יושב ראש הועד המקומי של ההסתדרות הציונית בנובי־טארג, וכן יושב ראש קהק״ל וקרן היסוד בעיר, חבר הועד המרכזי של הציונים הכלליים וכו׳. משך זמן מה אף היה חבר מועצת העיריה וכן היה חבר הנהלת הקהילה היהודית.

בתקופה מסויימת נפגש יוסף פולקמן בשדה העסקנות הציונית עם בניו, שהיו עסקנים נלהבים במסגרת ארגוני הנוער הציוניים דאז; זיגמונט חבר „השומר הצעיר״ ואמיל, חבר „עקיבא״. זה האחרון אף מתח לעתים בקורת על אביו בטענו, שכיושב־ראש הועד הציוני בעיר אין הוא מגלה פעילות מספקת. באחת הישיבות הוא השמיע טענות אלו בגלוי, ותבע, שאביו יורחק מכהונת היושב־ראש ושעסקן אחר יבחר במקומו.

יוסף פולקמן היה נשוי עם עמליה (מגרייב). נוסף על שני בניו אותם הזכרנו לעיל היתה לו מנשואין אלה גם בת אחת, אירנה. הוא נפטר בשנת 1937. רעיתו, עמליה, ובנו אמיל, מצאו מותם בתקופת השואה, ואילו הבת, אירנה מרכוס, הלכה לעולמה לפני שנים אחדות ברמת־גן. הבן, זיגמונט, שפרש לגמלאות מהשרות הממשלתי חי עתה ברמת־גן.

מיכאל ולצר־פאס — הוד השרון

זכרונות מביקור בצ׳ארני־דונאייץ

רצה הגורל, שבעת ביקור שערכתי בפולין בקיץ של שנת 1937 אבקר גם באזור פודהלה. הביקור חל לאחר שהייתי זה כשמונה שנים תושב ארץ־ישראל, אליה עליתי בשנת 1929.

תחילה הגעתי לעיירת מולדתי לאנצוט. ביום ששי ה־19 ביוני יצאתי משם לצ׳אַרני־דונאייץ על מנת לבקר אצל דודי אליעזר פאַס ורעיתו רבקה לבית בוט. שהיתי בעיירה שמונה ימים וכן „קפצתי״ משם לנובי־טאַרג וזאַקופנה. ביקור זה היה ונשאר בשבילי חוויה בלתי נשכחת.

בליל שבת הלכתי יחד עם דודי לבית הכנסת והנה בעברנו ברחוב נתקלו עיני בהסתכלי דרך חלון אחד הבתים במראה אשה תמירה המברכת על הנרות. דודי סיפר לי, שזוהי הגברת זושיה סובלזון מטאַרנוב, אמו של המנהיג והעתונאי הקומוניסטי קאַרל ראַדק. הוברר לי, שלאחר מות בעלה הראשון היא התפרנסה על ניהול בית־ספר פרטי משלים לנערות וכי מאמצים עצומים השקיעה בחינוך שני ילדיה. לאחר מכן נישאה

בשנית ועברה לגור בצ׳אַרני דונאייץ שם התגורר בעלה השני פאַצנובר. בשנת 1933 בא ראַדק לביקור רשמי בפולין ונסע לצ׳אַרני־דונאייץ, כדי להיפגש עם אמו. כעבור שנים אחדות, בעת הטיהורים הגדולים, שבוצעו בצמרת השלטון בברית־המועצות, הריצה הגברת זושיה סובלזון אגרת אישית אל סטאלין בה התחננה בפניו, שיחון את בנה, אך בקשתה הושבה ריקם וקאַרל ראַדק הוצא כידוע להורג.

מאז כבר זרמו מים רבים לים, אך לעיתים קרובות עולה בזכרוני מראה אמו של המנהיג הקומוניסטי ראַדק, כשהיא עומדת ומברכת על הנרות בבית קטן בעיירת ספר פולנית מרוחקת.

ראשיתה של העיירה

צ׳אַרני־דונאייץ שכנה בקרבת הגבול שבין פולין, צ׳כוסלובקיה והונגריה, וכש־ביקרתי בה נזדמן לי להגיע כמה פעמים לתחנת הגבול ממש. העיירה היתה מרוחקת 15 ק״מ מהעיר נובי־טאַרג אליה השתייכה במובן האדמיניסטרטיבי, והשתרעה משני צדי הנהר הנושא אף הוא את השם צ׳אַרני־דונאייץ. ראשיתו של הישוב במקום זה נעוצה עוד בימי הביניים. תיאודור צ׳אַדרה ה„וויבודה״ של קראַקוב יסד את העיירה בשנת 1238. בנין הכנסיה הוקם בה בשנת 1589, ואילו בית הספר נוסד בשנת 1750. תחילה עסקו התושבים באריגת בדים ומשך הזמן החלו להתפתח בהדרגה במקום גם ענפי מלאכה אחרים.

מצפון־מערב לעיירה השתרעו ביצות כבול ברוחב רצועה של 7 ק״מ, ו־12 ק״מ באורך. בכבול זה היו התושבים משתמשים לצרכי הסקה וכזבלים לחקלאות. הביצות היו נראות יפה לעין, באזור שבין נובי־טאַרג, לודזמיר וצ׳אַרני־דונאייץ. העיירה שימשה מרכז חשוב לכל כפרי הסביבה, בממוצע היו נערכים בה ששה „ירידים״ לשנה והסחר שלה עם הונגריה הסמוכה היה מפותח ביותר משך דורות רבים. העיירה היתה מרהיבת עין ביופיה.

הקהלה היהודית

מאז ומתמיד היתה קימת בעיירה קהילה יהודית, אך ממדיה היו מצומצמים. בשנות השלושים היו בה 120 משפחות יהודיות, שהיוו יחד כ־500 נפש בסך הכל. היהודים התפרנסו בעיקר על מלאכה, תעשיה זעירה, מסחר ובמידה קטנה הרבה יותר גם על פקידות. היו שם חיטים, סנדלרים, נגרים, פחחים וכן בעלי אטליזים יהודים אך היו שם יהודים, שעסקו גם במסחר בקנה מידה נרחב למדי ובראש וראשונה ביצוא עצים מיערות הסביבה לחוץ לארץ. במקום היתה קימת מנסרה בבעלותו של היהודי לנדאו מקראקוב, בה עבדו כמאתים פועלים. היו שם גם שלוש מאפיות, בית־חרושת למי־סודה ותחנת דלק, שבעליהם היו יהודים. באופן שכזה תפסו היהודים מקום נכבד בחיי הכלכלה של העיירה.

שנים רבות עמדו בעיירה על תלם בית־כנסת ובית־מדרש, ויהודים רבים היו באים להתפלל בהם בעיקר בשבתות, בימי חג ומועד. בשנים האחרונות שלפני החורבן כיהן כרב העיירה הרב ליפשיץ, שהיה מעורב עם הבריות ועורך בקביעות מסיבות „מלווה־מלכה" רבות משתתפים וכן היה דורש בכל שבת בבית הכנסת מעניני דיומא.

בית הספר העממי שבמקום היה מורכב משבע כתות, אך הבנים והבנות היו לומדים לחוד. השכלה תיכונית היה הדור הצעיר רוכש בנובי־טאַרג ובקראקוב. וכמובן שלא ידי כל ההורים השיגו לשאת בהוצאות המרובות, שהיו כרוכות בכך. בשנים 1929—1930 נוסדו במקום בית ספר עברי „תרבות" וספריה, אשר סביבם התרכז חלק ניכר מהנוער היהודי שבעיירה.

מבין ארגוני הנוער הציוניים פעלו בעיירה: „השומר־הצעיר" ו„עקיבא" ואילו פלוגות הכשרה של „החלוץ" היו מועסקות בעבודה במנסרה וכן בטחנת־הקמח של משפחת בוט מלאנצוט. הספריה המקומית, שנפתחה בחודש ינואר 1930, נקראה בשם „התחיה" ובנוסף על השאלת ספרים היא אף היתה עורכת מופעים תרבותיים שונים, שבהם היו מארחים גם לא יהודים. כיו"ר הנהלת הספריה שימש תקופה ארוכה ד"ר שטיין. בעזרת הספריה אף הוקם בעיירה גן־ילדים בהנהלת המורה אַנדה צייסלר, מהמביץ.

יש לציין שבצ׳אַרני־דונאייץ היה קיים בית משפט שלום וכי בין השופטים, שישבו בדין, היה גם יהודי בשם הופמן. היו בעיירה שני עורכי־דין יהודיים והם ד"ר ליאון לאַמנסדורף וד"ר שמעון פאַצנובר. ראש־העיריה היה טדיאוש בריאַק וסגנו — יוזף כלבק. ההודעות לתושבים היו בדרך כלל נמסרות בעל־פה, כלומר בעזרת התוף, שלשמע צלילים היו התושבים ממהרים לצאת מבתיהם ולהאזין. האזור הזה שימש גם מקום תמרונים ואמונים צבאיים נרחבים ובתקופה מסוימת נערכו הללו בפיקודו של האלוף (הגנרל) מונד יהודי מומר.

הצבא הפולני ניגף

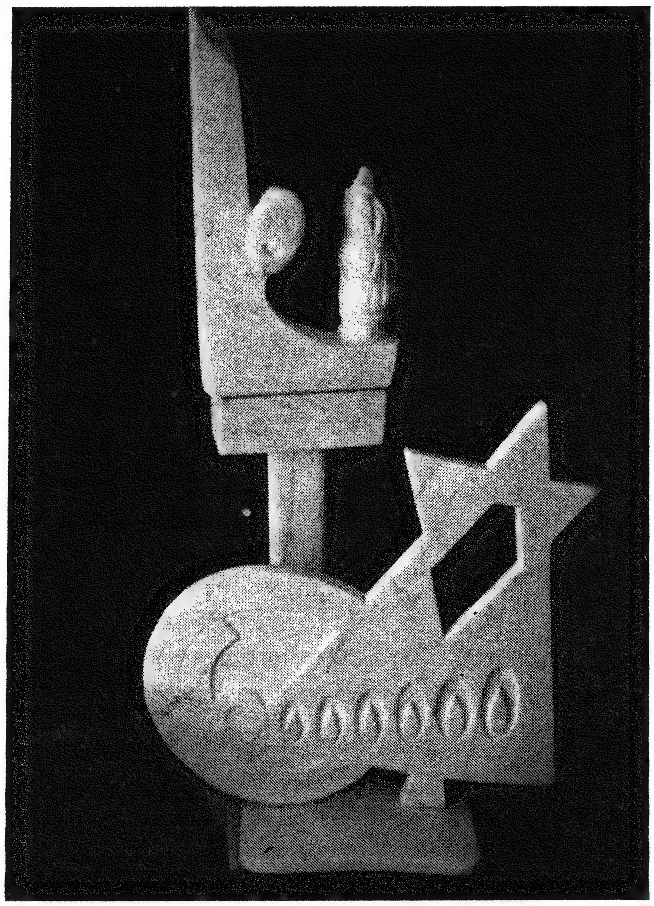
עשרה ימים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה הגיע לצ׳אַרני־דונאייץ וסביבתה צבא פולני רב, אך מעברו השני של הגבול כבר עמדו אז חיילים גרמניים חמושים ודרוכים לקרב. ב־1 בספטמבר 1939 גויסו כל הצעירים, בהם גם הצעירים היהודיים להקמת מכשולים, שימנעו כניסת הגרמנים, אך כל העבודה הזאת היתה לריק. הגרמנים השתלטו מיד על האזור כולו. רוב האוכלוסיה היהודית החל אז לברוח מצ׳אַרני־דונאייץ בכיוון נובי־טאַרג. הגרמנים ירו על הבורחים ואף השליכו עליהם פצצות ממטוסיהם ויהודים רבים מצאו אז את מותם. זה היה ראשית חורבנה של הקהלה היהודית הוותיקה בצ׳אַרני־דונאייץ.

מנחם סטעמפעל — ירושלים

צווישן בערג

צווישן בערג
וואָס זייער שטערן איז צעקריצט פון דער צייט
און זייער האַרץ געשפּאָלטן פון בליצן
בוי איך מיר אַ מזבח,
איך צעפלאַקער די ליבע אויף דעם מזבח
אין גאָלדענע פלאַמען,
איך באַהאַלט דאָס פּנים אין די פלאַמען
אין קלאָגענדיק תהום — טיף
נעם איך די ליבע פלאַמען אין די הענט
איך טראָג זיי אויף די שפּיץ בערג,
די שפּיצן פון די בערג
טראָגן די פלאַמען — צונגען
צום הימל אַרויף —
לאַך איך אויף —
דאָס מעטאַלענע לאַכן קלינגט
אינעם פוסטן רוים
ווי אַ זילבערנער טורעם גלאָק.
אויף ווייטע וועגן,
איינגעהילט אין שטויב,
ענטבלויזט אַ וואַנדערער זיין קאָפּ,
און פאַרבייגט זיין קני — — —
גאָט איז היינט אויפן באַרג!

החורבן

לזכר קדושי נובי־טאַרג והסביבה
הפסל: **פרד שינדל**

ד״ר דוד יעקובוביץ — תל־אביב

נובי־טארג

בפרוס פלישת הצבא הגרמני לעיר

ערב פרוץ מלחמת העולם השניה מנתה העיר כ־12,000 תושבים, מהם כ־2,000 יהודים. בימים האחרונים שלפני פרוץ המלחמה נתון היה עדיין הרוב היהודי בנובי־טארג לאותן האשליות, שהיו מנת חלקו של הרוב המכריע של יהדות פולין, אשר נטה להאמין, כי היטלר לא יסתבך במלחמה עם פולין, היות והוא יירתע מפני הערובות, שניתנו לה ע״י ממשלות בריטניה וצרפת.

אפילו, אם מישהו חשב על אפשרות מלחמה, היה גם הוא כל־כך בטוח בעזרת מעצמות המערב, עד שלא הביא בחשבון, כי במקרה של מלחמה אין שום אפשרות להפעיל ערובות אלה, אלא לאחר שנים מספר, וזאת מכיוון שהללו לא היו מוכנות למלחמה ולא היה להן הציוד המלחמתי הדרוש להגשת עזרה לפולין. איש לא העלה על דעתו, כי דוקא גורם זה ינוצל ע״י הגרמנים לניהול מלחמת בזק נגד פולין.

יהודי נובי־טארג תרמו בחפץ לב למען ההגנה הלאומית ובתמימותם חשבו כי בכסף זה, שהם והיהדות הפולנית כולה תורמים, יהפך הצבא הפולני לכח אדיר, שירתיע את הגרמנים ויבטיח שלום ובטחון לאוכלוסיה כולה. לא מעט תרמו לתמימות זו מאמרים מלאי אופטימיות ושפורסמו בעתונות הפולנית ודברי הערכה מפי הרמטכ״ל הגנראל רידז׳ שמיגלי לצבא הפולני, שהוא מאורגן היטב ומצויד בנשק אדיר ומסוגל להפוך את הפלישה הגרמנית לתבוסה מוחצת.

גם האנשים, שנחשבו לפסימיסטים וניבאו מראש שתפרוץ מלחמה, היו משוכנעים, שהאופנסיבה הגרמנית תתעכב בקרבת הנהר ויסלה לפני המרכז התעשיתי „צופ״ שבמחוז ז׳שוב ולא עלה כלל בדעתם, שלאחר ימים ספורים בלבד תבוא התבוסה האסטרטגית והכלכלית המושלמת של פולין.

ליהודי נובי־טארג לא היתה שום הצדקה לחישובים מסוג זה, היות והעיר נמצאת בקירבת סלובאקיה שאזורה הצפוני אוראווה גבל בנפת נובי טארג במרחק של כמה קילומטרים בלבד מהעיירה צ׳ארני־דונאיץ ובחדש מרץ 1939 הכריזה סלובאקיה על עצמאותה וחתמה עם גרמניה על הסכם של חסות גרמנית, שכן במקרה מלחמה היה כל אזור נובי־טארג פתוח לפני האויב והעיר נובי־טארג היתה אמורה להיות בטווח האש הראשונה.

תוצאות הספקולאציות והאשליות הללו היו ממש טראגיות. ביום הראשון למלחמה ב־1.9.1939 בשעות 6—5 בבוקר התעוררו תושבי נובי־טארג לקול שמע היריות והפצצות

של הצבא הגרמני שחדר לצ'ארני־דונאיץ. בשעה 8 בבוקר פונו משרדי הממשל המקומי, ה„סטארוסטה", האוצר וכו'. בשעה 10 היה ידוע, שהצבא הגרמני יכנס בשעות הצהרים העירה.

היה צורך לעזוב ללא דיחוי את העיר. לא היה זמן להכין אוכל לדרך ולארוז חפצים חיוניים. פרט לקומץ חולים ונכים החליטו כמעט כל היהודים לברוח, הם לקחו אתם את ילדיהם ועזבו את העיר ברגל. גם אזרחים פולנים רבים, בראותם את הצבא הפולני נסוג בבהלה ואת אי־הסדר השורר באזור כולו, נטשו את העיר.

כל הרכב הממוכן והעגלות רתומות לסוסים הוחרמו בשעות המוקדמות ע"י הצבא הפולני ואם מישהו מהעשירים הצליח לרכוש עגלה, כדי לקחת אתו לפחות חלק זעום מרכושו, לא הצליח לעבור, כי הדרכים היו עמוסות פלוגות צבא פולני נסוג, שסגר את כל הדרכים בפני התחבורה האזרחית. גם הבורחים ברגל לא יכלו להכנס לכביש. המוני עם, שיצאו מהעיר המשיכו דרכם בשדות, יערות והרים עד שהגיעו בליל שבת ליערות טורבאץ' ושם מצאו מקום לינה בשני בתי מחסה (schroniska) שלפני המלחמה שימשו כאכסניות לספורטאי ההרים.

כאשר הם וילדיהם הרעבים שכבו על הרצפה הקשה ללא שמיכות והרהרו במצבם האומלל, גמלה בלב רבים מהם ההחלטה לשוב הביתה, בהיותם משוכנעים שקל יותר לעבור את קשיי המלחמה בבית, מאשר לנדוד בנכר ללא כסף וחפצים כלשהם.

לא היה להם מושג כמה אכזריים יהיו הנאצים ולא עלה כלל על דעתם שיום יבוא והנאצים יחליטו על השמדת כל יהודי אירופה. החלק הארי של הבורחים חזר למחרת אותה שבת גורלית לבתיהם, בחתמם בצעדם זה על עצמם פסק דין מוות. ליהודים בערי פולין אחרות היה על פי רוב יותר מזל. הללו הצטיידו במזון ובגדים והודות לכך יכלו להמשיך בבריחתם. מבין אנשי נובי־טארג רק קומץ קטן המשיך בדרכו ובמוצ"ש הגיע לערים הסמוכות משאנה דולנה ומישלניץ. אלה שבאו למישלניץ היו נאלצים למחרת לעזוב את העיר ולנוע בכיוון בוכניה, כי תוך שעות ספורות היתה צפויה נפילת העיר בידי הגרמנים.

כניסת הצבא הגרמני ומשלוח של יהודים כבני ערובה לגרמניה

הצבא הגרמני פלש לנובי־טארג ביום הראשון למלחמה ב־1.9, ומיד ניתנה פקודה לפתוח את החנויות.

בדרך כלל מתחשב צבא כובש, שנכנס לעיר, עם האדם הפשוט, שאינו מעורב בענינים פוליטיים, מניח שיהיה לויאלי כלפיו ואינו נוגע בו לרעה. כן התנהגו הגרמנים עם הפולנים, כאשר נכנסו לעיר. עם יהודים עשו את ההפך. הנאצים חדרו לדירות יהודים מכובדים עצרו מיד 12 איש באמתלה, שיהודים ירו כאילו לעבר צבא הגרמני, בהכנסו לעיר ושלחו אותם כבני ערובה למחנות ריכוז בגרמניה. היה ביניהם הרב המקומי ר' נחום הורוביץ.

אמנם נשלחו גם פולנים כבני ערובה מהאזור; מהעיירות קרושצ׳נקו, יאבלונקה ומהכפרים אוחוטניצה ואודרובונז — לצ׳כוסלובאקיה ולאוסטריה, ואחרי כל משלוח הכריזו הנאצים, שזה תגמול על מעשי הפשע של קבוצות אזרחים פולנים שקבלו ביריות והפצצות את הצבא הגרמני הנכנס לאזור. אין ספק, שהצבא הפולני והמשטרה בנסיגתם ואולי גם אזרחים פולנים ירו בצבא הגרמני המתקדם, אבל בשום אופן לא עשו זאת יהודי נובי־טארג השלווים, שלא היה בידיהם נשק כלשהו ושידעו גם מה האסון, שמעשה שכזה מצידם עלול לגרום לצבור היהודי כולו.

אין ספק, שהפולנים נחשבו כבני ערובה גם במחנות ורבים מהם שוחררו וחזרו הביתה. לעומת זאת נספו כל היהודים הנ״ל במחנות ריכוז בחלקו באוראנינבורג, פרט לשלמה קלר, שחזר הביתה, תודות להשתדלויות רבות של אשתו. בנסיבות דומות נאסר בקראקוב באותו הזמן משה שטורם ואף הוא נשלח לגרמניה. לאחר זמן מה הגיעה חבילה לאשתו בוודוביצה. החבילה כללה תיבת אפר, חליפה ושעון כשרידים, שנותרו מבעלה.

מעשי רצח ע״י ה„איינזאץ־גרופע וינה״

כעבור כמה ימים נכנסה לפעולה קבוצת ה־ס.ס. „איינזאץ־גרופע״ הידועה לשמצה. היא היתה מלווה את הצבא הגרמני בדרכו לפולין. על ידה נורו 25 יהודים ללא סיבה כלשהי. עוד בחודש מאי 1939 התחילו הנאצים לארגן קבוצה זו בעיר וינה. כבר אז הכינו הללו את הפלישה לפולין. מכאן היא נקראה „איינזאץ־גרופע וינה״. היא מנתה כ־2700 איש. בראשה עמד גנראל ה־ס.ס. ברונו שטרקנבאך. תפקידה היה להכנס לערי פולין יחד עם הצבא הגרמני ולערוך טבח בפולנים, שהשתתפו במרד נגד הגרמנים בעת משאל־העם, שנערך בשלזיה אחרי מלחמת העולם הראשונה וכן בפולנים לאומניים ושמאלניים קיצוניים. אבל תפקידה הראשי היה לערוך פרעות באוכלוסיה היהודית ללא כל אבחנה, לשדוד את רכושה ולשרוף בתי כנסת. לעבודה רצחנית זו גויסו בעלי השכלה גבוהה, בעלי תואר אקדמאי. לשפל כזה ירד חלק מהאינטליגנציה הגרמנית. הקבוצה היתה מורכבת מארבע פלוגות והמפקח על כולן היה הגנרל שטרקנבאך הנ״ל.[1]

רצה הגורל, שהפלוגה האכזרית ביותר, הפלוגה השלישית של ד״ר א. האסלברגר תכנס לנובי־טארג ולמשאנה דולנה הנמצאת באזור הסמוך, כדי לערוך בהן הרג רב. נהרגו, כפי שסופר לעיל, בנובי־טארג 25 ובמשאנה דולנה 20 איש. ב־13.9 עזבה הפלוגה את האזור, כדי להגיע לעיר יארוסלאב ובדרכה המשיכה בביצוע מעשי הרצח בעיירות רבות.[2]

---

1. Kazimierz Radziwonczyk: Zbrodnie gen. Streckenbacha, Warszawa 1966, str. 57

2. Berenstein, A. Rutkowski: Przesladowanie ludnisci zydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji na okupowanych ziemiach polskich cz. I. str. 24—28.

כהערכה ל„עבודתו" של שטרקנבאך ברצח יהודים ופולנים בשטח הכיבוש ובטיהור פולין המערבית מיהודים על־ידי גירושם מזרחה — מינוהו הנאצים למשרה רמה בברלין ואח"כ שלחוהו לחזית הרוסית. שם נלקח בשבי ונידון למאסר עולם על ביצוע מעשי פשע ברוסיה. בשנת 1955 חזר לגרמניה ועבד כפקיד בנקאי בהאמבורג. התיק הפלילי שנפתח נגדו נסגר בהאמבורג בשנת 1956 בנימוק, שמאז סיום המלחמה ב־8.5.45 עברו 10 שנים לכן חל חוק התישנות על מעשי הפשע שלו.[3]

לא לכל הממשיכים בדרך שיחק המזל. הדרך מזרחה היתה מלאה כלי רכב והולכי רגל, דבר שעיכב התקדמותם. הצבא הפולני, שהיה בנסיגה מתמדת, הוסיף עוד למהומה ולצפיפות בדרכים. רוב הבורחים הגיעו לקלוורית, קראקוב או בוכניה וכאן תש כוחם ואזלו האמצעים הכספיים. חלק הוקף בדרך ע"י הצבא הגרמני או הגיע לאזור התעשיתי „צופ" ושם היו ההפצצות הגרמניות כל כך כבדות עד שלא יכלו להמשיך בדרכם.

אין פלא בדבר, שרוב הבורחים חזרו הביתה. כל יום נמשך זרם החוזרים, כשהם קרנו מאושר על שהם שוב נמצאים יחד עם משפחותיהם בביתם ואחרי נידודים קשים, לילות חסרי שינה ומחסור במזון יכולים הם שוב לישון במיטתם.

כתוצאה מכך רק קומץ קטן מבין יהודי נובי־טארג והסביבה הגיעו לפולין המזרחית ומשם הועברו משך הזמן לאותם חלקי רוסיה שלא נכבשו ע"י הגרמנים.

הגזרות הראשונות

ראשית כל פורסמה פקודה לפיה כל החנויות והמפעלים של יהודים עוברים למינהל כונס נכסים „טרויהנדר". יחידות גדולות יותר נמסרו לפולנים, שהצהירו על השתייכותם לעם הגרמני („פאָלקס־דיוטשע") והתחייבו לנהל אותן. חנויות קטנות ומפעלים זעירים, שלא היה כדאי לנהלם בנפרד, חוסלו במקום והסחורה הוחרמה ונשלחה לגרמניה.

ניתן צו המחייב כל יהודי למסור ל„גסטאפו" הצהרה, בה הוא יפרט את פקדונותיו בבנקים, תביעותיו נגד הזולת לרבות אלה בחו"ל, נכסי דלא ניידי, ניירות ערך, תכשיטים ודברי ערך אחרים.

הגרמנים לא ישבו בחיבוק ידים. אחרי פרסום הגזירות לגבי רכוש היהודי הם הוציאו גזרות, שכוונתן היתה להגביל את חופש הפרט של היהודים ולהשפילם. הוכרזה חובה על כל יהודי מגיל 10 לשאת סרט לבן על שרוולו השמאלי עם „מגן דוד". לשם זיהוי קל יותר הוסיפו המשרדים והדואר לשם המשפחה של כל יהודי ויהודיה שם נוסף „ישראל" או „שרה". נאסר עליהם ללכת בככר וברחובות הראשיים ולעזוב את העיר בלי רשיון. באותו זמן הוצאה פקודה על גזיזת שער הזקן ואיסור גידול פיאות. כן פורסם צו האוסר על היהודים להחזיק כסף מזומן בסכום העולה על 2000 זלוטי. את היתר היה

3. S. S. Im Einsatz, Berlin 1957 Seite 520.

עליהם להפקיד בבנק בחשבון סגור. הותר להם להוציא סכומים מוגבלים ובזמנים מסוימים.

במסגרת ההגבלות נאסר על היהודים לגשת לחנויות פולניות לעריכת קניות מצר־כים. הם היו נאלצים ללכת בסתר לכפרים לשם קנית מזון או היו ניתנים לחסדם של החנוונים הנוצרים, שהיו מפחדים לבוא במגע כלשהו עם יהודים. מותר היה רק לעמוד שעות בתור למאפיה לשם קניית לחם. משך הזמן סודרו כרטיסי מזון לקנית מנות מצרכים פעוטות ונקבעה חנות מיוחדת ליהודים.

המצב הכלכלי של היהודים הלך ורע. אי אפשר היה למכור ולקנות שום דבר. לא היה ממה להתפרנס וכשאזלו כל הכספים שנשארו בידם מלפני המלחמה, היו היהודים מוכרחים למכור לפולנים בגדים, ומטלטלים בחצי חינם.

אז נפתחו מהדש בתי הספר העירוניים, אבל נאסר על היהודים לבקר בהם. הילדים הקטנים הרגישו בכך והסתובבו ברחובות בטלים מלימודים. לעומת זאת לילדים מגיל 14 למעלה לא היה צורך בבית ספר. הם הלכו לעבודת כפיה בבתי מלאכה וכד׳. לפי פקודת פראנץ וילהלם קריגר המפקח הראשי של ה„גסטאפו" מ־12.11.1939 נמסרה כל האוכלוסיה היהודית בגיל 60—14 לידי ה„גסטאפו" ונקבעו עונשין חמורים גם לילדים מגיל 14, שעברו על החוק.

המועצה היהודית

תחילה היו הגרמנים מסתובבים ברחובות העיר וחוטפים יהודים לעבודות שונות, כגון, רחיצת מכוניות וטאנקים של הצבא הגרמני, נקיון וטאטוא רחובות וסתימת החפירות שנכרו לפני פרוץ המלחמה נגד התקפות מהאוויר וכו׳.

הנשים נלקחו לניקוי משרדי העיריה, ה„גסטאפו" ושל יחידות הצבא. עם בוא משפחות הנאצים מגרמניה עשו הנשים היהודיות נקיון בדירותיהן. נאלצו לנקות בתי־שימוש עירוניים. בהתחלת החורף נלקחו היהודים להסרת שלג ממדרכות ומכבישים. בשעת העבודה הוכו היהודים קשות במגלבים וקתי רובים ואף נתכבדו בבעיטות.

היהודים נלקחו לעבודה מבלי לבדוק, אם הם מסוגלים לעבודה מסוימת ורבים מהם היו מיד עם בואם לעבודה על סף אפיסת כוחות או חולים. כדי לתאם בין כל עבודות הכפיה ולהכניס בהן סדר ושיטה, הוקמה, על פי דרישת ה„גסטאפו" המועצה היהודית — ה„יודנראַט" — מורכבת מ־12 חברים.

במשך הזמן הורחבו תפקידיה והיא טיפלה בין היתר באסוף כספים לתשלום דמי הכופר, שלעתים קרובות הוטלו על הציבור היהודי, העברת פקודות והכרזות של ה„גסטפו" לידיעת הציבור וכו׳.

כיו"ר ה„יודנראט" שימש מאיר גינסברג, איש ישר והגון, שהשתדל להגן על האינטרסים של היהודים. המזכיר היה ראובן ארנסט והממונה על חלוקת יהודים לעבודות כפיה היה סטאנר. השניים עמדו במגע מתמיד עם ה„גסטאפו".

בגלל גיטו פתוח, בלי שער כניסה ויציאה, לא היה צורך במשטרה יהודית, הקרויה „ארדנונגדינסט" שאורגנה במקומות אחרים ושאנשיה היו חבושים כובעים לבנים וענדו לזרועם סרט כחול עם „מגן דוד". במשרד היודנראַט עבדו רק שליחים ופקידים אזרחים.

„שכונה יהודית"

בשנת 1941 הוטל על המועצה היהודית התפקיד לרכז יהודים במקום אחד. האזור סביב זאקופנה טוהר מיהודים.[4] בדו"ח מחודש יוני 1941 ל„גנראל־גוברנמנט" בקראקוב מציע ראש נפת נובי־טארג פון דביץ להרחיב את השטח הזה שטוהר מיהודים, עד למבואות נובי־טארג — בהדגישו שכרגע נעשה ריכוז יהודי נובי־טארג ב„גיטו", שיכלול במרוצת הזמן את כל יהודי הסביבה.[5]

מאחר שכבר אז בשל הרעיון לטהר כל אזור פודהלה מיהודים על ידי גרושם, הוחלט לרכזם במקום אחד וזאת, כדי שיעמדו תחת פיקוח מתמיד של השלטון, למטרה זו נבחרה העיר נובי־טארג.

השכונה היהודית שהוקמה כללה את רחובות קראסינסקי, חלקו וואקסמונדסקה ואת הסמטאות השכנות. ניתנה פקודה לכל היהודים לעבור לשכונה זו. אלפי יהודים נכנסו לדירות קטנות ברובן מוזנחות, והצפיפות הלכה וגדלה עד שבמשך הזמן, עם כניסת כל יהודי הסביבה, היתה לבלתי נסבלת.

השטח לא הוקף בגדר. על כן אפשר היה לצאת ממנו לחלק הארי של העיר. היה רק איסור לצאת בשעות לילה. לא הוקמה גדר מכיוון, שבאזור זה היו גרים איכרים פולנים „גוראלים" — יושבי ההרים והיה צורך להעביר את משקיהם למקומות אחרים, דבר שהיה קשור בקשיים גדולים והגרמנים השאירו אותם במקומם, כי רצו לרכוש אהדתם. ה„גוראלים" נקראו ע"י הגרמנים „גוראלן־פולק" כלומר, שבט גרמני בגלל מוצאם הגרמני, כביכול, וזו היתה הסיבה, שלא הועברו למקום אחר. היתה עוד סיבה שלא הוקם גיטו סגור, רחוב ואקסמונדסקה היה עורק חשוב בתחבורה של פודהלה כולה ואי אפשר היה לסגור אותו. בניגוד ל„גיטאות" רבים אחרים לא הוקם כאן רובע נפרד לאנשים העובדים ורובע בשביל האוכלוסיה הבלתי מסוגלת לעבודה.

הפולנים מיהרו לפלוש לדירות, ברובן מרווחות ומהודרות, שנעזבו ע"י היהודים. בגלל הצפיפות בדירות החדשות השאירו היהודים את הרהיטים במקום או במקרה הטוב — מכרום לפולנים בפרוטות.

---

4. Artur Eisenbach: Hitlerowska Polityka Zaglady Zydow, Ksiazka i Wiedza 1961 str. 265.

5. Bernstein, Eisenbach, Rutkowski: Eksterminacja Zydow na Ziemiach Polskich w okresie okupacji hitlerowskiej, Warszawa 1957 str. 66.
Tadeusz Cyprian, Jerzy Sawicki: Siedm Procesow przed Najwyzszym Trybunalem Narodowym, Poznan 1962.

למראית עין היה יתרון ה„גיטו" הפתוח, עם אפשרות להפגש עם פולנים ולסדר ענינים כלכליים. לאמיתו של דבר, כפי שהתברר אחר כך, עובדה זו היתה הסיבה העיקרית של השמדת קהילת נובי־טארג כמעט לחלוטין. במקומות רבים היו קיימים „גיטאות" סגורים עד למחצית השניה של 194 ומשום כך היו שם סיכויים כלשהם, אם כי קלושים להצלה.

על התוצאות החמורות של ה„גיטו" הפתוח בנובי־טארג ידובר בפרק מאוחר יותר.

„שופים" ומחנות עבודה

כפי שתואר לעיל נלקחו היהודים לעבודות פשוטות, כגון, העברת חפצים, ניקוי העיר, הסרת שלג ממדרכות וכבישים וזאת על מנת להשפילם בעיני הפולנים ולשבור את רוחם. אנשים, שעוד לפני זמן קצר היו תעשיינים, סוחרים אמידים, בעלי מקצועות חפשיים הפכו לפתע לפועלי נקיון. פעולות אלו השיגו את מטרתן. האוכלוסיה הפולנית ברובה, במיוחד הכפרית, שמחה לאיד היהודים בראותם בדכאונם ובהשפלתם.

אך הנאצים לא הסתפקו בכך. אחרי זמן קצר הם הגיעו למסקנה, שאפשר לנצל את כח־אדם היהודי לעבודות פרך פרודוקטיביות ב„שופים" ובמחנות עבודה. שכר העבודה של יהודים, שנכנסו לעבוד במפעלים אלה, היה נמוך ביותר. במקרים רבים היה זה שכר סמלי. על ידי ניצול של עמל יהודי התעשרו בעלי המפעלים — תעשיינים גרמנים וגם פולנים, שלבעלותם הועברו מפעלים וחנויות של יהודים בהצהירם על השתייכותם לעם הגרמני כ„פאלקסדויטשע".

במיוחד התעשרה ה„גסטאפו", היות וחלק ניכר של ההפרש בין השכר הריאלי לבין השכר העלוב, אשר שולם ליהודים, הועבר לקופת ה„גיסטאפו".[6]

ראשית כל הוצא צו המחייב את יהודי נובי־טארג לארגן בעיר אגודים של בעלי מלאכה לפי מקצועות, דהיינו בתי מלאכה לחייטים ותופרות, בתי מלאכה למריטת נוצות של אווזים ובתי חרושת למברשות. הפקודה נתקבלה ע"י היהודים בלי הסתייגויות. נרתמו לעבודה לא רק בעלי מלאכה קודמים, אלא סוחרים לשעבר בתקווה, שעל ידי עבודה פרודוקטיבית זו הם יוכלו להתקיים בעת המלחמה ולהשאר במקום עד יעבור זעם.

צו שני הוצא נגד הצעירים. הללו נשלחו לעבודות־כפיה במחצבות בהרי טאטרה בסביבת זאקופנה של חברת „סטואג", במנסרות נובי־טארג ובצ'ארני דונאיץ או במכרות כבול, שבקרבת נובי־טארג. בסביבה זו היו מכרות גדולות של כבול לח, אשר שימש כחומר הסקה לדירות לאחר יבושו היסודי.

---

6. ממכתב חוזר של ראש מפעלי ה־ס.ס. אוסוואלד פול ידועים שעורי השכר של עצירי מחנות המועסקים במפעלים כלכליים של הנאצים, דהיינו שכר עובדים מקצועיים 1.50 רייכסמארק, עוזרים ושוליות 0.50 ואסירים מועסקים בעבודות נסיונית 0.30 רייכסמארק ליום. מפעלים פרטים בהם הועסקו אסירים שילמו לרייך סכום מסויים לפי ההוצאות שתבע ה„רייך" בעד החזקת אסירים.
יוסף טננבוים: מלכות הגזע והרשע, יד ושם, ירושלים 1960, ע' 192.

אלה שעבדו בזאקופנה או בסביבה, לא היו חוזרים הביתה אחרי העבודה, מאחר שהוקמו מחנות עבודה בשבילם.

המשך הרדיפות

פרט לגזירות הנ״ל שפורסמו מיד עם כניסת הנאצים לעיר, הוצאו מדי פעם צוים ואיסורים חדשים, שהכבידו עוד יותר על חיי הפרט עד לבלי נשוא.

כך פורסמה פקודה האוסרת שחיטה כשרה, המחרימה מקלטי רדיו (הפקודה האחרונה כללה גם את האוכלוסיה הפולנית), על עורכי דין יהודים נאסר להופיע בפני בתי משפט. במשך הזמן פורסם צו חיסול סופי של מקצוע עו״ד יהודים.

כן נסגרו כל החשבונות והפקדונות היהודים בבנקים. מותר היה להם להוציא סכום מכסימאלי של 250 זלוטי לשבוע. נשללו מיהודים זכויותיהם לגמלאות כפנסיונרים, כפקידים, כחיילים וכאלמנות.

הוקם משרד גרמני, שגבה מכל האזרחים היהודים שכר דירה בעד מעונותיהם. התשלום נגבה גם מבעלי־בתים.

פורסם צו האוסר על יהודים לבקר בבתי קולנוע, במסעדות ובגנים ציבוריים, הסרטים שעל היהודים, לפי שתואר לעיל, היה לשאת, הוחלפו. האחרונים נתפרו על החזה מצד שמאל.

ב„ריינהרד־אקציה" המפורסמת נאלצו היהודים למסור זהב, כסף וכל שאר התכשיטים לידי ה„גסטאפו". שם ה„אקציה" הזאת נשא את שמו של היידריך, מראשי ה„גסטאפו" שיזם אותה. בשנת 1942 כאשר כיהן כסגן „הפרוטקטור" על בוהמיה ומוראביה, זרקו שלושה צנחנים שנשלחו ע״י ממשלת צ׳כוסלובאקיה הגולה בלונדון פצצות בלידיצה על מכונית בה הוא נסע וכך בא הקץ לחייו של אחד הצוררים הגדולים ביותר של העם היהודי בתקופת השואה.

כן פורסמה פקודה המטילה חובת מסירת כל הפרוות למשטרה, כדי לצייד בהן את החיילים הקופאים בחזית. על היהודים נאסר להעסיק משרתות נוצריות בלי רשות מיוחדת. נאסר על היהודים להתפלל בציבור. בית הכנסת נמסר לאגודה החקלאית „פודהלה" בנובי־טארג ונהפך למחסן תבואה. לאחר זמן מה שימש כקולנוע לאוכלוסיה הפולנית.

היהודים המשיכו להתפלל בחצר בית משה קולנדר שברח׳ לודזמירסקי. בתפילה השתתפו גם אנשי „יודנראט" עם גינסברג וסטאנר בראש. כעבור למעלה משנה הופיע במקום איש ה„גסטאפו" קאנדזיה, פיזר את קהל המתפללים ואיים בעונשים כבדים באם התפילות בציבור תמשכנה.

בית הכנסת שימש כקולנוע לפולנים גם אחרי המלחמה וכאשר הרשויות המקומיות סרבו למסרו לועד היהודי המקומי שהוקם בעיר, כתב יו״ר הועד דוד גראסגרין תלונה

למשרד הפנים בוורשה, ולאחר זמן קצר הוא נהרג בדירתו ע״י מחתרת פולנית א. ק. („ארמיה קראיובה״).

היו בין הפולנים שונאי ישראל רבים שעוד לפני המלחמה היו להם, כביכול, טענות נגד יהודים. הללו ניצלו את המצב הטרגי של היהודים והלשינו עליהם לפני הנאצים על עברות מדומות נגד חוקי הנאצים. מספר יהודים נאסרו בגין הלשנות הללו ונשלחו למלון „פאלאס״ בזאקופנה לשם חקירה, שלגבי יהודים נקראה „טיפול מיוחד״, משמעותו עינויים נוראים. „טיפול זה״ נמשך חדשים ארוכים ולבסוף כמעט כולם נרצחו. על מלון נורא זה,שהיה מושבו של ה„גסטאפו״ האזורי, כותבים אנו במאמר על השואה בזאקופנה.

יהודים שהיו חשודים בהשתייכות לתנועה קומוניסטית או למפלגות שמאלניות קיצוניות נאסרו ונשלחו למקום בלתי ידוע. הם נחשבו כאלמנט מסוכן למשטר הנאצי.

מעשי רצח בשנים 41—1940

נזכר לעיל רצח 25 יהודים, שבוצע בח׳ ספטמבר 1939 ע״י קבוצה של „איינזאץ־גרופע וינה״. מאז עד שנת 1942 לא היו „אקציות״ מאורגנות בנובי־טארג, אך היתה הוראה „מגנראל גוברנמנט״ מקראקוב, הנותנת רשות לאנשי ה־ס.ס. להרוג במקום כל יהודי העובר על חוקי הנאצים, אף אם העברה היתה קלה.[7]

היהודים ישבו בצפיפות ובפחד בדירותיהם ושמעו את צעדיהם של אנשי ה„גסטאפו״ ברחוב וחיכו ברעדה פן תפתח דלת ביתם.

על סמך הוראה זו נרצחו בין היתר:

אשת השען שטאטר ותושב שאפלארי פרבר. הוא נורה בדרכו מנובי־טארג הביתה. לפי שנזכר לעיל נאסר על יהודים לעזוב את מקום מגוריהם.

נורה מאוריצי פאפיר, מנהל בנק, חשוד בהחזקת כספים. לפי שנזכר לעיל נאסר על יהודים להחזיק מזומן למעלה מ־2,000 זלוטי. פאפיר הוחזק מספר ימים בכלא ואחר כך הובל ע״י איש ה„גיסטאפו״ קאנדזיה לקרבת בית התולים המקומי ושם נורה. הגויה נשלחה לכיה״ק לקבורה.[8]

נאסרה גב׳ גוטפריינד יחד עם שלושה צעירים יהודים אחרים באשמת הסתרת פרווה אצל הפולנית צודזיק. הם הובלו לשכונת „בור״ הסמוכה לנובי־טארג ושם נורו כולם ונקברו במקום. צודזיק נשלחה למחנה ריכוז.

נורה ביטרספלד בלכתו ברחוב ואקסמונדסקה לכיוון ביתו. ירה בו גרמני שפגשו. לא ידועה סיבת הרצח. נדמה, שהסיבה היחידה היתה, שביטרספלד היה יהודי. על הרצח סיפר דוד קראק, שהעביר את הגויה לביתו.[9]

---

7. בטדישע צייטונג 11.6.65, מס. 132.
8. דו״ח של מארין דרליך לפני הועדה הראשית בורשה, לחקר פשעי הנאצים בפולין.
9. באַדישע צייטונג 4.2.65, מס. 28, 9.2 מס. 32.

באחד מימי הקיץ 1941 לפני הצהרים הוצאה משפחת שטאַטר, סבתא, אמא ובנה בן ה־5 מדירתם לרחוב. כאשר האמא גילתה אומץ לב כלפי הנאצים בהתנהגותה נרצחו כולם במקום.

בחורף אותה שנה נרצחו שלושה או ארבעה יהודים, שהסתתרו אצל פולנים בקרבת כפר פורוניץ. וייסמן רוברט, ראש ה„גסטאפו" בזאקופנה פקד, שהגוייות תשארנה תלויות על עצים משך שמונה ימים, כדי לעורר פחד בקרב האוכלוסיה.[10]

נהרג חייט ומשפחתו, כי נשאו שם משפחה וייסמן ז.א. שם איש ה„גסטאפו" הנ"ל.[11]

לפי עדויות של הנריק טורנר לפני בית המשפט בפרייבורג באותו חורף עברה מכונית הנאצים בכביש נובי־טארג—זאקופנה ונורו ממנה יריות ללא אבחנה לעבר קבוצת פועלים יהודים, שעבדו אז בניקוי השלג מן הכביש. מיריות אלה נהרגו ששה ונפצעו עוד מספר יהודים.

ערב אחד במאי ניתנה הוראה ע"י היודנראט" ליהודים, שלא יעמדו בקבוצות ברחוב באותו יום, כדי לא לעורר חשד של הפגנות נגד המשטר הנאצי. שלשה צעירים לא שמו לב להוראה ועמדו באותו יום ברח' לודזמירסקה לפני ביתו של משה קולנדר. כאשר עברה מכונית עם גרמנים ליד הבית, נכנסו שנים מהם לתוך הבית ויוסף קולנדר נשאר במקום. הנאצים סחבו אותו למכונית ובדרכם העירה לקחו למכונית עוד שני צעירים, את גולד־בלאט ואברמוביץ, ויהודי אלמוני מראבקה ושלחו את כולם יחד עם הפולני סינוביץ, שכיהן אז כיו"ר תנועה סוציאליסטית בנובי־טארג לפרבר „בור". שם נרצחו כולם וגוויותיהם נשלחו לקבורה לכפר לודזמיר.

אנשי ה־ס. ס. המקומיים רצו לשלוח דו"ח לשלטונות הנאצים, שהם עומדים כביכול על המשמר ומחסלים הפגנות של אלמנטים מסוכנים למשטר הנאצי, וזאת היתה האמתלה לרצח זה.

ה„אקציות" הראשונות

ב־11.12.1941 הכריזה גרמניה מלחמה על ארה"ב. צעד זה השפיע במידה רבה לרעה על מצבם של יהודי אירופה שהיו במלקחיים של הנאצים. מרגע זה לא היה צורך לנאצים להתחשב עם כח השפעה, שהיה ליהודים אמריקאים על הממשל של ארה"ב ויהודי יבשת אירופה נשארו בלי הגנה כלשהי מצד העולם החיצוני.

בצל המאורעות הללו התכנסה ב־20.1.42 בברלין, ליד אַגם ונזה, ועידת ראשי ה־ס. ס. וה„גסטאפו". בועידה זו הנקראה „ועידה ונזה" הביא ריינהרד היידריך, מראשי

10. שם, 16.3.65, מס. 63.
11. שם, 9.2.65, מס. 32, 4.5 מס. 101.

ה„גסטאפו" וה־ס.ס.[12] לאישור את תכנית הפתרון הסופי של בעיית היהודים, פרושה — השמדה טוטאלית של כל יהודי אירופה ע"י גירוש למחנות השמדה.

אחד ממארגני הועידה ומתומכיה הנלהבים היה יוסף ביהלר, מנהל כללי של לשכת ה„גנראלגוברנמנט" בקראקוב. הוא אמר בנאומו שה„גנראלגוברנמנט" יברך על פתרון כזה של חיסול הבעיה היהודית, שלפיו מנה 2½ מיליון איש בשטח „גנראלגוברנמנט" והתכנית תקבל תמיכה מלאה מכל רשויות השלטון, הוא רק ביקש שהפעולה תגמר מהר ובשקט, כדי לא לעורר חרדה באוכלוסיה המקומית.[13] הנסיונות ליישם את „הפתרון הסופי" החלו בסוף חודש פברואר 1942 בעיר מילץ, ואחרי כמה חדשים הגיע גם תורם של יהודי נובי־טארג, בהתחלה ע"י „אקציות" קטנות ואחר כך בהיקף גדול.

הקרבנות הראשונים היו 12 יהודים, שנרצחו ב־7.6.42 בלילה, בדירותיהם בנסיבות בלתי־ידועות וגוויותיהם הועברו לבית הקברות.[14] למחרת חדרו אנשי ה„גסטאפו" לבתי מלאכה למריטת נוצות אווזים. עבדו שם בעיקר יהודים אדוקים קשישים, סוחרים אמידים לשעבר ותלמידי ישיבות. הם נכנסו לעבודה הפשוטה הזו באמונה, שיחשבו בעיני הנאצים כאנשים פרודוקטיבים ובדרך זו יצילו את נפשם. אך הגרמנים, שהתנכלו ראשית־כל לרוח היהודית ושנאו עד מוות את בעלי הדיוקן היהודי הטיפוסי, בראותם בהם שומרי גחלת הקודש, התחילו דוקא בהם את מלאכת ההשמדה. ניתנה פקודה לסלק את האיגוד ואנשיו הובלו לביה"ק. ביניהם היה הרב הראשי של העיר ר' אליהו ויס זצ"ל. רבים הובלו למוות, כשהם עטופים בטליתות. הם הרגישו שזו דרכם האחרונה. הנאצים התעללו בהם בביה"ק. הם ספגו מכות בקתות רוביהם ונצטוו לרוץ, ליפול על פניהם, לקום לסרוגין, לשוב, לפול ולרוץ עד לאיבוד החושים ואפיסת כחות.

באותו יום היתה קבוצה אחרת של יהודים עסוקה בביה"ק בחפירת קבר להטמנת הגופות. ניתנה להם הוראה לצאת ולחכות לפני השער. נשמעו יריות, וכשהקבוצה חזרה למקום הקבר, היו בו גוויותיהם של 50 יהודים אלה, אז ניתנה פקודה ליהודים, שעסקו בקבורה לדחוף גם את גוויותיהם של 12 היהודים לתוך הקבר. בעת הבצוע עוד נראו סימני חיים אצל קרבנות אחדים, אבל אסור היה להושיט להם כל עזרה.

„אקציה שלישית" בוצעה נגד יהודים שהיו חשודים כאילו במסחר במטבע זר. הם הובלו לראבקה, לבית הספר לחניכי ה־ס. ס. בו רוכזו יהודים רבים מהסביבה כולה ונטבחו באכזריות.

בהתחלת קיץ 1942 בוצע הגירוש הראשון. כ־100 יהודים נשלחו ברכבת למחנה המות של בלז'יץ. ה„גסטאפו" חדרה לדירות באישון הלילה, עם רשימות מוכנות מראש,

---

12. במאמר המשך הרדיפות כתבנו על ההתנקשות נגדו ע"י 3 פטריוטים צכים שגרמה למותו.
13. יוסף ביהלר הועמד לדין לפני בית די הלאומי העליון בוורשה, בישיבותיו ב־5.7.1945 — 17.6.1945 ונדיון למוות.
14. דו"ח של מאריאן דראליך לפני הוועדה הראשית בוורשה, לחקר פשעי הנאצים בפולין.

הוציאה אנשים החוצה והובילה אותם לחצר בנין הקהילה לשעבר, ומשם — לתחנת הרכבת. זישה באומן, שניסה לברוח, נורה בחצר ביתו. ארטור זינגר הצליח להימלט ולהסתתר בעלית גג של משפחת צולמן, אבל מקום המחבוא נתגלה לנאצים. הוא נאסר ונרצח.

טראגי היה גורלו של עמנואל זינגר מסוחרי העיר האמידים והמכובדים, אביו של ארטור. הוא התגורר ברח׳ ואקסמונדסקה והסתיר במרתף גם רכושו. בעת הגירוש הצליח לברוח לקראקוב. שם, בכניסתו לבנין הדואר הכירוהו פולנים ומסרוהו ל„גיסטאפו". הנאצים מצאו אצלו את תכנית המקום בו הסתיר את רכושו. זינגר נאסר והתכנית נשלחה מיד לנובי־טארג. אנשי ה־ס. ס. הופיעו בדירתו הקודמת, ברח׳ ואקסמונדסקה, נעשו חפירות ונמצאו שני תיקים עבים, שנלקחו ע״י הגיסטאפו. באותו לילה נאסרו כל האנשים, שבאו במגע עם עמנואל זינגר: קומר, רובין כץ ואחרים. הם, יחד עם עמנואל זינגר הועברו לזאקופנה ומשם אחרי מספר ימים לראבקה לביה״ס הנ״ל ונרצחו.[15] בניו יוסף והנריק זינגר שברחו בהתחלת המלחמה ללבוב, נאסרו שם ע״י הנאצים ונספו גם הם.

בחודש יולי־אוגוסט נורו יהודים רבים, חולים, נכים וקשישים ברחובות העיר או בדירותיהם. הפקודה הגיעה ממטה ה„גסטאפו" בזאקופנה, מהמפקח רוברט ויסמן הנזכר לעיל. הוא הופיע בנוביטארג והשתתף במעשי רצח רבים. האוכלוסיה רעדה מפחד, כאשר הגיעו שמועות, שוייסמן עומד להגיע העירה. ידוע היה ,שיהיו נפגעים.[16]

באותם החדשים אפשר היה לראות דם או עקבות דם יהודי במקומות שונים בעיר. בין היתר נרצחה הרבנית באומל, שגרה יחד עם בתה בביתו של מריאן דרליך. בערב נכנסו לחדרה שני אנשי „הגיסטאפו" בלבוש אזרחי. היא ישבה על מיטה ואחד מהם שלף אקדחו וכוונו אליה, אבל כאשר התנגד השני לבצע רצח בנוכחות ילדים קטנים של משפחת דרליך, שהיו במקום, נצטוותה הבת של הרבנית להוציא את האם לחצר הבית. כאשר הבת התחילה לבכות, איים עליה אחד הרוצחים באקדחו, שגם היא תהרג ואז היא נאלצה לציית לפקודה. מאריאן דרליך הביא באותו לילה את גופת הרבנית לקבורה לביה״ק המקומי. בעלה היה לפני המלחמה רב בעיירת קרושצ׳נקו ואחר כך בשצ׳אוניצה ולפי המשוער נפטר לפני המלחמה, כי בעת הכיבוש גרו רק היא ובתה בנובי־טארג.

טראגי היה גורלה של משפחת חנניה גניביש, שהיה ידוע כאיש עשיר. מספר פעמים נערכו חיפושים בביתו לשם גילוי כספים, תכשיטים ודברי ערך. נעקרו קרשים מהרצפה, נהפכו ונשברו רהיטים וכל פעם נפלו הרוגים. פעם נורו שני בניו, פעם נאסר חנניה גניביש ונשלח לזאקופנה ושם נרצח. בפעם השלישית נורו אשתו, סבא וסבתא בחצר הבית.

---

15. דו״ח של מאַריאַן דראליך לוועדה הראשית בוורשה לחקר פשעי הנאצים.
16. באַדישע צייטונג 4.2.65, מס׳ 28.

נינה לינדברג, ילדה בגיל 12, שהסתתרה בכפר אוחוטניצה, נתגלתה ע״י הפולנים נמסרה ל„גיסטאפו״ הובאה לביה״ק ושם נורתה[17].

באותם הימים, על פי צו של שרנר, ראש לשכת ה„גנראלגוברנמנט״, רוכזו יהודי האזור בנובי־טארג. הגירוש התחיל בשרידי זאקופנה ושצ׳בניצה, אחר כך בא התור לכפרים אחוטניצה, חאבובקה, לימאנובה, מאניובה, קמיניצה, שאַפלאַרי, חוכלוב ואחרים ולסוף ליהודי עיירת קרושצ׳נקו ופועלי מחצבות זאקופנה ומנסרות צ׳ארני־דונאיץ.

שרנר ציווה לחסל במקום חולים, חלשים וקשישים. גם הולכי רגל שהתעיפו ולא הספיקו ללכת נורו. בין ההרוגים בכפר מאניובה היתה עדה שטאַטר מקרושצ׳נקו וכמה גברים. על מותם ספרו בנותיה, שבאו עם המשלוח לנובי־טאַרג.

המגורשים קיבלו מקלט ב„גיטו״, בדירות יהודים. בלאו הכי שררה צפיפות ב„גיטו״ ועם ביא המגורשים השהיה שם היתה ממש בלתי נסבלת.

הימים האחרונים לפני הגירוש

ימים מספר לפני הגירוש פורסמה באמצעות ה„יודנראט״ הודעה מטעם ה„גיסטאפו״, שבאם היהודים יאספו וישלמו כופר בסכום מסוים, לא יבוצע הגירוש. היהודים הביאו ל„יודנראט״ מה שהיה בידיהם. לא עברו ימים רבים — זה היה סוף חודש אוגוסט — ולתחנת הרכבת הגיעו קרונות ריקים להובלת בהמות. לא היה ספק למי הם מיועדים.

למרות המאורעות המתוארים לעיל לא חשב הרוב הארי של היהודים גם בימים האחרונים לפני הגירוש, על בריחה. הרוב האמין להצהרות הכוזבות של ה„גיסטאפו״ שהרכבות נשלחות לאוקראינה והיהודים מקבלים שם עבודה פרודוקטיבית ומתחילים חיים חדשים במקום הוגאַטציה העלובה ב„גיטאות״.

היהודים לא למדו לקח מה„אקציות״ הקודמות, במיוחד מרצח האדוקים ומ„האקציה״ בשצ׳בניצה, והמשיכו להאמין בהבטחות הכוזבות של הנאצים. לאמון זה היו סיבות יסודיות עמוקות, ששורשם בהיסטוריה של פודהלה וגליציה כולה. מאז חלוקתה הראשונה של פולין בשנת 1772 עד שנת 1918 היו יהודי נובי־טארג תחת שלטון ממשלת אוסטריה. ספיש ואוראווה סופחו עוד קודם לכן ע״י אוסטריה לשטח הונגריה. במשך 150 שנים הללו היו יהודי פודהלה קשורים קשרים הדוקים עם ממשלת אוסטריה וספוגים בתרבות הגרמנית. הם דיברו גרמנית צחה, שרתו בצבא האוסטרי והגיעו במנגנון של ממשלת אוסטריה למשרות רמות. במיוחד נשאר זכר הקיסרים האוסטרים של השושלת ההאבס־בורגים הפילושמית.

במשפט פרייבורג מספר עד אחד, שכאשר פרצה המלחמה ברחו יהודים רבים מהעיר לא בגלל פחד הרדיפות, אלא בגלל בהלה שפרצה מפאת החשש שהמלחמה עלולה

[17] שם, 26.1.65, מס׳ 23.

להמשך בתוך האזור וכאשר אחרי מספר שבועות היא נסתיימה, עמד חלק גדול מהבורחים בתורים ארוכים על גבול פשמישל ועשה מאמצים גדולים, גם באמצעות שוחד, כדי לחזור לנובי־טארג, בהאמינם ששם תחת השלטון הגרמני יהיו מסודרים כמו אז תחת השלטון האוסטרי.

העד הדגיש, שלפני הגירוש עדיין לא היה ידוע בנובי־טארג על קיום מחנות השמדה, וכאשר לפני ה„אקציה" האחרונה, כביכול לאוקראינה, הציע לו מכיר פולני לעזוב את ביתו, להסתתר בהרים ולאחר מספר ימים לעבור את הגבול הסלובאקי, הוא סרב לקבל הצעה זו.

חלילה לנו להעריך גישה זו, גם אם היא היתה מנת חלקם של יהודים רבים בנובי־טארג, כקרתנות וצרות מוחין. גם בעיר הבירה וורשה, בלב ליבה של יהדות פולין, קרה אותו דבר ודוקא באותם חדשים הגורליים יולי—אוגוסט 1942. 330,000 יהודים נשלחו להשמדה למחנה טרבלינקה. פרט למקרים מסוימים הלכו ההמונים הללו ללא התנגדות ל„אומשלאג־פלאץ", בו עמדו קרונות הרכבת. הלכו רבבות פועלים וסבלים, בעלי כוח פיזי, צעירים, ספורטאים מעולים ומתעמלים מאומנים, שלא היו מוסרים את חייהם ללא כל התנגדות לו היו יודעים לאן מובילות אותם הרכבות. הגרמנים ידעו להוליכם שולל כמו שעשו זאת גם בנובי־טארג.

רק במרוצת הזמן, כאשר עובדי הרכבות חזרו הביתה וסיפרו על מהות הרכבות ולוורשה הגיעו הפליטים הראשונים מאלה שהצליחו לברוח מהרכבות, נפקחו עיני יהודי וורשה לראות נכוחה. לנובי־טארג לא הגיעו שמועות על גורל משלוחים אלה בגלל המרחק הגדול מבלז'יץ.

ה„אקציה" הסופית

השכם בבוקר 30.8 התרוצצו ב„גיטו" אנשי ס. ס. במכוניות או על סוסים ואתם אנשי ה„יודנראט". ניתנה פקודה לכל היהודים להתאסף מיד באיצטדיון „פילסודסקי", מול תחנת הרכבת. כמעט כל 3000 היהודים, שנמצאו אז ב„גיטו", צייתו לפקודה והופיעו באיצטדיון. בכניסה חיכו להם עשרות אנשי ה„גיסטאפו", הכו בהם במגלבים ושוטים. ניתן צו לעמוד בשורות, 10 איש בכל אחת מהן ולהיכנס.

אלפרד סימון כ"ץ העיד לפני בית המשפט בפרייבורג, שוייסמן שהופיע בשעה 7 בבוקר, כשהשער היה כבר נעול וראה נער שאיחר, ירה בו למוות [18].

ה„אקציה" בוצעה באיצטדיון ע"י כמה עשרות אנשי „גסטאפו" מזוינים באקדחים ורובים עם וייסמן בראש. ראשית כל נצטוו הקרבנות למסור ל„גסטאפו" את כל הכסף, היהלומים והתכשיטים, שהיו ברשותם. למטרה זו הועמדו חביות על המגרש. פרט לבודדים מילאו כולם אחר הפקודה.

[18] באדישע צייטונג, 5.2.65, מס' 29.

בא לשם עו"ד שלאַכט אשר שרת במלחמת העולם הראשונה בצבא האוסטרי ואיבד רגלו בקרב. הוא הופיע במדי צבא הישנים עם ציונים ומדליות על החזה. אנשי ה„גסטאפו" לא התרשמו מהופעתו[19].

חולים, נכים וקשישים ואנשים, שהיו להם מטענים גדולים הופנו לאגף שמאלי של המגרש. כפי שנתברר אחר כך, הם נורו בו ביום בביה"ק בנובי־טארג. מוינו 300 צעירים ונצטוו לעמוד לחוד. רובם הועסקו מכבר במנסרות ובמחצבות במתח.

אנשי ה„יודנראט" עם משפחותיהם הועמדו לחוד. 12 משפחות אחרות תמימות, שסברו שה„גסטאפו" הפרידה את ה„יודנראט" על מנת להצילו, ביקשו להצטרף אליהן בטענן שגם הן משתייכות ל„יודנראט". וייסמן בידעו שה„יודנראט" עומד אף הוא לפני חיסול נענה לבקשתן.

נקראו שמות של 25 אנשים ו־10 נשים והללו נצטוו להתיצב בנפרד. כפי שנתברר קיבל יוסף הורנונג, מזכיר איגוד בעלי מלאכה כמה ימים לפני ה„אקציה" פקודה מאת ה„סטארוסטה" שיערוך רשימות של חייטים, תופרות, נגרים ופחחים שעבדו באגוד. מתוך רשימה זו הוקראו השמות.

צו זה ניתן לעוד כמה נשים. כאשר וייסמן צעק לילדיהן: הלאה! וכיוון אותם לאגף השמאלי, סרבו האמהות להפרד מילדיהן והלכו אתם עד לקבוצת חולים, נכים וקשישים. כאשר ילד אחד מבולבל התחבק עם אמו ולא הצטרפו לקבוצה זו ואיש ה„גסטאפו" פנה לוייסמן על מנת לקבל הוראה מה לעשות, וייסמן, לפי עדותו של מר ראדזובסקי, ירה ללא היסוסים מאקדחו והרג את האם והילד. אמנם בית המשפט, לפי שתואר להלן, שיחרר את וייסמן מאשמת רצח בגלל הוכחות בלתי מספיקות ודן אותו רק על סיוע לרצח.

וייסמן דאג לכך שגם 35 איש הנ"ל ימסרו את כספם ל„גסטאפו". הוא קרא ליהודי אחד, כרך שוט לצוארו ופקד עליו לעבור בין שורות האנשים ולאסוף כסף לתוך כובע[20]

לקבוצה הראשונה באגף השמאלי של המגרש צורפו יהודים שלא הופיעו בשורות ונתפסו בסריקות, שנערכו בעת ה„אקציה" וגם אלה שנתגלו ע"י הפולנים במחבואים ונמסרו ל„גסטאפו".

לכל יתר הנאספים — למעלה מ־2000 איש ניתנה פקודה להסתדר בשורות ולצעוד לעבר תחנת הרכבת, כשמשני הצדדים מלווים אותם אנשי ה„גסטאפו" חמושים בנשק. הם הוכנסו כולם לתוך הקרונות, 100 איש בקרון אחד והרכבת יצאה לכיוון בלתי ידוע. לאחר זמן התברר שהיא נשלחה למחנה ההשמדה של בלז'יץ.

קבוצת 300 צעירים הנ"ל נצטוותה לצאת לעבודה למנסרות ולמחצבות, 100 צעירים — לנובי־טאַרג, 100 לזאקופנה ו־100 — לצ'ארני דונאיץ. לקבוצה הראשונה של חולים,

---

[19] שם, 9.2.65, מס' 32.
[20] שם, 4.2.65, מס' 28.

נכים, קשישים, בעלי מטענים גדולים ויהודים, שנתפסו בעת ה„אקציה", צורפו אנשי ה„יודנראַט" עם משפחותיהם וצעירים, שלפני צאת הרכבת עסקו בשפיכת סיד על גג הקרונות. קבוצה זו הועברה לבית הקברות. זו היתה התמורה שניתנה ע"י ה„גסטאפו" ל„יודנראט" נשארו במקום 35 בעלי מקצוע שעליהם ידובר להלן.

כך נסתיימה ה„אקציה הסופית. במשך מספר שעות חוסלה לחלוטין קהילת נובי־טארג, שנבנתה משך מאות שנים בעמל רב והגיעה להישגים ניכרים בתחומים רבים.

הטבח בבית הקברות

אחרי שהוכנסו לביה"ק הועמדו הקרבנות ליד חומה במרחק כ־20 מטר מבור גדול, שהוכן מראש. ניתנה פקודה לפשוט בגדים חיצוניים, כביכול, כדי ללכת לאימתי התעמלות. אנשי ה„גסטאפו" עמדו בחצי מעגל ליד הבור והיו מביאים את הקרבנות בנפרד אל סף הבור. מעשי הרצח בוצעו ע"י יריה למפרקת ושני אנשי ה־ס. ס. אף ירו לתוך הבור, אם הקרבן הראה סימני חיים לאחר שנפל לתוכו. וייסמן היה נוכח בבית הקברות בעת חיסול הקרבנות וסחב במו ידיו קרבנות מהחומה [21].

חותנו של המהנדס יוסף הורנונג הנ"ל, דוד גרסגרין, היה היחיד שהצליח להמלט. הוא הכיר היטב את השטח, כי לפני המלחמה חכר שדות בסביבה הקרובה וידע שבבית הקברות נמצא נתיב צר המוביל החוצה. דרכו הוא הצליח לברוח, להסתתר ביער הסמוך ומשם לעבור את הגבול הסלובאקי. כאשר בתום המלחמה חזר לפולין נהרג ע"י פולנים לאומנים קיצונים.

מטבח זה לא נשאר אף יהודי, שעל סמך עדויותיו אפשר היה לתאר את השחיטה הנוראה הזו. כל הפרטים הנ"ל נלקחו מעדויות של אנשי ה־ס. ס. לפני בית המשפט בפרייבורג. הם סיפרו, שנורו ס"ה 80 איש והתובע קבע את המספר ל־120 איש [22]. מאידך, מארין דרליך — שהיה באיצטדיון בעת ה„אקציה" ראה את הצועדים למות — מעריך בדו"ח שלו לועדה הראשית לחקר פשעי הנאצים בפולין, את מספר הקרבנות ב־500—600.

אין ספק, שאנשי ה־ס. ס. לשעבר, ברצונם להקל על אשמתו של וייסמן ועוזרו סמיש מנהלם וחבריהם לשעבר, שיקרו בעדויותיהם לפני בית המשפט והמספרים שמסר דרליך הם הנכונים.

ראשית כל, אין ספק שמספרם של אנשי ה„יודנראט" ושל אלה, שהצטרפו אליהם באיצטדיון — היה יחד עם משפחותיהם כ־80. יש גם להניח, שבין 3000 יהודים, שהיו ב„גיטו" בזמן האחרון שלפני ה„אקציה" וחיו במצוקה, בתנאים סאניטריים גרועים ובמתח נפשי מתמיד היו למעלה מ־500 חולים, תשושי כח, נכים וקשישים.

---

[21] באדישע צייטונג, 5.3.65, מס' 53, 12.3, מס' 59.

[22] 11.6.65, מס' 132.

אחרי הטבח התכנסו בערב הגרמנים ב״בית הגרמני״ בנובי־טארג. שם נערך על ידם נשף חגיגי לציון הנצחון על היהודים. נאצי אחד בשם שמיד התפאר, שיום זה הוא חג כפול בחייו, מאחר שהרג את היהודי ה־1000 במספר. הוא כתב את מספר זה על פקק בקבוק בירה, שלאות שמחה תלהו על צוארו. לאחר זמן נאצי זה איבד את עצמו לדעת[23].

הדרך האחרונה להשמדה

לפי כל הנתונים נשלחה הרכבת עם יהודי נובי־טארג והסביבה למחנה המוות בבלז׳יץ ורק ברגע שהיא סטתה מהקו קראקוב־לבוב ונכנסה לקו פשוורסק—בלז׳יץ, נתברר לנוסעים, שה״גסטאפו״ מובילה אותם לא לאוקראינה כמצופה, אלא לבלז׳יץ. רק אז הם יכלו לשער מה צפוי להם. אבל הם לא יכלו להתנחם בהרהוריהם האמוציונלים האחרונים, שהדם הנשפך ינקם והנאצים ישלמו את המחיר.

כאשר אחרי שנה, בקיץ 1943, יצאו הרכבות לאושביץ ולמחנות הריכוז, כבר נחרץ למעשה גורל המלחמה ותבוסתו של היטלר היתה בטוחה. הקרבנות הלכו למות, כשהם משוכנעים, כי קץ הנאצים הולך ובא והם יבואו על עונשם. בחודש יולי־אוגוסט 1943 נחל הצבא הרוסי נצחון בקרבות בחזית שליד העיר קורסק ועבר למתקפה כללית. בעלי הברית, אנגליה וארה״ב נחתו מהים בסיציליה ואח״כ באיטליה הדרומית, בח׳ יולי נפלה ממשלת מוסוליני וממשלת באדוליו שבאה במקומה נכנעה לבעלי הברית.

ברם אז, בסוף אוגוסט 1942, כאשר הרכבת מנובי־טארג הגיעה לבלז׳יץ היתה ההרגשה ליהדות ביבשת אירופה, שהיא עומדת לפני חיסול טוטאלי. היטלר היה אז בשיא הצלחותיו. העיר לנינגראד היתה במצור, הגרמנים פתחו באופנסיבה גדולה בקאוקאז. נמשכו קרבות עזים ליד סטאלינגראד וכיבוש העיר ע״י הגרמנים היה צריך להכריע את גורלה של רוסיה.

באין עדויות מאנשי נובי־טארג, כי כולם נספו בבלז׳יץ, עלינו לתאר את נסיעתם לבלז׳יץ, הרגשתם ברגעים האחרונים לפני מותם ואת הרצח על סמך ספרי השואה שהוצאו על ידי מוסד „יד ושם״. על בלז׳יץ כתב גם שני ספרים רודולף רעדער, אחד מיחידים שניצלו בבלז׳יץ [42]

בתאי שרות הרכבת ישבו שוטרים מזוינים בנשק חם, כדי לירות במקרה אם מישהו ינסה לקפוץ מהקרון בשעת הנסיעה. הצפיפות בקרונות היתה איומה. מספר אסירים מתו בדרך מהצמאון, הרעב והחנק, אשר שררו בתוך הקרונות.

---

[23] 2.2.65, מס׳ 26.

[24] רודולף רעדער: נאַציסשער טויט־קאַמבינאַט אין בעלזעץ, בואנס־איירעס.
Belzec-Rzecz jednego ocalonego z komory gazowej w Belzcu, Buenos Aires.

גם בתוך המחנה היו סיכוי ההצלה אפסים. ניצלו רק יחידים מבין 600,000 יהודים, שהובלו לבלז׳יץ. במחנות ריכוז אחרים נשלח חלק מהאסירים לעבודה ב„שופים״ בתוך ומחוץ למחנה וגם לבתי חרושת ומכרות בסביבה והיו סיכויים, אם כי קלושים מאד להצלה. מחנה בלז׳יץ נועד רק למעשי השמדה ובגלל זה נשלחו לשם רק יהודים. המחנה הוקף תיל גבוה, שהועבר בו זרם חשמל במתח גבוה ובריחה כלשהי היתה בלתי אפשרית.

בגלל חוסר יהודים שניצלו ממחנה בלז׳יץ נאלץ התובע במשפט אייכמן להסתפק במקום עדים בקריאת דו״ח על מחנה בלז׳יץ, שנערך בשנת 1944 לצרכי שלטונות הכיבוש של צבא ארה״ב על ידי קצין ה„גסטאפו״ גרשטיין, אשר שירת בבלז׳יץ.

באותו חודש אוגוסט 1942 עבד המחנה במלוא הקיטור. כל יום באו 3 רכבות עם כ־60 קרונות וכ־100 איש בקרון. כאשר הרכבת היתה מגיעה למחנה, ניתנה פקודה לצאת מקרונות ולמסור ל„שמירה״ את כל חפציהם, בגדיהם, דברי ערך וכספם. הנשים הופנו לסַפר, כדי לגזוז את שערן, שנארז בשקים. לאחר מכן נצטוו כולם ללכת ערומים לבנין, שבכניסתו היה תלוי שלט גדול: „כאן מרחץ ואינהלציה״. היה בהם עוד ניצוץ של תקווה, שהם הולכים לעבודה, אבל הריח הנורא, אשר שרר בפנים גילה את האמת. היו שם ששה תאי־גז, שכל אחד השתרע על שטח של כ־25 מטרים מרובעים.

הקרבנות נרדפים במגלבים על ידי אנשי ה־ס. ס. היו נאלצים להכנס לתאי־גז, כשלכל אחד מהם נדחקו כ־750 איש. ילדים וחולים הובאו באלונקות. כאשר התאים נתמלאו, נסגרו הדלתות.

יתר אנשי המשלוח חיכו ערומים לתורם. מנוע של מכונה להכנסת גז התחיל לפעול. לפי מה שנראה דרך אשנב הקטן בקיר, רוב הקרבנות נחנקו כעבור 25 דקות והאחרים תוך 40 דקות. אחר כך נפתחו הדלתות מצד השני והמתים שעמדו זקופים ללא אפשרות כמעט להפרידם — הוצאו על־ידי אסירים יהודיים, שפתחו את פיותיהן של הגויות באמצעות כלי ברזל. גויות עם שיני זהב נאספו לחוד. נערך חיפוש אחרי דברי ערך וכספים נסתרים בתוך גופות. מכיוון שלא היתה משרפה במקום, נזרקו הגופות לבורות.

כאשר בשנת 1943 הרגישו הנאצים, כי קרובה מפלתם, סגרו את המחנה. הגויות הוצאו מהבורות ונשרפו במדורות אש על ידי אסירים יהודיים, אח״כ נשלחו להשמדה למקומות אחרים. אבל לא כל עצמות נשרפו, כמויות רבות נשארו פזורות בשטח הרחב של המחנה לשעבר, דבר שעורר אחרי המלחמה זעם עצום בדעת הקהל העולמית ובעתונות. יו״ר קהילת קראקוב מאיר יעקובוביץ המודאג ממצב זה, עשה רבות, כדי לשנותו. הוא נסע יחד עם קבוצת יהודי קראקוב בשנת 1962 לבלז׳יץ, הם אספו כמויות רבות של עצמות, שהיו פזורות בשטח והביאום לקבורה בקבר אחים במקום.

מחנה עבודה בנובי־טארג

עם תום ה„אקציה" הסופית ניתנה פקודה לקבוצת 35 בעלי מקצוע להסתדר בשורות ולגשת לבלוקים, שהיו מאחורי שטח תחנת הרכבת. שם נצטוו להקים גדר מתיל דוקרני סביב המחנה ולהכין בתי מלאכה לנגרות, למסגרות, לפחחות, לסנדלרות לגברים ומתפרות לנשים.

מחנה זה הפך להיות מקום ריכוז ומיון של כל רכוש יהודי, שנשאר בנובי־טארג והסביבה. כאשר היהודים יצאו מהדירות, סגרו אותן הנאצים, חתמו ולקחו את המפתחות. אחרי הגירוש הן נפתחו מדי יום והרהיטים, החפצים, הבגדים והשמלות שנשארו בהן, הועברו למחנה זה לשם מיון.

כבר ביום הראשון הגיעה למחנה מכונית משא גדולה עמוסה בגדים, לבנים, מגפים ונעלים, בחלקם מוכתמים בדם טרי. היהודים, שעסקו במיון, זיהו את הבגדים והחפצים של קרוביהם, שנרצחו באותו יום בבית הקברות. מארין דרליך, שנשלח למחנה זה, הכיר את בגדי אחיו, ד"ר גוסטאב דרליך, וגיסו דוד קארק. גב' חנה הורנונג הכירה את בגדיו של אחיה בן ה־11. בכיסו היתה תעודה אישית שלו.

המיון נערך תחת פקוח אנשי „גסטאפו" מזאקופנה והללו שדדו את חפצי הערך. דברים זולים נזרקו לאשפה. העובדים היו מכבסים ומנקים בגדים, מצעי־מיטה ולבנים ואחר כך מיינו אותם לפי סוגים שונים. כאשר חסרה עבודה לנשים, הן סרגו כפפות לצרכי הצבא הגרמני משרידי צמר, שנמצא בעת מיון חפצי המגורשים.

פעם אחת, כאשר מספר עובדים הובל לבית הקברות לשם עבודה בפרוק מצבות, ראו קבר גדול ופתוח וחשבו שהוא מיועד להם. לאחר זמן הוברר שליד קבר זה נורו „גוראלים", שהיו צאצאי יהודים מומרים, מדורות הקודמים. הם גרו בכפרי אזור פודהאַלה חוכולוב ואודרובונז'. יחד עם „גוראלים" אחרים ולא היה להם מושג, שאבותיהם מלפני מאות שנים היו יהודים.

לפי שתואר לעיל בקטע על הקמת שכונה יהודית טענו הנאצים, שה„גוראלים" הם לא פולנים, אלא שבט נפרד השייך לגזע הגרמני. הם הסתמכו על מבנה גופם המיוחד, על לשונם, לבושם והפולקלור המגוון שלהם. אצל ה„גוראלים" נמצאו כמובן אנשים שתמכו ברעיון זה. מנהיגה של תנועה זו היה ואצלאב קשפטובסקי שהיה ידוע עוד מלפני המלחמה כאנטישמי מסוכן, שגרם צרות רבות ליהודי זאקופנה. קשפטובסקי נהרג על ידי המחתרת הפולנית א. ק. (ארמיה קראיובה).

מצבת־זכרון לחללי החורבן שנספו במחנה הריכוז בפלאַשוב

הגרמנים הידועים משאיפותיהם למחקרים מדעיים, שלחו אנשי מדע למוזיאון טאטשאנסקי הנודע בזאקופנה ולספריותה כדי לחקור פרשה זו ולסוף מצאו המדענים את ההפך ממה שחיפשו. הם קבעו, שמוצאם של „גוראלים" בכפרים מסוימים אינו ארי, אלא יהודי.

תנאי החיים במחנה נובי־טארג לא היו מהגרועים. כל אחד הסתדר באיזה אופן שהוא. לפעמים היו הפולנים מביאים מזון ובוצעו חליפין מתחת לתילי הגדר תמורת בגדים יהודים.

קבוצת 35 איש היתה 10 חדשים במחנה נובי־טארג. בשנת 1943 הגיע מספר אנשי „גסטאפו" ממחנה הריכוז של פלאשוב עם אים ה־ס.ס. יוהן בראש ועל דעת עצמם מבלי להתקשר עם מטה ה„גסטאפו" בזאקופנה, לקחו את 35 איש הנ"ל והובילום במכונית משא לפלאשוב. דבר דומה קרה גם ליהודים, שעבדו במנסרות נובי־טארג.

אנשי נובי־טארג במחנה פלאשוב

באותה תקופה הפך מחנה העבודה של פלאשוב למחנה ריכוז ענקי, שהשתרע על שטח של 1 קמ"ר^2 עם 200 יחידות ו־40 מגדלי תצפית, שהוקף בגדר באורך 4 ק"מ. היו בו כ־15,000 אסירים, שחלקם עבדו ב„שופים" ענקיים בתוך המחנה וחלקם סודר כל יום ברציף מיסדר של המחנה ונשלח למקומות שונים בקראקוב ובערב היו אנשיו חוזרים למחנה.

האוכל היה עלוב, מרק דלילי ופרוסת לחם קטנה ליום. המשמעת היתה איומה, כל עבודה שבוצעה לא בסדר נחשבה כחבלה. היו מקרים בהם נורו אסירים בגלל אי־הסרת כובע לפני המפקח, בעד הפסקת עבודה ולו אף לרגע, הברחת לחם, טעות במילוי פקודה וכו׳. הנאצים היו מענישים אסירים במלקות לעיני הקהל על כל עבירה ולו אף הפעוטה ביותר. פעמים רבות נערכו „אקציות" טיהור מכוונות נגד תשושי כח, ילדים וחולים, במיוחד חולי טיפוס. מחלה זו התפשטה בממדים נרחבים בגלל התנאים הסניטריים העלובים. מחנה פלאשוב נחשב למחנות הנוראים ביותר, בגלל מעשי רצח המונים ותנאי חיים.

בפלאשוב לא היו תאי גז ובכל זאת הגיע מספר ההרוגים מיריות ומתים מחמת תנאים סניטאריים רעים לרבבות, כפי שחרוט במצבת הזכרון, שהוקמה ע"י יהודים אחרי המלחמה ברחבת המחנה לשעבר.

אין ספק, שבין הגויות שהוטמנו שם ב־8 קברים ענקיים נמצאים קרבנות נובי־טארג והסביבה. אלה אנשי נובי־טארג והסביבה, שעמדו בתנאי החיים הנוראים ולא ברצחו הוחזקו במחנה כמעט שנה. כאשר התקרבה החזית הרוסית לגבולות „דיסטריקט" קראקוב בקיץ 1944, פינו הגרמנים את המחנה ושלחו את האסירים למחנות שונים מערבה. רוב אנשי נובי־טארג נשלחו לגרוס־רוזן ברכבת שכללה 1500 אסירים. בדרך מתו רבים מאפיסת כוחות וממחלות שונות. גם מחנה גרוס־רוזן היה ידוע לשמצה מפאת תנאי החיים הקשים ועבודות הפרך הקשים מנשוא.

לבסוף, לא כל אסירי נובי־טארג אשר שיחק להם המזל ופונו מערבה, הצילו את נפשם. בסיכומו על דבר הרי מבין כ־335 איש ש„באקציה" הסופית שמוינו לעבודה בנובי־טארג, רק חלק נשאר בחיים אחרי המלחמה.

סיבות הכליה הטוטאלית של קהילת נובי־טארג

עם סיום הפרק על שואת קהלת נובי־טארג עלינו לסכם את מספר הקרבנות ולהשוותו עם מספרים בערים הסמוכות ובפולין כולה ולחקור את סיבות השואה בנובי־טארג, שלפי שנראה להלן, היתה טוטאלית.

אי אפשר להשתמש בסיכום במספרים מדויקים, אלא לפי אומדנה משוערת. הסקר כולל גם את יהודי קרושצ׳נקו ושרידי זאקופנה, צ׳ארני דונאיץ, שצאבניצה וכפרים הסמוכים שנכנסו ל„גיטו״ נובי־טארג, אך לא את יהודי קהילות ראבקה, יורדאנוב ומאקוב, בהן נערכו „אקציות״ על יהודים במקום בנפרד.

לפי שתואר לעיל:

1. נרצחו בנובי־טארג

ב„אקציה״ הראשונה	12 איש
ב„אקציה״ של חיסול בתי מלאכה למריטת נוצות	כ־50 ״
ב„אקציה״ שצאבניצה, שעליה ידובר להלן	כ־100 ״
ב„אקציות״ בודדות ברחובות העיר ובדירות	כ־200 ״
ב„אקציה הסופית בבית הקברות	כ־550 ״

2. נשלחו למוות

ב„אקציה״ נגד קומוניסטים ומפלגות שמאלניות למקום לא ידוע	כ־50 איש
ב„אקציה״ נגד „סוחרי״ מטבע זר לבית ספר לחניכי ה־ס.ס. בראבקה	כ־25 ״
ב„אקציות״ בודדות למלון „פאלאס״ בזאקופנה	כ־25 ״
במשלוח הראשון לבלז׳יץ	כ־100 ״
ב„אקציה״ הסופית 30.8 לבלז׳יץ	כ־2115 ״
	כ־3227 איש

3. מוינו לעבודה ב„אקציה״ הסופית ונשארו באזור פודהאלה		כ־335 ״
	ס״ה	כ־3562 איש

אין לנו מספרים מדויקים כמה יהודים ניצלו מ־335 איש הנ״ל. יש להעריך מספר זה ב־125—100 שבחלקם הגיע ארצה אחרי המלחמה והאחדים התפזרו בכל רחבי תבל ומהווים רק כ־3% ממספר הכולל כ־3562 יהודים, שהיו בצפרני הנאצים.

לעומת זאת בעיר ודוביצה, שאזורה גובל באזור נובי־טארג ניצלו כ־10% יהודים ובפולין כולה נשארו בחיים עם תום המלחמה כ־150,000 יהודים, שהם כ־5% מהאוכלוסיה היהודית כולה, שהיתה תחת שלטון הנאצי.

אנשים שלא היו ב„גיטאות״ משמיעים לפעמים הערות על יהודי פולין ושואלים: מדוע הלכו כצאן לטבח, למה לא התגוננו? למה לא ברחו? למראית עין אפשר לכוון את

הטענה הזו לכתובת של יהודי נובי־טארג בהדגשת יתר, באשר אחוז ניצוליהם לא הגיע לאחוז הממוצע של כל יהודי פולין.

אבל לאמיתו של הדבר „טענה זו הינה מתוסרת יסוד, הן לגבי כלל ה„גיטאות" והן לגבי נובי־טארג.

במשפט אייכמן בירושלים התבררו הסיבות שעשו את הבריחה ואת ההתקוממות נגד הנאצים כמעט לבלתי אפשרית. ואלה הן:

1. אפיסת כח פיסי ודכאון נפשי,
2. אדישות ואי־רצון לחיים בגלל תנאי החיים הנוראים,
3. פחד מפני האחריות הקולקטיבית, שכן הבריחה עלולה היתה לסכן את שאר בני משפחה או יהודים רבים,
4. פחד מפני עינוים אכזריים במקרה שיתפסו הבורחים,
5. סיכויים קלושים למצוא מחבוא בצד הארי נוכח התנהגותה השלילית או לפחות הפסיבית לגבי היהודים מצד רובה הגדול של האוכלוסיה הפולנית.

דברי ימיו של „גיטו" נובי־טארג מאשרים במלואו את עמדתו של בית המשפט נגד אייכמן ומתארים סיבות נוספות מקומיות, שלא היו ב„גיטאות" אחרים ושגרמו לשואה גדולה עוד יותר בנובי־טארג.

נעשה השוואה עם עיר ודוביצה, שאחוז ניצוליה ציטטנו לעיל. עיר זו סופחה בהתחלת המלחמה ל„רייך" השלישי וכאשר המלחמה התפתחה ובתי חרושת בגרמניה התרוקנו מפועלים, שגויסו לצבא הגרמני, נשלח מספר לא מבוטל מיהודי ודוביצה לעבודה בשלזיה ובחבל סודטים. עוד לפני האקציות הועברו בשנות 1940—43 כ־250 איש בארבעה משלוחים מערבה ושם היו סיכויים להשאר במקום או להיות מועברים למקומות עבודה אחרים ואחרי סבל רב להציל את החיים. דבר זה לא היה קיים בנובי־טארג שנשאר, בגבולות ה„גנראלגוברנמנט".

באזור פודהאלה לא היו מפעלים גדולים ולא תעשיה כבדה ולא היה צורך לרכז כח אדם יהודי בקנה מדה גדול על מנת לשלחו לעבוד בסביבה. נשלחו לעבודות כפיה רק צעירים, שמספרם ביחס לאוכלוסיה היהודית כולה היה קטן ביותר. משום כך לא נערכו רשימות של אנשים המסוגלים לעבודה ולא נקבע רובע מיוחד לפועלים ולאנשי מקצוע המיועדים למשלוחים לבתי חרושת.

כמו־כן לא הוקם „גיטו" סגור מסיבות, שתארנו במאמר על השכונה היהודית. עובדה זו עוד הרעה את המצב, כי ברוב ה„גיטאות" הסגורים היו הנאצים דוחים את ה„אקציה" הסופית אף לסתיו שנת 1943 ובינתיים הקימו „שופים" וסדנאות בשטח הגיטו, בהם עסקו היהודים בעבודות שונות למען הצבא הגרמני. הגרמנים היו מעונינים, שהעבודה תמשך, כי הם ניצלו את כח האדם של יהודים תמורת מזון עלוב שסופק על ידם ושכר עבודה

של פרוטות, מה שהביא הכנסות גדולות לקופתם. בינתים הגיעו ידיעות מחרידות ממחנות שפקחו את עיניהם של תושבי ה„גיטאות״. אכן נסתיימו כל האשליות. חלק מבין היהודים התכונן לבריחה, חלק קטן קיבל ניירות אריים או דרכונים ממדינות זרות ואם בסופו של דבר לא כולם שניסו, הצליחו להציל את חייהם, בכל זאת קומץ קטן מהם יצא מצפורני הנאצים.

לעומת זאת, לפי שתארנו לעיל, בימים האחרונים לפני הגירוש בח׳ אוגוסט 1942, לא ידעו יהודי נובי־טארג דבר על תכנית „הפתרון הסופי״ של הבעיה היהודית, שאושרה בועידת ונזה ב־20.1.42 ומה משמעותה ואף לא היה ידוע להם על קיום מחנות השמדה. הם האמינו להבטחות של ה„גסטאפו״, שהרכבת מובילה אותם לאוקראינה למקום חדש, בו יוכלו לחיות את חייהם עד יעבור זעם.

במחנה בלז׳יץ שם לא היו בכלל „שופים״ או בתי חרושת כמו בפלאשוב או בסביבת אושוויץ. עם בואם למחנה הלכו כולם לתאי גז. לעומת זאת, במחצית שנת 1943 הופסקו המשלוחים לבלז׳יץ ואלה שהגיעו למחנות אחרים לרבות אושוויץ עברו שם סגרגאציה וכתוצאה מכך חלק האסירים לא נשלח לכבשני הגז, אלא לעבודה.

בריחה מ„גיטו״ נובי־טארג והשגת ניירות אריים לא היו מועילות להם בהרבה. אזור פודהאלה היה עוד מקודם חדור שנאה ליהודים. התעמולה הנאצית מצאה קרקע פוריה אצל פולנים רבים, שהיו שמחים, שהגיעה העת, שהאזור יטוהר מאוכלוסיה יהודית. פולנים רבים שיתפו פעולה עם הגרמנים. אחרי הבריחה היה צורך בעזרה מצד הפולנים, השגת מזון, מקלט בבונקרים, הדרכה בחיפוש שבילים המובילים לסלובאקיה. דבר זה אי אפשר היה להשיג מ„גוראלים״ יושבי הכפרים שחונכו ברוח אנטישמית.

לרוע המזל הסתובבו באזור אנשי תנועת המחתרת פולנית א. ק. הנזכרת לעיל, שאחד מתפקידיה הראשיים היה לחסל את היהודים בד בבד עם מלחמתם בגרמנים. בפגשם ביהודי לא מסרוהו לנאצים, באשר ה־א. ק. חיסלה אותו במקום.

המאורעות, שהתרחשו בעיירות הסמוכות יורדאנוב ומאקוב, מעידים על כך, שתהליך השמדת קהילת נובי־טאַרג לא היה משתנה, לו היהודים לא היו מופיעים לאיצטדיון בעת ה„אקציה״. ביורדאנוב ומאקוב לא היו האשליות האומללות, שהמשלוח נוסע לאוקראינה, כי שם לא היה קיים במקום מנגנון ה„גסטאפו״ וכשזו הגיעה ל„אקציה״ ברגע האחרון, לא היה לה זמן להפיץ ידיעות כחבות, שהמשלוח יוצא למקומות מגורים הדשים. היהודים היו שם משוכנעים, שהמלה „גירוש״ פירושה חיסול טוטאלי של היהדות ועל כן לא הופיעו ל„אקציה״ ביורדאנוב למעלה מ־100 ובמאקוב 92 יהודים. אמנם לבסוף רק קומץ קטן מהם ניצל. במאקוב לא יכלו להסתתר זמן רב ביער בגלל העמדה הפסיבית של האוכלוסיה הפולנית, שלא הגישה להם סעד ולסוף נתגלו כולם ע״י ה„גסטאפו״ ונרצחו. ביורדאנוב, עמדת האכרים היתה הרבה יותר גרועה. רובם שיתפו פעולה עם הנאצים בגילוי מקומות מחבואם של יהודים. רבים סחטו כסף מהמסתת־

בית־העלמין בנובי־טארג

ר״ם תוך איומים, שיגלו את המקום והיו מקרים שאחרי קבלת כופר הביאו למקום את הגרמנים.

גם מהמאורעות שהתרחשו באזור נובי־טארג לאחר השחרור, אנו למדים שלא היו סיכויים להנצל ע״י בריחה. דם יהודי נשפך גם לאחר, שהגרמנים פינו את האזור ואחרי תבוסתם המוחלטת. העבודה הרצחנית של ה־א. ק. נמשכה בשנים 50—1945 עד שהופסקה. רק לאחר התנגשויות בין הצבא הפולני וכחות המשטרה לבין הרוצחים ופסקי הדין והעונשים הכבדים שהוטלו על הרוצחים ע״י בתי דין פולניים.

הריסת בית הקברות בנובי־טארג

היה קיים בית קברות בנובי־טארג, בדרך לכפר גרונוב. מצבות ישנות העידו על כך, שהוא הוקם עוד לפני מאות בשנים. הנאצים חיללו את בית העלמין, עקרו את המצבות והשתמשו בהן כחומר לבניית נתיב להמראה בשדה תעופה שנוסד ליד נובי־טארג. המצבות היקרות משחם ואבן אפרורית נשלחו לראבקה להתקנת מדרכות, מדרגות ולקשוט הכניסה לביה״ס לכמרים ע״י טרזה הקדושה, שהנאצים הפכוהו לבי״ס לחניכי ה־ס.ס. נשארו רק מספר מצבות שקועות באדמה שנעלמו מעיני הנאצים. לשוא היו השתדלויות יהודים אחרי המלחמה להחזיר לביה״ק את המצבות, שהובלו לשדה התעופה. הן נמכרו לסתת וסולובסקי בקראקוב. רוב האבנים היקרות שהועברו לראבקה נגנבו ע״י נוכלים. היהודים הצילו רק חלק קטן מהן ומהמצבות שהובלו לראבקה מביה״ק ביורדאנוב הם בנו לוחות גדולים, שכיסו את קברי האחים ביער, שליד בית הספר.

PAMIECI ZAMORDOWANYCH

בבית העלמין של נובי־טארג ישנם שמונה קברי־אחים ובהם טמונות גופותיהם של קרבנות יום הדמים 30.8.1942 וגם חללי ה„אקציות" הקודמות וגויות הקרבנות, שהובאו למנוחות עולמים ממקומות שונים בסביבה. ביה"ק היה מוקף עצי אורן. במרוצת הזמן הוקמה ע"י העיריה גדר מרשת מתכת. לעץ הוצמד לוח לזכר הקרבנות. בבתי קברות רבים ובמקומות רצח שונים בגליציה המערבית הוקמו אחרי המלחמה מצבות ואנדרטות לזכר הקרבנות. בביה"ק בנובי־טארג נמצאת רק מזכרת צנועה זו. בעקבות הלוח, אמורה היתה להבנות במקום מצבת זכרון. הועד היהודי המקומי, שהוקם אחרי השחרור, לא החזיק מעמד זמן רב. הוא חוסל עם הרצחו של יו"ר הועד ושל יהודים אחרים, שהגיעו העירה, ולא נשארו יהודים במקום, שיטפלו בהקמת מצבת זכרון.

זאקופנה

גירוש יהודי זאקופנה והסביבה

עם כניסת הצבא הגרמני לזאקופנה הוקם שם מטה ה„גסטאפו", ששלטונו השתרע על פני האזור כולו. בראשו עמד ס. ס. שטורמבאנפירר רוברט וייסמן וסגנו אונטר־שטורמפירר ריכארד סמיש.

הוקם ועד יהודי שכונה ע"י הנאצים „יודנראַט". בראשו עמד ד"ר אדם שטאטר, שמילא את תפקידו בנאמנות ובאומץ לב בלתי רגיל. ראשית כל פקד עליו וייסמן להכין רשימת יהודים, שעבדו במפעלי זאקופנה, ואחרי בדיקה ניתנו על ידו הוראות באיזה מפעלים אסור ליהודים לעבוד. הוא הצהיר, שישלח חלק מהיהודים העובדים בזאקופנה לקראקוב ויביא צעירים במקומם.

נפתחו מספר בתי חולים לחיילים וקצינים פצועים, שהגיעו מהחזית, וכן בתי נופש לקצינים ופקידים בכירים. זאקופנה נהפכה למקום בידור ושעשועים לקצינים של הצבא וה„גסטאפו".

העיר התחבבה מאד על ד"ר וכטר, מנהל לשכת ה„גנראלגוברנמנט". הוא היה מבקר לעתים קרובות בזאקופנה ולפי עדויותיו של וייסמן לפני בית המשפט בפרייבורג נתן לו פקודה לטהר את העיר מיהודים. וקרא „הלאה עם היהודים מזאקופנה". וייסמן הוסיף בעדויותיו, שלפי פקודה זו טוהר האזור מיהודים עד סוף נובמבר 1939 [1].

בדו"ח לתקופת מ־17.9.39 עד 31.5.41 על גירוש אוכלוסיה יהודית ממקומות נופש ברכס התחתון של הרי הקארפטים כותב ה„סטארוסטה" של נפת נובי־טארג פון דביץ ללשכת ה„גנראלגוברנמנט" שהוקם גליל סגור באזור פודהאלה ובסעיף א' הוא מצהיר,

[1] באַדישע צייטונג, 28.1.65, מס' 22.

שלפי הוראותיו של ד״ר וכטר היה צריך לטהר את השטח מסביב לזאקופנה מאלמנטים פולנים חשודים ומיהודים ולפי הצעתו של הכותב הורחב השטח הזה עד מבואות נובי־סארג. בסעיף ה׳ הוא מוסיף בין היתר, שבשעת כתיבת הדו״ח כבר טוהר השטח מצד הדרומי מנובי־סארג מיהודים[2].

הנתונים הללו, הן של ויסמן הן שבדו״ת פון דביץ אינם מדויקים. את המספרים הנכונים אנו מוצאים בדו״ח של א. בן עמי על פעולותיו של ה„יודנראט״ בזאקופנה, שפורסם בספר זה, לפיהו ב־1.1.1940 היו 593 יהודים בעיר ובעקבות פקודת וכטר עזבוה עד סוף פברואר 1940 486 איש והיתר גורשו באופן הדרגתי.

לפי דו״ח של א. בן עמי היו בזאקופנה עוד 95 יהודים ב־26.4.41 וכעבור שנה רק 47. הם נשארו לא מסיבות הומניטריות, אלא שהנאצים רצו לגלות באמצעות הנשארים את הכספים, שהוחבאו ע״י יהודים.

מלון „פאלאס״ מטה של „גסטאפו״

במלון הגדול ביותר בזאקופנה פאלאס ״Palace״ היה מושב של „גסטאפו״ זאקופנה ובי״ס לקציניה. לשם הובלו יהודים מהסביבה כולה לעבודות כפיה בבתי מלאכה לחייטים ובבתי מלאכה אחרים, שהוקמו ע״י הנאצים. מספר יהודים עסקו בניקוי המלון ובטיפוח הגנים שבקרבתו. „פאלאס״ היה בנין נהדר ועמד על גבעה בסמוך ליער. לפני המלחמה היו במרתפו מטבח, מכבסה ודירות למשרתים. בעת הכיבוש שימש המרתף לבית סוהר, שהיה גדוש אסירים יהודים. חלקם ניסו לחצות את הגבול הסלובאקי הסמוך, אבל נתפסו ונשלחו ל„פאלאס״.

במשך הזמן הובלו הנה יהודים מכל האזור, החשודים שעברו על חוקים נאציים נגד יהודים. לפעמים הובאו קבוצות שלמות והנאצים חקרו אותם תוך עינויים נוראים. למטרה זו היה במרתף חדר מיוחד לעינויים בו היו תולים אסירים בשרשרת על תקרת החדר כשידיהם קשורות מאחור ברצועות עד לעלפון. היו שופכים עליהם מים קרים וממשיכים לענותם. לעינויים נוספים היו תאים חשוכים או תאים צרים מיוחדים בהם היה מקום לעמידה בלבד.

מהמסדרונות נשמעו הדים של צלצולי הנשק, בכי של ילדים, מחדר העינויים עלו צווחות אסירים מעונים ומהחלונות הפתוחים של האולם בקומה הראשונה בקעו קולות מוסיקה ושירים עליזים מפי אנשי ה„גסטאפו״ הרוקדים.

תנאי החיים בבית הסוהר היו נוראים. לא היו מזרונים והאסירים שכבו על קרשים. הלילות היו איומים. מהמסדרון נשמעו צעדים נמרצים. קול שקשוק המפתחות ורעש ממוט ברזל, שהופל בכוח ארצה. השומרים הכו במוט זה בדלתות הברזל של התאים. הדלתות

---

2. Bernstein, Eisenbach, Rutkowski: Eksterminacja Zydow na Ziemiach Polskich w okresie okupacji hitlerowskiej, Warszawa 1957 str. 66.

נפתחו וזרם אור השתפך לתוך החדר. איש „גסטאפו", שחדר לתוכו צעק: הקשיבו! וכולם קמו מיד והסתדרו בשורות. גם ילדים קמו. הם לא צעקו, לא בכו, היו שקטים, נדבקו לאמותיהם, שחבקו אותם בזרועותיהן. איש „גסטאפו" קרא בשם האיש והנקרא הוצא למסדרון. גם ילדים הוצאו עם אמותיהם, באם היו אתם יחד בבית הסוהר, והדלתות שוב נסגרו.

מיד אחר כך נשמעו מהמסדרון צעקות של איש ה־ס. ס., שציווה על הקרבנות לפשוט את בגדיהם. האמהות התחננו לפניו לא להפשיט את בגדי הילדים, אך בקשותיהן היו לשווא. נשמעו צעקות וקטטות ומיד אחר כך השתרר שקט. למחרת שפשפו אסירים את המסדרון וניקוהו מהדם הרב שנקרש וקפא.[3]

על מקרה אחד סיפר צ׳סלב טריבוסקי לפני בית המשפט בפרייבורג. כאשר הוא הושלך לכלא במלון „פאלאס", הובא לשם זוג עם שני ילדים בגיל 3—1, בח׳ נובמבר 1942, לתא בו הוא ישב. בלילה חדר לתא נאצי שיכור והוציא את הילד הרך מידי אמו ויצא אתו למסדרון. מיד נשמעה חבטה עמומה בקיר החיצוני. אחר כך הוא חזר ולסרוגין לקח קודם את הילד השני, אחר כך את האב ולבסוף את האם וכל פעם נשמעו יריות[4]. ביקורים כאלה בלילות ורצח במסדרון קרו לעתים קרובות. נשמעו בכי ואנחות מחד ושירים ומוסיקה מהחלונות הפתוחים מאידך. מעשי הרצח בוצעו גם ביום. על האסירים היה להתפשט ולהכנס למכונית, שהובילם ליער הנ"ל והם נורו או נהרגו ע״ד בחצר המלון.

יאנינה רוזיצקה, בעלת מכון לקבורת מתים בזאקופנה, אחיה צסלאב קורובסקי ועוזרה סטאניסלאב אורקיש העידו, כי נקראו פעמים רבות ע"י ה„גסטאפו", כדי לקבל ארונות עם גויות מוכתמות דם, אברים שבורים וסימני התעללות ברורים וקרה לא פעם, שהקרבן עדיין היה זז בתוך הארון. כאשר היו חסרים ארונות הכניסו הנאצים לארון אחד שתי גויות, כשהאחת כרותת ראש, ואת הראש שמו לבין רגלי הגויה האחרת. נמסרו גם גויות של ילדים.[5]

נערה בגיל 7—6 טענה תמיד בתא, שאינה יהודיה. אמנם פעם היא חזרה לתאה והתפארה שנאצי אחד נתן לה סוכריות והיא הודתה לפניו שהיא יהודיה. באותו לילה נמצאה גופתה בחצר המלון.[6]

העדים העריכו את מספר הגויות, שנמסרו לקבורה לשלוש מאות. באחת מרשימות הגויות, שהוצגו לפני בית המשפט בפרייבורג, שכללה 80 שמות, זוהו 22 שמות של יהודים. היהודי האחרון נקבר בח׳ נובמבר 1944.

המלון נקרא ע"י אוכלוסיה המקומית: Sanatorium unter dem Totenkopf.

---

[2] א. באַדישע צייטונג, 18.1.65, מס׳ 22, 7.2—6, מס׳ 32—31.

[3] שם, 28.2.65—27, מס׳ 48, 12.3, מס׳ 59.

[4] שם, 13.2.65, מס׳ 36.

[5] שם, 22.4.65, מס׳ 92.

מחנה העבודה „סטואג"

לפי שכתבנו במאמר על שואת נובי־טארג נשלחו עוד בראשית הכיבוש מספר צעירים לעבודה במהצבות של חב' „סטואג" בזאקופנה. הללו גרו במקום העבודה בצריפים בתנאים פרימיטיביים ביותר ועסקו בפיצוץ סלעים גדולים באמצעות פטישים, בהעמסתם לקרונות קטנים ובדחיפת על מסלול צר לנקודה אחת. שם הועמסו לקרתות, שהובלו לתחנת הרכבת. העבודה נמשכה 14 שעות. האוכל היה דל. בבוקר — פרוסת לחם עם ריבה, בצהרים ובערב — מרק דליל.

בחורף נמשכה העבודה לאורם של זרקורים. לא שולמה כל תמורה בעד עבודת פרך זו.

במחנה הזה היה לודביג ליברמן ולונק לינדברג, שעל מותם אחרי המלחמה בידי אנשי א. ק. עוד יסופר להלן. לפי מאמרה של שושנה ליברמן המופיע בספר זה, הם ספרו לה שאחיה , מוניק, נורה למוות בשעת מסדר אסירים, שנערך במחנה „סטואג" בהיותו העשירי בשורה והוא אז רק בן 14 שנים.

לפי דו"ח הנ"ל של בן־עמי עבדו שם:

בשנת 1941 42 יהודים מנובי־טארג ו־12 מיורדאנוב. בשנת 1942 הגיעו יהודים נוספים מעיירות לימאנובה ומשנה דולנה והיו ס"ה 100 פועלים ואחר כך באו כ־50 איש נוספים מנובי־טארג, שצ'אבניצה ומהכפר אוחוטניצה. בין יהודי יורדאנוב היו גם מגורשים מסלופצה, שהובלו ליורדאנוב.

לפי שכתבנו במאמר על שואת נובי־טארג הובלו שם עובדי „סטואג" ל„אקציה" הסופית ואחרי המיון שוב נשלחו 100 צעירים נבחרים למחנה „סטואג".

בתחילת שנת 1944 הועבר משלוח אסירים ממחנה פלאשוב למחנה למחצבית „סטואג". לאחר זמן קצר הם חזרו לפלאשוב שבורים ורצוצים מפאת התנאים הקשים והעבודה המפרכת במקום. בגלל זה היה צריך כל פעם להחליף את העובדים ולהביא כוחות רעננים במקומם [1].

בדו"ח של א. בן־עמי הובאו פרטים על מצבם האומלל של האסירים ועל המאמצים העל אנושיים של ד"ר שטאטר להקל עליהם ועל עזרה הכלכלית, שהושיטו להם ה„יודנ־ראטים" של זאקופנה וערי הסביבה. יש להניח שבסוף גם הם, כמו אסירי מחנה עבודה נובי־טארג, הועברו למחנה הריכוז פלאשוב.

דוד ארנסט ויצחק שפיץ הצליחו לברוח מהמחצבות והצילו את נפשם תודות לפולני יוסף גוזיק, שלפני הגירוש עבד יחד אתם בבית הדפוס של רוברט ארנסט, אביו של דוד, שהוחרם ע"י הנאצים. כשאחרי ה„אקציה" הסופית בנובי־טארג הם הובלו למחצבות, שלחו פתק לגוזיק באמצעות אשה אלמונית, בו ביקשוהו להופיע בזמן מסוים בגבול המחצבה.

1. Hornik Mila: Dokumenty i Materialy, Tom I, Lodz 1946, str. 45.

גוזיק נסע למקום המתואר, פגש שם את ארנסט ושפיץ וחבריהם, מסר להם מזון וקיבל הוראה לגשת למכר פולני בקראקוב, כדי להשיג שם מקלט לאחר בריחתם.

גוזיק מילא במסירות את תפקידו המסוכן, חזר לגבול המחצבות ומסר להם את ההודעה, שהמקלט מובטח להם על סמך זה התגנבו ארנסט, שפיץ ולפי המשוער גם חבריהם מהמחנה והצליחו להגיע לקראקוב ושם להסתתר.

יוסף גוזיק האציל הוא כעת כומר בפולין.[2]

פסק דין של בית המשפט

5 חדשים נמשך המשפט נגד רוברט וייסמן, ראש מטה ה„גסטאפו" בזאקופנה ועוזרו ריכארד סמיש לפני בית דין של מושבעים בפרייבורג. העיר נובי־טארג והעיירות במחוז פודהאלה עלו לכותרות של העתונות הגרמנית. נשמעו עדויות של כ־200 איש שהגיעו מכל קצוות תבל, ביניהם יהודים, פולנים ואף אנשי ה„גסטאפו" לשעבר.

וייסמן נאשם בעזרה בהוצאתם להורג של כ־200 וסמיש בכ־65 איש. בהמשך המשפט הרחיב הקטיגור את כתב האשום נגד וייסמן בהריגת משפחת שטאטער, סבתא, אמא וילד לפי שתואר לעיל במאמר: מעשי רצח בשנות 1940/41 ובהריגת אמא וילד לפי שתואר במאמר: ה„אקציה" הסופית.

היו עדים שהתעלפו מרוב התרגשות בהתחדש זכרונותיהם העגומים ובית המשפט היה נאלץ להפסיק את הדיונים. אבל לא הכל נתגלה לפני בית המשפט. לא דובר לגמרי על מאורעות הדמים במאקוב בחוילה „מארישיה" ועל הטבח ביערות יורדאנוב, באשר משם לא שרדו כמעט עדים. נשארו עדים רק עצי היערות, ואם היה להם פה לדבר, רק הם יכלו לספר על המאורעות האיומים שהתרחשו שם.

וייסמן נידון ל־7 שנות מאסר על סיוע ברצח 111 יהודים וזוכה מאשמת רצח בשני המקרים הנ"ל בגלל חוסר הוכחות מספיקות. סמיש נידון למאסר של ארבע וחצי שנים על שסייע ברצח 27 איש. כך הסתיים המשפט שבו התגלתה בפני העולם כולו הטרגדיה של קהילת נובי־טארג והסביבה.

העתון „באַדישע צייטונג" בפרייבורג הביא כמעט אחרי כל ישיבת בית הדין דו"ח מקיף על מהלך המשפט. מסיבות טכניות נאלצנו לקצר את הפרטים שהוא מסר ולא ציינו בכל מקום את תאריך ואת מספר העתון. לא עלה גם בידינו להשיג את כל גליונות העתון.

בית המשפט קבע, לפי דו"ח בעתון, שכל נאצי אחראי באופן אינדיבידואלי על מעשי פשע, שבוצעו על ידו ודחה את הטענה של הנאשמים, שהם היו מוכרחים לציית לפקודות ולשמור על המשמעת. אגב, בית המשפט קבע, שלא היה כל לחץ על הנאשמים לבצע את מעשיהם. היו אלה פשוט יצורים משוללי כל יחס אנושי.

---

2. Bartoszewski Wladyslaw, Zofia Lewinowna: Ten jest z ojczyzny mojej-Polacy z pomoca Zydom 1939—45, Krakow 1966, str. 440—442.

העתון העלה על נס את המאמצים הרבים, שעשה בית הדין לחקור ולגלות את המאורעות במסגרת משפט פלילי והדגיש שאילו היו רשויות השיפוט של גרמניה משקיעות מאמצים כה רבים בהעמידם לדין את הפושעים, לא היתה כבר מזמן אקטואלית האשמה על התרחשויות של הזמנים הקודמים הללו.

העתון הוסיף שעדים שנשמעו בגרמניה על רצח אנשים, נשים וטף במחוז נובי־טארג, מעידים שהמילים בושה כללית, בושה קולקטיבית, שעליהן דיבר התובע, אינן מילים ריקות והציבור מעונין, שכל האשמים יבואו על ענשם.

ראבקה

התקופה הראשונה של המשטר הנאצי

ראבקה נודעה בכל רחבי פולין כמקום מרחצאות קיטי לילדים ונופש לחולי לב ומחלות תורשתיות. התגוררו בה לפני המלחמה באופן קבע כ־600 יהודים לרבות בעלי חוילות ופנסיונים. עם פרוץ המלחמה ברחו רובם המכריע של היהודים מזרחה. כעבור זמן קצר חזרו רובם לעיירה ומצאו את דירותיהם בזוזות וריקות. שוד זה והחרמת החנויות תרמו לדלות. רק מצבם של בעלי מלאכה היה טוב יותר. הללו עבדו אצל ה„וורמאכט" וקיבלו שכר בעד עבודתם.

בסוף שנת 1939 נצטוו כל היהודים מגיל 10 ומעלה לשאת סרט לבן על השרוול השמאלי עם „מגן דוד" והוטלה עליהם חובה ללכת לעבודות כפיה, בעיקר לניקוי בנין העיריה ובתי שימוש, בטאטוא רחובות העיר וכד'. הצעירים נשלחו לעבודה במחצבות שבסביבת יורדאנוב. החוקים והגזרות האנטישמיים נשלחו מ„גנראלגוברנמנט" שבקראקוב באמצעות מטה ה„גסטאפו" בזאקופנה באותו נוסח לכל ערי פודהאלה והם מפורטים בפרק הספר הדן בשואת נובי־טארג. במקום הוקם „יודנראט" מורכב מ־10 איש. הוקמו בתי מלאכה שונים לחייטות ובית חרושת למברשות, בהם הועסקו היהודים.

בשנת 1940 עם בוא אנשי ה„גסטאפו" לעיר החמיר המצב. בין הראשונים שהגיעו היה קריגר, שהועבר אחר כך לסטאניסלאבוב והאחים מאורר[1]. נוסד בית ספר לחניכי ה־ס. ס. בבנין מושב קיץ לילדים יהודיים, שהוחרם ע"י הנאצים. מטרתו העיקרית של ביה"ס היה להכין את התלמידים לשמש כרוצחים ותליינים לעתיד. מספר יהודים נלקח לעבודה במשק של ביה"ס והנאצים התעללו בהם קשות בשעת העבודה.

ביה"ס גדל ולא היה די מקום לקבל תלמידים נוספים, על כן הוא הועבר לשכונה „סלונה" לבנין מורחב של ביה"ס לכמרים לשעבר ע"ש טרזה הקדושה ובמגרש הסמוך

---

[1] נערך לפני מספר שנים נגד השניים משפט בעיר גראץ באוסטריה על ביצוע מעשי פשע חמורים במקומות שונים בגליציה ופסק הדין שזיכה אותם מכל אשמה עורר התמרמרות רבה ומחאות כבירות בכל רחבי העולם. אחרי דיון נוסף הוטל עליהם עונש קל.

נבנה איצטדיון לתרגילי ירי. הועמדו שם לוחות ובובות דמויי אדם מעץ וקרטון. מנהלו של ביה״ס היה ס. ס. אונטרשטורמפירר וילהלם רוזנבאום ומרצים ומדריכים לתרגילי ירי הקצינים ואלטר פרוך, בונרט ועוד.

הכניסה לביה״ס הותרה רק לתלמידים ולמורים. בין כתליו שררה סודיות מוחלטת. אף נקיון ופינוי האשפה נעשו ע״י החניכים בלבד. לא היתה לאנשים זרים דריסת רגל למטבח ולחדר הכביסה. מכיוון שהיה צורך בפועלים לעבודה בחצר ובמשק למטרה זו הובאו יהודים מנובי־טארג, נובי סונץ׳ ועיירות אחרות. ניתן להם דיור עלוב ב־4 בלוקים, שהיו במרחק קטן מביה״ס ופרט לשעות עבודה אסור היה לעזוב את המחנה, שהוקף בתיל דוקרני. אי־מילוי הפקודות היה כרוך בעונש מוות.

האסירים עבדו בניקוי וסידור האיצטדיון ומגרש המסדר, פריקת פחם וסחורות אחרות מקרונות בתחנת הרכבת והובלתם לביה״ס, סלילת כביש לביה״ס, עקירת מצבות מבית הקברות ביורדאנוב והעברתן לביה״ס. מהמצבות רוצפו המדרכות והמדרגות, שהו־בילו לביה״ס. למקום הובאו מצבות יקרות משחם ואבן אפרורית מבית הקברות בנובי־טארג וקושטה בהן הכניסה לביה״ס. נדרשה עבודה מהירה ובעד אי־מילוי המכסות הוכו האסירים באכזריות רבה. הצטיין בכך בעיקר רוזנבאום, שצעד בין האסירים־העובדים, עם מגלב או שוט בידו והיכה בהם ללא כל סיבה.

כאשר התחילו ה„אקציות״ בחודש מאי—יוני 1942 הוטלו עבודות חדשות על האסירים — חפירת בורות ביער הסמוך וכיסויים באדמה לאחר הטלת החללים לתוכם. בגלל האוכל העלוב פרצו במחנה מחלות טיפוס, שלשולים וכו׳.

ה„אקציה״ נגד יהודי ראבקה

בחודש מאי 1942 נצטוו כל יהודי ראבקה באמצעות ה„יודנראט״ להתאסף בחצר ביה״ס. היו אז בעיר כ־2000 יהודים, חלקם מערים אחרות. לעיירה באו יהודים בעת הבריחה המונית בהתחלת המלחמה וכמו־כן, בשנת 1940 מקראקוב כשפורסמה שם הגזירה שבעיר זו, בירת ה„גנראלגוברנמנט״ — יגורו רק 15,000 יהודים. לראבקה באו יהודים מקראקוב גם כאשר הוקם שם ה„גיטו״, מתוך הנחה שבמקום מרפא זה הרחק מעינו של מנגנון ה„גסטאפו״ יעלה בידם להציל את נפשם.

היהודים צייתו לפקודה והתיצבו בחצר ביה״ס. הם סודרו בשורות ורוזנבאום שישב ע״י שולחן, התבונן בכל יהודי וערך רשימה. לא היתה ידועה סיבת המפקד. הדבר נתברר, כאשר ב־25 במאי חדרו אנשי ה־ס. ס. לדירות של יהודים עם רשימות מוכנות מראש, הוציאו מתוכן חולים, זקנים ונכים והובילו אותם למחסן, שהיה במחנה. הם שהו שם כעשרים שעות בלי אוכל ושתיה ואחר כך הובלו ליער הסמוך ושם נרצחו. בחודש יוני נערכה „אקציה״ השניה ובה נורו 150—120 איש. וב־17 יולי, ב„אקציה השלישית — נורו 180—150 איש.

מספרים אלה שנלקחו מעדויות שבידי „יד ושם", מתאימים לחקר שנערך מיד אחרי המלחמה ע"י ההיסטוריון ד"ר י. קרמיש, שקבע שבזמן זה נורו 300 יהודים בראבקה ביניהם 46 מנובי סונץ'[1].

על מהלך ה„אקציות" הללו מספרים אסירי המחנה, שנשארו בחיים. יום או יומיים לפני ה„אקציה" ניתנה פקודה לקבוצת אסירים לקחת בידיהם מעדרים ומוטות ברזל וללכת ליער. שם היה עליהם לחפור בור עמוק. בערב, כאשר הבור היה מוכן, בא רוזנבאום עם אנשי ה־ס. ס. ופקד על האסירים לצאת מהבור והיו מקרים, שלאסיר האחרון ניתן צו להשאר והוא נורה לעיני כולם.

בחודש מאי בשובם למחסן מצאו בין האסירים את היהודים, שהובאו מראבקה. כפי שנתברר אחר כך הוכן הבור בשבילם. הם הוצאו ליער, ניתנה פקודה לגשת לבור, להתפשט ולשבת עירום על שפתו, כשפניהם מופנות לצד הבור. אנשי ה„גסטאפו", שבאו מהסביבה ירו בהם ממכונות יריה. היו מקרים, כשהקרבנות נפלו לבור בעודם בחיים ולא פעם רמזו אנשי ה־ס. ס. לרוזנבאום וביקשוהו, שיירה בהם, כדי למנוע מהם יסורים נוספים. האמהות התחננו לפני הרוצחים, שישאירו את ילדיהן בחיים, אך לשוא היו בקשותיהן ותחינותיהן. הילדים נורו הראשונים ולאחר שנפלו לבור נורתה גם האם.

במרחק כ־100 מטר עמדו אסירים ובגמר הרצח הם נקראו לסדר את הגויות בתוך הבור, לשפוך עליהן סיד, לכסות את הקבר באדמה ולבסוף גם ליישרה ברגליהם.

צ'סלאב טריבוסקי הנזכר לעיל, שלפני שנאסר היה מנהל של מחלקת הרישום בעירית ראבקה, העיד לפני בית המשפט בפרייבורג, שכאשר קיבל שמות של מתים כה רבים ולא ידע מה לציין בספרי הרישום כ„סיבת המוות" ניתנה לו הוראה ע"י ה„יודנראט" לרשום „התקפת לב"[2].

רוזנבאום חיפש במיוחד אחרי יהודים, שנשאו את השם אדולף או את שם המשפחה רוזנבאום בטענה, שיהודים אינם ראויים לשמות כה מכובדים. לפי פרטים, שנמסרו על ידי רובין טראום, הובלו הורים ושני ילדיהם, שנשאו את שם המשפחה רוזנבאום למשרד ה„גסטאפו" ושם נורו[3].

חיסול יהודי ראבקה נסתיים בסוף חודש אוגוסט 1942. באחד הלילות ניתן צו לשרידי היהודים להתייצב במגרש עם חבילות קטנות. כאשר הם התאספו שם הופיע במקום רוזנבאום עם רשימה של 196 יהודים בידו, שלאחר מכן הועלתה ל־200. הם נשלחו לעבודה במחנה הסמוך לביה"ס והנותרים לתחנת הרכבת. שם הוכנסו לתוך קרונות משא ונשלחו למקום בלתי ידוע.

---

1. Dr. J. Kermisz : Dokumenty i Materialy do Dziejów Okupacji w Polsce, Tom II. cz. I. str. XIX Lodz 1946.

2 באדישע צייטונג, 27—28.2.65, מס' 48.

3. Dokumenty Zbrodni Meczenstwa, Krakow 1945, str. 140.

כעבור זמן הגיעה גלויה לאחד מאנשי המחנה, בה היה כתוב: אנו נמצאים בדרך לבלז׳יץ. אנו צמאים מאוד למים. אין ספק, שגלויה נזרקה מקרון ומישהו הרים אותה ושלשלה לתיבת דואר.

„אקציות" אחדות ביער שליד ביה"ס לחניכי הי"ס. ס.

שיטת העבודה הרצחנית בראבקה המחושבת ומאורגנת היטב בכל שלביה היתה ידועה בחוגי ה„גסטאפו" בערי הסביבה והיא נוצלה על ידם להמתת יהודים גם בערים אחרות. לפי שיטה זו נערכו כ־30 „אקציות" ביער, שליד ביה"ס. נרצחו גם אסירי מחנה העבודה, שלא מצאו חן בעיני אנשי ה„גסטאפו". פעם אחת הוצאו להורג כמה יהודים בתליה. החבלים נקשרו לקורות המחסן למרכבות וקרה פעם, כשהחביות הוסרו מתחת לרגלי הקרבנות ונהגו של רוזנבאום, לאחר שנותק החבל מצאוהו כשעודנו בחיים, ניסה לברוח, הוא נתלה שנית.

קרה גם כשלפני ה„אקציה" הוצא להורג יהודי אחד בתליה על עץ הסמוך לבור, שנכרה בשביל הקרבנות וזאת, כדי להראות להם תמונה יהודי גוסס.

פעם אחת באה מנובי סונץ׳ קבוצה של כ־60 יהודים, רבנים ואברכי ישיבות שנשלחו ע"י צורר היהודים אוברשטורמפירר היינריך האמאן הידוע מטבח האכזרי של 881 יהודים, שבוצע באותו הזמן במרכז עיירת משאנה־דולנה השוכנת בקרבת ראבקה. הם באו שבורים ונבהלים כשבידיהם ספרי תורה. כ־15 צעירים מוינו לעבודה במחנה של ביה"ס ולנותרים שחזרו ממרחץ ניתנה פקודה לגזור את ספרי תורה לחתיכות ולצעוד בכוון היער. שם ירו בהם הגרמנים והאומללים נפלו לבור בצעקם „שמע ישראל".

אין ספק, שבזמן הגירוש מנובי־טארג הם ידעו, שזו דרכם האחרונה. אבל השאיפה ללמוד תורה והדביקות לספרי קודש היתה כה עזה בלבם שאף בדרכם האחרונה לא רצו להפסיק את לימוד התורה והלכו לקראת המוות, כשבידם הגמרות.

אותו רצון עז להמשיך בלימוד תורה אף בתנאים הקשים ביותר תואר ע"י מרדכי צאנין בספרו „גרענעצן ביז צום הימל". הוא מספר, שאחרי פרוץ המלחמה ברח ראש ישיבה עם תלמידיו לפולין המזרחית. כאשר הגיעו לשטח הנהר בוג, כדי לעבור את הגבול הסובייטי באופן בלתי חוקי, היו נאלצים לחכות יחד עם המחבר כמה ימים בביתו של אכר נוצרי עד שהגיעה ההזדמנות לחצות בסירה את הנהר.

עם כניסתם לבית, נתן להם ראש הישיבה הוראה להוציא ספרי קודש ממזוודותיהם ולהמשיך בלימודים. לפי שצאנין מתאר, מוזרה היתה התמונה, כשאברכים לבושים בבגדים מסורתיים יושבים על רצפת החדר, בו תלויות על הקירות איקוניות ותמונות של מאריה הקדושה ושל קדושים נוצרים אחרים והם שקועים בגמרא ומתפלפלים בניגון התלמודי. כאשר היו כבר על שפת הנהר ונתברר, שהרגע אינו מתאים לחצות הנהר, כי בקרבת מקום מסתובב משמר הגבול, הם שבו לבית האיכר והמשיכו בלימודיהם.

ה„אקציות" המתוארות לעיל הותירו אחריהן 12 קברי אחים ביער הסמוך לביה"ס.

על אחד הקברים הוקמה ע"י קהלת קראקוב מצבת זכרון לחללי ביה"ס. בתמונה אחת צולמה מצבה זו ובשניה צילום קברות האחים שלידה. על המצבה חרוט באותיות עבריות ולאטיניות: „כבוד לחללי קרבנות ההיטלריסטים שנפלו בשנות 42—1941 מידי רוצחי עמים".

מצדו השני של הצילום נרשם ע"י קהלת קראקוב, שבקברים טמונות כ־1000 גויות.

בפסק דין של בית המשפט בהאמבורג נידון וילהלם רוזנבאום, בשנת 1967, למאסר עולם. היינריך האמאן הובא לדין בבית המשפט בבוהום ונידון בדורטמונד למאסר עולם.

ביבליוגרפיה

דו"ח של מארין דרליך לועדה ראשית בורשה לחקר הנאצים בפולין.
דו"ח בעתון באַדישע צייטונג בפרייבורג משנות 65—1964 על מהלך המשפט נגד רוברט וייסמן וריכארד סמיש.
שמעון ויזנטאל: הרוצחים בינינו, הוצאת אופרה מונדי פאריס 1967.

יורדאנוב

העיר בימים הראשונים לפלישת הצבא הגרמני

העיר יורדאנוב שוכנת ליד הרכס „בסקידים", שבהרי הקרפטים המערבים. מעבר לרכס נמצאת סלובאקיה שבח' מרץ 1939 הכריזה על עצמאותה וחתמה עם ממשלת גרמניה על הסכם של חסות. על כן פלש הצבא הגרמני, שחנה בסלובאקיה, כבר ביום הראשון למלחמה לכפרים השוכנים ליד יורדאנוב ובעיר נשמע רעש חזק של טנקים, תותחים, פצצות ורימונים.

האוכלוסיה העירונית עשתה מאמצים להציל את מטלטליה על ידי הכנסתם למרתפים. איכרים שבאו לעיר מהסביבה ידעו לספר שהכפר ספיטקוביצה בוער ושהצבא הגרמני מתקרב לעיר. חלק מבין התושבים עזבו את העיר עוד באותו יום.

למחרת טסו אוירונים גרמניים מעל העיר וזרקו פצצות רבות. נשמעו צעקות אנשים פצועים וגעית בהמות מבוהלות. פלוגות קטנות של הצבא הפולני, שחנו בעיר, נעלמו חיש מהר.

מאש הפצצות בערו כפרים סמוכים ותחנת הרכבת המקומית והאדמה רעדה. פליטים רבים זרמו בבהלה מהסביבה והמלחמה התקרבה לתחום העיר. האוכלוסיה חיפשה מקלט במרתפי בתים בהם שררה צפיפות רבה. למרתף בית גולדפינגר אשר בככר העיר נכנסו משפחתו של בעל הבית, של וסרברגר, ליאון קריגר, זיסקינד ואנגלהארט. מצב דומה שרר גם במקומות אחרים. בתים רבים עלו באש מהפצצות.

לעיר הגיעה עגלה עמוסה חיילים פולנים פצועים והרוגים. בצהרים נהרג מזכיר

העיר דאנקובסקי מרימון, שנזרק לשער ביתו של ראש העיריה ד"ר שוברט, כאשר השניים עמדו במקרה במקום זה. פרצה בהלה. ראש העיר, פקידים ורוב האינטליגנציה המקומית עזבו את העיר.

בלתי־אפשרי היה להשאר במרתפים בגלל הדליקות, שהתפשטו מסביב לבתים. כתוצאה מכך התמוטטו בתים רבים והאוכלוסיה ברובה החליטה לעזוב את המקלטים. הנותרים נשארו בהם כל הלילה רעבים ושרויים בפחד. למחרת, ביום שלישי למלחמה, התרוקנו המקלטים לחלוטין.

לעיני היוצאים השתרע מראה איום. טנקים עמדו בככר שליד הדואר וחיילים גרמנים שבתוכם ירו לעבר הבנינים הסמוכים וגרמו הרס רב. בתים רבים בערו. כעבור זמן מה העלה הקצין דגל לאות הפסקת אש. החיילים יצאו מהטנקים ומהמכוניות, אספו את הפצועים ושלחום לבית החולים.

האוכלוסיה הסתובבה בככר מיואשת. אי אפשר היה להכנס לדירות ההרוסות. הגרמנים ציוו עליהם להכנס לתחנת הצלב האדום, שהוקמה בככר של בית הספר. שם נשארו כל הלילה בצפיפות רבה ללא מזון ומים. למחרת ציוו עליהם הגרמנים לפנות את המקום, להתרכז ליד קיר הכנסיה ולהצטלם. מזה יומיים לא בא אוכל לפיהם וילדיהם יללו בבקשם אוכל. הובא מזון מהכנסיה וחולק בין הרעבים ואחר כך ניתנה פקודה להתפזר.

בינתיים, בזזו החיילים את החנויות ושדדו כל דבר בעל ערך. נורא היה המראה, שמצאו החוזרים לבתיהם. דירות רבות נהרסו כליל ובדירות, אשר שרדו נמצאו הרהיטים שבורים. רבים נגשו למפקד הצבא וביקשו מקום מגורים אלטרנטיבי. חלקם כוונו לדירות צרות, למגורים משותפים עם משפחות אחרות. יהודים רבים נשלחו מיד לעבודות פרך.

לאחר תקופה קצרה הוקם במקום „יודנראט" עם קגל בראש וקאפנר כסגנו וניתנה פקודה ליהודים מגיל 14—60 כולל נשים, להירשם לעבודה. אנשים צעירים נלקחו לעבודה במחצבות בכפרים אושלץ וביסטרה, בהקמת גשרים בכביש מאקוב—ראבקה, לעבודות ביערות והאחוזות הסמוכות ובשנה האחרונה לפני הגירוש — לבנין גשרים של חברת קל ו־ויגר.

נשים עבדו בניקוי רחובות העיר, בפינוי הריסות מבתי היהודים ובחורף — בהסרת השלג מהכבישים. שכר העבודה היה כמעט אפסי, לגברים שילמו 5 זלוטי ולנשים 3 זלוטי ליום, כאשר ערך המטבע הפולני ירד פלאים ומחיר ככר לחם של 2 ק"ג עלה 15 זלוטי. הנאצים התאכזרו בעת העבודה למרות, שהיהודים צייתו לפקודות ועבדו בחריצות. היו מקרים, שהנאצים ירו בהם בשעת עבודה. היהודים התפרנסו ממכירת חפציהם לפולנים, שנשארו מלפני המלחמה בכל מחיר ולבסוף נשארו מחוסרי כל.

בחורף של שנת 1940 הוקמה שכונה מיוחדת ליהודים ברח' חרובאצנה. המקום לא היה מוקף בגדר, ברם היה שמור היטב על ידי הגרמנים. על היהודים נאסר לצאת לרחוב אחרי שעה 8 בערב והם נתחיבו לשאת סרט עם ציון „מגן דוד" על השרוול השמאלי. כן

נאסרה עליהם הנסיעה ברכבת. באביב 1941 הוחרם כל רכוש יהודי, בתים, שדות ולבסוף המשק החי.

השתררה צפיפות נוראה בשכונה זו, במיוחד כאשר הועברו כ־200 איש ליורדאנוב מהעיר סלופצה שבמחוז פוזן, שסופח ל„רייך השלישי" באוקטובר 1939. הגרמנים החליטו לטהר את המחוז מיהודים. המלאכה הוטלה על אנשי „איינזאץ גרופע וינה". האוכלוסיה היהודית בסלופצה הועלתה לקרונות ונשלחה מזרחה. אחרי נדודים רבים הגיע חלק מהם בחורף שנת 1941 ליורדאנוב. בתחנת הרכבת חיכו להם מזחלות של ה„יודנראט". רובם הועברו לדירות עלובות שברח׳ חרובאצנה והיתר נשלחו לכפר ביסטרה. משפחה אחת נתקבלה ע"י משפחת גולדמן האמידה והמכובדת, בעלת עסקים שגרה בכפר זה דורות רבים. אנשי סלופצה נשלחו מיד לעבודה למחצבות באוש׳לץ ושל חברת „סטואג" בזאקופנה ולבתי קרור לאחסון ביצים בראבקה.

ה„אקציות" האכזריות

מעשי הרצח החלו בבית הקברות ביורדאנוב עוד בחודש ינואר 1942. הקרבנות הובאו ממקומות אחרים.

לבית הקברות הגיעו לעיתים קרובות עגלות עמוסות גויות יהודים שנרצחו בראבקה, כי שם לא היה בית קברות. אמנם העגלות היו מכוסות עלים וענפים, אבל העגלונים סיפרו מה היה המטען וגם הדם היה ניגר מתוכן.

בעיר יורדאנוב גופא שרר עד לחודש מאי 1942 שקט יחסי. לעיתים קרובות הגיעו אנשי ה„גסטאפו" מנובי־טארג ודרשו מה„יודנראט" שיספק להם חפצים שונים, כגון מכונות כתיבה בהבטיחם, שעם קבלתן ישרור שקט בעיר. פעם אחת, אחרי הבטחות כאלה, הופיעו ודרשו מה„יודנראט" לערוך רשימת יהודים בלתי מסוגלים לעבודה. ה„יודנראט" שידע את כוונתם סירב בתחילה, אבל לבסוף נכנע. היהודים, אשר שמותיהם הופיעו ברשימה, הובלו לבית הקברות המקומי ע"י המשטרה הכחולה (בגדי המשטרה הפולנית) ושם נורו ונקברו בקברי אחים.

בחודש אוגוסט 1942 הוטל מס („קונטריבוציה") בסך 200,000 זלוטי על יהודי יורדאנוב, שהיה עליהם לשלמו תוך מספר ימים. אנשי ה„יודנראט" לא היו מסוגלים לגייס בעיר הקטנה והעניה את הסכום העצום הזה ונאלצו לנסוע למקומות מרוחקים בהם גרו יהודים וקראו להם להשתתף באיסוף הכספים. הם סיפרו על הבטחות של ה„גסטאפו", שע"י הכופר הזה ימנע הגירוש מיהודי יורדאנוב. כאשר לא עלה בידי ה„יודנראט" לאסוף סכום כה גדול, הסכימו אנשי ה„גסטאפו" לקבל זהב, בגדים ומצעי מיטה. היו אנשים, שבתמימותם הוציאו שיני זהב מפיהם וזאת כדי לאפשר ל„יודנראט" לאסוף את הסכום הדרוש.

יו"ר ה„יודנראט" קגל, וסגנו קאפנר נסעו עם דמי הכופר למשרד ה„גסטאפו"

בנובי־טארג, כשהם מלווים שוטרים. טרם הספיקו לחזור וכבר החלה ה„אקציה" בכפרי הסביבה. הקרבנות הראשונים היו תושבי נאפראבה, ביסטרה ואוש׳לץ. אנשי ה־ס. ס. הופיעו במכוניות, ירו ביהודים, שפגשו בדרכם ועברו מבית לבית בחפשם אחרי יהודים. בין האחרים הוצאו מדירותיהם בני משפחת שפריי ומארצק מסלופצה ונורו מאחורי הבית. אחר כך באו איכרים עם עגלות וסוסים והעבירו את הגויות לבית הקברות לסוסים באוש׳לץ והשליכו אותן לתוך בורות.

כאשר קגל חזר מנובי־טארג ושמע על הטבח בכפרים, הוא ברח. קאפנר חזר לעירה ובראותו את היאוש והבהלה השתדל להרגיע את הרוחות בהבטיחו ש„הקונטריבוציה" נמסרה בסדר ובעיר גופה לא תהיה „אקציה". אכן היו אלה רק אשליות.

לפי עדויות, שנמסרו על ידי אנשי ה־ס. ס. לשעבר בבית המשפט בפרייבורג נערכה ה„אקציה" ביורדאנוב ביום הטבח בנובי־טארג, כלומר ב־־30.8.1942. השכם בבוקר נכנסו אנשי ה„גסטאפו" במכוניות העירה משני צדיה. היו באותה עת ביורדאנוב כ־550 יהודים. ניתנה פקודה להתיצב בככר העיר. הפקודה ניתנה גם ליהודי הכפרים לנטובניה, פניאקי, מאליובה, ויסוקה וליהודים, שנשארו בחיים בכפרים נאפראבה, ביסטרה ואוש׳לץ.

הריכוז נמשך עד שעות צהרים. הככר הוקף ע"י אנשי ה־ס. ס. גם יהודים, שחזרו אחה"צ מהעבודה נשלחו לככר. יהודים רבים היו משוכנעים, שהמלה „גירוש" פרושה חיסול ועל כן לא הופיעו רבים מהם בככר.

לפנות ערב הגיעה קבוצה נוספת של אנשי ה־ס. ס. מנובי־טארג בה ה„אקציה" כבר נסתיימה. לפי עדויות אנשי ה־ס. ס. מוינו, הובלו למדשאה השכנה ונורו כ־40 יהודים, ביניהם הרב לוי מסלופצה. בחקירה שקדמה למשפט פרייבורג העידו אנשי ה־ס.ס. שנורו 75—50 ויתר היהודים 130—80 איש הועברו לתחנת הרכבת ונשלחו כנראה למחנה השמדה לבלז׳יץ [1]. לאמיתו של הדבר היה מספר המגורשים גדול יותר. גם מספר ההרוגים במקום היה יותר גדול ממה שהעידו אנשי ה־ס. ס. מספר יהודי יורדאנוב והכפרים שבקר־בתו היה לפני ה„אקציה" למעלה מ־600 איש.

אחרי ה„אקציה" פקדו הנאצים על פולנים לחפור בורות ליד הגשר הסמוך ושם נקברו החללים. הפולנים הורידו את הנעלים מרגליהם של הקרבנות בעודם בחיים או בעת גסיסתם.

בניגוד לנובי־טארג, לא הופיעו בככר יהודים רבים. היה להם האומץ להתנגד לצו ה„גסטאפו" ולחפש הצלה בבריחה. למחרת ה„אקציה", כאשר ה„גסטאפו" ערכה חשבון ונוכחה לדעת שיהודים רבים לא הופיעו, הכריזה על ידי כרוז, שהודבק בככר העיר, שחסרים כ־100 איש ושהללו יוכלו לשוב הביתה, לקחת את חפציהם ואחר כך יורשו לעזוב את העיר וזאת בתנאי שיופיעו בעיר עד הצהרים.

[1] באדישע צייטונג, 5.3.65, מס׳ 53. 12.3.65, מס׳ 59.

שני אנשים, טימברג ומרכוס, שהאמינו להצהרה זו נתפסו למלכודת. הם יצאו ממחבואם וכאשר חצו את גבול העיר בכיוון מאקוב — נעצרו ע״י השוטר וילצק, שבדק את בגדיהם, לקח מהם את כספם וחפצים אחרים — במעילו של טימברג היו תפורות 2000 זלוטי — ולבסוף נרצחו שניהם.

כאשר ה„גסטאפו״ נוכחה לדעת שפרט למספר יהודים לא הצליחה להוליך שולל את המסתתרים ולהוציאם ממחבואיהם, היא השתוללה מכעס ושוב חדרה לבתים יהודים בעיר ובכפרים וערכה סריקות ביערות. נתפסו יהודים רבים ונעשה הרג רב.

אחרי הטבח עוד נשארו יהודים ב„בונקרים״ והיו להם כל הנתונים להנצל ביערות הסמוכים המתחילים בקצה העיר ובתוכם סבכים גדולים מנותקים מהעולם החיצון, קרבתם לגבול הסלובאקי שהשתרע לאורך של קילומטרים רבים, שבלתי אפשר היה לשמור עליהם מחד וחוסר מנגנון „גסטאפו״ מאידך — איפשר זאת.

למרות זאת ניצלו רק יחידים את המצב. הסיבות לכך נעוצות ביחסם של האכרים ליהודים הבורחים, כשהיו תועים ביערות או יושבים ב„בונקרים״. באיזור יורדאנוב השתתפו אכרים רבים בסריקת היערות על ידי אנשי ה־ס. ס. והמשטרה ואף סייעו בידם לגלות מקומות מחבוא של יהודים. מרצונם החופשי הם מסרו יהודים לידי המשטרה והיו מקרים בהם הם באו ל„בונקרים״ ותוך איומים, שיגלו את מקום מסתורם ל„גסטאפו״, סחטו מהאומללים את הכסף ואת החפצים המבוקשים ולבסוף הביאו שוטרים, שחיסלו את היהודים. המניעים למעשיהם היה הרצון להשיג שוחד משני הצדדים והאנטישמיות היתה מושרשת עמוק בנפשם.

ל„בונקר״, בו הסתתר יו״ר ה„יודנראט״ קגל ובתו של גולדואסר, הוכנס מכתב, בו איים המחבר לגלות המקום למשטרה, אם לא ישלמו לו 5,000 זלוטי. כאשר לא נתמלאה הדרישה — היתה זו שנה שניה להמצאם בבונקר ואין ספק שלא היה בידם סכום זה — הגיעה המשטרה ושמה קץ לחייהם.

ליאון הילפשטיין ווסרברג, שברחו ממחנה עבודה ועבדו בקרבת הכפר אוש׳לץ, נעצרו על ידי חברי מועצת הכפר, שאסרו אותם בכבלים ושלחום לבית סוהר מקומי בגלל חוסר תעודות זיהוי (Kennkarte). הועברה מיד הידעה ל„גסטאפו״ ובאו אנשי ה־ס. ס. שירו בהם והגויות נקברו בבור בכפר לנטובניה. בתור פרס קיבל ראש הכפר כרטיס לקבל הינם הליפה והמשתתפים בפעולה המתועבת אף קיבלו 30 זלוטי כל אחד.

משפחת גולדפינגר עם שני יהודים קרוק וריינהארט תעו ימים רבים ביער לאחר שנתגלה ה„בונקר״ בו ישבו. לבסוף קיבלו הודות לכופר שנתני לאיכר בוגדן — מקלט בעלית גג שלו והיו משוכנעים, שהם נמצאים במקום בטוח. האכר בגד בהם. הוא גילה את המחבוא לשוטרים וילצ׳ק ובונק. כאשר הללו באו למקום ברחו הבת של גולדפינגר חנה ובעלה. כדי להצילם, כביכול, הכניס בוגדן את גולדפינגר ואת אשתו למרתף. הוא עשה זאת כדי למנוע בריחתם.

וילצ׳ק נכנס למרתף ודרש כסף. כדי להציל את חייו נסע גולדפינגר אתו ליער והראה לו מקום בו הוטמנו על ידו 2 ק״ג זהב, שחסך לשם הקמת בית חדש. וילצ׳ק הוציא את הכסף והחזיק את גולדפינגר ואשתו יום אחד בכלא. לפני ביצוע הרצח נאמר להם, שעל מסירת הזהב הם יקברו לא בבור, אלא בבית הקברות.

האכר בוגדן ידע על סמך שיחה עם גולדפינגר על „בונקר״ שני, בו החביא חפצים שונים. הוא נסע לשם אחרי הרצח והוציא 400 ק״ג תפוחי אדמה וחפצים אחרים ושדדם. קרוק וריינהארט נתפסו ונשלחו ל„גסטאפו״ בזאקופנה.

היו מקרים, כשהיהודים יצאו מ„בונקרים״, כדי לקבל חזרה חפציהם, שהשאירו לפני בריחתם אצל פולנים מהימנים או חליפות אצל חייטים ונעלים אצל סנדלרים. פולנים לא רק שסרבו להחזירם, אלא איימו שיודיעו למשטרה, אם היהודים לא יסתלקו מיד מבתיהם.

מעשי רצח בבית הקברות ביורדאנוב

בבית הקברות ביורדאנוב היו מאורעות דמים רבים ולא נשאר אף יהודי אחד שיכול לתארם. נמצאים פרטים רבים בספר: „מות מביא חיים״, שנכתב ע״י פולניה מריה ריכליק, שהיתה גרה בקרבת בית הקברות וראתה את הקרבנות, כשהובלו באפיסת כחות לביה״ק. היא מספרת על רצח שבוצע בחודש ינואר 1942. אז הובלו שתי משפחות יהודיות לביה״ק ובכפור של 12 מעלות ציוו עליהן אנשי ה„גסטאפו״ להתפשט ולעמוד ערומים, כדי לאלצן למסור כסף ודברי ערך אחרים. מכיוון שלא היה ברשותם שום כסף או דברים אחרים, הם הוכו באכזריות כה רבה עד שלא היה צורך לירות בהם.

פעם אחרת, לאחר שנרצח מכיר שלה בשם שטרנברג, היא הלכה לביה״ק ומראה אימים נתגלה לפניה. ששה אנשים שכבו על אדמה שקטים. האב החזיק בידיו שני ילדים קטנים. אחד מהם, שהיה עוד בחיים שותת דם. הם נהרגו ביריות בראשם ושכבו צמודים אחד לשני. רק האמא פצועה ממכות נורתה בחזה ושכבה לחוד.

תואר גם בספר מה ראה בנה סטאש׳ בכפר מאליובה. הוא פגש שם קבוצת אנשים. מרחוק נשמע קול בכי והדי מכות. על הכביש עמדו אשה ושני ילדים וגבר בבגדים קרועים, שניהם מוכים. על ידם עמד פולני צעיר בשם קוזה אסור בכבלים, איש טוב וישר. הוא נאסר על עזרה שהושיט ליהודים שהסתתרו ביער. גלה אותם השוטר וילצ׳ק ומסרם לידי ה„גסטאפו״, לאחר שקודם עונו קשות כשבגדיהם נקרעו מעליהם בחיפוש אחרי כסף מוסתר. הקרבנות היו נוהגים לתפור כספם בבגדיהם.

הוא גם סיפר שפעם אחת נכנסו לדירתם שני אנשי ה־ס. ס. ולקחו אותו ואת אחיו לביה״ק. שם הוא ראה יהודים מראבקה חופרים קבר לעצמם. הגרמנים קרעו את בגדיהם והיכום עד אפיסת כוחם ואחר כך ירו בהם. הם נקברו בעודם חיים. הם הושלכו לתוך הבור ונשפכה עליהם אדמה, כאשר עוד נראו זזים ונאנחים קפצו עליהם הגרמנים ורמסום ברגליהם.

הוא היה עד למאורע דומה שני. היא נלקח עם אחיו לבית הקברות לחפירת בורות, כי היהודים שהובלו היו רזים וחלשים עד כדי כך, שלא יכלו לחפור בורות לעצמם. היהודים עונו ואחר כך נורו ע״י ה„גסטאפו״.

בית הקברות ביורדאנוב נהרס בעת המלחמה ע״י הנאצים. הוצאו כמעט כל המצבות ורוצפו בהן המדרגות והמדרכות של ביה״ס לחניכי ה־ס. ס. בשכונת „סלונה״ בראבקה. מצבות רבות שימשו גם לריצוף תחנת הרכבת בחאבובקה שליד ראבקה.

ביבליוגרפיה

דו״ח על מהלך המשפט נגד רוברט וייסמן וריכארד סמיש שפורסם בעתון „באדישע צייטונג״ בפרייבורג בשנות 65—1964.

שצ'אבניצה

לפני המלחמה היו רוב הוילות והפנסיונים במקום מרחצאות מפורסם זה בבעלות יהודית. מספר היהודים, שגרו שם באופן קבע ז. א. גם בחודשים לא עונתיים היה מועט יחסית.

עם כניסת הצבא הגרמני עברו כל נכסי דלא ניידי של היהודים למינהל כונס נכסים „טרויהנדר״. החוקים והגזירות האנטישמיות האחרות הגיעו מ„גנראלגוברנמנט״ בקראקוב באמצעות ה„גסטאפו״ בזאקופנה באותה הדרך כמו לנובי־טארג.

בח׳ יולי 1942 הופצו שמועות ע״י ה„גסטאפו״, שיהודי שצאבניצה עשו סאבוטאז׳ ע״י השלכת חפציהם לתוך בתי שימוש, השמדתם או הטמנתם במקומות שונים, כדי לא להעבירם לידי הגרמנים. היות ולפי חוקי הנאצים כל רכוש יהודי כולל מטלטלים היה שייך לאוצר הגרמני, נחשב הדבר כפשע חמור.

לפי שכתבנו במאמר על זאקופנה טוהר האזור מסביב לזאקופנה מיהודים עוד בשנת 1941. נמצאה עכשיו אמתלה בידי ה„גסטאפו״ להרוג רבים מיהודי שצאבניצה במקום, מבלי לגרשם. נערכה „אקציה״ ו־39 איש הובלו לבית מטבחים, נורו ונקברו בקבר אחים. ה„אקציה״ נערכה בפיקודו של ריכארד סמיש, סגנו של ראש מטה זאקופנה [1].

אחרי המלחמה הוקמה על קבר אחים מצבה לזכר הקרבנות. צוין בה מספר 39 חללים ושמותיהם של 16 קרבנות, אשר נורו אחרי המלחמה.

יתר היהודים גורשו לנובי־טארג. 25 איש ניסו לחזור הביתה, כדי לקחת את חפציהם שהשאירו אחריהם בדירותיהם אבל נתפסו בדרך, נשלחו לבית הסוהר בנובי־טארג ולפי פקודת שרנר, ראש לשכת ה„גנראלגוברנמנט״ הוצאו להורג [2].

---

[1] „באדישע צייטונג״, 2.2.65, מס׳ 26.

[2] שם, 29.1.65, מס׳ 23 ו־5.2, מס׳ 29.

הרופא, ד"ר זביגניב קולאצקובסקי, העיד בפני בית המשפט בפרייבורג, שבנסיעתו לבקר חולים בסביבת שצאבניצה ראה בדרך 10 גויות יהודיות מושלכות לתוך נחל ומזוודות פזורות על הכביש. אכרים סיפרו לו, שגם על כבישים אחרים מונחות גויות של יהודים [1].

אלה שהגיעו לנובי־טארג נגשו ל„ידנראט" בהתאם לחוקים הנאציים שהיו קיימים אז ורשמו את שמותיהם עם ציון מעונם החדש. כעבור מספר ימים הופיעה ה„גסטאפו" בדירתם עם רשימה מוכנה והובילה אותם לבית ספר המקומי ומשם לביה"ק. כאן נורו כולם ליד קבר פתוח יחד עם פרייליך משצאבניצה ואשתו. זוג זה קיבל מקלט בדירת גרסגרין. אנשי ה־ס. ס. שחיפשו בדירה זו, נכנסו לדירה השכנה של מנדריכוביץ ואלצו אותו ואת אשתו להראות את הדרך המובילה לדירת גרסגרין. כאשר נכנסו לדירה זו בלווי גב. מנדריכוביץ ומצאו את פרייליך ואשתו, פקדו על הגב' מנדריכוביץ לצאת והרגוה יחד עם בעלה על סף הבית.

אחרי הרצח הוציאו אנשי ה־ס. ס. את פרייליך ואת אשתו לרחוב והובילו אותם לביה"ס, ומשם לבית הקברות ושם רצחום נפש.

קרושצ׳נקו על הדונאייץ

הגירוש מהעיירה קרושצ׳נקו בוצע ב־28 לאוגוסט 1942 בפיקודו של ריכארד סמיש, סגנו של ראש מטה ה„גסטאפו" בזאקופנה. לפי עדויותיהם של אנשי ה־ס. ס. לשעבר, בבית המשפט בפרייבורג, נרצחו 32 איש וגורשו 40—30 לנובי־טארג [2]. אין ספק, שמספר הקרבנות היה יותר גדול.

העד איגנאצי גולדמן תאר לפני בית המשפט את רצח הוריו. הוא נשלח לעבודות כפיה במחצבות הסביבה. באותו זמן הוא עבד בקרבת שצאבניצה וב־27 באוגוסט היתה לו הזדמנות לבוא לבית הוריו בקרושצ׳נקו וללון שם. השכם בבוקר התעורר מיריה שנשמעה מהחדר השני וכאשר התקרב לפתח הדלת, ראה אנשי ה־ס. ס. בחדר השני ואת אביו גוסס. אחר כך נרצחה אמו.

סמיש פקד עליו לצאת יחד עם אחותו וילדה לנובי־טארג. בדרך הוא ראה מכוניתו של סמיש עוברת פתאום ויהודי יוצא ממנה ובורח. מהמכונית נורו יריות לעברו והוא צנח ומת [3].

העד השני, פריהכטר דה גרובנטאל, העיד שכאשר חטב עצים בחצר בית גיסו גוסטאב קריגר בקרושצ׳נקו, ראה שסמיש ועוד אחד מבין אנשי ה־ס. ס. מובילים זוג יהודים זקנים, נשמעו יריות והזוג נרצח.

---

[1] „באדישע צייטונג", 24.4.65, מס' 94.

[2] שם, 5.5.65, מס' 102.

[3] שם, 6.2.65, מס' 30.

גוסטאב קריגר הנ"ל העיד, שנערה בגיל 5—6 שנשכחה בעת ה„אקציה", הובאה ע"י איש ה־ס. ס. לקרבת העיריה ושם פקד עליה לקטוף פרח מערוגת הפריזים וכאשר התכופפה לעבר הערוגה, הוא ירה בגבה והילדה האומללה נפלה ומתה.

את נאום הסיכום בבית המשפט הנ"ל פתח התובע בתאיר הרצח הזה ואמר, שתמונה זו מבליטה במלואה את המאורעות שעליהם דן בית המשפט. הם מוכיחים לאיזה שפל ירדו באותו הזמן הערכים האנושיים ולאיזה פרברסיה והתנוונות הם הגיעו.

על פרברסיה זו אפשר לקרוא במקומות שונים בספר זה, כמו במאמר על גמר יום הדמים 30.8 כאשר בערב זה נערך ע"י הגרמנים ב„בית הגרמני" נשף לחגיגת הנצחון על היהודים ונאצי אחד התפאר לפני המשתתפים, שביום זה הוא הרג את היהודי ה־1000 במספר ורשם את מספר זה על פקק־בירה, שתלה לאות שמחה על צוארו.

על ההתנוונות הרוחנית אפשר גם לקרוא בתאור של רצח ילדים לעיני האמהות האומללות, כאשר האַנס פראַנק הגנראל־גוברנטור בקראקוב גמר את העבודה היומיומית שלו, בה הוא פקד על רצח רבבות יהודים וחזר לטרקלינו שבארמון וואַוואֶל, הוא ישב שעות על גבי שעות בלילה ליד הפסנתר וניגן את היצירות הנשגבות של באַך, בטהובן וקומפוזיטורים אחרים שבטאו אהבה לזולת, סובלנות, הבנה ורגשי רחמים לסבל אנושי.

עם בואם לנובי־טארג נכנסו המגורשים ל„גיטו" ויחד עם יהודי המחוז נשלחו ב־30.8 למחנה בלז'יץ. במקום אחד ליד הכביש המוליך מקרושצ'נקו לנובי־סונץ, נראים לעין חלקי הבטון המזכירים, שהיה שם בית קברות, הוא נהרס בעת המלחמה ע"י הגרמנים.

צ'ארני דונאייץ

השכם בבוקר של ה־1939.9.1, נשמעו הדי התפוצצויות חזקות בעיר. ראש העיריה הזעיק את האוכלוסיה להתאסף בככר העיירה, כדי לחטוב עצים ולהכין בריקדות ובאופן שכזה לחסום הדרך בפני הטאנקים הגרמניים המתקרבים לעיר. מיד נתברר, שפעולה זו לא תפריע לצבא הגרמני לחדור לעיירה. הפתרון היחידי היה לברוח מהעיר ומיד. האנשים התחילו לרתום סוסים לעגלות ולהעמיס עליהן את ילדיהם וחפצים חיוניים. ברחו לא רק יהודים, אלא גם אכרים עם סוסים, בקר וכבשים, כולם בכיוון נובי־טארג.

הצבא הגרמני המתקדם השיג את הבורחים לאחר שעות ספורות, סתם את הדרך לפניהם וירה לעבר הבורחים כתגובה על היריות שנורו ע"י הצבא הפולני הנסוג. נפלו קרבנות רבים מבין האוכלוסיה האזרחית והבורחים ראו, שהבריחה גורמת רק צרות וכמעט כולם שבו הביתה.

לאחר זמן קצר ניתנה פקודה ליהודים להתאסף בככר העיירה והוכנה רשימה של כל היהודים. הקהלה היתה קטנה ולא ידוע לנו מספר תושביה.

בסוף דצמבר פורסם צו, שעל כל היהודים לעזוב את העיירה פרט לבעלי מקצוע,

להם היו זקוקים הנאצים. קשה לקבוע התאריך בו טוהרה העיירה מהיהודים. בשנות 1940 הגיעו מכתבים לאנשים, שהצליחו לברוח לגליציה המזרחית, בהם מודיעים קרובים מצ׳ארני דונאיץ, שהיו מוכרחים לעבור לנובי־טארג, למרות שהיתה להם פרנסה בצ׳ארני־דונאיץ.

בדו״ח של ה„סטארוסטה״ נפת נובי־טארג פון דביץ ל„גנראלגוברנמנט״ על תקופת 17.9.39 עד 31.5.41 נאמר, שבאזור פודהאלה נשארו יהודים רק בערים נובי־טארג, ראבקה, שצאבניצה, קרושצ׳נקו וורדאנוב. עיירת צ׳ארני דונאיץ לא הוזכרה כלל. הוא הדגיש שבעת כתיבת הדו״ח טוהר השטח מצד הדרומי מיהודים. הכוונה היתה למקומות הנופש וההבראה זאקופנה, קריניצה, מושינה, פיבניצ׳נה ואין ספק אשר לצ׳ארני דונאיץ.

פרטים אלה מוכיחים שכבר בשנת 1940 התרוקנה העיירה צ׳ארני דונאיץ מאוכ־לוסיה היהודית. במקום נשארו רק צעירים, שעוד בשנת 1939 נשלחו לעבודות כפיה למנסרות של חברות הומאג והולצבאום. הם הובלו לנובי־טארג ל„אקציה״ ביום הדמים 30.8.42 ולאחר מיון חזר חלק מהם יחד עם צעירים אחדים (ס״ה 100 איש) לצ׳ארני דונאיץ ולבסוף הועברו למחנה פלאשוב.

בזמן המלחמה נעקרו כל המצבות מבית הקברות המקומי. נשארו רק מסדים רבים יצוקים בטון המוכיחים שמתחתיהם נמצאים קברים. קיימות גם חומות מבטון משני צדדיו של בית העלמין. הצד השלישי והרביעי חשופים לגמרי.

קיים בית קברות בסביבת פודוילק שליד יאבלונקה באורואווה. נשארו שם כמה מצבות. עם תום המלחמה לא היו חומות מסביב ביה״ק. קהילת קראקוב דאגה להקמת גדר סביבו, אשר נהרסה על־ידי עדר בקר.

מאקוב פודהאלאנסקי

לפני המלחמה התגוררו במאקוב 500—400 יהודים. בפרוץ המלחמה ברחו כמעט כולם. חלקם הגדול חזר אחרי טלטולים רבים, שעברו עליהם בדרך.

לאחר זמן מה גדלה האוכלוסיה היהודית במדה ניכרת ע״י תוספת יהודים, שגורשו משטח „הרייך השלישי״ למאקוב. עוד בראשית המלחמה החליטו הגרמנים לטהר את „הרייך״ מיהודים ולהעבירם לשטח הכיבוש. מספר מגורשים בלתי ידוע נשלח ע״י הנאצים לעיר מאקוב, מכיוון שמעיר זו לעיירת סוכה הסמוכה, שסופחה ל„רייך״, הפריד מרחק של קילומטרים אחדים בלבד.

רוב המגורשים היו מהעיר וינה והם עשו מאמצים, כדי לחצות את הגבול ולהגיע לתחנת הרכבת סוכה ומשם לחזור לוינה. הם קיוו למצוא מקלט בעיר מולדתם בקרב מכריהם בעיר ובסביבה. הבעיה העיקרית היתה כיצד לחצות את הגבול, כי מתחנת סוכה אפשר היה להגיע לכל מקום בתחומי ה„רייך״.

הגבול נשמר היטב על ידי משמר הגרמני ה„ירוק״ ומצד השני על ידי משמרות

הפולנים, שבתחום הכיבוש. נתברר, שעל הגבול ממש נמצא בית יהודי של משפחת שכטר. היה זה למעשה הבית האחרון מהצד הגרמני, רחוק כ־2 קילומטר מעיירת סוכה וגם מרוחק מהבתים האחרים שבסביבה. בקרבת מקום היה מטע ופלג מים ובסמוך לו יער. שהשתרע עד למאקוב. עד מהרה נתגלה, שהמקום הוא אחד הנוחים ביותר לחצות את הגבול.

היה זה בשנת 1940, כאשר בן משפחה זו, יעקב שכטר, נתקל באדם ליד ביתו. לשאלתו השיב האדם, כי הוא יהודי מוינה, שגורש לפולין בהתחלת המלחמה. הוא הוסיף, ששילם לפולני במאקוב, שיוביל אותו עד ל„בית היהודי הראשון" שמעבר לגבול ה„רייך".

שכטר עשה כמיטב יכולתו לעזור ליהודי זה לעבור בשלום את הדרך המסוכנת לעיירה לתחנה כשהוא מחופש כפועל מחצבה החוזר מהעבודה. שכטר היה אז נער ואמצעיו היו מוגבלים, אך הסכנות חידדו את חושיו ובמקרה זה כמו במקרים אחרים בבוא יהודים אחרים תמיד מצא תחבולה כלשהי להעבירם לתחנה. כן התרוקנה העיירה מאקוב מבין היהודים המגורשים. מה עלה בגורלם אחרי בריחה הנועזת זו אין להגיד[1].

מספר יהודי סוכה עשו את ההפך. עוד בתחילת המלחמה, כשעדיין ניתן היה, עברו דרך גבול זה לתחום ה„גנראלגוברנמנט", מתוך תקווה, כי שם תנאי חיים יהיו יותר נסבלים. היתה זאת טעות גורלית. כל אלה שעברו, נספו בטבח האיום, שנערך ביהודים בתחום ה„גאנרלגוברנמנט", כאשר ב„רייך" כפי שהסברנו בפרק נובי־טארג, היו סיכויים כלשהם להצלה.

על מהלך ה„אקציה" הסופית במאקוב ידועים לנו מספר פרטים מעדויותיהם של איש ה־ס. ס. היינריך קארהוף לפני בית המשפט בפרייבורג. קארהוף עבד במשרד ה„גסטאפו" בזאקופנה ומדי פעם מילא תפקידים מיוחדים בשטח. 4—2 שבועות לפני 30.8, יום הדמים בנובי־טארג הוא קיבל פקודה ממטה ה„גסטאפו" בזאקופנה להביא את יהודי מאקוב בתאריך מסוים לתחנת הרכבת במאקוב. על סמך פקודה זו הובאו על ידו כ־160 יהודי מאקוב באותו יום לתחנת הרכבת במקום, הוכנסו לתוך קרונות משא ונשלחו למקום בלתי ידוע. הוא הוסיף בעדויותיו, שהקרבנות בכו והתחננו לפניו והוא התנצל לפניהם, שאין בידו להושיע, כי פקודה היא פקודה ושסוף סוף הוא רק בן אדם[2].

92 יהודים ברחו ליערות הסמוכים, אולם מכיוון, שלא זכו לעזרת הפולנים לא יכלו להסתתר שם זמן רב ולסוף נתגלו ע"י הגרמנים ונאסרו במלון „מארישיה" במאקוב, בו היה מושב ה„גסטאפו" ובית־כפר לקציני ה־ס. ס. הם היו עצורים במרתף המלון 3—2 שבועות בתנאים בלתי־אנושיים. אחר־כך הוציאו אותם הגרמנים אחד אחד לחצר המלון וירו בהם לשם שעשוע עד שהרגו את כולם וקברום בו במקום.

---

[1] „באדישע צייטונג", 12.3.65, מס' 59.

[2] ספר זכרון לקהלות ודוביצה, אנדריכוב, קלווריה, מישלניצה וסוכה, הוצאת ארגון עולי ודוביצה והסביבה 1967, ע' 2—441.

אחרי המלחמה עשה יו״ר קהילת קראקוב, מאיר יעקובוביץ, את כל מה שהיה ביכולתו להביא לקבר ישראל את עצמותיהם של הקרבנות. הרשויות הפולניות הסכימו לאקסהומאציה של הגויות משטח המלון, שבינתים הפך לבית הבראה לעובדי מפעלים כימיים באושבינצים.

ההלויה שנערכה ב־26.2.64 בהשתתפות הצבא הפולני, ילדי בתי ספר, נציגי השלטון המקומי והמוני העם, נהפכה להפגנה כבירה נגד הברבריזם הנאצי.

על קבר־אחים זה הוקמה מצבת זכרון לקרבנות הללו ולקדושים שגורשו מ„גיטו״ ודוביצה בשנות 1942—43 למחנות השמדה[1].

מאורעות שהתרחשו באזור נובי־טארג אחרי שחרורו

אחרי המלחמה נשארו מספר יהודים בחיים וחזרו לנובי־טארג ולזאקופנה בתקווה, שלפחות מישהו מבני משפחותיהם עברו את המלחמה בשלום וחזרו הביתה. כאן נשארו הדירות, החנויות, העסקים וכל רכוש הוריהם. קשה היה לוותר על הכל ולמחוק כליל את העבר מהזכרון. כל אחד קיווה לקבל חזרה את רכושו ולבנות מחדש את חייו בעיר מולדתו.

אכזבה גדולה ציפתה לשרידים החוזרים. את משפחותיהם לא מצאו. דירותיהם היו תפוסות בידי הנוצרים. חלק מהחנויות היהודיות הפכו לבתי מלאכה ולצרכניות. ניהלו אותן אנשים חדשים, שרובם הגיעו ממזרח־פולין.

הפולנים בזזו את כל המטלטלים, שלא נפלו בידי הגרמנים. לא אחד מהחוזרים הכיר את רהיטיו לא בדירתו הקודמת, אלא במקום אחר. הפולנים לא רצו להחזיר מרצונם הטוב את הדירות שלתוכם פלשו וכדי להשיג חזרה את הרכוש שנגזל, היה צריך לנקוט בצעדים משפטיים. אבל מי שמהשרידים היה זקוק לדירות הקודמות. האם לקן משפחתו שחרב ונהרס? היו גם סיבות ספציפיות מקומיות, עליהן נדבר להלן, שרמזו שאין מקום ליהודים בנובי־טארג.

הוקם ועד יהודי מקומי בחסותו של הועד המרכזי בקראקוב. בהנהלת הגב׳ ב. לנה קיכלר פתח הג׳וינט מחדש את בית הילדים בזאקופנה בבנין, שנשאר על תלו והוחזר לג׳וינט. נתקבלו ילדים, שהוריהם נספו בשואה. כמו־כן הוקם בראבקה בית ילדים יהודי ע״י הועד המרכזי בעזרת כספי הג׳וינט.

כמה חדשים לאחר פתיחתו התנפלה קבוצת נ. ס. ז. (כוחות מזוינים לאומיים) שלוש פעמים על בית־הילדים. הקבוצה נלחמה ב„ממשלת פולין, כשאחד מתפקידיה הראשיים היה להרוג את שרידי היהודים, שחזרו ממחנות עבודה או מ„בונקרים״. הושלכו רימונים לתוך חדרים ונפצע ילד שישן בחדר בידוד. היה חשש שבין המשטרה המקומית נמצאים אנשים העומדים בקשר עם הכנופיות הללו והם בדעה אחת אתן בדבר יחסן ליהודים.

---

[1] שם, ע׳ 50—47.

לפיכך הוחלט לסגור את בית הילדים. חלק מהילדים הועבר לקראקוב והיתר לזאקופנה לבית היתומים הנ״ל.

באותו הזמן נפוצו בזאקופנה כרוזים המזהירים את היהודים הנמצאים בעיר, שעליהם לעזוב את זאקופנה, כי אחרת יושמדו. כאשר גב׳ קיכלר פנתה למפקד המיליציה המקומית וביקשה הגנה על המוסד ועל היתומים, הוא שלח נשק לבית הילדים והרכיב במרפסת מכונת יריה, שכוסתה ברזנט והוסתרה בין כסאות. הותקן גם צופר, זרקור ושאר אביזרי הגנה נגד התקפה.

לא עבר זמן רב ובחודש נובמבר 1945 התנפלה קבוצת נ.ס.ז. על בית היתומים, נורו כדורים לבין שיחי הבית ולתוך החצר. אבל בין הנוער היו ילדים אמיצים עם נסיון מהמחתרת בעת המלחמה, שידעו להתגונן. הם זרקו רימונים על המתנפלים, ירו מאקדחים ובינתיים הגיעה המיליציה המקומית והמתקיפים נסוגו.

בתנאים אלה החליטה גב׳ קיכלר לעזוב יחד עם הילדים את זאקופנה ותודות למרצה ומסירותה הצליחו הילדים, אחרי נדודים וקשיים מרובים להגיע ארצה יחד אתה.

באותה תקופה נהרגו בנובי־טארג יו״ר הועד היהודי המקומי, קלינגר וששה יהודים צעירים שחזרו ממחנות לעיר מולדתם. הם קיבלו התראות לעזוב את העיר תוך 24 שעות ונורו באמצע הלילה עוד לפני שעבר המועד, שהוקצב להם.

כן נהרג דוד גראסגרין, שעל בריחתו מביה״ק בנובי־טארג באותו יום דמים 30.8 סיפרנו במאמר על טבח בביה״ק. הוא היה היחיד, שניצל מהטבח האיום הזה. אחרי שובו ואחרי מותו של קלינגר הוא היה יו״ר הועד המקומי וכתב מכתב למשרד הפנים בוורשה, בו התלונן על שבית הכנסת נהפך לקולנוע. הוא ביקש שהקולנוע יועבר למקום אחר. משרד הפנים נענה לבקשתו והורה לעיריה, שתפנה את בית הכנסת ולהחזירו ליהודים. כאשר העיריה סרבה לבצע ההוראה, הוא הוסיף לכתוב לוורשה.ברם גם ההוראות החדשות לא הועילו וב־10 פברואר 1946 חדרו אנשי א. ק. (מחתרת פולנית) לדירתו, הרגוהו ובזזו את רכושו.

טראגי היה גורל שתי קבוצות צעירים, אסירי מחנות לשעבר, שעל־פי נס ניצלו מהתופת הנאצית. הם יצאו מנובי־טארג בכיוון הגבול הסלובאקי, כדי לעלות ארצה. בקבוצה הראשונה היו לודביג הרץ ולונק לינדברג הנזכרים במאמר על מחנה עבודה בזאקופנה, המורה רות יואכימסמאן וכן בנימין, רוזה והנריק אונטרברוך. ב־20.4.1946 כאשר עזבו את נובי־טארג והיו לא הרחק מהגבול הם נורו ע״י אחת מכנופיות נ.ס.ז. הנ״ל ומהגופות שותתות דם הופשטו הבגדים. נהרג גם פולני עובד משרד הבטחון. הגויות הובאו לקבורה בקראקוב. הרצח עשה רושם מזעזע בפולין וביהדות המקום. המוני יהודים השתתפו בהלויה ב־24.4, שהפכה למחאה כבירה נגד הנאציזם ויורשיו; הבריונים הפולנים הקיצוניים. בין המספידים היה רבה של קהילת קראקוב שטיינברג, ד״ר יוסף טננבאום מראשי התנועה הציונית בארצות הברית, שבאותו זמן שהה בפולין, וד״ר

הלווייתו של דוד גראַסגרין, נרצח ע"י הא.ק. בפברואר 1946

ליאון לינדנברג

לודביק הרץ

נרצחו ע"י הא.ק. בשנת 1946

ברוניסלאב דרובנר ציר הסיים הפולני. על מודעת האבל חתמו כל המפלגות עיר קראקוב ובעתון „נאפשוד" הופיע מאמר מקיף על מהלך ההלויה.

על הקבוצה השניה, שכללה 19 איש התנפלו אנשי ה־נ.ס.ז. ב־2.5.1946 עת שאף היא נעה לגבול הסלובאקי כדי לעלות ארצה. נרצחו 13 צעירים, ששמותיהם נזכרים בתצלום המצבה הנמצאת מטה ו־6 אחרים נפצעו. גם גופותיהם הועברו ע"י הועד המרכזי היהודי לקבורה בבית העלמין בקראקוב, בהשתתפות המוני עם.

שני מעשי רצח אלה הוכיחו שגם אחרי המלחמה טרם שקטה השנאה הגזעית העיוורת אשר שררה בחוגים מסויימים בפולין, אף נגד אותם היהודים, שויתרו מרצונם על זכויותיהם האזרחיות ועל רכושם ועזבו את פולין לצמיתות. על קברם של 18 צעירים וצעירות אלה הוקמה מצבת זכרון ע"י תנועת „גורדוניה", עליה חרוטים שמותיהם.

ב־30.3.1946 נרצחו בקרבת צורשטין שבעה יהודים, שחזרו מרוסיה.

בסוף המלחמה נהרג בזאקופנה הקשיש אופנהיים, איש מכובד, בוטאניקאי מפורסם במחקריו על צמחים הררים, מנהל חברה להצלת נעדרים בהרי הטאטרים, פעמים רבות הוא סיכן את חייו בעת הצלת ספורטאים. הוא נמצא הרוג בדירתו, כשבמקטרתו אשר בפיו, נמצאה פתקה המכריזה, שנגזר עליו פסק דין מות בגלל מוצאו היהודי. בעת המלחמה עלה בידו להציל את חייו בדרכים שונות ובסוף סיימו אנשי נ.ס.ז. את מלאכת הגרמנים.

מעשים אלה ודומיהם שכנעו את היהודים שחזרו, שאין עוד מקום בנובי־טארג ליהודים. כמעט כל היהודים, שחזרו לעיר אחרי המלחמה עזבוה לאחר מעשי רצח שפלים אלה.

ביבליוגרפיה

דו"ח על מהלך המשפט נגד רוברט וייסמן וריכארד סמיש, שפורסם בעתון „באדישע צייטונג בפרייבורג.
לנה קיכלר: מאה ילדים שלי, ירושלים 1959; מיכאל וייכרט: נאָכן חורבן, תל־אביב, 1970.

נספחים מתקופת החורבן

ביום ה־10 בפברואר שנת 1946, בשעה 9 בערב, נפל מכדורי מתפרעים פשיסטיים יו"ר הועד היהודי האזורי והקהילה הדתית בנובי־טארג.

דוד גראסגרין ז"ל

המנוח, שנפטר בנסיבות טראגיות, ניצל בעת ה„אקציה" ההמונית לחיסול יהודי פודהאלה שאורגנה ע"י ה„גסטאפו" בחודש אוגוסט 1942. הוא נפל מידי בריונים ריאקציוניים בעמדו על משמר העבודה למען שיקום חיי האזרחים היהודיים בעיר הולדתו.

כבוד לזכרו הנאור!

הועד המחוזי היהודי בקראקוב
הועד הנפתי היהודי בנובי־טארג

ליד קברו של דוד גראסגרין — משמאל: כ״ץ (נכדו של קומר), סאמק גראסגרין, האַניה גראסגרין, שטאָטר־טראַונשטיין, מוריס טרפר, אָמק לאַנגר, מאַנק דרליך, אברהם ריגר, ליאון גרסטנר.

✶

ב־20 באפריל 1946 בשעה 15 נרצחו בנובי־טארג מידי תליינים פשיסטיים:

רות יואכימסמאן, **בגיל 22**
לודוויג הרץ, **בגיל 22**
ליאון לינדנברג, **בגיל 25**
בנימין רוסה, **בגיל 35**
הנריק אונטרברוך

הם נספו טראגית, כשעזבו את מחנות הנאצים אחרי סבל רב בהאמינם, שמעתה יוכלו להמשיך לבנות את חייהם כאזרחים חופשים והעולם יגמול להם על שנות המרטרולוגיה.

הם נפלו בהתגוננם בפני הכדורים של הריאקציה המקומית.

כבוד לזכרם הנעלה!

הועד היהודי המחוזי בקראקוב

ההלוויה תצא היום, ה־24.4 בשעה 14 מהבית שברח׳ קראקובסקה 41.

רות יואכיסמן, ודביק הרץ, ליאון לינדנברג, בנימין רוסה, הנריק אונטרברוך, השם יקום דמם

אזרחים!

שוב נשפך דם קרבנות חפים מפשע מידי כנופיות ריאקציוניות.

בכביש נובי־טארג נורו ב־20 לחודש ארבעה גברים ואשה אחת — יהודים וגופר־תיהם נשדדו.

הם ניצלו דרך נס ממחנות מוות גרמניים ורצו לחדש את חייהם כאזרחים חופשים של הרפובליקה. הכדורים של הבריונים גמרו את מלאכת הנאצים.

הרצח הזה גורם בושה לעמנו כולו.

ועדת הבנה מחוזית בינמפלגתית מגנה בכל תוקף את מעשי טירור אלה הפוגעים בכבוד עמנו בעיני כל העולם התרבותי ויחד עם זאת קוראת לכל האזרחים לשתף פעולה עם הרשויות הממשלתיות בהוקעת הכנופיות הרצחניות.

מפלגה סוציאליסטית פולנית
מפלגת הפועלים הפולנית
המפלגה העממית הפולנית
המפלגה הדמוקראטית
מפלגת העבודה
המפלגה העממית

קראקוב, ה־23 באפריל 1946.

הלווית קרבנות הפשע

אתמול אחרי־הצהרים נערכה בקראקוב הלווית חמש קרבנות ההתנפלות הרצחנית בנובי־טארג. שיירת האבל יצאה בשעה 2 אחה"צ מהבית, שברחוב קראקובסקה 41 בכיוון בית העלמין היהודי. הארונות היו עטופים בדגלי הארגונים היהודיים, כשלפניהם נישאו זרי פרחים, דגלי „או.ק.ז.ז." ושל האיגודים היהודיים. בין הזרים היה זר של נציג הפדרציה העולמית של היהודים, ד"ר יוסף טננבאום, אשר שהה בקראקוב. לאחר הזרים צעדו סגן ראש העיר, הח' דזיווליק ומספר ניכר של נציגי כל המפלגות הדימוקרטיות. אחרי הארונות צעדו בני משפחות הנרצחים.

בבית הקברות, בחדר ההלוויות נשא דברו הרב שטיינברג. הוא נפרד מהנרצחים במלים קצרות בהזכירו את הטרגדיה של היהודים הפולנים, אשר החל משנת 1863 לקחו חלק פעיל בכל תנועות החופש הפולניות עד התקוממות הגבורה ב„גיטו" וורשה. לאחר אבידות עצומות בתקופת השתוללות הטירוף ההיטלריסטי ניצלו קומץ, אשר היום, בעד החופש שהשיג בדמו, משלם בחייו לפושעים הפשיסטיים.

אחר כך נאם ד"ר טננבאום, שפנה אל כל הציבוריות הפולנית בקריאה, שתוקיע את הפעילות הפושעת של הכנופיות הפשיסטיות.

בשם כל המפלגות הפוליטיות, הנהלת העיר והמועצה הלאומית העירונית נאם הח' ד"ר דרובנר. הוא גינה נמרצות את מעשי הרצח לגבי האוכלוסיה היהודית וכן לגבי עסקנים דימוקרטיים וחיילי המיליציה והבטחון. לאחר נאומו של נציג „או.ק.ז.ז." הח' גרומק, ונציג האיגודים של האסירים הפוליטיים לשעבר, נערך טקס קבורתם של קרבנות הרצח.

בהלוויה נוכחו שני עתונאים אמריקניים מסוכנות הידיעות „אוסוסייטד פרסס" ו„ניו־יורק", שהגיעו במיוחד במטוס, לפי הזמנתו של ד"ר טננבאום.

אלכסנדר בן עמי — רמת־גן

ה„יודנראט" בזאקופנה

מתוך כשלוש שנות (1942—1940) פעילותו של ה„יודנראט" בזאקופנה נשתמרו בסך־הכל כ־200 מסמכים. יש להניח, כי מסמכים אלה הם חלק זעום בלבד, מתוך דוקומנ־טציה רבת היקף.

בטרם נציץ לתוך כמה מהמסמכים הללו — מלים אחדות על כינויו של הגוף, שייצג את יהודי זאקופנה בפני השלטון הגרמני. כינויו היה תחילה, הועד היהודי לעזרה בזאקופנה (1). תואר זה היה טבוע על החותמת הראשונה בה השתמש ה„ועד" — למטרות פנימיות גרידא. לצרכי התכתבות עם השלטונות הגרמניים שימשה חותמת אחרת, עם נוסח גרמני: הועד היהודי בזאקופנה (2). הגרמנים מצדם פנו לועד זה בתואר „יודנראט" ועל כן הופיעה לבסוף גם החותמת: היודנראט בזאקופנה (3).

כ־30 מסמכים, בהם 10 חוזרים נשתמרו משנת 1940. **נפתח בחוזרים, ששפות הפרטים המבוקשים בהם — הצהרות על רכושם של היהודים — הן גרמנית ופולנית. המועד הסופי למסירת ההצהרה הראשונה נקבע ל־24 בינואר 1940. ההצהרה חייבה כל יהודי לפרט את פקדונותיו בבנקים, תביעותיו אצל הזולת — לרבות תביעות ירושה בחו"ל — נכסי דלא ניידי, מלאי סחורות, מלאי מזון, ניירות־ערך, תכשיטי זהב וכסף, שעונים, תמונות, שטיחים וכן דברי הלבשה על כל סוגיהם ובמיוחד פרוות.**

בהצהרה זו קשורים שני מסמכים מ־27 דצמבר 1941 על רכוש, שהוחרם אצל עשר משפחות יהודיות שגרו בזאקופנה, ועל מפרט של 134 מעילי פרווה וחלקי לבוש חמים אחרים (4). מהמסמכים הללו נובע, כי הדוקומנטציה שנותרה, היא רק חלק מארכיון שלם. הדבר ברור! הרי בתחילת הכיבוש הנאצי חיו בזאקופנה הרבה יותר משפחות יהודיות, מאשר בשלהי שנת 1941, והמסמך האמור נוקב במספר של עשר משפחות בלבד!

ידוע, כי כל רכושם של כל היהודים הוחרם. היקפו של רכוש זה ניתן רק לשער לאור רכושם של 10 המשפחות, שנזכרו לעיל, ולאור רכושם של 129 משפחות מרשימה

במקור:

(1) "Zydowski Komitet Pomocy W Zakopanem".
(2) "Judisches Komitee in Zakopane".
(3) "Der Judenrat in Zakopane."
(4) "Verzeichnis der auf Grund der heutigen Anordnung"
"der hies Gendarmerie bei den 10 in Zakopane wohnhaften
"judischen Familien gesammelten Peltz- kleider-stuke".

אחרת, המפרטת את כתובותיהן ומקצועות ראשיהן מהחדשים הראשונים של הכיבוש: 9 עורכי־דין, 8 רופאים ורופאי שניים, 1 מהנדס, 1 צייר, 68 סוחרים, 19 בעלי בתי־מלאכה ועוד 11 בעלי מקצועות שונים.

לא רק דברי הלבשה חמים ופרוות נשדדו ע״י הצווים ה„חוקיים״ של הנאצים. למעשה, הוחרם בהדרגה כל הרכוש היהודי. בין המסמכים על ההחרמות נמצאת גם „רשימת כלי עבודה ומלאכה שנתפשו אצל היהודים״ (1). רשימה זו מפרטת את מספר מכונות התפירה (של חייטים ושל סנדלרים) והציוד המסווג להן. כל הכלים הללו אמנם „נתפשו״, אבל בתוקף הסמכה „חוקית״: הסמכה 13 מס׳ 1, 2, 3 משנת 1940 (2).

עיקר מסמכי שנת 1940 מתייחסים לתנועת האוכלוסיה הדלה של היהודים בזאקופנה. אלו הם צווי גרוש לריכוזים אחרים, היתרי מגורים ורשיונות שתוקפם הוארך.

רשימה מיום 1.1.1940 מפרטת 593 „בעלי מוצא יהודי״ אולם עד 15 אותו חודש „עזבו״ 376 מהם; עד 25 בחודש „עזבו״ 71 נוספים ועד 3.2.40 עוד 37. בסוף חודש פברואר 1940 נספרו 107 יהודים, שעדיין גרו בזאקופנה. מסמכים נוספים מצביעים על המשך ה„עזיבות״ ועל צווים ל„גירוש״ יהודים מסוגים שונים.

ב־26 ביוני מודיע ה־„יודנראט״ לאזרחיו, כי עד תום שנת 1940 חייבים כולם, בלי יוצא מן הכלל, לעזוב את זאקופנה. להודעה זו מצורפות גם „הוראות״ על איסור להופיע ברחובות העיר ובמקומות ציבור אחרים. בכל זאת היו יוצאים מן הכלל: המיועדים לבצוע העבודות, שצוינו ע״י הגרמנים וכן חברי ה„יודנראט״ למילוי תפקידיהם.

הגרמנים לא ביצעו את הגירוש עד סוף שנת 1940. הם עשו זאת באופן הדרגתי; עוד בשנת 1942 נותרה במקום שארית פליטה. לא גורמים הומניטריים הביאו להארכת הרשיונות הבודדים של הנבחרים האלה. כוונת המחווה היתה בסיכויים להתעשרות פרטית של ה„שליטים״ המקומיים. רק בכך יש לתרץ את שבעת הרשיונות האחרונים שעמדו בתוקף עד שנת 1942.

בהפניות היהודים למקומות ריכוז אחרים קשורים מסמכים שונים. אלה הם דו״חות על היוצאים וכן רשיונות לנסיעה ברכבות.

מסמך אחר מפרט מספר שעות העבודה, שעבדו פועלים יהודים במחצבה מקומית (3) ובעבודות אחרות. מסמך נוסף מספר על העמסת תפוחי אדמה על רכבת. המסמך מזכיר 8 פועלים, מהם אחד בגיל 13, שנים בגיל 15 והאחרים בגיל 18, 20, 31, 34 ו־53.

שלושה מסמכים עוסקים ב„החזרת״ שני תושבים ל„מוצאם״ היהודי מהם אחד — בן של תושב מקומי („גוראל״) ושל אם יהודיה. הוא הוגדר כ־„חצי יהודי״. בשני

במקור:

(1) "Liste uber das bei den Erfassten Juden vorhandene Handwerkzeug".

(2) "Des Hoheren SS-u Polizeifuhrers v. 2 c/1 1940".

(3) "Kamienio Lomy: "Pod Capkami".

המקרים נצטווה ה„יודנראט" לתת להם תעודות מתאימות ולהפנותם לעבודות כפייה.

מהשנה השניה לקיום ה„יודנראט", היא שנת 1941, נותרו 44 מסמכים. רובם ככולם מבטאים — יותר מקודמיהם מלפני שנה — את חוסר הוודאות לגבי יום המחרת, את התלות הטוטאלית ב„עם האדונים" (1), את ההשפלה המתמדת, את חוסר הישע ואת היאוש.

גם בשנה זו חוזר האיום בגירוש כל היהודים. הודעת קצין מקומי בשם מלספיי (2) מיום 20 בפברואר מכריזה, כי (3) ב־1 באפריל 1941 חייבת זאקופנה להיות בלי יהודים וכי לא יוארך עוד תוקפם (4) של רשיונות המגורים. אולם גם הפעם לא קויים האיום במלואו. עדיין נותרו, כנראה, אצל היהודים מקורות כספיים שהוסתרו בעוד מועד. גם לאלה קיוו ה„אדונים" להגיע בתמורה בעד תוספת שהות זמנית במקום. זאת ועוד: היהודים היו כח עבודה, ללא צורך לשלם תמורתו דבר.

בינתיים, עד לסוף השנה האמורה, מוסיפות הרשימות לדון ביהודים המקומיים הנותרים. מספר הרשימות האלה מגיע לכ־20. כנראה נדרש ה„יודנראט" מדי פעם למסור רשימות חדשות ומעודכנות. את הרשימות האלה מאפיינת הירידה המתמדת במספר תושבי המקום. מהרשימה מיום 26.4.41 אנו למדים על 93 יהודים, מהם 34 גברים, 44 נשים ו־15 ילדים. כשנה לאחר מכן יורד מספרם עד כדי 47. מהם 15 גברים, 20 נשים ו־12 ילדים. לקבוצת מסמכים זו שייכים גם רשיונות הארכה שונים, הודעות על עזיבת המקום ובקשות לנסיעה ברכבת.

הרשימות המתיחסות לעיסוקי היהודים הן מסוג אחר. מהן נודעים פרטים על היהודים, שהובאו לזאקופנה ממקומות אחרים. הן מפרטות את תעסוקתם של היהודים בחסות נאמן (5) וכן העסקתם של 42 יהודים מהעיר (6) נובי־טארג ו־12 מהעיר (7) יורדנוב במחצבה המקומית. כולם — גברים בגיל 17 — 43.

מסמך מהסוג של צווים אוסר עזיבת המקום בלי רשיון מיוחד של השלטון המקומי. נושא זה קשור באזכור ראשון על מחנה ריכוז, אשר הוקם בסביבה (8). מחנה ריכוז למובאים לעבודות כפיה מערים אחרות. המחנה גודר ומשמר מזוין פיקח על האסירים בו.

המסמכים האחרים משנת 1941 מתייחסים לרישום נפטרים. שלושה מסמכים דנים בשתי אחיות שהתנצרו והסתתרו כלא יהודיות. כשהתגלו ע"י ה„גסטאפו", הן נצטוו להופיע

במקור:
(1) "Herrenfolk".
(2) "Malsfei".
(3) "Am. 1.4.1941 muss die Stadt Zakopane Judenfrei Sein".
(4) "Unter keinen Umstanden".
(5) "Treuhander"
(6) "Nowy-Targ".
(7) "Jordanow".
(8) Na Pardalowce.

בפני ה„יודנראט" לקבלת תעודות מתאימות. אחת מהן גורשה מהמקום ואילו השניה, שלא עמד לה הכח הנפשי להמשיך במרטירולוגיה — התאבדה.

המספר הרב ביותר של המסמכים הוא משנת 1942. נותרו מהם 93. תוכנם שונה מכל קודמיהם. אין בהם הרשימות החוזרות על מספר היהודים הנותרים זולת אחת מיום 19.1.42. רשימה זו מפרטת את הנותרים מעל לגיל 15. בסך הכל 31 נשים וגברים. אין מזכירים עוד את הילדים. לאור מספר זעום של הנותרים, שקל לפקח עליהם, ויתר השלטון על הצורך בדיווחים התמידיים. גם על אלה הוטל האיסור החוזר של עזיבה בלי רשיון, איסור באיום עונש מוות. למעשה לא היה כבר צורך באיסור זה. היהודים האלה היו עד כדי כך מדוכדכים ושבורים רוחנית, שלא היה בהם המרץ הדרוש לבריחה. מה עוד, שהידיעות על הנעשה במחנות ריכוז הגיעו גם לידיעתם. למרות זאת קרה גם מקרה בריחה ממחנה הריכוז המקומי, במרץ 1942. אך לא בזמן רב של חופש זכה הבורח. הוא נתפס וחוסל ע"י משטרת הבטחון (2).

ההתכתבות העיקרית משנת 1942 מתיחסת לתפקידו של ה„יודנראט" המקומי בענייני פועלים, שהובאו מהערים נובי־טארג, יורדאנוב, לימאנוב ומשאנה תחתונה (3).

הובאו כ־100 פועלים יהודיים. כולם הועסקו בפירמה „סטואג" (4), אשר הפעילה את המחצבה המקומית. מצבם של הפועלים האלה היה רע ביותר. לא רק שהם שהו במחנה הסגור והשמור היטב ובתנאים שנכפו עליהם ע"י שומריהם. הם גם הועסקו במספר שעות רב ובלי מזון מספיק, ללא יחס למאמץ הפיסי, שנדרש מהם. היו מהם ללא נעליים ובקרעים ואף נגועי מחלות. למרות כל אלה סרבו השלטונות להרשות יציאתם מהמקום או שובם למשפחותיהם — אם היו עדיין כאלה בחיים — למטרת השגת לבוש ולצרכי ריפוי, ככלל, שוחרר הפועל הכלוא, רק אם השחרור היה סופי — מסיבה כל שהיא (כולל מוות) או במקרה אם נמצא לו ממלא מקום. לא בנקל נמצא כזה, אם כי — כפי שכותב מהמחנה אחד בן 16 — „הרי ישנם עוד הרבה בריאים ומחוסרי עבודה, שהיו יכולים לבוא להחלפה".

בני משפחה של יושבי־המחנה, שעדיין היו בחיים ובתנאים כלכליים אנושיים כלשהם, היו שולחים חבילות מזון ובגדים לקרוביהם במחנה.

אולם, העזרה הזאת לא היתה מספקת. מכתבו של יו"ר ה„יודנראט" — מיום 20 במרץ 1942 — ל„יודנראט" בנובי־טארג, דורש — בסגנון חריף מאוד — הגברת משלוח העזרה:

„כאן אינו מספיק הרצון הטוב בלבד. כל דחיה נוספת היא בגדר התנכלות... בין

במקור:

(2) Sicherheitspolizei.
(3) Limanowa, Mszana Dolna.
(4) Stuag.

הדברים הדרושים באופן מידי הם: בגדים, לבנים ונעלים. הפועלים במחנה לבושים קרעים ויחפים. היהודים מזאקופנה מסרו כל שיכלו, מבלי לחשוב האם הפועלים „שייכים" למשפחות שבזאקופנה אם לאו. עם זאת מצבם של הפועלים נעשה רע ביותר מיום ליום".

מצד השלטונות הגרמניים נערמו קשיים עד לאכזריות: הם החרימו משלוחי העזרה ואפילו פרסמו צו, האוסר הגשת עזרה לאנשי המחנה. אולם במקרה זה חלו חילוקי דעות בין השלטונות עצמם. מצד אחד הסתמכה המשטרה על הוראות מחוזיות בנידון ואילו מהצד האחר הופיע מחלק עבודה (Arbeitsamt) וכן הפירמה „סטואג" מהמחצבה המקומית. לא מטוב לב היו אלה האחרונים מוכנים להתערב לטובת הפועלים. וצורך בתפעול נמרץ של המחצבה עמד בפני עיניהם. הגיעו הדברים עד כדי הספקת נעלים לפועלי המחנה ע"י הנהלת המחצבה עצמה. אולם לא לאורך ימים נעזרו יושבי המחנה ב„נחיצותם". האיסור על הגשת עזרה למחנה נשאר בתוקפו, אם כי לאחר זמן מעבר, בו היתה העזרה מגיעה קודם ל„יודנראט"בזאקופנה וזה יכול היה להמשיך ולהעבירה למחנה. פרט מענין הקשור בכך הוא בהוראה, לפיה העברת העזרה מהעיירות האחרות לזאקופנה חייבת היתה להעשות ע"י בעל־עגלה „ארי" בלבד.

מסמכים שונים מפרטים את חלוקת העזרה האמורה. רשימה מחודש אפריל 1942 מספרת על חלוקת המשלוח מהעיר נובי־טארג, אשר כללה: 1.40 ק"ג לחם לכל עובד, וזאת בתוספת סך הכל 14 ק"ג ריבה, שנתרמה ע"י תושבי זאקופנה. כמו־כן חולקו 32 פריטי לבנים ליוצאי נובי־טארג ו־55 פריטי ביגוד אחרים לשאר הנצרכים. לדברי יו"ר ה„יודנ־ראט" ד"ר אדם שטאטר, היתה זאת עזרה רצינית מאד, למרות שחלק מיושבי המחנה לא התלהב ממנה יתר על המידה.

בינתים מוסיפים להופיע במחנה יהודים נוספים עד כ־50 איש. הם נשלחו מהעיירות אוכוטניצה, שצ'בניצה ומנובי־טארג. ה„יודנראט" המקומי עושה מאמצים לאיסוף תפוחי־אדמה מהסביבה. ה„יודנראטים" מ־מאקוב, מ־יורדאנוב ומ־לימאנובה עושים מה שנדרש מהם ובזמן. אולם אלה מ־משאנה־דולנה מפגרים במילוי חובתם.

המסמכים הנדונים לעיל מתייחסים לתקופת האביב עד אפריל 1942. מהחדשים שלאחר מכן קיים מסמך אחד מחודש מאי, המזכיר את פועלי המחנה, אשר נשלחו לעבודות לשאפלארי ולפורונין. ועוד אחד — האחרון — מחודש יוני המאשר קבלת עזרה מנובי־טארג במזומן סך של 350 זהובים.

מכתבי בני המשפחות לקרוביהם במחנה ותשובות האחרונים „החוצה" מהווים קבוצת מסמכים נפרדת. רובם בקשות ותחנונים לעזרה אצל השלטונות ופניות לשחרור של הנעצר ולו רק לשחרור זמני למטרות ריפוי או הבראה. רובם ככולם, מנמקים את פניותיהם במצב בריאות לקוי או בתשישות לאחר שנה של שהות במחנה וגן במצבם של שאר בני המשפחה, שהעצור הוא מפרנסם היחידי. יש בקשות להשגת כתובת של עציר,

שהידיעות עליו פסקו. כן יש פניות להרשות לעציר החולה לפנות לרופא — כי בלי רשיון כזה מבחוץ אין העציר החולה זכאי לכך. ויש גם מכתבי תודה בעד תוצאות שהושגו, הודות לטיפולו של יו״ר ה„יודנראט״ מזאקופנה.

ההתכתבות אינה נפסקת גם עם השלטונות, וזאת עד לחודשי הקיץ 1942. התכתבות מלאה תחנונים וזאת אף לקטנות, לרוב עד כדי השפלה בפני האדונים הנאצים. אם לכל דבר דרוש היה רשיון, הרי מובן, כי ידי ה„יודנראט״ היו מלאות עבודה.

בין חברי ה„יודנראט״ מזאקופנה נמנו אנשים מהמכובדים ביותר במקום „בימים ההם״. אולם — כפי שנובע מהמסמכים — רק אחד מהם יכול היה לפעול בהצלחה כל שהיא. משום כך נועדו לאחרים תפקידים משניים בלבד. היה זה יו״ר ה„יודנראט״ — ד״ר שטאטר — עו״ד וסוחר אמיד לפני המלחמה — אשר בתקופה הטרגית ההיא ידע לגלות מרץ, התמדה, חריצות, שיפוט בריא ללא אפליה ומעל לכל — אומץ בלתי רגיל. כל אלה הביאו לו — אף אצל השלטונות הנאציים — עמדה מסוימת, שהודות לה נמצאו לפניותיו, לעתים, אוזן קשבת והענות. בכך יש להסביר את מכתבי התודה הרבים לאיש זה, כי כל ה„יודנראט״ בזאקופנה התרכז למעשה סביב אישיותו של ד״ר שטאטר.

המסמך האחרון הוא מיום 14 לאוגוסט 1942 ובו ביטוי לפעולתו האחרונה של ה„יודנראט״. זהו המועד בו מתבצע השלב האחרון של הטרגדיה: הגירוש של שארית התושבים למחנות המוות. רק שנים או שלושה ניצלו ע״י בריחה.

בריחה

חנה הורנונג–גראסגרין — נתניה

קורותי בתקופת השואה

אבי ,דוד גראוסגרין היה חקלאי ובתחילת המלחמה הועסק ב„אַרבייטס־אַמט". מאחר שהוא חכר לפני המלחמה את האדמות, שמאחורי בית העלמין היהודי בנובי־טארג והכיר יפה את הסביבה כולה, עלה בידו לברוח משם דרך פתח צדדי, בעת שהמוני יהודים רוכזו שם. הוא הסתתר תחילה ביער הסמוך ואחר כך ברח לסלובקיה. לאחר המלחמה ח.ר אבי לנובי־טאַרג וכשחזרתי ממחנה העבודה מצאתיו. לדאבוני הרב, בחודש פברואר 1946 נרצח אבי על־ידי אנשי ארמיה קראיובה הפולניים וביתנו נשדד. שני הצעירים לודביק הרץ ולונק לינדנברג, שהיו אף הם בין הניצולים הבודדים, נרצחו בחודש אפריל שלפני כן.

למה ומדוע נרצח אבי, לא ברור לי עד עכשיו. אני מניחה, שהסיבה לכך היתה כדלקמן. בית הכנסת שבעירנו הפך לשמש בפקודת הפולנים לאולם קולנוע ואבי התלונן על כך בפני המיניסטריון בוורשה. כתוצאה מכך ניתנה הוראה, שיש להחזיר מיד את בנין בית הכנסת ליהודים. ההוראה לא בוצעה אמנם, אך הדבר העלה עליו חמת האנטישמיים והללו התנקמו בו ורצחוהו נפש. לאחר הרצח המתועב הזה עזבו היהודים המעטים, אשר שרדו, את נובי־טארג ועברו לגור זמנית בעיר קראקוב.

כשפרצה המלחמה הייתי בנובי־טארג יחד עם משפחתי. בעיר היו בתקופה ההיא כ־12 אלף נפש, בהם אלפיים יהודים. כאלפיים יהודים נוספים גרו באזור הקרוב. הם עסקו בעיקר במסחר ובחקלאות. רק מעטים מהם שרדו בחיים, כי ה„גוראלים" לא הסתירו יהודים.

מיד לאחר, שהגרמנים כבשו את נובי־טארג הם הקימו בה רובע יהודי מיוחד, שכלל חלק מרחוב קראשינסקי וכן את הרחובות דורוטי. נאַדבודנה וואַקסמונסקה. השטח הזה לא היה מגודר, באשר גרו בו גם אכרים והיו להם שם משקים. עד שנת 1942 לא בוצעו אצלנו „אקציות" גדולות נגד יהודים אך גם עד אז היו מקרים בודדים של רצח יהודים. הגרמנים הקימו בעיר בית ספר מיוחד לרצח יהודים, שתלמידיו היו אוקראינים.

בשנת 1942 החל רצח שיטתי של יהודים ברחובות העיר ואיש לא היה בטוח בחייו. הרחובות היו מלאים בדם.

הגירוש הראשון מנובי־טארג

הגירוש הראשון של יהודים מנובי־טארג למחנה ההשמדה בבלז'ץ בוצע בתחילת הקיץ 1942. בקבוצה זו היו כמאה יהודים בהם כל אלה, שנשאו את שמות המשפחה לבנברג,

זינגר וקלר. לאחר מכן החל ריכוז כל יהודי פודהאלה בנובי־טארג. יהודי העיירות והכפרים הסמוכים נצטוו ללכת לנובי טארג ורבים מהם נרצחו בדרך ע״י אנשי ה„גסטאפו״ האכזריים. עד היום זכור לי המצוד, שנערך על היהודים, שהוגלו על ידם משצ׳אווניצה.

לפני הגירוש באה הודעה של ה„גסטאפו״, שעל היהודים לשלם „כופר נפש״ ואם ישלמוהו לא יגורשו. היהודים מיהרו להביא כסף, זהב ותכשיטים למשרדי ה„יודנראט״, אך למרות זה גורשו כעבור ימים מספר. באחת השבתות נודע לנו, שלתחנת הרכבת הובאו קרונות להובלת בקר והרגשנו שמשהו חמור עלול להתרחש. ביום ראשון לפנות בוקר עברו אנשי ה„גסטאפו״ על סוסים ובמכוניות ברחובות העיר ופקדו על היהודים להתרכז באיצטדיון פילסודסקי מול תחנת הרכבת. היהדים באו למקום ושם נערכה „סלקציה״.

עמדתי בשורה אחת יחד עם אמי ועוד עם אחדים מבני משפחתה. ברגע מסויים שמעתי קוראים בשמי, יצאתי אז מהשורה מבלי שהספקתי להפרד מאמי. אז התקרבה אלי קבוצה של תשע נשים ושלושים וחמשה גברים. קבוצה, שנועדה לעבוד במנסרה בצ׳ארני־דונאיץ הוצאה מהמקום ואילו אנו נשארנו לעמוד באיצטדיון. מאות יהודים הוכנסו אז לתוך קרונות־המשא ואילו אנו הוכנסנו אחר כך לתוך צריפים בקרבת מקום ונשארנו בהם 17 חדשים רצופים. מספר רב של יהודים נורה ונרצח בתחומי בית העלמין של נובי־טארג.

מחנה לחיסול הרכוש היהודי

הצריפים שלנו היוו מחנה לחיסול הרכוש היהודי ואליו הועברו כל הזמן חפצים ורהיטים, חליפות ושמלות של יהודי נובי־טארג. ה„גסטאפו״ היה האחראי למחנה זה. באחד הימים נלקחה קבוצה מבין הגברים שבמחננו ל„עבודה״ בבית העלמין, באותו יום נרצחו שם והוטמנו בקבר המוני אנשים, שאף פעם בחייהם לא ידעו כלל, שיהודים המה. היו אלה „גוראלים״ מבין צאצאי משפחות יהודיות.

במחנה עסקנו בניקוי הבגדים וכן בביצוע עבודת יד שונות וכך נשארנו שם עד הסתיו של שנת 1943. אז הוכנסנו לקרונות משא והועברנו למחנה פלאשוב. הועסקתי במחנה בעיקר בעבודת תפירה. בחודש אוקטובר 1944 הועברתי יחד עם אחרים למחנה אושוויץ.

ה„סלקציות״ באושוויץ

הוכנסנו כולנו כצאן לתוך צריף גדול ושם שכבנו בתוך בוץ משך לילה ויום. הגרמנים לא ידעו תחילה מה לעשות בנו, כי היתה זאת כבר שנת 1944 והם כבר התלו לאבד את בטחונם העצמי. היו בינינו כמה ילדים וכן מספר ניכר של זקנים וחולים. אז באו ד״ר מנגלה ואתו קבוצה של אנשי „גסטאפו״ וס. ס. והחלו במלאכת המיון. חלק מאנשי הקבוצה שלנו הועברו מיד למשרפות. אנו הושארנו משום מה בחיים. מדי בוקר

נערכו „סלקציות" נוספות ושוב נתקלנו במנגלה. הוברר לנו, שהגרמנים מארגנים כאן קבוצה, שתשלח לעבודה בבית חרושת אשר בליכטוורדן, גם אני נכללתי בקבוצה זו.

ליכטוורדן — היה זה כפר בהרי הסודטים בתחומי צ׳כוסלובקיה, שהיה מאוכלס לפני המלחמה גרמנים. בית החרושת אליו נשלחנו לעבודה ייצר רצועות למסכות גאז. עבדנו קשה, היינו רעבים ללחם ואף ספגנו מכות. כשבאנו למחנה העבודה מצאנו בו רק נשים או נכים מוחלטים והיה עלינו לבצע עבודות קשות המבוצעות בדרך כלל על ידי גברים, שהיו באותו הזמן בחזית. בבית החרושת עבדו גם פולנים, שגורשו מפולין לסודטים. הם גרו בכפר הסמוך, אך נאלצו לעבוד במפעל. ב־6 במאי 1945 שוחרר המחנה על ידי הצבא הרוסי.

מתוך עדותו של מאריאן דרליך

...עד חודש יוני 1942 לא בוצעו מעשי רצח המוניים, אך היו בשיטתיות רציחות של יחידים. כך למשל נרצח בשנת 1940 פרבר משאַפלרי. החטא היחיד שלו היה, שהלך מנובי־טארג לשאַפלרי שם גר בקביעות — **בעוד, שלפי פקודת ה„גסטאפו" אסור היה לאוכלוסיה** היהודית לעזוב את מקום מגוריה. באותה שנה, לאחר שחזר מהבריחה, נאסר מאוריצי פאַפייר, מנהל הבנק בנובי־טארג, ולאחר כמה ימים נורה ע״י קאנדזיה. עד אחד, שראה זאת במו עיניו, ואשר שם משפחתו אינו זכור היום, אמר לי, שהדבר בוצע לפנות בוקר. איש ה„גסטאפו", קאנדזיה הוציא את פאפייר ברכב ממונע אל לפני בית החולים של נובי־טארג ושם ירה בו. גופתו הועברה לבית העלמין היהודי בנובי־טארג ושם הוטמנה. דומה לכך היה גורלו של ביטרספלד, שבהלכו ברחוב וואקסמונסקה, בכוון הבית נרצח ע״י עובר אורח גרמני ללא כל סיבה ואך ורק על היותו יהודי. על מקרה זה סיפר לי גיסי, דוד קארק, שהעביר את הגופה לדירתו. במקרה אחר, בעד הסתרת פרווה אצל אשה בשם צודזיכובה אסרו את הגב. גוטפרוינד, אשה כבת חמישים. יחד אתה נאסרו גם שלושה צעירים יהודיים בגיל 25—20 שנים. כל הקבוצה הזאת הועברה לבור הסמוכה לנובי־טארג, שם רצחו את ארבעתם וגופותיהם נקברו במקום. לאחר שחזרתי מהמחנה בשנת 1945, יחד עם מספר קטן של יהודים אחרים, שעלה בידם להנצל השתתפתי בזיהוי הגופות של נרצחי בור. אף האשה צודזיכובה, שאצלה נמצאה הפרווה, נאסרה וגורשה למחנה ריכוז.

החל משנת 1940 החלה בשיטתיות החרמת רהיטים ודירות של יהודים. בשנים שלאחר כך גבר הטירור לגבי אנשים בני העם היהודי. פורסמה שורה של פקודות המגבילות את חופשתם. הם הועברו למקומות אחרים וכל הזמן בוצעו מעשי רצח נוספים. בשנת 1942 נרצחה המכירה שלי, גב׳ שטאטרובה מנובי־טארג, אשתו של השען. באותה שנה נקראתי

ע״י הקהילה היהודית יחד עם כמה עשרות יהודים לבית העלמין היהודי ושם נצטווינו לחפור קברים בשביל 12 אנשים, בני העם היהודי, שנרצחו בלילה שלפני כן ע״י ה„גסטאפו״. הרציחות בוצעו בדירותיהם הפרטיות. גוויות אלו כבר היו מונחות אז בבית הקברות. את כל האנשים האלה הכרתי, אך שמותיהם אינם זכורים לי היום. ביניהם היתה הגב׳ גווירץ. בבית העלמין שמרו עלינו המשטרה וה„זונדרדינסט״. בעת העבודה השגחנו בקבוצה של כחמישים איש, שהובלה ע״י אנשי ה„גסטאפו״. היתה זאת קבוצת אנשים מהעמדה של ה„פדרקומנדו״, שהובאה לשם רצח. באותו הזמן ניתנה לנו פקודה להרחיב את הקבר ומאחר שהוא לא היה עדיין מוכן, עמדו אנשי ה„גסטאפו״ לידינו עם אקדחים שלופים בידיהם בדרשם, שנחפור את הקבר חיש מהר באיימם עלינו ברצח. אנשי ה„גסטאפו״ האחרים, והם היו עשרות אחדות במספר, ערכו „אמונים צבאיים״ עם האנשים בפקדם עליהם לרוץ סביב בית הקברות, ליפול על הארץ, לקום ושוב ליפול. האנשים הוכו על ידם בקתות הרובים ואף נרמסו בברוטליות. כשהקבר היה מוכן, הם הועמדו לידו ואנו נצטווינו לעזוב את תחומי בית הקברות ולחכות ליד השער. כאן הגיע אלינו קול היריות. לאחר 10—5 דקות נקראנו שנית. כשנכנסנו לתחומי בית הקברות, היו כבר האנשים שנורו בתוך הקבר. פקדו עלינו, שאת 12 הגופות ממעשי הרצח של הלילה הקודם נכניס לתוך הקבר על הגופות, שהיו כבר בתוכו, לשפוך עליהן שכבה דקה של אדמה ולרמסה, כדי שהללו תהיינה „מונחות״ טוב יותר ורק אז לסתום את הקבר. בעת מילוי הפקודה נוכחנו לדעת מתוך פחד, שכמה אנשים עוד גילו סימני חיים, אך מכיוון שאנשי ס.ס. שמרו עלינו לא יכולנו להגיש להם עזרה. בחודש יוני 1942 נרצח זישה באומן. היה זה, כשבתקופת הגירוש באה ה„גסטאפו״ לאסרו. באומן החל לברוח דרך החצר וכאן נורה ונרצח.

קרבן אחר היתה נינה לינדנברג, ילדה בת 12, שהסתתרה בכפר אוכוטניצה. מקום מחבואה נתגלה והילדה הועברה לנובי־טארג וכאן נרצחה ע״י הגרמנים בבית הקברות. כן נרצח בשנת 1942 ארתור זינגר, בנו של עמנואל זינגר. ביוני גורשה משפחת הזינגרים. ארתור הצליח לברוח ולהסתתר בעלית הגג של צולמן. מקום מחבואו נודע ע״י הלשנה. הוא נאסר ונרצח בנובי־טארג. אביו, עמנואל, התגורר לפני הגירוש ברחוב וואקסמונדזקה. כאן, במרתף הבית בו גר הסתיר גם את רכושו. בעת הגירוש עלה בידו לברוח לקראקוב ושם הסתתר משך זמן מה. כשזוהה בדואר של קראקוב, הוא נאסר והועבר לזאקופנה ובעת מאסרו נמצאה ברשותו תכנית המקום בו הסתיר את הרכוש. כעבור זמן קצר הופיעו ברחוב ואקסמונדזקה אנשי ה„גסטאפו״ עם התכנית האמורה בידיהם. אדם אחד בשם איסקז׳יצקי הוציא מהאדמה לפי פקודתם, שני תיקים. אנשי ה„גסטאפו״ לקחו תיקים אלה אתם ונסעו. אותו איסקז׳יצקי הוא שסיפר לי על כך. כל האנשים מנובי־טארג, שקיימו קשר עם זינגר, כגון קוממר, כ״ץ, רובין ואחרים נאסרו בלילה והועברו לזאקופנה. לאחר ימים אחדים הם הועברו לראבקה ושם נרצחו. אני אישית ראיתי, כשהועברו דרך נובי־טארג.

יושבת: הרבנית בוימל. עומדים: בעלה של פסיל (בת הרב נפתלי בוימל), פסיל, הרבנית (אשת הרב נפתלי בוימל), נפתלי בוימל, שלום שנירר (נכד הרבנית והרב נחום בוימל).

בחודש יוני 1942, רוכזו כל היהודים מהסביבה בנובי־טארג. בעת ה„אקציה" הזאת נרצחו בדרך, בין האחרים, אווה שטאַטר מהעיירה קרושצ'נקו, היא ועוד כמה אנשים מהכפר מאניובה, שבנפת נובי־טארג. שלוש בנותיה התגוררו אצלי ברחוב סובייסקי והן שסיפרו לי על הנסיבות בהן מצאה האמא שלהן את מותה.

באותו הזמן, אשה בשם באַומל, אשת הרב נחום, גרה אף היא בדירתי. לאחר כמה ימים הופיעו שני אנשי ה„גסטאפו", כשהם לבושים אזרחית. השעה היתה 21.00. אחד מהם רצה מיד לירות באשה, שישבה אותה שעה על המטה, אך השני, כשראה שני ילדים קטנים — אלה היו בני — התנגד לכך. לאחר התיעצות קצרה הם פקדו להוציא את האשה לחצר. ביצעתי זאת יחד עם בתה. בעת ההכנות לכך החלה בתה של באומלובה לבכות ואז קפץ לעברה אחד מבין אנשי ה„גסטאפו", כשאקדחו מופנה אל ראשה. לאחר מכן נרצחה באומלובה בשתי יריות ואני נצטוויתי להעביר את גופתה לבית העלמין היהודי. למרות הלילה והגשם השוטף העברתי את הנרצחת בעגלת־ילדים לבית העלמין. רצח האשה הזאת היה קשור עם „האקציה של שצ'אווניצה", שבוצעה בפקודת מפקד ה„גסטאפו" בזאקופנה. לפני הגירוש הכללי באו אז אנשי ה„גסטאפו" ורצחו אנשים זקנים, חולים או נכים. באותו זמן פקדה ה„גסטאפו" כמה פעמים, שיש לשלם לה „דמי כופר" בזהב בהבטיחה, כשהזהב יסופק לה, היהודים יושארו במקום. למרות הבטחה זו פירסמה

ה„גסטאפו" פקודה בנוגע לגירוש כללי וחיסול היהודים בנובי־טארג. זה אירע דווקא עת שהכי פחות ציפו לכך. לפתע, ביום ה־30 באוגוסט, בשעה 6 בבוקר, נכנס לדירתי יו"ר הקהילה היהודית בנובי־טארג, גינסברג ואתו אדם בלתי ידוע לי והללו ציוו עלינו, שנעזוב מיד את הדירה מבלי לקחת אתנו שום חפצים ולהתייצב מיד באיצטדיון הספור־טיבי הסמוך לתחנת הרכבת. שם רוכזו כל היהודים, כשלושת אלפים במספר. בכניסה למגרש היכו אותנו ופקדו עלינו להתייצב במאות, לפי עשר נפשות בשורה. כאן היו כמה עשרות אנשי „גסטאפו". כל הזקנים, החולים, הנכים, אלה שבידם היה מטען גדול יותר נלקחו לאגף השמאלי וכפי שהוברר אחר כך כל אלה נרצחו עוד באותו יום.

אחר כך נבחרו שלש מאות צעירים והללו הועמדו בקבוצה נפרדת. כל ה„יודנראט", כולל את אחי הרופא דרייליך וגיסי דוד קארק הועמדו אף הם לחוד. אחר כך הוקרא מתוך רשימה שמותיהם של עשרים וחמשה גברים, ביניהם גם שמי אני וכן השמות של תשע נשים. גם אותנו העמידו בצד. כל האחרים הובלו לרכבת, כשלכל קרון הוכנסו מאה איש והללו נשלחו לבלז'ץ. בין המגורשים היו האנשים הקרובים לי ביותר: האם, אשתי ושני הבנים, האחות עם שני בניה ובת־דודתי עם ילד. כולם נספו במחנה בלז'ץ. מבין שלש מאות הצעירים נשלחו מאה לעבודה בצ'ארני־דונאיץ, מאה — לזאקופנה ואילו מאה הושארו לעבודה במנסרה שבנובי־טארג. 35 איש, ביניהם אני, הועברנו בשעה 13.00 לצריפים שמאחורי תחנת הרכבת וכאן הוטל עלינו להקים גדר מתיל דוקרני ולהקים סדנאות לנגרות, מסגרות, סנדלרות. ועל הנשים היה להקים סדנא לחייטות. באותו יום, בשעה 16.00, הובא למקום אוטו משא, שכלל בתוכו חליפות מגועלות בדם. אנו נצטווינו למיין אותן ולהכניסן לתוך המחסן. הייתי מזועזע, בעת מילוי פקודה זו, זיהיתי את חלי־פותיהם של אחי, הרופא גוסטאוו דרייליך ושל גיסי, דוד קארק, בעל מפעל לייצור סוכריות — אשר שניהם, בתוך קבוצה של 500—600 איש נרצחו בבית הקברות של נובי־טארג ונקברו בתוך הקבר ההמוני שם. גם כל האסירים האחרים זיהו את מלבושי קרוביהם, בין 25 האנשים, אשר שרדו בחיים, בין האחרים היו המהנדס הוכבאואר, האמרשלאג, שוט, קולבר, קורנהאוזר דוד ושמואל. השמות האחרים אינם זכורים לי למרות זה שהכרתים, לאחר הגירוש עוד נשארנו משך עשרה חדשים בנובי־טארג ואחר כך הועברנו למחנה הריכוז בקראקוב — פלאשוב.

השם של איש ה„גסטאפו", סאמיש אינו ידוע לי, אך לעומת זאת היו שמותיהם של וייסמן וקאנדזיה ידועים היטב בסביבה כולה. השתדלנו תמיד להתחמק מהם, באשר להתקל בהם — הפירוש היה מוות. המקרים שתוארו על ידי הם רק חלק מבין מעשי הפשע שבוצעו ע"י ה„גסטאפו" באזור זה, לגבי האוכלוסיה היהודית. מסרתי כאן רק על אותם המקרים בהם נתקלתי במישרין.

אברהם ריגר — רמת־גן

פרקי זכרונות מ„הימים ההם"

יליד נובי־טארג הנני. כשפרצה מלחמת העולם השניה סיימתי את לימודי בביה"ס היסודי. ביום הראשון של הקרבות עזבה משפחתנו את הבית בנובי־טארג ויצאנו רגלי בכיוון העיר טאַרנוב, אך ביום הרביעי של המלחמה נתקלנו בצבא הגרמני בבוכניה הסמוכה לקראקוב ושם נשארנו כשבועיים ימים.

מיד אחר כך חזרנו לנובי־טארג. את ביתנו מצאנו פרוץ ושדוד. התחלתי לעבוד בעבודות שונות אצל הגרמנים, באמצעות ה„יודנראט". הגרמנים ציוו עלינו לענוד את „הטלאי הצהוב" על בגדינו. לנסוע ברכבת נאסר על היהודים. חלק מהאוכלוסיה היהודית לא חזר עוד לעיר, אלא המשיך לנדוד בכיוון אזור הכיבוש הסובייטי.

בשנת 1940 נשלחתי לעבודה במחצבות זקופנה. עבדנו שם קשה, ורק אחת לשבועיים ניתן לנו יום חופש, כדי לצאת אל משפחותינו. לאחר חודשים אחדים נשלחתי לעבודה ב„טרטק" של צ׳רני־דונאייץ, וכל יום הייתי יוצא לשם ברכבת. גם אבי עבד אז בכל מיני עבודות במקום.

לא חלף זמן רב והגרמנים החלו להטיל תשלומי כופר על תושביה היהודיים של נובי־טארג. נאלצנו למסור את פרוותינו לגרמנים ומי שלא עשה כן היה צפוי לעונש מוות. למכור אותן לא היתה כל אפשרות, כי ה„גויים" סרבו לקנותן מידינו. הגרמנים אף ביצעו מאסרים, וביער הסמוך לתחנת הרכבת הוצאו יהודים להורג.

הגירוש הראשון

בערך בחודש מאי 1942 בוצע הגירוש הראשון מנובי־טארג, אך משפחתי עוד נשארה במקום. תושבי העיירות הסמוכות כגון ראבקה, קרושצ׳נקו, שפלרי, צ׳רני־דונאייץ זקופנה ושצ׳אווניצה הועברו אז לעומת זאת לנובי־טארג. זוכר אני, כי שתי נשים מבוגרות משצ׳אווניצה גרו בביתנו ושלאחר כשבוע נכנסו אלינו הגרמנים ורצחו את שתיהן, לעיני בני משפחתי. לאחר שעה קלה נלקחו גויותיהן לבית העלמין, אך כתמי הדם נשארו אחריהן בבית כולו.

סמוך לראש־השנה, כשחזרנו במוצאי שבת אחת מהעבודה, ראינו קרונות משא רבים על פסי הרכבת. סיפרתי זאת לבני משפחתי. לא תיארנו אז לעצמנו, כי למחרת היום נהיה גם אנו בין המגורשים. ביום ראשון בבוקר דפקו אנשי ה„גיסטאפו" על דלת ביתנו, כשבידיהם היו תיקים. נצטווינו לתת להם כסף, זהב ותכשיטים ולעזוב מיד את הבית.

כשיצאנו החוצה היה הרחוב מלא אנשי „גיסטאפו". הללו הריצו אותנו בכיוון מגרש הכדורגל הסמוך לתחנת הרכבת. שם ספגנו מכות נאמנות וחולקנו לקבוצות. בצד אחד הועמדו הצעירים שבגיל 35—15 שנים, ובצד השני — כל האחרים, כולל הילדים הקטנים.

אחרי הצהרים באו גרמנים ולקחו אתם את הצעירים לעבודה ואילו תשעים צעירים, שבהם הייתי גם אני, נשלחו למחנה עבודה בצ׳רני־דונאייץ, וכן בנובי־טארג עצמה. כל האחרים נשלחו בכיוון בלתי־ידוע ואיש מהם לא חזר. אנשי ה„יודנראט" נלקחו לתחומי בית העלמין ונצטוו ע"י הגרמנים לכרות קבר לעצמם. מר גרסרן, שאיחר לבוא ל„טרנספורט" הועבר אף הוא לבית־העלמין, אך בדרך עלה בידו לברוח לשדות ומשם להגיע — לסלובקיה. מפיו אף נודע אחרי המלחמה על הוצאתם להורג של חברי ה„יודנ־ראט" בתחומי בית־העלמין.

בצ׳רני דונאייץ עבדנו קשה וקיבלנו רק מאתיים גרם לחם ומרק ליום. כולנו גרנו בצריף אחד עליו שמרו בוקר ולילה. נשארנו שם תשעה חודשים רצופים. משך תקופה זו הוצאו פעמיים אנשים להורג. כל קבוצה שכזאת מנתה עשרה איש.

בשנת 1943, בפרוס חג הפסח, נתפסנו יעקב (יאנק) שניידר ואני כחשודים בגניבת תפוחי־אדמה, שהיו מיועדים כאוכל לחזירים. ספגנו מכות ושוחררנו, אך כעבור שלושה ימים הועברנו לחקירה נוספת בזקופנה וזעקותיו הגסות של איש ה„גיסטאפו" שניהל נגדנו את החקירה עודן מצלצלות באזני עד היום.

בפלשוב ובמטהאוזן

אחרי הפסח הועברנו, שבעים איש במספר, מצ׳רני־דונאייץ למחנה פלשוב. בכניסה למחנה קידמו את פנינו במכות אנשי ה„יידישע אָרדנונגס דינסט". הללו היו לבושי מדים ולא ידענו, שיהודים המה. חולקנו על ידם לקבוצות עבודה והוכנסנו תחילה לצריפים שונים. עבדתי שם בכל מיני עבודות. מחנה זה שכן בשטח של בית עלמין יהודי, שנהרס כליל ע"י דחפורים. בפלשוב לא היו אמנם משרפות, אך היהודים נשרפו בתוך בורות לאחר שירו בהם. עשן סמיך היה עולה משך כל היום מבורות אלה, ומדי יום ביומו היו אנשים מוצאים להורג.

באחד הימים, בעת עבודתי במחנה, הועברה לפתע קבוצתנו לאיסוף עצים בקרבת הבורות. כמאה נוצרים מקראקוב, שהובאו למקום כשידיהם קשורות בשלשלאות, הורדו לתוך הבור ונורו ואנו נצטווינו להוריד מגופותיהם את הנעלים ואף לחפש בפיותיהם שיני זהב. אחר כך ריכזנו את כל הגויות בערימה אחת והעלינו אותה באש. יצאנו מהבור מבלי שמסרנו לעצמנו דו"ח, שאנו נשארים במקום. זמן רב לאחר מקרה זה לא ידעתי מנוחה, ולא יכולתי להרגע. אכן היה זה רק מקרה אחד מני רבים על השתוללות הגרמנים במחנה פלשוב.

בקיץ 1944, בשעת בוקר אחד, נודע לנו, שעומדים להוציאנו אל ה„אפל־פלאץ". הסתתרתי מתחת למיטה. אך לאחר שהממונה על הצריף („בראקן־אַלסטר") ספר את האנשים הוא החל לחפש אחרי ומצאני. ב„אפל־פלאץ" הוקמו שני גרדומים. צעיר אחד ומבוגר, שחתך בדרך את גרונו בסכין, נתלו על הגרדום לנגד עינינו, וכאשר הצעיר נפל מהחבל הוא נתלה בשנית. בלילות, אחרי יום עבודה מפרך, היו מוציאים אותנו לחפירות ונצטווינו לרוץ עם חלקי צריפים על הגב.

בסוף הקיץ של שנת 1944 נשלחו כשלושת אלפים מבין האסירים ואני ביניהם אל מחנה מטהאוזן. שם הוכנסנו כולנו לתוך בלוקים ושכבנו בהם כדגים מלוחים בתוך החבית. חלק נשר מבינינו, חלה בדיזנטריה ובכל מיני מחלות קיבה אחרות. לאחר מכן נשלחתי לעיירה מלק, שם היה בעבר מחנה צבאי. גרנו שם בבלוקים ובצריפים ומדי יום ביומו היינו יוצאים ברגל לרכבת ומשם ברכבת לאזור ההרים. חצבנו טונלים בתוך ההרים בעזרת פטישי אויר וחומר נפץ וכן בנינו בית חרושת לחלקי חילוף ואוירונים. אכן קשה היה להחזיק ביד משך יום שלם פטיש אויר של 15 קילוגרם ולהשתמש בו על קיבה ריקה.

במחנה זה היו לא רק יהודים, אלא גם נוצרים, שהובאו הנה כמעט מכל ארצות אירופה. רוב אנשי ה„קאפו" היו צוענים, שהרביצו בנו מכות רצח בזמן העבודה. פעם בשבועיים נשארנו שוכבים ערומים בתוך הבלוקים שלנו מאחר שבגדינו נשלחו אז לחיטוי. חליתי ברגלים ורק לאחר המלחמה הן נרפאו.

בחודש מארס 1945 נשלחתי לבית חולים, שבתחומי מחנה מטהאוזן. שם הוכנסתי לתוך צריף בו שכבו חולים רבים („מוזולמנים"). המיטות היו מסודרות בשלוש קומות. כל חלק מיטה היה ברוחב של כשמונים סנטימטרים ובכל אחד מהם שכבו ארבעה שלדים ואני ביניהם. לא ירדנו מהמיטות וכמה פירורים של לחם ניתנו לנו כמזון. כך שכבנו במקום זה עד ה־5 למאי, עת שהצבא האמריקני נכנס לתחומי המחנה. נשארנו לשכב במיטותינו, כי לא היה בכוחנו לזוז.

אחרי השחרור

אחרי מספר ימים העבירו אותנו האמריקנים לבית חולים שדה. בתוך האוהלים היו מיטות, רופאים ואחיות. קיבלנו מזון וטיפול רפואי ואחרי ארבעה שבועות הוחזרנו למחנה מטהאוזן. בחצרות של המחנה התגוללו ערימות של מתים, שהגרמנים לא הספיקו לשרוף מפאת מנוסתם. מאות אנשים נוספים מתו לאחר השחרור, בעטיין של מחלות קיבה קשות.

בחודש יולי 1945 הגעתי לעיר קראקוב שבפולין. משרדי הקהילה היהודית שכנו שם אז ברחוב דלוגה. ללא בדיקה רפואית נשלחתי משם לבית חולים לחולי שחפת, אך מפאת חוסר מקום לא נתקבלתי למזלי למוסד זה.

שהגעתי לנובי־טארג, עיר מולדתי, כדי לחפש בה את משפחתי, אך אף אחד מהם לא מצאתי שם, לדאבוני הרב. ביתנו, שברחוב סובייסקגה 6, נחרב ע״י הגרמנים וכל רכושנו נשדד. סרתי לבתי השכנים הנוצרים. הללו לא הכירוני, אך נתנו לי כל מיני תרופות ומאכלים קלים, והודות להם התחלתי בהדרגה לשוב לאיתני. בינתים חזרו העירה עוד כמה יהודים מבין ניצולי המחנות וכולנו היינו מתכנסים בקביעות אצל מונייק דרליך. בדרך כלל היינו מתאספים יחדיו בימי א׳ של השבוע.

בערב חורפי אחד, בהיותי אצל לודביק הרץ, נכנסה לשם לפתע המשרתת של גרסגרין, הנקה, והודיעה לנו, שלפני דקות אחדות נכנסו אנשים ורצחו את ה„פאַן״ שלה. רצנו למשטרה ולבית גרסגרין ונוכחנו לדעת, שאכן האיש נרצח. למחרת היום נערכה הלווייתו בבית העלמין היהודי של נובי־טארג. הוברר לנו, כי הרוב הגדול של המצבות נהרסו או נגנבו ע״י התושבים הנוצרים.

בסוף חודש דצמבר הותקפתי ע״י ה„ארמיה קראיובה״ הפולניים ורק בנס עלה בידי להנצל מידיהם. יצאתי אז לקראקוב והצטרפתי לקיבוץ, שברחוב דיטלובסקה 61. בשבת אחת ירדתי לגינה, שליד הבית ובשבתי על ספסל הותקפתי לפתע ע״י אקדמאים פולניים. הוברר לי, שבעיר היה פוגרום ובתי יהודים נשדדו ונהרסו, וכי גם מבית הכנסת שברחוב מיודובה נזרק כל הציוד וספר תורה הוצא לחצר והועלה באש.

בחול המועד פסח 1946, שהיה יום הששי בשבוע יצאנו בקבוצה של 25 צעירים וצעירות באוטו־משא סגור, מקראקוב בכיוון סלובקיה. בלילה עברנו גם דרך נובי־טארג וכל הכפרים עד לגבול. את הגבול עברנו ברגל, בתוך השלג הגבוה. למחרת, בשבת,

משמאל: ליאון גרסטנר, מוריץ טרפר, קולנדר, שמעון כ״ץ, סאמק גוטפרוינד, כ״ץ, סאמק גולדנר, חיים גוטפרוינד קובה גוטפרוינד, ראובן גרוס, ריגר, חייל, אברהם ריגר

הגיעה לאזנינו הידיעה המרה, שחמישה יהודים נרצחו בנובי־טארג וכי ביניהם היו גם ניצולי מחנות הריכוז לודביק הרץ ולונק לינדנברג.

מסלובקיה יצאנו לאוסטריה ומשם — לאיטליה ולאחר כל הנדודים האלה, שנמשכו עד ינואר 1947 עלינו באיטליה על ספינה קטנה, כדי להגיע לחופי ארץ ישראל. בספינתנו היו 750 איש, אך מפאת קלקול נאלצה האניה, לאחר שבוע ימים של נסיעה בים, לשוב לאיטליה. ששה שבועות נשארנו לגור באוהלים ורק בחודש פברואר עלינו על האניה „חיים ארלוזורוב" בה כבר היו אז 750 איש, כך שיחד אתנו היו באניה כאלף וחמש מאות איש.

ב־15 בפברואר 1947 הגענו לחופי חיפה, אך כאן החל מאבקנו עם הצי הבריטי. אניית המעפילים שלנו הוקפה ע"י חמש אניות קרב בריטיות. חצי יום נמשך מאבק־איתנים זה, ולאחר שקצין האניה קיבל הוראה להפסיק את הקרב עלו החיילים הבריטיים על האניה. הועברנו לשתי אניות שלהם, שעשו דרכן יחד אתנו לעבר קפריסין, ורק לאחר שנה תמימה, ב־15 בפברואר 1948, ניתנה לנו האפשרות לבוא לארץ־ישראל. מחיפה הועברנו למחנה בקרית־חיים ומשם יצאנו, אשתי ואני, לקיבוץ נוה־איתן, אשר בעמק בית־שאן.

נחום בק

יום הגירוש

ידיעות על אשר עומד להתרחש, רווחו בין יהודי נובי־טארג, מזה ימים מספר. יודעי דבר סיפרו על כך, כי בתחנת הרכבת רוכזו עשרות קרונות משא אטומים הנשמרים בקפדנות על ידי הגרמנים.

שמועה רודפת שמועה. וברחובות בהם התגוררו היהודים, אפשר היה לחוש באוירה של דאגה גוברת, לקראת הבלתי ידוע והגורלי העומד להתרחש, אולי כבר מחר. היו שאמרו: הרי הגרמנים זקוקים לנו לעבודה, לשם הגברת עוצמתם הצבאית, תכניתם היא להעביר את היהודים למחנות עבודה מזרחה, ולשם כך הוכנו קרונות משא. אחרים טענו בהחלטיות: יום הגירוש מתקרב. היו ששתקו ופניהם כאלה של אנשים, שהשלימו עם הגורל, מבלי שאפשר להושיע, ביטאו את מחשבתם.

בכל משפחה הוחל בהכנות. תרמילי גב נעשו לחפץ יקר המציאות. כל תרמיל או שק, שהותקנו בו רצועות, הותאם לגילו וכשרו של בעליו, כדי לשאת משא. כאן התחיל הויכוח. מה רצוי להכין? האם יש להצטייד בבגדים, או אולי לקחת חפצי הבית, שיהיה צורך בהם במקום החדש. אחרים העדיפו לארוז כלי עבודה הדרושים למקצועם, כמו

מספריים, חוטי תפירה, פטישים ועוד (הרי איך נוכל לעבוד במקום החדש, בלי כלים בסיסיים — אמרו). מזון לדרך היווה בעיה בפני עצמה. השאלה, כמה ימים תמשך הנסיעה, באיזה תנאים, האם יסופק המזון לאנשים נשארה ללא מענה.

הפולנים הרגישו שהגיע הזמן לנצל את מצוקת היהודים. חפצים יקרי ערך הוחלפו תמורת ככר לחם או תפוחי אדמה מעטים.

שאגות איומות העירו אותנו משנתנו. כבר האיר השחר. באותו הרגע ידענו כי הענין מתחיל. אנשי „גיסטאפו" וס. ס. פורצים לדירות. בידם אקדחים שלופים ושוטים. נשמעות צעקות „החוצה כולם בכיוון האיצטדיון", מהר, מהר. אנדרלמוסיה. כל אחד מבני המשפחה תופס את הצרור, שהוכן מקודם. לרוב אינם מספיקים לקחת את הכל. הגרמני מאיץ במכות השוט על שמאל וימין, מהר, מהר, לא להתעכב. משפחות, משפחות יוצאות לרחוב, מצטרפות לאחרים ומתחילים בצעדה, בליווי הגרמנים השורצים בכל מקום. הולכים אבות ואמהות עם ילדיהם, זקנים וזקנות עם צרורות על הכתפים. המון מוכה, אפור מקובץ כעדר המובל לאבדון.

בצידי הדרך עומדים הפולנים ומביטים בשיירה. המראה הבלתי רגיל גורם להם הנאה. „הנה סוף סוף הגרמנים עושים סדר עם היהודים" מעיר מישהו; לעג וצחוק נשמע מפתחי הבתים. ומעלינו שמיים כחולים של יום קיץ חמים.

באיצטדיון שורר סדר למופת, לפי דייקנות הגרמנית. נשמעות פקודות: הצעירים והמסוגלים לעבוד להסתדר בשורות. כל האחרים, בנפרד עם הפנים לעבר תחנת הרכבת. מדי פעם מגיעה קבוצת יהודים בריצה. שומעים יריות. הנה אוספים דברי זהב ושעונים, לפי פקודת קצין ה„גיסטאפו" קוראים שמות, לשם מה? במרחק מה עומדים אנשי ה„יודנראט" ובסמוך להם נכים ומוגבלים. מולנו שורה ארוכה של אנשים המיועדים למשלוח. המון שהשלים, כמעט אדיש, חסר ישע. ילדים נצמדים לאמהותיהם. מישהו מתחנן למים. והנה מהדהדת הפקודה: קדימה — לצעוד. ההמון זז ממקומו בשקט. ממושמע, צייתן וכמהופנט בכיוון לתחנת הרכבת.

מצטלבים מבטים עם אם ואחות. היו אלה מבטים ללא מלים ורק העינים אומרות, את אשר אסור להשמיע. ניד ראש קל והבלתי נראה. מלים שאינן להבין, ועוד מבט אחד. הרגשנו בלבנו שזהו המבט האחרון שלהם...

היתה קהילה יהודית תוססת ואיננה עוד.

משה סיני — תל־אביב

במחנה ריכוז סובייטי בתקופת המלחמה

אך פרצה מלחמת העולם השניה ופרשת נדודי החלה. בדרך לא דרך הגעתי ללבוב ולתומי חשבתי, שכאן אמצא נופש ומרגוע לנפשי העייפה. אך לא כך היה הדבר. באחד הלילות באו אנשי נ.ק.וו.ד. הסובייטיים, הכניסו אותי ורבים כמוני לתוך קרונות סגורים בהם הועברנו עד ליערות העבותים של פינלאנד. הקור הגיע שם לחמישים מעלות מתחת לאפס, קיבלנו רק 400 גראם לחם ליום והתנאים הסאניטאריים היו איומים. גרנו בתוך מחנה והיינו לחלוטין מנותקים מן העולם החיצון.

היה זה מחנה ריכוז לעבודה, הועסקנו בעבודות מפרכות והתנאים בהם היינו שרויים שם היו קשים מנשוא. שבועות אחדים הייתי יחד עם האחים יולק ויחזקאל שטיינר, אך לאחר זמן מה הפרידו בינינו ויותר לא הוספתי לראותם. מצב זה נמשך כשלוש שנים רצופות ורק בסוף שנת 1942, בעקבות „הסכם שיקורסקי" שוחררתי ממחנה זה. נסעתי לעיר גורקי ומשם לעיר בוגורודזה. בסוף 1944 גויסתי לצבא הפולני ושרתתי בו שנה. אחרי שהרורי מהשרות הצבאי חזרתי לנובי־טארג ובתקופת שהותי שם נרצחו דוד גרסגרין לונק לינדנברג, לודביק הרץ ועוד יהודים אחדים מהסביבה. נוכחתי לדעת פעם נוספת, שאנו היהודים הננו בודדים בעולם ואיש אינו עומד לימיננו. מנובי־טארג המשכתי אחר כך את דרכי לקראקוב וכעבור זמן מה עליתי לארץ ישראל. הורי, אחי ושתי אחיותי נספו בשואה האיומה.

משה ראנד — תל־אביב

קטעי זכרונות מתקופת המלחמה

אנו, חלק מבין אנשי נובי־טארג שברחנו מהגרמנים והגענו לעיר לבוב, שבינתיים נכבשה ע"י ה„בולשביקים". שתי סיבות היו לבריחה שלנו: קיוויתי למצוא מחסה אצל אחי הבכור, יוסף, שגר שנים בעיר זו, כולנו חשבנו אז שנצליח למצוא מקלט בחלק הכבוש ע"י הרוסים עד יעבור הזעם ואחר כך נוכל לשוב הביתה. חיש מהר בא הסוף לאשליות שלנו. אחרי שבועות אחדים של מנוחה יחסית התחילו הרוסים לערוך רישום של אלה, שמצאו מקלט בשטחים שנכבשו על ידם. מובן, שכל אזרחי מערב פולין רשמו בטופסי ה„רגיסטרציה", שהם מעונינים לחזור הביתה. אחרי כמה שבועות הכין הנ.ק.וו.ד. קרונות בכל תחנה ותחנה ובאמצע הלילה דפקו על בתי היהודים האלה ואספו אותם על כליהם ובגדיהם. נאמר לנו, שמחזירים אותנו למקומות מגורינו בעבר. הוכנסנו

לתוך קרונות משא הובלנו לערבות סיביריה. 91 יממות, נמשכה הנסיעה עד שהגענו למינור.

המקום מינור נועד לפושעים מסוכנים, שעבדו במכרות הזהב שבמקום זה. גם אנו נחשבנו בעיני הרוסים כפושעים. המים ששתינו היה שלג שנמס על האש, הרעב היה ללא נשוא, כמעט כולם עבדו במכרות זהב וחלק הצליח לעבוד בשרותים. היו בינינו זבנים, חוטבי עצים ואני שמזלי האיר לי עבדתי במאפיה. המשטר היה אכזרי ביותר, כל מי שעבד קיבל 600 גראם לחם שחור ורטוב, שהיה דומה לצבעי האדמה ואלה שלא עבדו קיבלו 400 גר׳, זה היה התפריט היחידי, לתינוקות ניתנה כמות זעומה של סוכר. הודות ל„מקצוע" שלי הועסקו כמה אנשים, שעבדו במחיצתי כחוטבי עצים. להוציא לחם מהמאפיה ולחלקו בין הרעבים היה פשע בל יכופר ולפי החוק הסובייטי הגיעו לי 10 שנות מאסר. סייעתי לרעבים כמיטב יכולתי.

ארבע משפחות התגוררו בצריף אחד וללא כל רווחים, בית השימוש היה מסביב הבית וכל אחד עשה את צרכיו מבלי להתבייש. כך הרגילו אותנו לתנאי החיים הבלתי אנושיים, הבהמיים האלה. החורף היה איום, ששה שבועות היה כולו לילה והקור הגיע עד ל־70 מעלות מתחת לאפס. עד 60 מעלות עבדו בחוץ ללא לבוש מתאים. בשנה הראשונה מתו מרעב ומקור כמעט 50% מבין האסירים. משפחות שלמות נעלמו מהאופק. מצב הקבורה היה נורא, כריית קבר נמשכה ימים שלמים, כי האדמה היתה קשה כפלדה. בתנאים איומים אלה הגענו עד לימי הפסח. על מאורעות חג הפסח כתבתי בכתב עת אמריקני בשנת 1951 וגם ב„דאָס יידישע וואָרט" בפאריז.

מדי פעם בפעם הפרידו בין בני משפחה. אותי העבירו למקום הנקרא איניקציאן על הנהר אלכיון וגם שם המשכתי לעבוד כאופה במאפיה. אחר כך הועבר חלק מאתנו למקום המכונה אוסטמאי. זה היה שחרור חלקי בעת שממשלת פולין בלונדון באה בקשרים דיפלומטיים עם רוסיה ופתחה שגרירות משלה בקויבישב. אז הוטל עלי ע"י ממשלת פולין לחלק כספי סיוע לנזקקים, אך זמן רב לא נמשכה האידיליה בין רוסיה ופולין, מכיוון שהרוסים ניתקו יחסיהם הדיפלומטיים עם ממשלת פולין.

הייתי אז בעיר יאקוטסק ונאסרתי לפי סעיף "58/10" קונטרו־רבולוציה. 31 יום ישבתי עם פסק דין מוות, אך יום לאחר פסח שוחררתי, כי הרוסים קשרו יחסים דיפלומטיים עם ממשלת ונדה ווסילבסקה, קומוניסטית וסופרת פולנית. קשרים אלה סייעו לנו במקצת במצוקתנו. הועברנו למרכז רוסיה לסביבת העיר חרקוב. בשנת 1945 עלה בידי לברוח משם. הגעתי תחילה לקיוב ומשם ללבוב.

הרטה גרינשפן־נטוביץ

מעשי רצח בתשעה באב

הימים היו ימי הקיץ החמים והיפים בנובי־טארג של חודש אוגוסט 1942, היינו קומץ צעירים כבני 20—18, שרצה לחיות... היינו מוכנים לעשות משהו למען החיים, היינו מוכנים לפעולות התנגדות, אך חסר לנו מנהיג, מדריך מארגן, היינו מנותקים מכל מרכז גדול יותר של אוכלוסיה יהודית. חיינו בניתוק מוחלט, שרק הגרמנים־הנאצים ידעו להטיל על אנשים. רצינו לחיות ואפילו להנות מהחיים באותם ימים טרופים של רדיפות והרג. רצינו לחיות למרות המועקה העמוקה בלב והתחושה העגומה, שיתכן וזהו הקיץ האחרון בחיינו. בסכנת נפשות ברחנו מהעיר (היציאה היתה אסורה על היהודים) הורדנו מבגדינו את „אות הקלון" שנשאנו על הזרוע וברחנו ליערות.

ברצוני לספר על בוקר אחד של התשעה באב 1942. זה שבועות פקדו אותנו לילה לילה אנשי ה„גיסטפו", ערכו חיפושים. קול צעדיהם והנקישות בשער מהדהדים במוחי עד היום. אותו לילה ובוקר עברו באופן טרגי. לאחרי שאנשי ה„גיסטפו" השתוללו כל הלילה, הפכו את הבית, חפשו בכל חור, בעלית הגג, במרתף ובצריף העצים. לאחר, שלא מצאו את מבוקשם הם הרגו ביריות את שני בני הדודים שלי צעירים בני 22—20, שהגיעו לבית סבתי ממקום אחר, כדי למצוא כאן מקלט. אנשי ה„גיסטפו" הוציאו אחר כך לחצר הבית את דודתי רותקה (רות גניביש לבית גרישפן) וירו בה מתחת לחלון חדרנו. ואחר כך הסתלקו. הגופות נשארו מונחות בחצר.

חלפו כשעתיים. סבי השכים לקום באותו בוקר — כי כאמור זה היה תשעה באב, יום צום... וגם יום הולדתו ה־70. סבי התפלל ותוך כדי תפילה השמיע את המשפט הבא: „כאשר זכיתי לעבור את הלילה הזה, כאשר זכיתי לתשעה באב זה ליום הולדתי ה־70, הרי נזכה כולנו לגאולה". טרם סיים את המלה האחרונה וצעדיהם הכבדים של אנשי ה„גיסטפו" שוב נשמעו מקרוב. הדלת נפתחה והם נכנסו. הם היו שניים ואחד מהם וייסמן הזכור לאנשי נובי־טארג לשמצה, פנה אל אמי ופקד עליה, שתלך ל„יודנראט" ותדאג לכך שיקחו את הגוויות מהחצר. אמי יצאה לדרך. אז הם הבחינו בסבי, הלבוש ב„קפוטה" השחורה והעטור זקן לבן. הם פנו אליו ואמרו: „יהודי עתה חי עדיין?" וויסמן שלף מיד את אקדחו וכיוון אותו מול פני סבי באמרו: „זהו הכדור שלך". סבי שלט ברוחו ובשקט הסביר לאיש ה„גיסטפו" שהוא זקן וימות בקרוב בלאו הכי, אך הלה לא הרפה ממנו. סבי התחיל לומר את תפילת הווידוי, כאשר איש ה„גיסטפו" הוציא אותו עד לפני סף הדלת והמלים „שמע ישראל" מהדהדות בראשי עד היום. אחר כך נשמעו יריות וסבי כרע ונפל תחתיו בתוך שלולית דם גדולה.

כל זה התרחש נגד עיני סבתי ולנגד עיני ועיני אחותי, סלמה. עמדנו קפואות מבלי יכולת לזוז מהמקום.

אחר כך נכנסו המרצחים לתוך החדר ולקחו את סבתי. היא כבר היתה מוכנה למות. נשקתי את ידה והיא נפרדה ממני במלים: „תהי חזקה ילדתי" והלכה בשקט לקראת המות. גופה הרזה היה זקוף מאד, ראשה מורם ושפתיה מלמלו תפילה. שמעתי שוב יריות — לא ראיתי כלום למרות דלת הזכוכית, שהפרידה בינינו. הייתי המומה מאד. אך זוכרת אני שמחשבה אחת עברה במוחי אז ואולי תפילה לאלוקים, בה הודיתי לו, שאמי נשלחה קודם לכן מהבית ולא נוכחה בעת הוצאתם להורג של הוריה היקרים.

תקופה ממושכת באותה שנה, כאשר המשלוחים ליעד בלתי ידוע היו תכופים, הרגשתי באופן אינטואיטיבי, שהנאצים עומדים לחסל את כל היהודים. היינו מנותקים מהעולם כולו וה„גויים" בנובי־טארג שיתפו פעולה עם הנאצים, אך בלבי היתה ההרגשה, שהם ישלחו למות את כולנו, אך קיוויתי, שמישהו יברח מההרג, מישהו יצליח להנצל שכאשר המלחמה תגמר הוא יספר לעולם על מה שקרה והעולם יגיב. האמנם?

פראניה טיגר — בת־ים

קטעי זכרונות מתקופת השואה

עד המלחמה מנתה האוכלוסיה היהודית הקבועה בראבקה כמאה ושלושים משפחות מתוך עשרת אלפים של לא יהודים.

בדרך כלל היחסים בין היהודים לבין הפולנים היו הוגנים למדי והסיבה העיקרית לכך היתה ללא ספק זו שעיירתנו שימשה כמקום מרפא וכשמונים אחוז מהאורחים בתקופת הקיץ היו יהודים, שבאו אליה מכל קצוי פולין. במצב זה של הענינים חל שינוי יסודי לאחר שהגרמנים כבשו את עיירתנו. האנטישמים הרימו לפתע ראש ולאחר שהרוב הגדול של יהודי המקום עזבו את בתיהם, שדדו את רכושם. אותם היהודים, שנשארו בדירותיהם, הוצאו החוצה ע"י הגרמנים בעזרת הפולנים ורצחום נפש בצורה האכזרית ביותר.

כעבור שבועות אחדים חזרו לעיירה יהודים, שלא עלה בידם לעבור את הנהר סאן. הללו מצאו את דירותיהם ריקות מכל. מצבם הכלכלי היה נואש, כי לא היה להם היכן להרויח את לחמם. הם מכרו את חפציהם האישיים תמורת קצת מזון. בחודש דצמבר 1939 נצטוו היהודים לשאת את „הטלאי הצהוב" ומשך החורף עבדו בטאטוא הרחובות מערימות השלג, שנצטברו בהם. גם גברים וגם נשים הועסקו בעבודה זו.

אנשי הגיסטפו באים

בחודש אוגוסט 1940 באו לראבקה אנשי ה„גיסטפו" מזאקופנה והשתכנו ב„מושבת הקיץ" לילדים היהודיים ע"ש הגב' פרנקל. היהודים נשלחו לעבוד בניקוי הבתים שבעיירה או בשדות שבסביבה. כן הוקמו אז סדנאות לחייטות בהן תפרו מעילים. כן הקימו הגרמנים בי"ס של ה„גיסטפו" בניהולו של ה„האופטמן" קריגר, שהועבר אחר כך לעיר סטאניסלאבוב ואת מקומו מילא ה„שטורמבאנד פירר" האנס רוזנבאום. בחורף של שנת 1941 הגיעו לעיירה משפחות יהודיות רבות מקראקוב בה היה כבר אז „גיטו" ליהודים. בעיירתנו לא היה „גיטו" סגור. כמה משפחות אף מצאו מחסה בביתנו.

בעיירה הוקם „יודנראט", שהיה מורכב מעשרה איש והתפקידים, שעמדו בפניו היו קשים מאד. לקנות בחנויות מותר היה ליהודים רק משך שעה אחת ביום ובנוסף לכך היו נאלצים כל היהודים, צעירים וזקנים גם יחד, לעבוד בביה"ס של ה„גיסטאפו". כן הועסקו היהודים בבית החרושת למברשות שבמקום.

אני עבדתי אז בבית המלאכה לחייטות בו הועסקו שמונה נערות ועשרים ושנים גברים, כולל אחדים מנובי־טארג הסמוכה. בפרוס ראש השנה בקשנו שלא נעבוד בחג זה, אך בק דאג לכך, שלא רק שלא נשוחרר מעבודה בחג היהודי, אלא שאז תוטל עלינו עבודה קשה יותר.

ארבע ה„אקציות"

בחודש פברואר 1942 פורסמה פקודה, שעל תושבי העיירה למסור לשלטונות את מעילי החורף החמים, נעלי התיירים וכל החפצים האחרים, שברשותם. אנשי ה„גיסטפו" עברו מבית לבית וערכו בהם חיפושים יסודיים. ארבעה יהודים (שני גברים ושתי נשים) הוצאו להורג לאחר שמתחת לרצפה בבתיהם נמצאו מעילי חורף ונעלים, שלא הודיעו עליהם לפני כן.

ב־28 באפריל 1942 נורו למוות עוד שבעה יהודים, בהם אחד מזאקופנה. ב„אקציה" נוספת מיום ה־20 במאי נרצחו עוד 46 יהודים, בהם משפחה שלמה, שהיתה מורכבת מהורים, בת ובן. הסיבה לרצח מתועב זה היתה, שהמשפחה היהודית הנ"ל נשאה את אותו שם המשפחה, שנשא איש ה„גיסטפו", הלייטננט רוזנבאום.

ב־25 ביוני 1942 נרצחו למעלה משמונים יהודים בהם גם דודי גאַסנר.

ב־17 ביולי 1942, נערכה „אקציה" נוספת ובה מצאו מותם 160 יהודים בהם דודתי ובת דודתי.

הגירוש מהעיירה

הגירוש מהעיירה בוצע ביום ה־31 באוגוסט 1942 (ט"ז באלול תש"ב). כל היהודים רוכזו במקום אחד. כמאה גברים הושארו במקום והיתר נשלחו ב„טרנספורט" מזרחה כאילו לעבודה. הוברר, שהם הועברו למחנה ההשמדה של בלז'יץ ושם מצאו מותם.

באותו יום נערכה אסיפה בעיירה בראשותו של „פולקס־דויטשע" אחד מזאקופנה והלה הזהיר את הפולנים לבל יסתירו יהודים, ויעץ להם למסור ידיעות על מקום המצאם, כי אם לא יעשו כן צפוי להם עונש מוות. הוא טען, שעל פודהלה להיות „יודנריין".

כתוצאה מה„אקציות" הנ"ל נוצר קבר המוני של יהודים ביער הסמוך ל„טרסקה". שם טמונות גופותיהם של שמונה מאות ושמונים יהודים. יהודים אחרים נרצחו בעברם ברחובות העיירה והוטמנו במקום הרצח. יהודים רבים מוורשה ומערים אחרות קיוו למצוא מחסה בעיירתנו, אך לשוא. בתחנת הרכבת ארבו להם שוטרים ואנשי ה„גיסטפו" והללו תפסו את הבאים ורצחו אותם בו במקום, לאחר שלפני כן עוד נאלצו לכרות קבר לעצמם.

לאחר ה„אקציה" השלישית בעיירה ניסו כמה יהודים לברוח. האחים צ'ארנובייצקי, שעבדו כחייטים לצרכי ה„גיסטפו" נתפסו בעת מנוסתם. עשרה יהודים, ביניהם גם חבר ה„יודנראט", צולמאן, נתלו בפני עם ועדה כעונש על נסיון בריחה זה.

מקום מחבוא בעלית גג

שמונה ימים לפני הגירוש חיפשתי גם אני מקום מחבוא. אחותי חלתה אז בטיפוס ואנו היינו בין המועמדים הראשונים להרצח. אמי ואני הסתתרנו אז בעלית גג. אבי עבד אז אצל חברה גרמנית בנובי־טארג.

הגירוש מפודהלה כולה בוצע ב־31 באוגוסט 1942. למגורשים ניתן לקחת אתם רק עשרה ק"ג. רק בודדים מביניהם שרדו בחיים. אמי ואני נשארנו בחיים רק בדרך נס. וזאת מכיוון, שלעלית הגג בה הסתתרנו לא היתה גישה ישירה לאנשים מבחוץ. היו אלה „ימי סטאלינגראד" ולרבים מאתנו נדמה היה, שהמלחמה עומדת להסתיים במהרה, אך לא כך היה הדבר. משך עשרים ושמונה חדשים חיינו בתנאים בלתי אנושיים. סבלנו ממחסור במזון ומקור איום. בתנאים שכאלה עברו עלינו שלושה חורפים תמימים. פעם בשבועיים או שלושה שבועות הייתי יוצאת מהמחבוא על מנת להשיג קצת מזון. השגתי זאת תמורת בגדים אצל השכנה, וואגנר, זו שיעצה לי להתחמק מהגירוש הצפוי. היינו שרויים בפחד מתמיד, שמא יתגלה לגרמנים מקום מחבואנו.

ב־25 בינואר 1945 יצאנו סוף סוף מהמסתור שלנו. פגז פגע בבית בו הסתתרנו ורק בנס ניצלנו ממוות בטוח, ממש ברגע האחרון שלפני השחרור. נשארנו בראבקה עד חודש אוגוסט וזאת ראשית כל משום כך, שלא הייתי מסוגלת לעמוד על רגלי וללכת. קיבלתי טיפול אצל ד"ר מאלבסקי, ידידו הטוב של אבי והודות לו חזרתי לאט לאט לאיתני. כעבור זמן קצר נערכה בראבקה קיטנה לילדים, שניצלו ממחנה אושוויץ. באחד הימים הושלכה למחנה זה פצצה ע"י אנשי ה„ארמיה־קראיובה" הפולנית ורק בדרך מקרה לא היו אז קרבנות בנפש. הרגשתי, שאין לי עוד מקום בפולין. נסעתי לקראקוב וכעבור שנים מספר, בשנת 1949, עליתי לישראל.

ד"ר דוד יעקובוביץ — תל־אביב

העיירה ראבקה בתקופה הראשונה של המשטר הנאצי

שמה של ראבקה נודע בכל רחבי פולין כמקום מרחצאות לילדים ונופש לחולי לב ומחלות תורשה. לפני המלחמה גרו בה בקביעות כ־600 יהודים, לרבות בעלי חוילות ופנסיונים. בזמן המלחמה גורשו לראבקה יהודי הכפרים הסמוכים וכן הגיעו אליה יהודים מרצונם מערים אחרות, כך שמספרם הכולל הגיע ל־2000 איש.

עם פרוץ המלחמה ברחו רובם המכריע של היהודים מזרחה. הגרמנים נכנסו לעיר ב־2.9.1939. החיילים הגרמנים פרצו לחנויות יהודיות, בזזו והכו באכזריות יהודים, שפגשו ברחובות. כעבור זמן קצר חזר החלק הארי של היהודים שברח וזאת מאותן סיבות, שתארנו במאמר על שואת נובי־טארג. הם מצאו את דירותיהם בזוזות וריקות.

קטע מכיכר השוק בראַבקה

אז הופיעו אנשי ה־ס.ס. מזאקופנה, הוקמה יחידה של ה„גסטאפו" וניתנה פקודה לארגן „יודנראט" שהורכב מ־10 איש. במרוצת הזמן הוטלו על יהודי ראבקה כל אותן הגזירות המפורטות בפרק על שואת נובי־טארג. בין הראשונות היתה החובה לשאת מגיל 10 ומעלה סרט לבן עם „מגן דוד" על השרוול השמאלי.

שוד והחרמת חנויות, חוילות ופנסיונים של יהודים גרמו לעוני. רק מצבם של בעלי מלאכה היה טוב למדי. הללו עבדו אצל ה־„וורמאכט", אשר שילם להם משכורת רגילה.

בח' נובמבר הגיעה לראבקה קבוצת אנשי ה־ס.ס. עם „האופטשטורמפירר", האנס קריגר ו־„אונטרשטורמפירר", וילהלם רוזנבאום בראש, וניתנה פקודה לאוכלוסיה היהודית להתאסף ברובע היהודי „לנגי". שם הופיעו קריגר ורוזנבאום בליווי אנשי ה־ס.ס. האחים וילהלם והאנס מאורר, קצינים פולנים לשעבר ושני אוקראינים מצוידים במכונות יריה. קריגר נשא נאום קשה בו הדגיש, שחלה חובה על כל היהודים מגיל 14 לעבוד למען ה„רייך" במיוחד למען מאמץ המלחמה. נערך מיון של אנשים המסוגלים לעבודה, חולים וזקנים. יהודים הוכו ע"י האחים מאורר ואוקראינים שיסעו בהם כלבים.

המסוגלים לעבודה נשלחו לניקוי העיריה ובתי שימוש ציבוריים, לסאטוא רחובות וכד', נשים נשלחו לעבודת נקיון בבתי אנשי ה־ס.ס. וחולים וזקנים נשלחו הביתה. אז נוסדו סדנאות לחייטות ובית חרושת למברשות ויהודים נשלחו לעבוד בהם. הצעירים נשלחו למחצבות בסביבת יורדאנוב ולמפעלי חב' קליי ויגר, שבנתה כבישים וגשרים בסביבה. בחברה זו הועסקו 40—30 יהודים ומנהלי העבודה היו נוצרים, שהגיעו מוינה.

הקמת בית ספר לחניכי ה־ס.ס. בראבקה

לפי המלצת הגנראל ברוני שטרקנבאך נוסד בתחילת המלחמה בית ספר לחניכי ה־ס.ס. במלון „סטאמארי" בזאקופנה. בח' יולי 1940 הועבר ביה"ס לראבקה, לבנין מושבת־קיץ לילדים יהודים, שהוחרם על ידי הנאצים. הגיעו גם המנהלים קריגר ורוזנבאום הנ"ל, האופטמן פויגטלנדר וקבוצת אוקראינים לבושים מדים שחורים עם ציון גולגולת על כובעם. הללו, בפיקוח האחים מאורר הנ"ל, שידעו את השפה האוקראינית, שרתו כמשמר ביה"ס.

מאז הוחמר מצבם של יהודי ראבקה. בעת פגישתו הראשונה של קריגר עם ה„יודנראט" הוא סטר על לחיו של יו"ר ה„יודנראט". מספר יהודים נשלח לעבודה בביה"ס, שבסוף שנת 1940 הועבר לשכונת „סלונה", לבנין מורחב של ביה"ס לבנות נזירות לשעבר על שם טרזה הקדושה.

פרט לתרגילי ירי — מטרתו העיקרית של ביה"ס היה לעקור מתחושת התלמידים כל רגש אנושי לסבל הזולת. נבנה איצטדיון לתרגילי ירי ולמשחקי ספורט במגרש הסמוך. על שטח האיצטדיון לירי הועמדו לחוות ובובות וסמלי בני אדם מעץ וקרטון. מותר היה להכנס לחדרי לימודים רק לתלמידים ולמורים. שם שררה סודיות מוחלטת.

הבנין היה בן ארבע קומות ובקומתו העליונה היו בתי מלאכה בהם עבדו יהודים. גם במטבח ובמשרדים הועסקו יהודים.

הקרבנות הראשונים היו בסוף 1940. מספר פעמים באו אנשי ה־ס.ס. בשעות הערב מזאקופנה למקום מגוריו של רוזנבאום, כדי להשתעשע ולשתות. כאשר השכם בבוקר היו חוזרים שיכורים לזאקופנה, עברו בדרכם ברגל את העיר וירו ביהודים שהלכו אז לעבודה ושפגשום ברחובות או שהוציאום משנתם מדירותיהם. בעת ההשתוללויות הללו נרצחו לפחות 10 יהודים ביניהם גראו, יצחק טריגר, בוקסבוים עם בנו ושארף. בבוקר ראו עוברי אורח את גויתו של שארף מונחת בקרבת בית משפחת דאטנר, שברח׳ פוניאטובסקי.

בחורף שנת 1940/41 הגיעה קבוצת אנשי ה„גסטאפו" לבושים מדי ה־ס.ס. לראבקה. אז הוצא צו המטיל חובה למסור ל„גסטאפו" כל הפרוות למען הצבא הקופא בחזית. נאסרה אשה, שבדירתה נמצא כובע עשוי מפרווה. סופר אחר כך שנאסרו עוד 6—5 יהודים ב„אקציה זו" ויחד אתה נורו. הוצאו גם פקודות למסור לגסטאפו מכשירי רדיו, נעלי חורף, נעלי וציוד סקי.

כאשר בשנת 1941 הצטרפה ארה"ב למלחמה נגד גרמניה הובלו השען פייג ואשתו לחורשה הסמוכה לביה"ס. הוברר, כי הללו היו נתיני ארצות הברית. מיד אחר כך הובלו לשם שני ילדיהם, אחד מהם בגיל 3—2, לפי פקודת רוזנבאום כרו פועלים יהודים קבר עבורם ורוזנבאום ציווה לשים חבל על צווארו של פייג ולהעמידו ליד עץ. במעמדו זה מוכרח היה פייג לחזות ברצח משפחתו. תחילה ירה רוזנבאום בראש אשתו ואחר כך אחז ילד קטן בידו השמאלית והוציא חתיכת שוקולד מכיסו, וכאשר הילד פתח את הפה ירה רוזנבאום לתוך פיו. נורה גם הילד השני ואחר כך שאל רוזנבאום את פייג, אם יש לו עוד מה לומר. כאשר פייג השיב לרוזנבאום: „רוצחים, יבוא יום ותשלמו על הרציחות", הסיר רוזנבאום את הדום ופייג נתלה. פרט ל„אקציות" הללו נורו בשנת 1940/41 פה ושם יהודים בודדים בגין עבירות אדמיניסטרטיביות קלות־ערך.

קריגר הועבר למקום אחר. גם האחים מאורר עזבו את ראבקה, כדי להמשיך במעשיהם השפלים נגד יהודים במקומות אחרים, ורוזנבאום נשאר השליט היחידי. בח׳ אפריל 1941 הוא הועבר באופן זמני ללשכת ה„גנראל־גוברנמנט" בקראקוב, וכאשר בח׳ יוני פרצה המלחמה עם רוסיה, הוא נסע ללבוב ושם נשאר עד סוף אוגוסט, ואילו הקצין פויגטלנדר היה ממלא מקומו. הממונה על רוזנבאום בריגאדנפירר, ד"ר ארהארד שנגארד, שאף הוא יצא לשם, הורה לו ולשורה של מנהלי ה־ס.ס. ולאנשי „דינסט־שטעלע" (לשכתו בקראקוב) להשתתף כמשקיפים בעת עריכת דוגמא של הוצאת יהודים להורג. בהתאם לכך הובאו מספר יהודים למקום בו נכרה קודם בור גדול. הם הועמדו על שפת הבור ונורו מאחור במפרקתם על ידי נאצים באמצעות מכונות ירי או אקדחים וגויותיהם נהדפו לתוך הבור, שכוסה אחר כך בסיד ובאדמה, ולסוף גם בדשא.

בלבוב התידד רוזנבאום עם אזרח הולנדי בשם מנטן שהשתתף ב„אקציות" והתעשר משוד רכוש יהודי, בעיקר של תמונות יקרות. אחרי המלחמה, בזכות עדותו של רוזנבאום, הצליח מנטן לזכות בתביעתו נגד גרמניה לפיצויים בסך 550.000 מרק על רכוש שנשדד ממנו, כביכול, ע"י הגרמנים באזור לבוב. רוזנבאום המשיך לטפח ידידות עם מנטן והיה מבקר אותו בהולנד עד שנאסר. סוף סוף נלכד מנטן בשנת 1977 בשוויץ והוסגר לידי הולנד ושם נידון ל־15 שנות מאסר על פשעיו, מעשי הרצח והשוד.

גם רוזנבאום הסתובב בלבוב בדירות יהודים עשירים בחפשו אחרי רהיטים ותמונות, ואחרי החרמתם והעמסתם על מכוניות משא, שלחם לקראקוב ולראבקה. רוזנבאום הודה בעת החקירה במשלוחים אלה וטען שהללו הוחרמו לפי פקודת השלטונות ונשלחו לביה"ס בראבקה ולמשרדי „הגסטאפו" בקראקוב. לאמיתו של דבר הוא הביא לראבקה רכוש רב ששדד אצל יהודים בלבוב ואיחסנוהו בחוילה, שבה התגורר ואח"כ העביר את הרכוש לגרמניה.

ראורגניזציה של בית הספר

בעת העדרו של רוזנבאום מראבקה ירד ערכו של ביה"ס. עם שובו בח' ספטמבר 1941 בוצעו על ידו שינויים גדולים בבנין ביה"ס למען הרחבתו והגדלת מספר תלמידיו. אז נוסדו בתי מלאכה לנגרות, חייטות, סנדלרות, זגגות, רצענות ואף מכון לתספורת, כולל סלון יופי. כן הוקמה אורווה ותחתיה „בונקר", שהועד ליהודים בודדים, שיתפסו בעת בריחה או עם ניירות אריים עד ל„אקציה" הקרובה. נסלל כביש המוביל לביה"ס, הובלו מצבות מבית הקברות ביורדאנוב לריצוף המדרכות של ביה"ס ומצבות יקרות משוהם ואבן אפרורית מביה"ק בנובי טארג לקישוט הכניסה לבנין.

פועלים יהודים עסקו בעבודות הללו וגם בעבודות משק כגון נקיון בחצר ביה"ס ובאיצטדיון, טיפוח גנים בביה"ס וב־Führerheim (מעון מנהלים), פנסיון Murgrabianka לשעבר, פריקת פחם וסחורות, שהגיעו לתחנת הרכבת חאבובקה, שבקרבת ראבקה, והעמסתם על מכוניות משא והובלתם לביה"ס, עבודה בחדר כביסה, סלילת כביש לביה"ס וכו'. כאשר בח' מאי—יוני 1942 התחילו ה„אקציות", הוטלו עליהם סוגי עבודה חדשים. חפירת בורות בחורשה הסמוכה, סידור גויות וכיסוין באדמה, לאחר נפילתן לבור.

בהנהלת ביה"ס היו עסוקים: „אוברשארפירר" אלואיז בונרט, הממונה על העובדים בעלי דרגות נמוכות ועל החינוך בביה"ס ועוזרו „האופטשארפירר" ואלטר פרוך, „אובר־שארפירר" וילהלם אודר, מנהל חשבונות בלשכתו של רוזנבאום והאחראי על מחסן בגדים, „אוברשארפירר" הרמן שיפלר, האחראי על אספקת מזון. הוא שוחרר בקיץ 1942 ובמקומו בא פללאנד. ווזדולוביץ, יאוורסקי ו־ואסילקו היו מפקחי המשמר האוקראיני וס.ס. מאן באדורה שימש נהגו של רוזנבאום.

לא היה ביכולתו של ה„יודנראט" המקומי להענות לכל דרישותיו של רוזנבאום ולספק לו כח אדם יהודי כה רב, ואז פנה רוזנבאום למטה ה„גסטאפו" בזאקופנה והלה

שלח לו עובדים מנובי־טארג. כאשר גם משלוחים אלה לא היו מספיקים, פנה למטה ה„גסטאפו" בנובי־סונץ׳, שהיה הממונה על אזור פודהאלה ומשם קיבל בשנת 1942 לפחות שלושה משלוחים.

הפועלים היהודים מראבקה שעבדו בתחום בנין ביה"ס היו חוזרים בערב הביתה ואלה שבאו ממקומות אחרים סודרו בשלושה בתים, שהיו במרחק כ־300 מ׳ מביה"ס. ניתנה להם רשות ללכת בתום העבודה העירה. ביום ראשון, שהיה חפשי מעבודה, מותר היה להם לנסוע לבקר בבית. פאול בק, יהודי יליד זאקופנה, ממקורביו של רוזנבאום, שהובא משם על ידו, סידר את רשיונות הנסיעה. שולמו לו על ידי כל נוסע 500 זלוטי. הכסף הובא ממשפחותיהם בעת ביקורם. גם מזון ובגדים מותר היה להם להביא. על הרשיונות חתם רוזנבאום ולאחר זמן מה — אודר. ליהודי סטארי־סונץ׳ הופסקו הנסיעות בח׳ יוני 1942. כאשר נסעו ב־18.6 נאמר להם, שזו נסיעתם האחרונה ועליהם להביא אתם את כל בגדיהם, שיש להם בבית. אחר כך נתבררה סיבת ההוראה. ב־19.6 נערכה ה„אקציה" הסופית בסטארי־סונץ׳ ולגרמנים בראבקה ידוע היה על כך עוד לפני כן.

בח׳ אוגוסט הופסקו הנסיעות הביתה גם ליהודים ממקומות אחרים. כאשר האחים צ׳ארנובצקי ומהנדס אחד ברחו מביה"ס, ניתלו באותו יום כתגמול 10 יהודים. שלושה בתי מגורים של פועלים גודרו אז בחוטי מתכת, וליד השער הועמדו אוקראינים מצוידים ברובים, ועל היהודים נאסר לעזוב את שטח ביה"ס. עונש מוות צפוי היה על כל נסיון עזיבת המחנה ללא רשות.

פעם אחת עזב הטבח את המחנה בשעות הלילה במטרה להשיג מזון בעיר. נפוצו שמועות, שהוא נתן שוחד למפקח של המשמר ואסילקו בעת מעבר זה. כאשר חזר חיכה לו אותו ואסילקו ורצחוהו. השכם בבוקר נצטוו שמעון פיסטרייך ווילהלם בראונשטיין להעביר את הגויה על עגלת־יד לקבורה בחורשה. כאשר חזרו למחנה נמסרה להם פקודה של רוזנבאום ללכת שוב לחורשה, לפתוח את הקבר ולהוציא את הגויה, כי הוא רוצה לראות את פניו של הנרצח. בעת העבודה הופיע רוזנבאום, פקד להפסיק את העבודה, ולאחר מכן פקד לסתום את הקבר בהכריזו, שעכשיו הוא יודע במי המדובר.

ה„אקציה" הראשונה

השמדת יהודי ראבקה התחילה באביב 1942. תחילה הופיעו אנשי ה־ס.ס. מלשכת ה„גסטאפו" בזאקופנה ונרצחו ברחוב שבעה יהודים, שהלכו לעבודה, לאות שמחה על הידיעה, שהגיעה מאת השלטונות הגרמניים, שנעשו סידורים חדשים, כדי לחסל את הבעיה היהודית. אין ספק, שהשמחה מקורה בהחלטות ועידת ונזה מ־20.1.42.

כמה ימים לפני חג הפסח ניתנה פקודה ליהודי ראבקה, באמצעות ה„יודנראט", להתכנס יחדיו בחצר ביה"ס. יהודים שעבדו שוחררו מהתיצבות. היו אז בעיר כ־2,000 יהודים, חלקם מערים אחרות, שבאו בעת בריחה המונית בהתחלת המלחמה וחלקם,

שבאו מקראקוב, בשנת 1940, כאשר פורסמה שם הגזירה שבעיר זו — בירת ה„גנראל־גוברנמנט" — יגורו 15.000 יהודים בלבד. כן ברחו יהודים מקראקוב לראבקה בשנת 1941, כאשר הוקם שם „גיטו" בתקוה שבמקום מרחצאות שקט זה הרחק מהמשרדים הראשיים של ה„גסטאפו" יצילו את נפשם ולא עלה על דעתם, שכאן יפלו תחת שלטון של אנשי ה־ס.ס. האכזריים וצמאי הדם.

היהודים צייתו לפקודה והתיצבו בחצר ביה"ס. כאן ישבו רוזנבאום, בונרט ואודר ליד שולחן והיהודים סודרו בשורות. אודר קרא את שמותיהם מרשימה מוכנה מראש, וכל אחד עבר ליד רוזנבאום, שהתבונן בכל יהודי וסימן ברשימה צלב או עיגול ליד שמו של כל אחד. אחר כך סיפר פאול בק למכירים, שהאנשים המסומנים בצלב מיועדים לגירוש מראבקה ולחיסול. הוא הציע בחשאי לקשישה וייכסלבאום למסור לו תכשיטים או דברי ערך, כדי להציל את חייה. היא נתנה לו בד חליפה והוא הוציא שמה מהרשימה, אך ב„אקציה" השניה היא נשלחה למוות.

לאחר מספר ימים, השכם בבוקר, חדרו רוזנבאום, אודר, בונרט ופרוך כשהם מצוידים במכונות יריה ועם פנסים תלויים על מדיהם לבתי יהודים בליווי אוקראינים ובצעקות „ראוס ראוס"!! הוציאו יהודים לרחוב. 150—120 איש הוכנסו לתוך מכוניות והובלו לצריף בשטח ביה"ס, שהיה מיועד לדיר חזירים או למכלאה לכבשים.

ה„יודנראט" פקד על הנער טיברג בן 16, נכה נטול יד, להביא לביה"ס את שתי האחיות מונדרר, שלא היו בבית. בהגיעו לשער ביה"ס הוא רצה להפרד מהן. במקום היה רוזנבאום והוא פקד על טיברג להכנס יחד עם הצעירות לצריף. למחרת חוסלו כל השלושה.

באותו יום הובאו לבנין ביה"ס כ־300 יהודים מיורדאנוב, נובי טארג, נובי־סונץ׳, סטארי־סונץ׳ וקרושצ׳ינקו ומהכפרים זאריטה, חאבובקה, לנטובניה ועוד. אז נערך מיון וכ־200 איש בריאים ומסוגלים לעבודה, ברובם אנשי מקצוע נשלחו לעבודה במשק ביה"ס וכ־100 חולים, זקנים ותשושים צורפו לקורבנות ראבקה, שהיו בצריף. שם שהו כולם כ־24 שעות ללא אוכל ושתיה.

למחרת בבוקר נלקחו כ־25 פועלים יהודים מקבוצות שהלכו לעבודה ובונרט פקד עליהם לגשת למחסן כלי העבודה, לקחת אתם מעדרים ומוטות ברזל, ומשם לפנות אל החורשה שליד ביה"ס. בדרך הם עברו ליד הצריף הנ"ל, שהיה פתוח וראו את אנשי ראבקה בפנים, שמחמת הצפיפות בצריף ואי יכולתם למצוא מקום עמידה שכבו על פניהם כלפי מטה. אוקראינים במדים שחורים מצוידים במכונות יריה היו משגיחים עליהם, לבל יברחו ואחד ישב במרכבה שעמדה בפנים, עם שוט בידו.

שטח החורשה בו נמצאו הפועלים לא היה מיוער, אך היה מוקף עצים. בונרט מדד בפסיעות את שטח הבור, שיש לחפור ארכו 20 מ׳, רוחבו 4 מ׳ ועומקו 3 מ׳ וציווה לכרות אותו ולסיים את החפירה עד לשעה 16.00 ובפתחו לעשות מדרגה לעמידה. כפי

שנתברר אחר כך, על מדרגה זו הועמדו הקרבנות בשעת הירי, כדי שיוכלו ליפול משם ישר לקבר.

בשעות הערב הופיעו רוזנבאום, בונרט ואודר ולאחר בדיקה יסודית של הקבר פקדו על רוב הפועלים לשוב לביה״ס ואילו על 4—5 האחרים לעמוד במרחק 20—30 מ׳ מהקבר. משם הם ראו את ווזדולוביץ עם כמה אוקראינים המובילים לסירוגין 4—5 יהודים מהצריף לחורשה ובדרך מכים אותם באכזריות. כאשר הקרבנות נכנסו לחורשה הם נצטוו להתפשט, לסדר את בגדיהם בקוביות ועָרומים לגשת למדרגה הנ״ל. הנשים סרבו להתפשט והנאצים הורידו בכח את הבגדים מעליהן. אנשי ה־ס.ס. חיכו ליד המדרגה ועם דריכת הקרבנות על המדרגה ירו בהם מאקדחים במפרקת. מספר קרבנות, שנפלו לתוך הבור, היו עוד בחיים.

האמהות החזיקו את ילדיהן והתחננו לפני הרוצחים, שישאירו אותם בחיים, אך לשוא היו תחנוניהן. הרוצחים ירו קודם בילד ואחר כך באמא. בהפסקות ביקש ווזדולוביץ רשות להשתתף בירִיה וירה ממכונת יריה. ה„אקציה״ התנהלה תחת פיקוחו של רוזנבאום והוא גם ירה. לאחר ה„אקציה״ עזב את המקום. נשארו בונרט ופרוך, שציוו על הפועלים, שעמדו בצד, להתקרב לקבר, לסדר את הגויות בתוכו, לשפוך עליהן מריצות סיד כבוי, לכסות הקבר באדמה ולהדקה ברגליהם. בעת העבודה הבחינו הפועלים, שחלק מבין הקרבנות עודנו חיים. לבסוף כוסה הקבר בדשא, שנשאר מחפירת הבור, כדי לטשטש את עקבות הרצח.

ב־9 למאי 1942 הגיע משלוח ראשון של יהודי סטארי־סונץ׳ לתחנת הרכבת חאבובקה. כמה ימים לפני כן, נאספו יהודי סטארי־סונץ׳ באמצעות ה„יודנראט״ המקומי במגרש הספורט של ה„מכבי״ לשעבר, לפי פקודה שהגיעה ממנגנון ה„גסטאפו״ בנובי־סונץ׳. במקום נערכה „סלקציה״ ומויינו 60—80 איש רק גברים, כולם בריאים וחזקים. הם נצטוו ללכת הביתה, לקחת בגדים ולבוא לתחנת הרכבת ומשם נשלחו כולם לחאבובקה. בתחנת הרכבת חיכה להם רוזנבאום עם עוזרו פאול בק, שהביאם לראבקה וסידר אותם בשלושה בתי מגורים.

למחרת היום, הם הובלו לביה״ס ולאחר שראשיהם גולחו, הועמדו כולם בשורות בחצר ביה״ס. כאן הופיע רוזנבאום בעגלה ובאמרו: „באתם הנה כדי לעבוד ומי שלא יעבוד הוא יהפך (Er wrid umgelegt). הוא התבונן בכולם ובשוטו שבקצהו היה כדור מתכת קטן הכה בפועל בודנר וצעק: אתה די גבוה, אחר כך בוילדשטיין, קצב בגיל 32—33, בעל מבנה אתלטי ומראה בריא בולט, אבל היתה לו צלקת בפניו מפיצוץ, אחר כך בוייס ויצחק שרמר ולסוף בעוד 2—3 יהודים שלא מצאו חן בעיניו.

עוד באותו ערב הועברו כל אלה לחורשה הסמוכה לביה״ס. באותו יום נערך שם רצח יהודי ראבקה והסביבה, שהובלו מצריף הבהמות ואנשי סטארי־סונץ׳ נרצחו יחד אתם. ליצחק שרמר ניתנה פקודה לעזור לפועלים בסידור הגויות וכאשר נכנס

עבודות כפייה בבית־הספר בראַבקה.
מימין: שרה־לושיה גולדפינגר,
מאַלה בראַנד.

לבור הביע את סיפוקו לפני חבריו בציינו, שלא נרשם על ידי רוזנבאום למוות, כאשר נלקח לעבודה. אוקראיני אחד נתן לו פרוסת לחם בשעת עבודה, מה שרמז שישאר בחיים. לפתע נקרא חזרה ונורה. יש להדגיש את רצח 7—6 אנשים הללו, היות ופרט לאחד בגיל כ־13, כל אנשי סטארי־סונץ׳ שהגיעו במשלוח הנ״ל היו בגיל 40—15, בריאים וחזקים. גם במקרים אחרים שלח רוזנבאום למוות או שרצח במו ידיו אנשים צעירים. הוא עבר ע״י כך אף על החוקים האכזריים של הנאצים, לפיהם יהודים המסוגלים לעבודה היה צריך למיין, לשלחם לעבודה ולנצל את כוחם הפיסי כל עוד שהדבר היה אפשרי ורק אחר כך לחסלם. בית המשפט גינה בפסק דין התנהגות מחפירה זו של רוזנבאום, שהיתה עבירה חמורה אף בעיני הנאצים, מאחר שאז היה בגרמניה ובארצות הכבושות חוסר משווע בכח אדם.

בשובו באותו ערב הביתה הסיר רוזנבאום את מדיו ופקד על המשרתת שרה גולדפינגר לנקותם, כאשר היו מוכתמים בדם. בעת מסירתם אמר לגולדפינגר: „תנקי אותם מדם חזירים״. למחרת הובלו בגדי הקרבנות לחדר כביסה של ביה״ס, כדי לנקותם והבגדים הנקיים לבית מלאכה לחייטות, כדי למיינם ולתקנם.

המשך ה„אקציות"

בשיטת הרצח המתוארת לעיל, שרוזנבאום למד בלבוב, הוא השתמש ב־35—40 „אקציות", שנערכו בחורשה עד אביב 1943, כשעזב את ראבקה. כמעט כולן נערכו תחת פיקוחו ובהשתתפות עוזריו בונרט, פרוך ואודר. במקרים רבים הם ירו במו ידיהם בקרבנות ורצחום נפש.

בפרק זה נביא פרטים על שלוש „אקציות" בלבד, שנערכו עד סוף חודש אוגוסט 1942. בח' יוני נערכה ה„אקציה" השניה (לפי עד אחד ב־10 לח' תמוז). הגיעו מכוניות משא מזאקופנה עם אנשי ה־ס.ס. ושוטרים במדים כחולים(מדים של משטרה פולנית מלפני המלחמה), חדרו לבתי יהודים והוציאו רבים החוצה. 150—120 איש הועמסו על מכוניות משא והובלו לחורשה ושם נרצחו. מספר יהודים נרצחו ברחוב, כשניסו להתנגד.

באותו יום הגיע משלוח שני של יהודי נובי־סונץ' וסטארי־סונץ' לראבקה. כולם, פרט לשלושה מהם שמויינו לעבודה, צורפו ל„אקציה" זו ונרצחו יחד עם יהודי ראבקה.

לבית גולדפינגר בא קצין ה־ס.ס. שיפלר, לקח את צציליה ביים ויעץ לבת דודתה שרה גולדפינגר לפנות לרוזנבאום, שישחרר את דודתה. שרה עבדה אז אצל ואלטר פרוך ופנתה קודם אליו. הוא השיב, שהדבר תלוי ברוזנבאום. היא פנתה לרוזנבאום שיציל את חיי דודתה והוא ענה שישתדל. בערב חזר פרוך הביתה עם אקדח בעודו חם, עטוף במטפחת. על אגרופו היו בעבועות מצרבת. לשאלתה על גורל דודתה הוא השיב: „קודם תעשי לי תחבושת, כי עבדתי היום קשה" ואחר כך הוסיף שאי אפשר היה לו לעשות דבר פרט לכך שלקח אותה הראשונה ל„אקציה" וירה בה, כדי לחסוך ממנה סבל מיותר לפני מותה. כאשר למחרת הובא צרור בגדים מה„אקציה" לדירת פרוך, היא הכירה את בגדי דודתה והתעלפה. פרוך הוסיף אחר כך בציניות „למה לקחת זאת ללב. קודם או מאוחר מחכה לך אותו גורל".

מספר היהודים שנרצחו אז יחד עם היהודים, שלפי שתואר לעיל נרצחו בח' מאי, מתאים לכלול במחקר שנערך מיד לאחר המלחמה ע"י ההיסטוריון י. קרמיש שקבע, שבאותם החודשים נורו בראבקה 300 יהודים ביניהם 46 מנובי־סונץ'.

בח' אוגוסט הובלו כ־40 יהודים, נשים, ילדים וטף מנובי טארג לביה"ס. הם נקשרו בחבלים והוחזקו בצריף הנ"ל יומיים בתנאים איומים ומשם הובלו לחורשה ונרצחו. ברצח השתתפו רוזנבאום, בונרט באדורה, וחדולוביץ, יאוורסקי ו־ואסילקו.

באותו חודש ניתנה פקודה ע"י רוזנבאום ל־4—5 פועלים, שיחפרו בור בחורשה ולאחר גמר העבודה לעמוד בצד בין העצים ולשוב כאשר ישמעו שריקה. הובלה משפחה יהודית, הורים ובת בגיל 20 שנשאה ילד קטן בזרועותיה. לפי המשוער הם נתפסו עם ניירות אריים או נעצרו בגלל הלשנה מצד אשה פולניה, על שהטיחו דברים נגד המשטר הנאצי. הקרבנות התחילו לצעוק וכשסרבו להתפשט הוכרחו לכך בכח. האמא ביקשה

את רוזנבאום שיהרוג קודם אותה ואחר כך את הילד, אבל הוא ירה תחילה בילד לעיניה.

כאשר נשמעו השריקות חזרו הפועלים, וכשהפועל זיסקינד ירד לבור וראה את הילד ההרוג, כמעט שהתעלף. רוזנבאום צעק אליו: כלב אם לא תסובב אותם, אהרוג גם איתך. הפועל פורם ששמע זאת, תפס את חברו לעבודה, הוציאו מהבור ותפס מקומו. רוזנבאום, שעמד על שפת הבור, ראה את פורם, כשבגדיו מגועלים בדם.

יהודים רבים, שסרבו להתפשט והתנגדו, הוכו באכזריות ונסחבו בכח למדרגה שליד הקבר. הפועלים היהודים היו מזועזעים כשבעת סידור הגויות ראו שחלק מהגויות זזו. יהודה קסטנבאום העיד לפני בית המשפט נגד רוזנבאום, שכאשר היה עסוק בקבורת גויות האחראי על קבוצת פועלים ביקש מרוזנבאום, שיוסיף וירה בקרבן שעודנו חי, אבל רוזנבאום סרב.

שוטר אוקראיני, שהיה עסוק בקבורה, סיפר שלא פעם שמע לחשי גסיסות עולים מתוך הקבר וכאשר ירה לבור ללא כיוון, לא נפסקה הגסיסה.

לפעמים נתלה קרבן אחד על עץ והנאצים הראו את התלוי לקרבנות ולעגו. תאוותם לרצח היתה כה גדולה, שאלה שעמדו מהצד ולא התקרבו לקבר קראו: „גם אנחנו רוצים לירות״.

כמו ב„אקציה״ הראשונה גם באחרות הובלו בגדי הקרבנות למחרת היום לחדר כביסה. החייטים שבאו בבוקר לבית המלאכה, מצאו על שולחנם כמעט כל יום בגדים שונים פעם בכמויות קטנות ופעם בכמויות גדולות שמוינו על ידם ותוקנו. ידוע היה שהם שייכים לאנשים, שיום קודם לכן נרצחו בחורשה, כי בערב נשמעו הדי יריות מהחורשה הקרובה. רוזנבאום היה בא פעמים רבות אחרי ה„אקציות״ לבית המלאכה ופקד על החייט צ׳ארנוביצקי לנקות את מדיו מכתמי דם. בהצביעו על הכתמים היה מוסיף: „תנקה אותם מדם החזיר״. צ׳ארנוביצקי היה מנקה אותם בסבון ובמים חמים.

לפי עדותה של שרה גולדפינגר היה פורוך שותה לשכרה לפני ה„אקציות״ ועוזב את הבית, כשהוא מצויד בנשק, ואחרי ה„אקציות״ היה מצווה על הפועלים להביא לדירתו צרור מבגדי ההרוגים ומחליפם במיצרי חלב בשר ועופות אצל אכרי הסביבה. כשהיה מגיע משלוח יהודים לתחנת הרכבת בחאבובקה, שמרחקה מבנין ביה״ס היה כ־10 ק״מ, היה פורך מוביל אותם בריצה לביה״ס.

צ׳סלאוו טריבוסקי, מנהל הרישום דאז בעירית ראבקה, העיד לפני בית המשפט בפרייבורג נגד וילהלם וייסמן, ראש ה„גסטאפו״ בזאקופנה, שכאשר קיבל רשימות עם מספר רב של שמות של אנשים מתים ולא ידע מה לכתוב בספרי הרישום בשורה „סיבת מוות״, ניתנה לו הוראה ע״י ה„יודנראט״ לרשום „התקפת לב״.

רוזנבאום היה מעביר ל„יודנראט״ חשבונות בהם דרש לשלם בעד הכדורים שנורו 5 זלוטי בעד כל כדור וה„יודנראט״ אסף את הכסף בין היהודים ושלח לביה״ס. מגמת הדבר היתה להשפיל עוד יותר את היהודים ולדכא את רוחם.

בקיץ 1942 ברחו האסירים האחים רומן והנריק צ׳ארנוביצקי ומהנדס אחד. כתגמול נתלו באותו יום עשרה יהודים, ביניהם שמעון צולמן חבר ה„יודנראט״, חנוך בוגלר, שלושה יהודים שנתפסו עם ניירות אריים ואדק ליבנהיימר. אנשי ה„יודנראט״ הוזעקו למקום התליה ומתוכם הוציא רוזנבאום את צולמן לתליה. אדק ליבנהיימר לא היה יליד ראבקה ולא גורש לביה״ס ממקום אחר אלא רוזנבאום הביאו לראבקה, כאשר בעת נסיעותיו פגש אותו וליבנהיימר מצא חן בעיניו. אדק היה מנקה את מגפיו ועושה לו שרותים שונים בנאמנות, במיוחד כשליח בעניניו האישיים. לפי שמועות שפשטו במחנה, חשד בו רוזנבאום בזמן האחרון, שהוא שייך למחתרת הפולנית שמתכוונת להפציץ את ביה״ס. החשד היה מדומה. לפי בירורים, שנעשו ע״י בית המשפט בהאמבורג לא היתה קיימת באותו זמן מחתרת בראבקה או בסביבה. לאמיתו של דבר ליבנהיימר השתייך לקבוצת יהודים, שתיכננה בריחה, וכנראה מישהו הלשין עליו, שיש לו נשק מוסתר. הוא נאסר בכלא וביום ביצוע התגמול על בריחת שלושת העובדים הובא לביה״ס ע״י ווזדולוביץ ובדרך הוכה באכזריות בשוט.

מתחת לצריף, שליד בנין ביה״ס, הועמדו חביות ועליהן קרשים ונקשרו חבלים לקורות התקרה. בפקודת רוזנבאום נאספו לפני הצריף מול החביות למעלה מ־100 פועלים, כדי להסתכל למחזה נורא הזה. רוזנבאום צרח לעבר הנאספים, שפועלים יהודים העיזו לברוח מהעבודה וכתגובה על כך הוא דן למוות עשרה יהודים באיימו שאם מעשה שכזה ישנה יעמיד את כל הפועלים בשורות וכל עשירי מהם יתלה.

הקרבנות נאלצו לקשור החבלים על צוארם במו ידיהם. את היתר ביצעו אוקראינים. הנאצים צהלו משמחה ואחד מהם הראה ראי למועמד לתליה באמרו: „יהודי, תסתכל בך״. החבל בצוארו של ליבנהיימר ניתק פעמיים וכאשר ניסה לברוח, ירו הנאצים ברגליו והאוקראינים שוב סחבוהו למקום התליה ושוב ניתק החבל. כשבפעם השלישית הביאוהו לתליה, הוא כרע לפני רוזנבאום והתחנן בפניו שירחם בו, אך רוזנבאום צעק: „כלב! אתה מוכרח למות בתליה״ וליבנהיימר נתלה בפעם השלישית. התלויים הורדו וגופותיהם הובלו על עגלות־יד לחורשה. אחדים עוד היו בחיים. אחד נורה בדרך. בחורשה היה מוכן בור ולפי עדויות הפועלים, שטיפלו בקבורה, לא כולם היו מתים גם בעת כיסוי הבור.

רצח משלוח יהודים דתיים

בח׳ אוגוסט הגיע משלוח לתחנת הרכבת בחאבובקה מאזור נובי סונץ׳, שכלל 110—115 יהודים רובם דתיים בעלי זקנים ופאות ובמלבושי מעילים מסורתיים ארוכים ובכובעים שחורים. אחדים נשאו ספרי תורה עם עצי־חיים ומעילים. חיכו להם אנשי ה־ס.ס., משמר אוקראיני, פאול בק ואחדים מבין חברי ה„יודנראט״. רוזנבאום הופיע אז כשהוא מלא כעס על אנשי ה„יודנראט״. היהודים נשלחו לביה״ס בליווי אנשי ה־ס.ס. יאוקראינים. בדרך חלפה מכוניתו של רוזנבאום בקרבת הקבוצה ומתוכה נורו מספר

יריות, שפגעו ביהודי אחד, שנפל מת על הקרקע. בהמשך המסע נורו 5 יהודים מבוגרים ע״י מלוויהם, כשלא הספיקו ללכת יחד עם כולם. אותו יום עסקו פועלים יהודים בתחנת הרכבת בהעמסת פחם למכוניות והובלתו לביה״ס. הם לקחו אתם את הגויות והעבירו אותן לחורשה.

כאשר היהודים נכנסו לשטח ביה״ס, עשו אותם הגרמנים ללעג והשתעשעו על חשבונם. לצעירים ניתנו עגלות־יד והמבוגרים נצטוו לשבת בתוכן ואז נצטוו הצעירים לדחוף את העגלות בזריזות דרך שבילים ודרכים מלאי אשפה ולכלוך. העגלות התהפכו בעת ריצה והמבוגרים נזרקו החוצה. הנאצים התעללו בקרבנות, היכו אותם ושיסעו בהם כלבים. הרבה לעשות זאת פרוך בעזרת כלב־זאב גדול. כאשר כמה יהודים נטרפו ע״י הכלבים, הם נורו במקום.

ספרי תורה, שהיהודים הביאו אתם, נהרסו ע״י הנאצים. קלף הוא חומר חזק. אבל הנאצים השיגו זאת בקריעתו בכח. היהודים נצטוו לחבוש את הגלילים הקרועים על ראשם והוכו מעל החתיכות באכזריות. רוזנבאום, שהשתתף במעשים אלה והכה בהם בשוט צעק לעבר הפועלים היהודים שעבדו בסביבה: „איה אלהיכם, יהודים ארורים!!״.

ניתן צו ל־8—10 יהודים לעלות עם עגלות־יד על הר קוקס, שהיה במקום והנאצים ירו בהם. כמה יהודים, שהיו על הגבעה, נהרגו וגויותיהם התגלגלו למטה 3 נטבעו בבריכה הסמוכה, 12 יהודים מזוקנים נתלו במקום על עצים ושוב קרא רוזנבאום לפועלים יהודים: „הסתכלו אלה האנשים של עם אלוהים, אתם רואים מה אלוהים עושה בשבילם״.

אז מוינו 25 יהודים צעירים לעבודה ר־60—50 נשלחו ערומים או עם בגדים קרועים לחורשה. בקבוצה, שחפרה את הקבר היה נפתלי דרשוביץ. הוא העיד לפני בית המשפט, שבעת מעשי הרצח עמד במרחק כ־40—30 מ׳ וראה גויה של יהודי בעל זקן תלויה על עץ ליד הקבר והנאצים היו מראים בצחוק את התלוי לקרבנות לפני הריגתם.

רוזנבאום רצח 15—20 יהודים במפרקת מאקדחו, באחרים לא ירה אלא דחפם חיים לתוך הקבר. אחר כך פקד על בונרט, שימשיך לירות. כאשר הפועלים סידרו את הגויות בקבר שמעו אנחות הבוקעות מבפנים.

התנהגותו של רוזנבאום כלפי משרתיו

בביה״ס בראבקה דרשו מהפועלים היהודים עבודה מהירה ועל אי־מילוי המכסות הוכו באכזריות. הצטיין בזה רוזנבאום. הוא הפגין בכל צעדיו את שלטונו המוחלט על האסירים. הללו עונו על ידו בגופם ובאופן פסיכי. הוא היה מעורר בהם פחד מתמיד מפני המוות. הפועלים נמנעו מלהסתכל ישר בעיניו. בדרך כלל נסתיימו הופעותיו בשעת עבודה בהתעללויות גופניות באסירים ולפעמים ביריות ואף בהרג. הוא היה רגיל להופיע ברגל או על סוסו ולפעמים במרכבה, לבוש תמיד מדים אלגנטיים, עם שוט בידו ומיד החל לצעוק ולתת פקודות בצורה גסה. עובדים. שלא מצאו חן בעיניו, הוכו על ידו

בשוט עשוי לפי הזמנתו בצורה מיוחדת ברצעניה של ביה״ס. ארכו היה 1½ מ׳ ובקצהו חובר כדור קטן ממתכת.

לפעמים, בעת ביקוריו התקרב לעובד ללא סיבה, שאל לשם משפחה ורשם, ואיש זה נשלח למוות ב„אקציה״ הקרובה. כאשר ראה פועלים סוחבים מריצות טעונות משא, פקד עליהם למשוך אותן בצעדים מהירים והיכה אותם בשוט כדי להכריחם לזרז את עבודתם. הוא פקד לגזור את שערות הפועלים עד לקדקוד. בתור מגן נגד שמש לחהטת לבשו הפועלים כובעים, אבל עם בוא רוזנבאום היו מסירים את כובעיהם, דבר שגרם לנפיחות עינים ולכאבים.

שרה גולדפינגר עבדה בפירהיים בנקיון דירות קצינים והיתה מנקה החלונות בהשתמשה לכך בעיתונים משומשים. רוזנבאום לא יכול היה לסלוח, שאשתו חיבבה אותה ומפעם לפעם נתנה לה קצת מזון. פעם כשאשתו נסעה, ניצל את ההזדמנות יבצאתו מחדרו למסדרון שאל את גולדפינגר, היכן העתון „שטירמר״? כאשר היא השיבה, שנדמה לה שלקחה אותו לניקוי החלונות, הוא סטר לה פעמיים וצעק: „עכשיו אני אערוך אחת לתמיד חשבון אתך״ וציווה עליה להופיע בלשכתו אחרי העבודה יחד עם עדה פללר שעבדה בנקיון משרדי ביה״ס. עם בואן ללשכתו חיכו שם אנשי ה„יודנראט״ ובק. שלחש על אזניהן שרוזנבאום אמר, שיהרוג אותן ואת שני חברי ה„יודנראט״ כעונש על קריעת ה„שטירמר״. רוזנבאום פנה לצעירות במלים גסות באמרו, שהן עשו את ה„שטירמר״ ללעג ולקלס והכה אותן באכזריות בטבעתו. המכות גרמו לשטף דם ולשבירת שן אצל גולדפינגר. אחר כך הוא נזף בהן על שהן אינן מכבסות את לבניו בסדר, שאינן תופרות כפתורים לבגדיו כראוי, שגנבו בביתו וסטר על לחייהן. בסוף הוא צעק, שאם העתון לא ימצא בידיו תוך שעתיים יוציא אותן להורג מאחר ש„שטירמר״ הוא בשבילו „כתבי קודש״ (die Heilige Schrift) ובינתיים יש להעניש ב־15 מלקות כל אחת. כאשר גולדפינגר לא שכבה בסדר במקום המיועד למלקות, הוא בעט בה ברגלו. העונש בוצע בשוט על ידי רוזנבאום ועוזרו דזידה בנוכחות האחים מאורר ואחותם, שעבדה במשרד כמזכירה. אחר כך הוא שלח אותן לנקות את בתי השימוש של המשרד, שהיו קפואים מכפור.

לפאול בק היו יחסים טובים עם אנשי ה־ס.ס. והוא הצליח להשיג עותק של העתון „שטירמר״ ולהביאו לרוזנבאום. הקצין שיפלר, שראה את גולדפינגר במצב של עלפון, שלח את שתי הצעירות המוכות והשבורות לבתיהן. שם הן שכבו כמה שבועות במיטה עד שחזרו לאיתנן והיה בכוחן לעבוד.

כאשר פעם נערך נשף בפירהיים והנאצים השיכורים השתוללו באולם, ניגש האנס קריגר אל שרה גולדפינגר וציווה עליה שתשמור על פסלוני חרסינה, שעמדו על המזנון לבל ישברו. כאשר המצב החמיר היא ניסתה להוציאם מהמזנון. רוזנבאום בראותו את מעשיה כיוון אליה אקדחו. היא ברחה ורק תודות לכך ניצלה.

בפירהיים עבד נער בן 14. קראו לו סטאש׳. הוא היה מנקה נעלי הגרמנים ועבד

גם בחדר ההסקה. שיפלר העיד במשפט רוזנבאום, שכאשר פעם נכנס למרתף הבית, היה נער זה מוטל על הרצפה מוכה כשגופו שותת דם. הוא בכה והתפתל מכאבים. לשאלתו השיב, שהוכה ע״י רוזנבאום בשוט וסרב לגלות את סיבת המכות. הוא היה לבוש בגדי עבודה. אשת שיפלר השתדלה להפסיק את זרם הדם שנזל ע״י תחבושת.

סאלי פללר היתה תופרת מחוכים (גורסטים). היא הכינה מחוכים בשביל אשת רוזנבאום ואנה־מרי באכוס אהובתו של רוזנבאום. כאשר היתה עסוקה בבית ילדים, בעלת המוסד — קראו לה „דודה לולה" — ביקשה ממנה להסיר את הסרט הלבן משרוולה אצל ילדים הנמצאים בקרבתה, כדי לא לעורר רושם בלתי נעים. פעם כאשר נענתה לבקשתה, הופיע פתאום רוזנבאום, התנפל על גב׳ פללר וצעק: „יהודיה ארורה, היכן הסרט שלך" והוציא אקדח מתיקו וכיוונו אליה. דודה לולה שהיתה במקום רצה לעברו, וברגע שתפסה את ידו הצליחה פללר לברוח. לאחר צאתו אמרה לפללר, שחזרה בינתיים, שבלי עזרתה היה רוזנבאום רוצח אותה.

כאשר הזגג של ביה״ס הכין לוח זכוכית לשולחן כתיבה של רוזנבאום, הוא שיבר אותו על ראשו מכיוון, שקצות הלוח לא יצאו די לטושות וחלקות. על גולגולתו נשארה צלקת.

כאשר בעת מיסדר, העגלון של רוזנבאום מיכאל אטינגר הודיע לו, שאין באורווה מספיק מכשירים לניקוי סוסים, הוא ספג מכות נאמנות. פעם אחרת דחף אותו על הרצפה ובעט ברגליו בטענה שרחץ מרכבתו בצורה בלתי מניחה את הדעת. רוזנבאום פקד על אודר, שיגיש לו אקדח בהודיעו, שברצונו להרוג את היהודי. מכיוון, שאודר לא מצא את האקדח, לא הספיק רוזנבאום לבצע את איומו ונסע.

בחג קתולי גדול נערך נשף בביה״ס וניתנה פקודה לאטינגר להסתובב באולם ולהשגיח על מערכת החשמל. כשראה שאחד מזרי תרנות שקישטו את הנברשות בוער, קפץ על השולחן וכיבה במו ידיו את האש. רוזנבאום שראה את המקרה קפץ לעבר פועל, הוציאו לחצר, היכהו וצעק: „אני אהרוג את היהודי". האנס קריגר שהשתתף בנשף ושמע את הצעקות, יצא לחצר וביקש את רוזנבאום, שירגע ולא יקלקל את הנשף ורק אז עזב רוזנבאום את הפועל. לאחר ימים ספורים נשלח אטינגר למחצבות זאקופנה, שהיו ידועות מעבודה המפרכת ולאחר זמן מה למחצבות בזאריטה, ומשם שוב לעבודה לביה״ס בראבקה. כשהובאה מכונית צבאית „ויליס" למוסך שליד ביה״ס פקד עליו רוזנבאום לתקן את הקפיץ שהתקלקל תוך שעה באיימו, שאם לא יעשה זאת משך שעה הוא יהרגנו. למזלו, אטינגר הצליח לסיים את התיקון בזמן.

כאשר ביה״ס עוד היה בזאקופנה, הובא שם י. ראדומסקי מנובי־טארג לעבודה יחד עם קבוצת פועלים אחרים. כשניתנה לו פקודה לצבוע את צריף המשמר בצבעים לאומיים גרמניים ולא ידע אלו הם הצבעים הנאציים, הוא ניגש לרוזנבאום וביקש הוראות. רוזנבאום הכהו ובעט ברגליו בצעקו: „אתם היהודים נלחמים בנו ואתה יהודי

ארור אינך יודע זאת, שחור, לבן, אדום!!" ושוב בעט בו. באותו זמן נתן רוזנבאום משקפים לפועל ופקד עליו לטפס על עץ גבוה ולהסתכל, אם אין אוירון של אויב בסביבה. כאשר הפועל כבר ישב על העץ ציווה רוזנבאום על פועלים לכרות את העץ.

בצאתו מזאקופנה לקח אתו קריגר צעירה יפת תואר, הלה באומן, יחד עם הוריה. בעת ה„אקציה" האחרונה נשלחה הלה באומן יחד עם 200 איש לעבודה בביה"ס, אבל כאשר כולם נשלחו למחנה סגור, היא נשארה כל הלילה בביה"ס ולמחרת נשלחה לנובי־טארג ושם, לפי שסיפר אחר כך בק, נרצחה בבית הקברות. היו שמועות, שרוזנבאום הוא שנתן פקודה זו.

סאלי פללר הועברה בסתיו 1943 לגיטו בקראַקוב ופעם הגיע לשם בק והביא מרוזנבאום הזמנה להכין מחוך בשביל אהובתו אנה־מרי בכוס. רוזנבאום הבטיח על ידי בק שישלח לגיטו קראקוב את הלדה פללר (19), אחותה של סאלי כתמורה לשכר עבודה. עוד באותו ערב חזר בק לראבקה עם המחוך, שפללר הצליחה לתפור משך זמן קצר, ברם למרות ההבטחה הגיעה לאחר זמן קצר ידיעה לקראקוב, שהילדה וחלק מבני המשפחה נהרגו.

ברנארד קריגר, דודו של רומן דטנר, הוכה קשות על ידי רוזנבאום בלשכתו, כאשר בגלל מחלה ואפיסת כוחות לא הופיע לעבודה. רומן דטנר, שהיה המחסנאי של ביה"ס, פנה לרוזנבאום במדרגות הלשכה וניסה להגיד כמה מלים לטובת דודו ואז הכהו רוזנבאום ודטנר נפל מהמדרגות החוצה, כשדם שותת מאפו.

רוזנבאום היה מתקרב לעתים קרובות ליהודי שעבד בניקוי מדרגות ביה"ס ומרביץ בו בשוט ללא כל סיבה. כך נהג גם לגבי הטבח. הוא בא למטבח, הכהו בטבעתו ושבר את חוטמו.

פעם זרק רוזנבאום כסא מהמרפסת שבקומת לשכתו על בנו של פאול בק ופגע בו. בק הצעיר נפל פצוע על הקרקע. הסיבה לכך היתה זו, שבק העייף מהעבודה עמד תחת חלון הלשכה וניגב את הזיעה ממצחו.

מעשי פשע אחרים של רוזנבאום ועוזריו

היתה בראבקה משפחה יהודית בשם רוזנבאום. לפני המלחמה עסק ראש המשפחה בהעברת חבילות ומכתבים לערי הסביבה ובזמן המלחמה נלקח לעבודות כפיה באורוות ביה"ס וכרועה עדר. עוד לפני המלחמה היה רוזנבאום מרגיש שהוא נושא שם משפחה יהודי, וכדי לשנותו נקט בצעדים שלא המשיך בהם. לוילהלם רוזנבאום נודע על משפחה זו וכן שמע, שקציני ה־ס.ס. מבטאים את שמו בהדגשת הביטוי היידישאי. רוזנבאום כעס מאוד על משפחת רוזנבאום ופעם פקד להביאם לביה"ס. רוזנבאום, אשתו ובתו הובאו ע"י אוקראינים. את בנם לא פגשו בבית. רוזנבאום חיכה להם בשער, וכאשר הובאו לחצר ביה"ס התנפל על ראש המשפחה ושאג: „חזיר, על איזה סמך נושא אתה את

שמי!" והכהו כמה פעמים בשוט שבידו בראשו ובחלקי גופו האחרים. האשה והבת נלקחו ע"י בונרט מאחורי ביה"ס והובלו לחורשה. גם רוזנבאום האב הובא לשם ונרצח ע"י רוזנבאום. לפני היריה אמר להם רוזנבאום וילהלם, שהם מתים בגלל זה שהם נושאים את שם משפחתו. כאשר בנם בגיל 15 חזר בערב הביתה הוא נתפס על ידי האוקראינים, שהמתינו לו. הוא כבר שמע על סופם המר של הוריו ואחותו ולפני שעזב את הבית עם האוקראינים, הדליק ארבעה נרות. כששאלו אותו האוקראינים מדוע ארבעה, השיב, כי שלושה לזכר משפחתו ואחד לזכר עצמו. האוקראינים סיפרו זאת ליהודה קסטנבאום. מזעזעת העובדה שאדם חי מדליק נר לזכר נשמתו.

הרצח המתועב הזה עורר זעם גם בחוגי האוכלוסיה הפולנית. הידיעה הגיעה למחנה פלאשוב. אחרי המלחמה הקדיש לו שמעון ויזנטאל מאמר באחד מספריו.

רומן צ׳ארנוביצקי העיד לפני בית המשפט, שלפני בריחתו מהמחנה הלך עם אחיו בכביש צדדי המוביל לכביש ביה"ס ולפתע עברה לידם מכוניתו הפתוחה של רוזנבאום, שישב בפנים וכאשר המכונית עברה 12—10 מ׳, הוא ראה, שרוזנבאום מוציא אקדח מתיקו ומכוונו לעבר יהודי זקן לבוש בגדים מסורתיים. הוא ירה בו פעמיים והמשיך בדרכו. צ׳ארנוביצקי ראה, שהיהודי מוטל מת ושותת דם על הכביש.

לפעמים גם היה יורה רוזנבאום לעבר יהודים, כאשר עבר ברחובות העיר. בית המשפט כתב בפסק הדין, שלפי עדויות של פועלים רוזנבאום ירה בהם כפי שעושים זאת בעת צייד עופות.

לא פעם בעת העבודה ציווה רוזנבאום על שוטרים אוקראינים להרוג יהודים, שאפסו כוחותיהם מעבודה קשה או כאשר ניסו להשיג לחם או צרכי מזון מפולנים. במקרים אחרים הוא שיסע בהם את כלבו, שנשכם וגרם להם פצעים נוראים.

לעתים הובלו גם פולנים לחורשה להוצאה להורג. כאשר פעם הובא מנובי־טארג אסיר, שהיה כבול באזיקים והשומר שליווה אותו, איבד בדרך את מפתחות הכבלים, ציוו רוזנבאום ובונרט לקצץ ידיו של האסיר. עשה זאת ווזדולוביץ והאסיר שהתעלף הובל לקבר ונורה. הובאה לביה"ס גם פולניה עם שני ילדים יהודים שהיא הסתירה. רוזנבאום פקד להובילם לחורשה ושם נורו.

רוזנבאום לא הסתפק ב„אקציות" בראבקה. הוא נסע לבצע „אקציות" גם במקומות אחרים ולפי עדויות של שרה גולדפינגר היה מביא אתו הביתה שלל תכשיטים, רהיטים לבנים וכו׳ ובדרכו הלך לבית מלאכה לחייטות לשם ניקוי הבגדים שהיו מוכתמים דם. שמעון פיסטרייך סיפר בעדותו, שבשובו מקראקוב, מעילו של רוזנבאום היה מוכתם דם ובעת ניקוי מכוניתו נמצאו בה אצבעות של ילד. רוזנבאום אמר בחקירתו, שהאצבעות היו מגור־חזירים, שנשחט בדרך.

ה„אקציה" הסופית

חיסול יהודי ראבקה נסתיים ב־1.9.42. בליל ה־31.8 ל־1.9 ניתן צו, שעל שרידי היהודים להתיצב במגרש עם חבילות קטנות. לא כולם הופיעו ואנשי ה־ס.ס. ואוקראינים חדרו לתוך דירות, הוציאו בכוח אנשים, שסרבו לצאת ובדרך התעללו בהם.

ה„אקציה" נערכה בפיקוחו של רוזנבאום, שהופיע עם רשימה של 196 יהודים לרבות אנשי מקצוע. ברגע האחרון הוגדלה רשימה זו בארבעה בעלי מקצוע נוספים והם החשמלאי צבי שיפלדרין, הפחח שוט והמכונאים דוד הורנונג וטורק. 200 איש אלה היו זקוקים לעבודה במשק ביה"ס והם חזרו למחנה.

את מהלך ה„אקציה" הזאת תיאר צבי שיפלדרין בעדותו לפני בית המשפט. הנאספים במגרש נצטוו לגשת למזוודות, שהונחו ושלידן עמד רוזנבאום, שציווה על הקרבנות למסור חפצי ערך וכסף. אחר כך נשלחו כולם לתחנת הרכבת בחאבובקה בליווי אנשי ה־ס.ס. מזוינים באקדחים ומכונות ירי, כך שבריחה כלשהיא היתה בלתי אפשרית. הקרבנות הועמסו על קרונות, שצורפו לרכבת קרבנות, שיצאה יום קודם מנובי־טארג. ה„אקציה" הסופית בראבקה הקיפה כאלפיים יהודים.

הרכבת נשלחה למקום בלתי ידוע. לאחר שבועיים הביא פולני ליהודה קסטנבאום, שנשאר במחנה, פתק בכתב־יד אמו, בו היה כתוב „אנו נמצאים בדרך לבלז'ץ, אנו צמאים למים". אין ספק, שהפתק נזרק מקרון בדרך ומישהו הרימו.

חלק מועט של יהודים הסתתרו בבונקרים. לאחר זמן קצר נתגלו 20—15 יהודים, ביניהם גב' אָווה צולמן עם שני ילדים, שבעלה נתלה יחד עם 10 יהודים. נתגלו גם האחיות נלה והילדה פללר עם האם, ברנארד טיברגר, צבי שיפלדרין, נער בן 14, שוחט פיירשטיין ועוד. הם הובלו לביה"ס ובערב יום הכיפורים נכלאו בבונקר מתחת לדיר החזירים ומשם הובלו לחיסול לחורשה. גב' צולמן בכתה והתחננה לפני רוזנבאום, שישאיר את הילדים בחיים, שאף אינם יודעים שהם יהודים, אבל הוא לא נענה לבקשתה וירה באקדחו קודם בילדים ואחר כך באם.

בסתיו 1942 נתפסה משפחה כולל צעירה בגיל 19—18 וזו הובלה לחורשה. לאחר חפירת הקבר נצטוו הקרבנות להתפשט. אחד מאנשי ה־ס.ס., שהיה במקום, אמר שהצעירה שמנה במדה כזאת שאפשר לעשות סבון ממנה. כולם נורו בפיקוחו של רוזנבאום.

באותו זמן הובאה לבונקר אשה צעירה עם ילדים. פועלים, שעבדו בסביבה, הצליחו לזרוק לחם לתוך הבונקר דרך ארובה. האשה סיפרה להם דרך חלון־רשת, שנאסרה בתחנת הרכבת חאבובקה עם ניירות אריים. הם נורו בחורשה על ידי בונרט, שיצא אחר כך, כשמכנסיו מוכתמים בדם. הפועלים כיסו את הקבר והביאו את הבגדים לביה"ס. דבר דומה קרה באותו הזמן לשתי משפחות אחרות. לפי עדויות במשפט נגד רוזנבאום, בונרט נוכח בבית הקברות בעת היריות, אך לא היה ידוע מי ירה.

כמעט מדי שבוע הובלו משפחות שלמות או אנשים בודדים עם ניירות אריים

ללשכתו של רוזנבאום. בבואם לבית הספר היתה נערכת נגד אלה חקירה מיוחדת. גברים נלקחו לחדר קטן בו נבדקו אם נימולו וכאשר חזרו הוכו באכזריות רבה ונשלחו לחורשה. נשים נשלחו במקרים רבים בגלל ספקות ל„ארבייטסאמט" — לשכת עבודה –- בראבקה לשם חקירה נוספת. פעם אחת לפי עדויות של שמעון פיסטרייך הביאו אוקראינים 3 אנשים ו־3 נשים ללשכתו של רוזנבאום. הוא שאלם שאלות ווזדלוביץ היה מכה בהם באגרופו. לבסוף נשלחו הנשים ל„ארבייטסאמט" והגברים נקשרו באזיקים, נשלחו לבונקר שמתחת לדיר וכעבור יומיים הובלו לחורשה. שם היה נוכח וירה בהם בונרט, והעד קבר את הגויות.

בסוף שנת 1942 נתפסו כ־15 יהודים ונכלאו בבונקר. פועלים שהיו עוברים בקרבת האורווה היו שומעים צעקות מבעד חלונות־הרשת. האסירים היו רעבים, וביקשו קצת אוכל. קבוצת פועלים נצטוותה לחפור קבר גדול באדמה הקפואה. הקרבנות הובלו לחורשה, ביניהם הורים עם ילד בגיל 4 וילד רך, שאבא החזיקו על זרועו. הם ידעו מה צפוי להם וההורים חיבקו את ילדיהם. צעירה בת 20—18 צעדה באופן הפגנתי כשפניה מגלים שמחה. אחד מצוות הרוצחים התקרב אליה בצעקו: „את יודעת לאן את הולכת". הצעירה השיבה: „אני רוצה להראות לכם, איך הולכת למות צעירה יהודיה".

בביה"ס עבד צעיר בשם רומק פיקילני מלודז׳, שהובא לסטארי־סונץ׳ בשנת 1940 ומשם בשנת 1942 עם קבוצת יהודים לראבקה. הוא נרצח באותו חורף בחורשה וכפי שסופר במחנה הרג אותו ס.ס. מאן ריכטר, שעבד במשרד ביה"ס. כמה פרטים על רצח זה מסר העד רומן דאטנר. הוא שמע קול יריה בשבתו במשרדו. לאחר זמן מה סיפרו אסירים ושומר אוקראיני, שריכטר הביא את פיקילני לחורשה, פקד עליו לחפור קבר לעצמו, לכרוע על שפתו, ירה בו ופועלים כיסו את הקבר. הדבר נודע בביה"ס ואף בונרט, שפיקילני מצא חן בעיניו, גינה בחריפות את ריכטר.

העברת ידיעות על מאורעות ראבקה לעולם החופשי

רוזנבאום עבר באכזריותו על כל אנשי ה„גסטאפו" במחוז. הללו השתדלו להסתיר את מעשיהם הזדוניים לפני העולם החיצוני ובדרך כלל היו מוציאים להורג את הקרבנות במקומות מרוחקים מספר קילומטרים מהעיר, למשל בוויליצקה, בכפר ניפולומיצה, בבוכניה בכפר השכן בוצ׳קוב, בטארנוב, בכפר השכן גורה זיבלידובסקה. רק רוזנבאום והיינריך האמאן ראש ה„גסטאפו" בנובי־סונץ׳ עברו את כל הגבולות המקובלים גם אצל הנאצים ואת ההגיון האנושי. אלפי גברים, נשים וטף נרצחו בדם קר בפיקוחם ובחלקם על ידם אישית, לאור היום ובפומבי.

מקום הטבח נבחר על ידי רוזנבאום בראבקה, בשכונה המאוכלסת „סלונה". רופאי השכונה התלוננו על כך, שהעברת הקרבנות על פני חלונות בתי מרגוע, הצעקות והיריות הנשמעות מהחורשה משפיעות לרעה על מצב החולים. לתלונות לא היה שום הד או מענה

באותו הזמן בח׳ אוגוסט 1942, בחר האמאן כמקום הטבח במשאנה דולנה, במרכז העיר. היהודים נצטוו לאסוף כסף לכיסוי הוצאות הגירוש, וכאשר ה„יודנראט" לא הצליח בשום פנים לאסוף את כל הכסף הדרוש בגלל העוני והמצוקה, אשר שררו באוכלוסיה היהודית, נאספו כולם במרכז העיר ותחת פיקוחו של האמאן נרצחו 800 איש.

לא רק האוכלוסיה המקומית היתה מזועזעת ממאורעות דמים אלה. הדיהם נשמעו במקומות רבים בפולין ובמיוחד בוורשה. באותו זמן עסוקה היתה המחתרת של תנועת הפועלים בפולין בהכנת דו״ח על מצב יהודי פולין. הדו״ח הנושא את התאריך 31.8.1942 נשלח בחשאי ללונדון לידי שמואל זיגלבוים, חבר המועצה הלאומית הפולנית בגולה. הדו״ח נלקח באוירון, שהגיע בחשאי מלונדון. בדו״ח זה, שכלל שני עמודים בלבד נמסרו ידיעות גם על הטבח בראבקה.

הדו״ח הגיע ללונדון בח׳ נובמבר 1942 וב־12.12 שודר ע״י בי.בי.סי. נאומו של זיגלבוים בו הוא מסר פרטים על המתרחש בפולין לידיעת העולם כולו. תוכנו השפיע על שר החוץ האנגלי, סיר אנתוני אידן, והלה מסר ב־17 בדצמבר בפרלמנט האנגלי הצהרה מטעם האומות המאוחדות שפורסמה באותו הזמן בוואשינגטון ובמוסקבה המגנה השמדת היהודים בארצות אירופה הכבושות ומכריזה על הטלת עונשים חמורים על מבצעי פשעים אלה.

ב־15.12 קיבל הועד הפועל של מפלגת העבודה בלונדון החלטה, בה נתבעות המדינות באירופה שיש להן כח והשפעה (power and influence) שיעשו מאמצים להציל לפחות את הילדים היהודים. ההחלטה קראה גם לבעלי בריתה של גרמניה, שתסרבנה לשתף פעולה במדיניות הנוראה של השמדת יהודים.

ב־15.12 שלח זיגלבוים מברק לראש הממשלה וינסטון צ׳רצ׳יל בו ציטט את הידיעות שקיבל בדו״ח הנ״ל. ב־12.12 שלח הגנראל וול. שיקורסקי, אשר שהה אז בארה״ב, מכתב אל סגן שר החוץ האמריקאי, סומנר וולס, בו עורר תשומת לבו להשמדת יהודי פולין ההולכת וגוברת וקרא למחאה משותפת ולצעדים נמרצים למניעת מעשים אלה.

בישיבת המועצה הלאומית הפולנית מ־17.4.43 הציע זיגלבוים צעדים נוספים להצלת יהודים. למחרת פרץ המרד בגיטו וורשה וכאשר הוא ראה שכל מאמציו היו לשוא ושהממשלות הנלחמות בנאצים התיחסו באדישות למאבקו ולא נקטו צעדים נמרצים למען הצלת היהודים, הוא איבד עצמו לדעת בלילה בין ה־11 ל־12 למאי 1943. היה זה בימים, שהמרד בוורשה דעך. זיגלבוים לקח כדורי שינה בכמות מופרזת ושם קץ לחייו במחאה על התנהגות העולם לגבי היהודים וסבלם.

במדה זו קשורה ראבקה בדו״ח הנ״ל עם מאורעות הדמים שהתרחשו בשנות 1942—44 בפולין ונכנסה להיסטוריה הכללית של השואה. אחרי המלחמה שוב חזרה

ראבקה לטורים ראשונים של עתונות העולם בעת משפטו של רוזנבאום בהאמבורג ושחרורו הזמני מהכלא.

גורל היהודים שמוינו לעבודה במחנה

מאתיים היהודים, שמוינו לעבודה, נשלחו למחנה העבודה שליד ביה״ס. מכיוון שהם באו למחנה בידים ריקות שלחה אותם ה„גסטאפו״ הביתה להביא חפצים. בדעת אנשי ה־ס.ס. היה להחרים את החפצים שיביאו היהודים. עם בואם הוחרמו החפצים, ונאסר עליהם לשוב העירה.

העבודה במחנה היתה מפרכת, נורמות העבודה היו מופרזות והמשמעת — חמורה. אנשי המשטרה היו אוקראינים, שהיו ידועים בשנאתם ליהודים. האוכל היה עלוב וכאשר האסירים, בדרכם לעבודה, באו במגע עם פולנים, בהשתדלם להשיג אצלם לחם תמורת חפצים, לא אחת נתגלה הדבר ומי שנתפס הוצא להורג.

שטאמבגר ובנו אהרן, כאשר הקור הציק להם, עזבו בלילה דרך חלון בסתר את המחנה, כדי להוציא כסת מדירתם. הם נתפסו בדרך ועקבותיהם נעלמו. אין ספק שנורו למוות.

בסוף סתיו 1942 הועברה קבוצת אסירים לגיטו קראקוב. כאשר ב־13.3.43 חוסל שם הגיטו הועברה האוכלוסיה לככר זגודה בפודגוז׳ שהיתה בשטח הגיטו. שם נערך מיון וכ־3.000 יהודים נהרגו בו במקום ויהודים אחרים, שהיו מסוגלים לעבודה, ביניהם אנשי ראבקה, נשלחו למחנה הריכוז בפלאשוב.

באביב 1943 הועבר רוזנבאום מביה״ס בראבקה למקום אחר. משרתו פאול בק נעלם. אלפרדה בונרט העידה לפני בית המשפט, שבעלה סיפר לה, שבק הוצא להורג בקראקוב ע״י אנשי ה־ס.ס. — רוזנבאום העיד בבית המשפט, שבק נרצח ע״י בונרט ביער הסמוך לקראקוב בפקודת מנהלי לשכת ה„גוברנמנט״ בקראקוב בגלל השתתפות בעסקיהם השחורים. רוזנבאום הוסיף, שבונרט הודיע לו על רצח לאחר ביצועו. במקום רוזנבאום בא הרמן, בעל לב אנושי ומאותו יום נפסקו מעשי הרצח, שופרו תנאי העבודה והאוכל והיחס מצד ההנהלה לפועלים היה סביר.

בח׳ ספטמבר 1943 נסגר המחנה. אנשי מקצוע, חייטים, סנדלרים, פחחים וכו׳ הועברו לבית סוהר מונטילופיך בקראקוב, כדי לעבוד בבתי המלאכה. האחרים הועברו למחנה הריכוז בפלאשוב. באמצע ח׳ ינואר 1945 התקרב הצבא האדום למבואות קראקוב והנאצים החלו בפינוי. האסירים הפולנים שוחררו מבית הסוהר מונטילופיך ברגע האחרון, אך היהודים לא זכו לכך. אסירי מונטילופיך הועברו למחנה גרוס־רוזן, כשהחורף היה בעיצומו. רבים מהם נספו בדרך מרעב, מחלות, אפיסת כוחות וכו׳. אחרי נסיעה מייגעת וארוכה רק חלק מבין האסירים הגיע לגרוס־רוזן.

מה„אקציות״ שבוצעו בחורשה נותרו שם 12 קברי אחים. הגרמנים עקרו כמעט את כל המצבות מבית הקברות ביורדאנוב ורצפו בהן את מדרגות ביה״ס וממצבות שהם

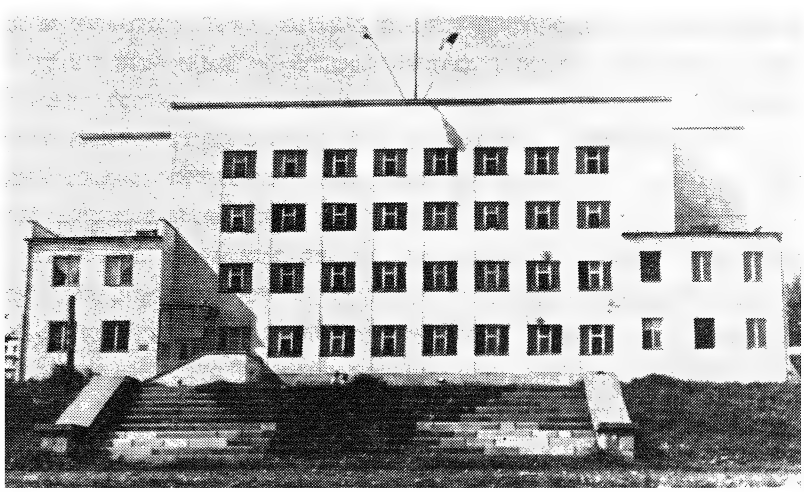
ואבן אפרורית, שהובאו מנובי טארג, קישטו את הכניסה לבנין ביה״ס. גם הרצפה בתחנת הרכבת חאבובקה רוצפה במצבות יהודיות. אין ספק, שהללו הובאו אף הן מיורדאנוב. תודות למאמצי ראש הקהילה האזורית בקראקוב, מר מאיר יעקובוביץ, פורקו המצבות מהמדרגות ומהכניסה לביה״ס ונעשו מהן לוחות גדולים, שכיסו את קברות האחים שבחורשה. על קבר אחד הוקמה ע״י קהילת קראקוב מצבת זכרון לחללי ביה״ס.

משפטו של הפושע רוזנבאום

רבים מבין אנשי ה„גסטאפו״ לא רצחו יהודים במו ידיהם. הם השאירו את העבודה השחורה לאנשי ס.ס. פשוטים או לחיילים בעלי דרגות זוטרות, לאוקראינים וללטבים והם עצמם הסתפקו במתן צווים בנדון וממשרדיהם פיקחו על ה„אקציות״.

רוברט וייסמן, ראש ה„גסטאפו״ בזאקופנה, שמשפטו תואר בפרק על שואת נובי־טארג שפיקח על „אקציות״ שונות באזור, עשה את מעשיו הפליליים בזהירות רבה ובגלל זה הוא נאשם ע״י התובע „רק״ בהריגת חמישה אנשים בשני מקרים ולבסוף שוחרר מאשמה זו ע״י בית המשפט בפרייבורג בגלל חוסר הוכחות ונידון רק על הגשת סיוע בהריגת יהודים.

בתת־הכרתם היו אולי הנאצים נוטים להכין „אליבי״ לעצמם במקרה, שהמלחמה תסתיים בנצחון בנות הברית. התנהגותו של רוזנבאום היתה לגמרי אחרת. הוא היה נוכח כמעט בכל ה„אקציות״ והשתתף אישית ברצח. הוא רצח יהודים רבים באקדחו לעיני פועלים, שעסקו בחפירת קברים והטמנת הגויות. בבית המשפט נמצאו הוכחות,

בית־ספר ע״ש „טרזה־הקדושה״ בראַבקה — בית־ספר של הס.ס.
המדרגות מאבני־מצבות, שנעקרו מבתי העלמין בנובי־טארג ויורדנוב

קטע מקבר אחים בחורשה מאחורי בנין בית הכפר בראַבקה

שהוא רצח 148 יהודים ב־18 מקרים, אבל פרט להוכחות הללו היה במשפט חומר רב על „אקציות" אחרות בהן השתתף ורצח ורק מפאת חוסר הוכחות ברורות לא התחשב בית המשפט בכולן.

רוזנבאום לא הספיק לטשטש את עקבות פשעיו, מה שעשו הנאצים ברוב המקומות לאחר קרב סטאלינגראד בשנת 1943, כאשר היה ברור שגרמניה הפסידה את המלחמה. הם פקדו להוציא את הגויות מקבריהן ולשרפן. לאחר זמן, רוב האסירים, שעסקו בעבודה זו הוצאו למוות. בראבקה המצב היה לגמרי אחר. עוד בסתיו 1942 יצא מרשותו של רוזנבאום מספר אסירים שעסקו בסידור גויות. הללו נשלחו לגיטו קראקוב ולמחנה הריכוז בפלאשוב. עוד לפני תבוסת הצבא הגרמני הוא הועבר באביב 1943 מראבקה למקום אחר ושלטונו על ביה"ס ועל האסירים, שרבים מהם עוד נותרו שם, הגיע לקיצו. ברם אף על פי שרצח בפומבי ללא כל הסתייגויות והיסוסים לעיני עדי ראיה, שלא הספיק לסלקם ושחלק לא מבוטל מהם נשאר בחיים, הוא לא נאסר מיד אחרי המלחמה ולא הועמד לדין. הוא התיישב בעיר האמבורג ושם ניהל עד שנת 1961 עסק סיטונאי גדול של מעדנים וסוכריות עם מחזור של מיליוני מארק והתגורר בדירת פאר מלאה תמונות ורהיטים יקרים יחד עם אהובתו אנה־מרי בכוס, שנשאה לאשה לאחר שהתגרש מאשתו הראשונה ואף אחד לא נגע בו לרעה. הוא נמנה עם ועד אגודת הסוחרים בעיר

מגוריו ולעתים תכופות היה נוסע להולנד כדי לבקר אצל ידידו מנטן הפושע הנאצי הידוע, שגם בו איש לא נגע לרעה משך שנים רבות.

רק באקראי נפתח תיק פלילי נגד רוזנבאום. בשנת 1961, לבקשת שלטונות גרמניה, נשמעו עדויות של נפתלי דרשוביץ במטה משטרת ישראל בת״א נגד הרוצח היינריך האמאן, שהיה הממונה של ה„גסטאפו״ באזור נובי־סונץ׳. נפתלי דרשוביץ נשלח בשנת 1942 יחד עם הקבוצה הראשונה של יהודי סטארי־סונץ׳ לעבודה בביה״ס. בעדותו על מאורעות סטארי־סונץ׳ הוא תאר את פעולותיו הרצחניות של רוזנבאום. כתוצאה מכך פתחו שלטונות גרמניה תיק פלילי נגד רוזנבאום ונשלחה בקשה למטה משטרת ת״א לחקור את כל אסירי ראבקה לשעבר החיים בישראל.

רוזנבאום היה אז בנופש בטירול. כאשר נודע לו על פתיחת תיק פלילי נגדו זילזל בכל הענין באמרו, שהוא בטוח שייצא חף מפשע מכיוון, שרק מילא אחרי פקודותיו של הממונה עליו ה־„ס.ס. בריגאדנפירר״ ד״ר ארהארד שנגארט, שאחרי המלחמה נידון למוות על ידי בית המשפט של הצבא הבריטי בבורגשטיינפורט, והוצא להורג בשנת 1946. רוזנבאום חזר להאמבורג ומיד אחר כך, בשנת 1962, נאסר וחקירתו נמשכה שבע שנים. במסגרת זו נשמעו עדויות מפי כ־130 איש המפוזרים על פני ארצות רבות.

המשפט נגד רוזנבאום התחיל ב־3.5.1968 ונמשך ארבעה חודשים. בין ה־130 עדים, שהופיעו בו, היו 18 מישראל. לפי שידוע לנו נשמעו בעת חקירה במטה משטרת ישראל בת״א העדים זליג אפל, האחים מיכאל והנריק אטינגר, עמנואל בלאט, יואל בר שדה, רומן דטנר, נפתלי דרשוביץ, מנדל ואלכסנדר לוסטיג, שמעון פיסטרייך, רומן צ׳ארנוביצקי, יהודה קסטנבאום, הנריק קולבר, צבי שיפלדרים, שרה שן־גולדפינגר, אליהו שטאמברגר ושלמה שטיינר.

פעמים רבות, כאשר העדים החלו להשמיע דבריהם געה הקהל בבכי. כאשר העיד אסיר אחד לשעבר מביה״ס ראבקה, אמר רוזנבאום בתוקף, שאין הוא מכיר אותו. בתגובה על כך הרים איש זה, שהנו קצב במקצועו, כסא בידיו החזקות ובמלים נרגשות שאל: אתה לא מכיר אותי? הוא כיוון את הכסא לעבר רוזנבאום, ורק תודות לאדם, שישב אז לידו, לא הספיק להגיע לרוזנבאום ולשבור את ראשו.

המשפט נסתיים ב־15.8 בפסק דין של מאסר עולם. אב בית הדין ציין בנימוקיו, שרוזנבאום ניצל את שלטונו ע״י איום דספוטי, למרות שתפקידו היה רק לשקם את חניכי ביה״ס ולספק להם מזון. הוא הפך לשליט יחיד על חייהם ומותם של עובדים יהודים בביה״ס. הוא הכה בזדון ובלי הרף, ולפי עדויות הפועלים ירה בהם כפי שנוהגים בציד עופות. בפסה״ד אף צוין, שרוזנבאום ניהל 8 „אקציות״ גדולות וקטנות ולפחות ב־10 מקרים ירה במו ידיו בקרבנות ושהחוק קובע מאסר עולם בעד רצח ומבחינת החוקה אין הבדל, אם רוזנבאום הרג במו ידיו או ציווה על אחרים לעשות זאת. המניעים להתנהגותו היתה שנאה גזענית ושכרון השלטון. היהודים נחשבו בעיניו כתת־יצורים.

ע"י מכות ושוט היה מזכיר לפועלים יהודים, שהעולם בראבקה מחולק לאדונים ותת־אנשים.

אבל לא השנאה הגזענית בלבד היתה המניע למעשיו, אלא התנאים שנוצרו ושאיפשרו את מעשי הרצח. הנאשם עם קלסתר פניו הבלתי־מוצלחים ושהופעותיו לא היו רציניות, הפך פתאום לשליט ואדון יחיד ואת שיא שלטונו ראה בהוצאה להורג. ההנאה מהשלטון הבלתי־מוגבל דחפה אותו למעשי פשע, וכדי להדגיש את שלטונו ביתר שאת, היה רגיל להופיע במדיו המטופחים למופת, בשוט ובמגפיו. בית הדין דחה את טענותיו של רוזנבאום כאילו העדים קשרו קשר נגדו וציין, שהסתירות שנתגלו פה ושם בעדויותיהם מוכיחות על חוסר קשר כלשהו ביניהם. מאידך, למרות שהם מפוזרים עתה בכל העולם עדויותיהם זהות בפרטים רבים מאוד.

הדים על המשפט בעתונות ההאמבורגית

מספר פעמים פירסמו העתונים „האמבורגר מורגנפוסט" ו„האמבורגר אבנדצייטונג" דו"ח על מהלך ישיבות בית המשפט באופן אוביקטיבי. בסיומו ב־16.6 כתב העתון „האמבורגר מורגנפוסט" שדממה שררה באולם בית המשפט, כאשר אב בית הדין קרא את פסק הדין, שפירוט נימוקיו נמשך שעתיים. השופט אמר שרוזנבאום היה בגיל 25 שליט על חייהם של יהודים רבים, וצעק תמיד: יהודים ארורים, איה אלוהיכם?

עמדה אחרת לחלוטין נקט העתון „פאליטישע יוסטיץ", במאמרה של רגינה דאהל מ־14.6.68 תחת הכותרת „פרשת רוזנבאום או עוד כמה זמן גרמניה תזיק לעצמה ע"י נ.ס. משפטים (נאצי משפטים). העתון כותב, שאין להניח, שכאשר כבר נפתחו המסילות לפתרון הסופי של יהודים, עלה על דעתו של רוזנבאום המושג של „צו" שקיבל או גבול סמכויות של הממונה עליו, שהוציא את הצו. אף אם נניח, שרוזנבאום היה פקיד מינהלי בלבד, ברם הוא נשא מדים של ס.ס. אונטרשטורמפירר ואכן ס.ס. בריגאדפירר היה הנותן פקודות. החשד שרוזנבאום שאף להוכיח את מוצאו הארי ע"י מעשים אכזריים נגד יהודים — הוא אבסורד. מספר אותות הצטיינות קישטו את חזהו ובהם גם מדליון זהב ה.ס. על השתייכותו למפלגה משך עשר שנים, דבר הנותן לו „אליבי" מספיק.

העתון מדגיש, שרוזנבאום קיבל את הידיעה על החקירה שננקטה נגדו על שנאתו ליהודים, כאשר היה בנופש בטירול הדרומית. הוא חזר למרות האזהרות מצד אנשים שונים ונאסר למחרת שובו לביתו. הוא ישב בודד כל השנים וכל פניותיו להכניסו לתא יחד עם אסירים אחרים נדחו. הוא עירער בח' אוקטובר בפני הועדה האירופית להגנה על זכויות האדם בשטראסבורג שבמכתבה מתאריך 8.4.68 השיבה, שתפעל למען החשת המשפט. העתון קובע, שהנאשם עייף מהחקירות הבלתי־פוסקות ומהמשפט הנמשך זמן רב, ואין לו אוריאנטציה באיזה קו הגנה עליו לנקוט. וכן שיש לו הזכות לבקש צדק ממדינת חוק יחד עם גרמנים אחרים הנאשמים על פשעים דומים. אומתנו שבעה

לחלוטין ממעשי בית דין Mamutenverfahxen חד־משמעים אלה. העתונאית לא ציינה שהערעור נדחה ע״י המועצה האירופית להגנה על זכויות האדם.

גורלם של פושעי ראבקה האחרים

וילהלם אודר הועמד לדין בפני בית המשפט בלינץ (אוסטריה) ונאשם בהשתתפות בשנת 1942 בשתי „אקציות״ בביה״ס בראבקה ע״י יריה במפרקותיהם של הקרבנות ובכך, שבקיץ 1942 עקר עין ליהודי בשוט עור בו היה תקוע כדור ברזל. הלה נידון ב־2.7.1952 ל־6 שנות מאסר. גם ולטר פרוך נידון ע״י אותו בית משפט בפסק דין ב־15.1.52 ל־6 שנות מאסר בעד מעשי פשע בראבקה.

כאשר נפתח תיק פלילי נגד רוזנבאום בו נתגלו מעשי פשע רבים של שניהם כשהם אזרחים אוסטרים, נשלח ללינץ חומר נוסף נגדם ותוצאות המשפט הנוסף אינן ידועות לנו.

אלפרדה בונרט, שהעידה במשפט רוזנבאום אמרה, שבעלה אלואיז נפל בחזית. לעומת זאת קבע יהודה קסטנבאום בעדותו, שכאשר בשנת 1947 נסע ברכבת ממינכן לרודינג ירדה באחת התחנות מרכבת זו אשתו של בונרט ובתחנה חיכה לה בעלה כשהוא לבוש מדי יערן. קסטנבאום הדגיש, שהוא ישב ליד החלון במרחק 6 מטרים מהמקום בו עמד בונרט והוא בטוח שזיהה אותו.

היינריך האמאן הובא לדין בבית המשפט בבוהום בשנת 1966 ונידון בדורטמונד למאסר עולם.

ד״ר ארהארד שנגארט נידון למוות על ידי בית משפט של הצבא הבריטי בבורג־שטיינפורט והוצא להורג ב־16.5.46.

נגד האחים וילהלם והאנס מאורר נערך משפט לפני מספר שנים בעיר גראץ שבאוסטריה על פשעים חמורים, שבוצעו על ידם במקומות שונים בגליציה. פסק הדין, שזיכה אותם מכל אשמה עורר התמרמרות רבה ומחאות כבירות בכל רחבי העולם. אחרי דיון נוסף הוטל עליהם עונש קל.

כן ננקטו צעדים ע״י בית המשפט בהאמבורג נגד ס.ס. מאן ריכטר, שרצח את פיקילני. הושמעו עדויות של רומן דטנר, נפתלי דרשוביץ ויהודה קסטנבאום וכולם לא יכלו למסור פרטים על מקום מגוריו.

בפרק על זאקופנה תואר משפטו של רוברט וייסמן, ראש מטה „גסטאפו״, שהיה ממונה על כל אזור פודהאלה ובין היתר על ראבקה. הוא נידון ע״י בית המשפט בפרייבורג, בשנת 1965, לשבע שנות מאסר.

(החומר נלקח ברובו מעדויות השמורות בתיקי המשפט של וילהלם רוזנבאום)

יהודה קסטנבאום — רמת־גן

פרשת שחרורו של וילהלם רוזנבאום מכלאו

הפרשה החלה מחדש עם פרסום מאמרה של הגב' הנרייטה בועז, סופרת „הארץ" באמשטרדם מעל עמודי עתון זה מיום ה־20 בדצמבר 1976. נאמר שם, שוילהלם רוזנבאום שוחרר זמנית מכלאו, יומיים לפני כן וזאת מפאת מצב בריאותו הלקוי.

הייתי מזועזע עד היסוד מידיעה זו ולא ידעתי מנוח לנפשי. הן הייתי בשעתו אסיר במחנה־העבודה, שהיה קיים ליד ביה"ס לחניכי הנאצים בעיירה ראבקה והייתי עד ראיה מקרוב לפשעים הסאדיסטיים, שבוצעו ע"י רוזנבאום ומרעיו. פרט לקומץ קטן של אנשים שנשארו בחיים, הושמדה על ידו או בפקודתו כל האוכלוסיה היהודית בעיירתנו. במו ידיו הוא רצח מאות יהודים, וזאת לא סתם ביריה, אלא ע"י מעשי זוועה והתעללות במיועדים להיות קרבנותיו.

ב־27 בדצמבר פורסמה ב„הארץ" כתבה שלי תחת הכותרת „להחזיר את הפושע הנאצי לכלאו" בה, כעד במשפט רוזנבאום בהאמבורג (הוא נידון אז למאסר עולם!), פניתי אל דעת הקהל בארץ ובחו"ל ואל כל הגורמים המטפלים בפושעים הנאציים, שיעשו הכל מה שבכחם על מנת להחזיר מיד את רוזנבאום לכלא. עותקים ממכתבי אף המצאתי ל„יד־ושם" בירושלים וכן; לפרקליט המדינה ולארגון עולי ראבקה, סניף חיפה.

עוד באותו יום סרתי לשגרירות גרמניה המערבית בתל־אביב וביקשתי להתקבל בנידון ע"י השגריר. נתקבלתי ע"י עוזרו, מר רידיגר ריילס, ראש המחלקה הקונסולרית בשגרירות זו. אמרתי לו, שניצולי העיירה ראבקה החיים בישראל ובארצות־הברית מביעים בדרך זו את רגשות המחאה והזעם שלהם על שחרורו של הפושע רוזנבאום ותובעים החזרתו לבית הסוהר. מר רידיגר הבטיח להעביר את המחאה לממשלתו.

ב־10 בינואר 1977 פורסם ב„הארץ" מאמר נוסף בו תוארו בקצרה מעשי הפשע של רוזנבאום. העתון מסר פרטים על דירתו של רוזנבאום, כפי שהועתקו מהעתון „בילד" בהאמבורג. קראנו שם, שהוא מתגורר בדירה של ששה חדרים עם כל הנוחיות, בקומה הששית ש„בלנהארץ־שטראסע 6, אהנדורף. הרצפה בדירה זו מרוצפת שיש לבן, הקירות שבפרוזדור מכוסים שיש בצבע חום־שחור, ווילונות לבנים מכסים את חלונות הדירה. אשתו של הפושע פותחת את דלת הכניסה בפני כתב העתון וטורקת אותה מיד בפניו בטענה, שרוזנבאום זקוק למנוחה. העתון אף ציין, שרוזנבאום צבר רכוש רב לפני שנאסר והוא אף נמנה על ועד אגודת הסוחרים בעיר מגוריו.

תזכיר אל שגרירות גרמניה

בו ביום שיגר ארגון עולי ראבקה בחיפה תזכיר מפורט אל שגרירות גרמניה בתל־אביב, בשם אסירי ראבקה לשעבר, שהופיעו במשפט נגד רוזנבאום. בתזכיר תוארו בקיצור מעשי הרצח של רוזנבאום והוצגה השאלה, האם אפשרי הדבר, שפושע שכזה יוכל להסתובב חופשי ברחובות האמבורג. בתזכיר צוטטו דברי הנביא אליהו: „הרצחת וגם ירשת". והובעה התביעה, שהפושע יוחזר מיד לכלא.

ב־7 בינואר 1977 הודיעו לנו מ„יד־ושם", שהוא התקשר עם חוקר המשטרה בתל־אביב, מר דרשוביץ והממונים עליו והללו טענו, שבגוף ממשלתי אין להם האפשרות לפעול עוד לאחר שהחקירה כבר נסתיימה. עם זאת הובטח לו ע"י „יד־ושם" לסייע לנו ככל האפשר. לדעתו, על ארגון ניצולי ראבקה לפנות במכתב מחאה רשמי אל התובע שליד בית המשפט בהאמבורג, לסנאט של אותה העיר וכן לעתון „די־וולט", המופיע בעיר זו. העברתי על כן תזכיר אל כל שלושת הגורמים האלה, ללא כל דיחוי.

סערה בעתונות ובפרלמנט של האמבורג

ב־9 בינואר הופיעה בעתון „ידיעות־אחרונות" בתל־אביב, כתבה מאת סופרו בבון, מר נח קליגר, בה הודיע על סערה ציבורית שפרצה לאחר שהועדה בראשותו של שר המשפטים ההאמבורגי החליטה לשחרר את רוזנבאום מכלאו„מטעמי בריאות" לתקופה של ששה חדשים. בעקבות החלטה זו — קראנו שם — דרשה האופוזיציה הנוצרית — דימוקרטית, ששר המשפטים יתפטר מתפקידו. הכתב מציין, שאין ספק, שדרישה זו, תדחה ע"י הקואליציה הסוציאליסטית — ליברלית, אף על פי שרבים מבין חברי הפרלמנט ובהם גם ראש העיר, מר האנס קלוזה ליבס — לבם אינו שלם עם ההחלטה האמורה. ראש העיר קיבל במורת רוח את ההחלטה, שנתקבלה ללא ידיעתו המוקדמת וזאת דוקא בימי שהותו בישראל, וגרמה לו מבוכה רבה.

ב־19 בינואר פרסמתי בעתון „חדשות ישראל" שבשפה הגרמנית המופיע בתל־אביב גילוי־דעת בו תארתי בקיצור את מעשי הרצח, שבוצעו ע"י רוזנבאום והדגשתי, שאין כל הצדקה לשחרורו, שנעשה, כביכול „מטעמי בריאות", כי הרי ליד בתי הסוהר קיימים בתי חולים בהם מגישים עזרה רפואית לאסירים. שאלתי, האם גם רוזנבאום היה כה אנושי, לגבי אסירים חולים ומושפלים עד עפר ע"י הנאצים? שאלתי גם אם היה כה מעודד ממראה היהודים הערומים, שחיכו לכדור ליד הקבר ונורו ע"י רוזנבאום ואילו עתה כאשר הוא בא על ענשו, אינו מסוגל להחזיק עוד מעמד? שאלתי גם „כיצד יכול בן־אדם להאמין בצדק ויושר, כאשר כך מתנהגים כלפי רוצח, שביצע מעשים כה שפלים?".

באותו יום פירסם העתון הנ"ל כתבה מאת אגון ג'ורדאני בהמבורג. הכותב ציטט עדויות מחרידות במשפט נגד רוזנבאום בהוסיפו, שרוזנבאום מסתתר בדירתו המרווחת ואינו מעיז לצאת לרחוב. כן נאמר שם, שלמרות הסערה הציבורית שפרצה בהאמבורג

אין בדעתו של שר המשפטים, אולריך קלוג להגיש התפטרותו וזאת לאחר שהסנאט גינה אותו פה אחד.

כדי לעורר את דעת הקהל ולזרז התערבותם של גורמים ממשלתיים בפרשה האמורה דאגתי לכך, שמעל עמודי „ידיעות אחרונות" ו„לעצטע נייעס" יפורסמו מאמרים בנושא זה. ב־26 לינאור 1977 קראנו מע לעמודי „מעריב", שהאופוזיציה הנוצרית־דימוקרטית תבעה התפטרותו של שר המשפטים ואת החזרתו המידית של הפושע רוזנבאום לכלא. העתונאי, מר יצחק שץ, אף מסר בכתבתו זו, שקיבל ממני מכתב בו הנני מצהיר על נכונותי לשאת בהוצאות טיפולו הרפואי של רוזנבאום ובלבד שיוחזר לכלא ושהנני בטוח, שבידי רוזנבאום כרטיס נסיעה זוגי למדינה דרום־אמריקנית או ערבית ושבהזדמנות הראשונה הוא ורעיתו יצאו לשם.

ארגון עולי ראבקה קיבל ב־27 בינואר מכתב־תשובה מאת שגרירות גרמניה בו נאמר, שהגורם העיקרי לבדיקת אפשרות החנינה לרוזנבאום היתה העובדה, שהוא כבר ריצה 15 שנות מאסר ועל כן החליט הסנאט של האמבורג לשחררו לתקופה של ששה חדשים. ההחלטה האמורה גרמה לויכוח, שעד כה טרם היה כמוהו, שהגיע לשיאו באי־האמון, שהפרלמנט של העיר האמבורג הביע לסנאט שלה. השגריר הבטיח, שבמדה שתחול התפתחות בענין, הוא ישוב לדון בו.

ב־1 בפברואר פורסמה ב„ידיעות אחרונות" ידיעה בה נאמר, כי משך השנתיים שחלפו נהנה הרוצח רוזנבאום משבע חופשות עליהן החליטה ועדת חנינה בראשות שר המשפטים, פרופ' אולריך קלוג. בשנת 1975 ניתנו לו שלש „חופשות", שנמשכו יחד שבעה שבועות ובשנת 1977 — שלש „חופשות" נוספות, שנמשכו אף הן שבעה שבועות. בחודש דצמבר 1976 הוא שוחרר לתקופה של ששה חדשים „מטעמי בריאות". למרות העובדה, כי שום בדיקות רפואיות לא נערכו, שלא בהתאם לתקנות המחייבות בנידון. אין ידיעות בדוקות על השנים שלפני כן, אך יתכן, כי גם בהן הוא נהנה מכמה וכמה „חופשות".

מחבר הכתבה הנ"ל מר נח קליגר, מציין, שבעקבות הסערה הציבורית, שעוררה החלטת הועד ציווה הסנאט לבחון מחדש את ההחלטה וכי הדבר אכן נעשה, אך ההחלטה נשארה בעינה מאחר, שאין „ועדת החנינה" רשאית לבטל החלטות קודמות שלה. אי־לכך ישאר רוזנבאום חפשי עד חודש יוני, כאשר ענינו יבחן מחדש.

המלים האחרונות, שבקשת רוזנבאום תבחן מחדש, כלומר, קיימת האפשרות שחפשתו תוארך לא נתנה לי מנוח. באותו הזמן, כלומר ב־10 בפברואר 1977, פורסם בעתון „מעריב" מאמר מפרי עטו של מארק סימיון. הכותב מתלונן על שטרם ננקטו צעדים מצד מדינת ישראל בענין רוזנבאום בהדגישו, שהוא הנו אחד המעטים, שאיכפת להם פרשת יחסי ישראל־גרמניה ובעית הפושעים הנאציים. הוא שאל האכן „נמסור את נשמתנו ואת שארית כבודנו העצמי לגרמנים?". מר סימיון הנ"ל הוא צעיר בן 23 ועל

פרשת רוזנבאום נודע לו מהעתונות בלבד. בינתיים, בתשובה על מכתבי מה־6 בפברואר, קיבלתי שני מכתבים מעוה״ד גדעון האוזנר בהם הודיע על התערבותו בנידון אצל שגריר גרמניה.

התפטרות שר המשפטים ושובו של רוזנבאום לכלא

בעתון „האמבורגר אַבנד צייטונג״ מיום 24 בפברואר 1977, פורסמה ידיעה על התפטרותו של שר המשפטים קלוג, עם ציון העובדה, שאחד הגורמים לכך היתה פרשת „חופשתו״ של רוזנבאום, שעוררה סערה בעתונות ואי־שביעות רצון אף בין אנשי הקואליציה בסנאט. הוברר, שמר קלוג המציא אינפורמציה מאוחרת ובלתי נכונה בנידון לראש העיר, מר קלוזה, מבלי להתחשב כלל בעובדה, שבאותו פרק זמן שהה קלוזה בישראל.

ב־24 במאי הגיע אלי מכתב מאת פרקליט המדינה, מר גבריאל בך, בו נאמר, שאם כי הוא מבין לרוחי הרי אין בסמכותו של שר המשפטים הישראלי להתערב בתהליכים משפטיים המתנהלים נגד רוזנבאום בגרמניה. הוא הוסיף, שהפנה תשומת לבו של משרד החוץ לפרשה זו.

ב־6 ביוני פורסם ב„הארץ״ מאמר מאת כתבו בבון, מר דניאל דגן, בו מתאר הוא את דמותו של קלוג, שבשמשו כפרופסור באוניברסיטה היה מטיף לרעיונות ליברליים והומניים, השקפותיו אלו קיבלו ביטוי חולני בהענקת „חופשה״ של ששה חדשים לפושע רוזנבאום, לפי המלצת ועדת־החנינה. קלוג השפיע על קבלת החלטה זו ע״י התערבות בלתי הוגנת.

בתשובה לשאילתה בפרלמנט של האמבורג נאמר, כי בעת בדיקת בקשת שחרורו של רוזנבאום לא נעשתה כלל בדיקה רפואית לקביעת כשרו הגופני. עקב השקפותיו נסתבך קלוג גם בשורה של שערוריות ציבוריות אחרות וכול; יחד הביאו להתפטרותו. הכתב מציין, שועדת החנינה בהרכבה החדש נמנעה עד כה מלהביע דעה והעבירה את הנושא להכרעת מליאת הסנאט. ב־7 ביוני ייקרא הסנאט להכריע בדבר.

ב־6 ביוני הרצתי מברק אל הסנאט ההאמבורגי, שכלל מחאה חריפה על שרוזנבאום עודנו נמצא בחופש וציינתי, שאף שלושים שנות מאסר אינן מספיקות לטיהור הפשעים שבוצעו על ידו. דרשתי, שרוזנבאום ירצה את ענשו במלואו. לאחר מכן פורסם מעל עמודי ה„בילד״ ה„האמבורגר אבנד צייטונג״ ו„הארץ״, שבקשתו של רוזנבאום להארכת חופשתו נדחתה ושהוא הוחזר לכלא. העתון הגרמני „האמבורגר אבנד צייטונג״ אף ציין בהקשר לכך, שאלחר השנתיים יבחון הסנאט מחדש את פנייתו של רוזנבאום ושלדחייתה גרמו החומרה, שבמעשי הפשע שלו, שאין דוגמתם וזאת מכיוון, שהתעלל בקרבנותיו וכן שהיו לכך גם מניעים פוליטיים. שחרורו נתקל במחאה חריפה מצד קהילות יהודיות וארגוני קרבנות הנאציזם וכן מצד המפלגה הקונסרבטיבית ובחוגים סוציאליסטיים

מסיימים. ב־26 ביוני קיבלתי מכתב נוסף מאת פרקליט המדינה בו נאמר, שהוא קיבל הודעה מאת משרד החוץ, שרוזנבאום הוחזר לכלא.

תודתי נתונה לעתונאי הותיק, מר חביב כנען, על הסיוע הרב שהוגש לי על ידו בכל הטיפול בפרשת רוזנבאום.

יהודה קסטנבאום — רמת־גן

בראבקה זדרוי בימי השואה

נולדתי בראבקה בשנת 1926 וחודש לפני מלחמת העולם השניה נערכה אצלנו החגיגה המשפחתית האחרונה: היתה זאת חגיגת הבר־מצווה שלי. בני־משפחתנו הגיעו אז מהסביבה כולה ובילינו יום שלם בצוותא באוירה חגיגית ביותר. חיינו בהרווחה ולא שערנו אז מה צפוי לנו ולאוכלוסיה היהודית כולה, אם כי היו שמועות שונות, שמלחמה עומדת לפרוץ בקרוב. עד תחילת שנת 1940 לא הרגשנו בשום שינוי מיוחד במצבנו. אחר כך הגיעה פקודה, שעל היהודים לשאת „טלאי צהוב" והגרמנים פקדו להעסיק אותנו בעבודות כפייה. היהודים הועסקו תחילה בניקוי רחובות העיירה. מעשי ההתעללות בנו הפכו לתופעה יומיומית.

אנשי ה„גיסטאפו" הראשונים שבאו לעיירתנו קבעו משכן לעצמם בבנין בית הספר המקומי. היו ביניהם האחים מאורר, שבאו מהעיר סטאניסלאבוב והצטיינו ברדיפת היהודים היה ה„אונטרשטורמפירר", ווילי רוזנבאום, שהצטיין באכזריותו. אבי, שהיה צבעי במקצועו, החל ללמדני מקצוע זה ומשך הזמן סייעתי לו בעבודה תחת עינם הפקוחה של אנשי ה„גיסטאפו".

ה„אקציות" בעיירה

ה„אקציות" בעיירתנו החלו, כמו בערים ועיירות רבות אחרות בשנת 1942, אכן גם לפני כן במפקדת ה„גיסטאפו", שהועברה בינתים לביה"ס „טרזקה". בליל ה־25 למאי 1942 נשלח אוטו לבתי היהודים ועל סמך רשימה מוכנה הוצאו יהודים מבתיהם ונשלחו אחר כך בכיוון בלתי ידוע. בין הקרבנות הראשונים היו אנשים זקנים, חולים וכו׳.

כעבור זמן מה בוצעה ה„אקציה" השניה, כ־150—120 יהודים נורו בעיירה וגופותיהם הוטמנו בתוך קבר המוני. הללו רוכזו יחד בשעות הלילה ונרצחו למחרת בערב. הם היו כלואים בתוך מרתף מ־12 עד 20 שעות וחיכו שם למותם. הם נצטוו להתפשט כליל והועמדו מול הקברות, שנחפרו בשבילם. אז ירו בהם האוקראינים ואנשי ה„גיסטאפו" הגרמניים וכך חוסלו באכזריות. ווילי רוזנבאום, אותו הזכרתי לעיל ניצח על מלאכת ההשמדה.

„אקציה" נוספת בוצעה בעיירה ב־15 ביוני 1942 ועוד „אקציה" ב־17 ביולי של אותה שנה. 2—1 באוגוסט החל הגירוש ההמוני מהעיירה. הגענו יחד למקום הריכוז. הנשים הופרדו מהגברים ואחותי, שהיתה אז בת שמונה בסך הכל, הלכה, כמובן אחרי אמנו. עמדתי מול ועקבתי אחריהן. מפקד ה„גיסטאפו" עבר לידינו, הסתכל בפני כל אחד מאתנו ושאל למקצועו. יחד עם עוד אחדים הוצאתי מהשורה לאחר שנמצאתי כשיר לעבודה ונלקחתי לעבודה. באולם ביה"ס פגשתי באבי. למחרת נודע לנו, כי כל האחרים הוצאו אתמול בקרונות משא מראבקה. ידיעות נוספות לא היו לנו בינתים עליהם.

אנו נשארנו בתוך מחנה מגודר בתיל דוקרני, שכלל בתיכו 4—3 בתים. משם היינו יוצאים לעבודה למקומות שונים. באחד הימים עלה בידי להתגנב בחשאי לתוך ביתנו ושם מצאתי בתוך תיבת המכתבים גלויה כתובה בזו הלשון: „הננו נמצאים בדרך לבלז'ץ. אנו צמאים למים!" שמרתי על גלויה זו משך זמן רב ולבסוף, בעת אחד החיפושים אצלי, היא נעלמה.

במחנה מונטלופיה

נשארתי במחנה כשנה תמימה. בשנת 1943 נשלח חלק מאתנו למחנה הריכוז בפלאשוב וחלק אחר — לבית הסוהר מונטלופיה בקראקוב. בגורלי אני נפל להשלח למונטלופיה.

במקומנו החדש עבדו החייטים והסנדלרים בין כתלי בית הסוהר ואילו האחרים יצאו לביצוע עבודות במקומות אחרים. אבי המשיך לעבוד במקצועו ואילו אני נשלחתי לעבודה בעבודות פירוק וטעינה של קרונות פחם וקוקס. היתה זאת עבודה קשה ומפרכת. אחר כך נשלחתי לעבודה ב„קאזינו" של קצינים בקראקוב.

בבית הסוהר במונטלופיה היינו כ־150 גברים ונשים. היינו למעשה בתוך מחנה מיוחד. ב־15 בינואר 1945 החל חיסול המחנה. הייתי אז בעבודה ב„קאזינו", כשלפתע קרא לי המנהל ואמר לי „מהר לסיים את העבודה. נתקבלה הודעה טלפונית, שעליך לשוב למונטלופיה!" אמרתי, שכבר סיימתי את העבודה. אך, הוא השיב, „לא, עוד לא תסע. עליך לצאת תחילה למחסן, כדי לסייע להכניס בו סדר", הוא סגר אותי אז במחסן עד השעה תשע בערב. כשהגעתי למונטלופיה הסיעוני מיד לתחנת הרכבת של קראקוב, אך שם הוברר, כי הקרונות האחרונים עומדים לצאת לדרך ובשבילי לא נשאר מקום. כשהוחזרתי למחנה הוברר לי, שכזה היה גורלם גם של שני צעירים אחרים, שאחרו לבוא לרכבת. לא עצמנו, כמובן, עין משך כל הלילה.

ב־17 בינואר העירני השומר משנתי בשעה מוקדמת בבוקר. מנהל הקאזינו הגיע ושוחח עם מנהל בית־הסוהר, ווימייר ואחר כך אמר לי „אתה תסע יחד אתי. עלינו לארוז את החפצים אשר בקאזינו". תשובתי היתה, שאם ינתן לי הדבר אצא אתו, ואכן כעבור שעה הוא בא לקחתני אתו. עבדנו קשה כל היום ועד השעה עשר בלילה. אתנו היו פולנים אחדים, אף הם אסירים, שביחס אליהם נתקבלה פקודה להוציאם לחופשי. בשעה 10 בלילה ניתנו להם המסמכים הדרושים והם הוצאו לחופשי.

הבריחה

נשארנו במקום שלשה צעירים יהודיים ולא ידענו מה לעשות עם עצמנו. ידענו רק, שאלה הם האוטומובילים האחרונים היוצאים מכאן. הסתתרנו שלשתנו במרתף הבנין וחיכינו לצפוי לנו. אחד מאתנו שמע את דבריו של מפקד המחנה לסובבים אותו: "15 דקות לאחר שנעזוב את המקום יש לפוצץ את בית הסוהר". מאחר, שהגרמנים לא הספיקו להשמיד את כל המסמכים היו מעונינים לפוצץ את המחנה כולו, לבל ישאר ממנו שריד ופליט.

החבר סיפר לי את דברי המפקד וגמרנו אומר לברוח. היה זה ממש ברגע האחרון. בשעה 11 בלילה כבר היינו מחוץ למחנה. עמדנו ברחוב קאמיננה ולא ידענו תחילה לאן לפנות, אך בסופו של דבר מצאנו דרכנו וכך ניצלנו ממוות. לארץ־ישראל הגעתי באניה „אַלטלנה", בשנת 1948. כאן שרתתי בצה"ל והתחלתי לבנות את חיי מחדש.

יואכים טראונשטיין — חיפה

יום הגירוש

ה־30 באוגוסט 1942 יירשם כיום הטראגי ביותר בתולדות יהדות אזור פודהלה.

עצבנות שררה בכל, עוד ימים אחדים לפני תאריך זה. לכולם היתה ההרגשה, שמשהו עומד להתחולל. מנקודות הישוב הקרובות הוצאו היהודים והועברו לנובי־טארג. ה„יודנראט" עשה מאמצים, כדי להרגיע את הרוחות — בטענו, שזוהי העברה לצרכים אדמיניסטרטיביים בלבד.

נמניתי אז עם אותה קבוצה, שנסעה מדי יום ביומו לעבודה בבית נסורת עצים בעיירה צ׳רני־דונאייץ. בשובנו ביום ששי אחד מהעבודה השגחנו בתחנת הרכבת של נובי־טארג בכמה עשרות קרונות־משא ריקים. עובדי הרכבת הפולניים, שנשאלו בנידון, השיבו, שקרונות אלה נועדו להעברת הסוסים, שיוחרמו ע"י הגרמנים.

בדרך כלל היינו מקבלים תמיד בשבת כרטיסי־רכבת למשך השבוע הקרוב. בשבת ה־29 באוגוסט קיבלנו תשלום בלבד וכאשר שאלנו היכן הכרטיסים ניתנה לנו תשובה מתחמקת. שאת אלה נקבל ביום ראשון.

ברגע מסוים קרא אותי אליו פקיד פולני, שעבד יחד אתנו והוא יעץ לי, שאם ישנם ברשותי חפצי ערך או כסף מוטב שאסתירם בתחומי המפעל. ואכן אנשים החלו להחביא חפצים שונים בתוך חביות מלאות חול. כשחזרתי הביתה סיפרתי על כך למזכיר ה„יודנראט", אך הלה הזהירני לבל אקים „פאניקה".

ב־30 לחודש, החל משעה 4 לפנות בוקר, עברו שליחי ה„גיסטאפו" מבית לבית

ופקדו על היהודים, ללא הבדל גיל ומין, להתכנס יחד על המגרש הספורטיבי הסמוך לתחנת הרכבת, להשאיר את הדירות פתוחות ולקחת לדרך אוכל ליום אחד בלבד. מכיוון, שבערב יוכלו כולם לשוב לבתיהם.

החל משעה שש בבוקר החלה שיירת גברים, נשים וילדים מלאי חרדה ויאוש, לנהור בכיוון תחנת־הרכבת. שם חיכתה להם ה„זונדר־קומנדה". ביחד עם אנשי המשטרה. הבאים הועמדו בשורות ועל המגרש אירעו מחזות מחרידים, בעת שמשפחות שהופרדו ניסו מחדש להתאחד ביניהן, אך לשוא. חלק מבין הגברים הצעירים, שנמצאו כשרים לעבודה, הוצאו מן השורות והועברו למפעלים בנובי־טארג עצמה וכן בסביבתה הקרובה ואילו האחרים הוכנסו לתוך קרונות־הרכבת בהם פוזר כלור והם נשלחו בכיוון בלתי ידוע. רשימת האנשים הכשרים לעבודה הוכנה כמה ימים לפני כן.

ייזכרו כאן שנים מבין חברי ה„יודנראט", שעשו הכל מצדם על מנת לסייע לאחיהם האומללים. היו אלה ראש ה„יודנראט", מארכוס גינזבורג וחבר מוסד זה, אברהם לאנגר. כפי שהוברר היו האפשרויות, שעמדו לרשותם מאוד מצומצמות.

הירש שיפלדרין — חיפה

החשמלאים היהודים*

הירש שיפלדרין, יליד ראבקה־זדרוי, התגורר עם משפחתו בז׳יבייץ שע"י ביילסק. בפרוץ מלחמת עולם השניה במוצאי שבת קודש ספטמבר 1939, היתה ל„הבדלה על היין משמעות מיוחדת במינה. ב־13 בדצמבר 1939 חזרה כל המשפחה כמגורשים אל מקור מחצבתם, אל ראבקה־זדרוי, אל הסבא, וז׳יבייץ טהורה מיהודים כאחת מערי הרייך. הירש שלנו נכנס אז לבית הספר הדרמטי הנסיוני והגבוה, באפלולית החיים, כשהוא בן 16, והעלה נקודות אור כשרבים המינוסים על הפלוסים.

ועלתה שמחת גדולתם של בני המשפחה כשזכו אחר מספר חודשים לדירת חדר ב„מקוה" מאת ה„יודנראט". האב ושלושה מבניו עבדו עד הקיץ 1941 בפינוי השלג מרחובות העיר, סלילת דרכים, במחצבות, בכריית פחם ובהתקנת מיטווחי שדה לברנשי הס.ס. המתאמנים בקליעה למטרה. זאת התנדבות כפויה, ללא תשלום שכר וללא מנות מזון, וכדי לקיים את עצמם ואת העוללים הרכים, הסתכן האב סכנת נפשות. בערבים בשעות אחר העבודה, קנה באחד הכפרים עגל, טבחו ומכרו מנות מנות לתושבי ראבקה־זדרוי הרעבים, ועלתה ה„חיונה" לבית תוך סיכון רב. ב־1941 נשלח הירש החשמלאי עם אחד הטרנספורטים אל המחצבה בזקופנה. טוב היה המחנה, ואחת לחדשיים ניתנה חופשה לחזור הביתה לראות ולהתייחד עם הקרובים.

* ניצוץ אנוש, יעקב דבירי, חולון תשל"ד עמ׳ 516—520, מפי הירש שיפלדרים, חיפה.

עמלו בעבודת ביצורים
מימין: מאקס צולמן, ברגלס, אברהם צולמן, רומן שיפלדרין, ברוך נצר

פעם בבואי לחופשה מזאקופנה, מספר הירש שיפלדרין. אמרה לי האם מזלך כי מצאתני, כמעט ולא חסר דבר כי אעלם מכאן. באחת ה„אקציות" שנתקיימה בראבקה בא אלינו אחד מן הס.ס. בלוויית איש היודנראט ב־4 לפנות בוקר, וקוראים אותי להילוות אליהם על פי הרשימה שבידם. שאלתי את מלאך החבלה בשפתו הגרמנית אם זהו העונש הראוי לי, כי תרמתי ארבעה גברים העובדים ללא שכר ותשלום במפעלכם. אחד עובד בזאקופנה, במחצבה, בעלי ובני במחצבה מקומית, ואחד הבנים בסלילת דרכים. האם לא אני המאכילה אותם וטרודה בהכנת כביסתם? ואין אני מעלה את דאגתי לטף ואל כלכלתם שזה הכל על שכמי.

למה באמת הכנסת אותה אל הרשימה? שואל הס.ס. את מלוויהו. וכך זכיתי לחופש על פני האדמה ולקבל את פניך בעת חופשתך.

פעם אחרת, כאשר ביליתי בראבקה־זדרוי את חופשתי מזאקופנה קיבלה אותי האם בגערה: למה באת? עתה יחסלו אותנו, הלא כולנו נקראנו להתייצב אל ה„אקציה"... ולולא באת יודעת הייתי כי נשארת בחיים. נתקיימו דבריה אך לא במלואם. ה„אקציה" חיסלה את האזרחים היהודים במקום, אבל אני הייתי דוקא בין הארבעה החשמלאים שנשארו בחיים. ויותר מזה, כי דוקא בעת היעדרי בזאקופנה ערכו שם טיהור כללי והרגו את כולם. לולא יצאתי לחופשה, הייתי גם אני זוכה לחופש נצחי לעולמי עולמים... באותה „אקציה" בו בוצע ב־30 באבגוסט 1942, המשלוח אל יקטודירונג נפרדתי מאבי,

מאמי, ארבע האחיות, ושלשת האחים. יתום וערירי נשארתי לעולמים... ס"ה הנותרים מאותה ה„אקציה" היו 200 יהודים שעמלו בעבודת כפיה בבית ספר להגנה בטחונית בשם „ס.ס. זיכערהייטס שולע". ואני בין הארבעה שזכו לאור החיים בזכות היותנו חשמלאים. הייתי עד ראיה למחזה זוועתי שהתחולל אך כמה צעדים ממני. לעיני הרגו שלושים יהודים ש„חטאם" היה, כי התחבאו במיסתור מפחד ה„אקציות", המוות הגלוי והמסתורי...

ברנשי הס.ס. אילצו אותי ושני יהודים אשר אתי לקבור את המתים ולכסות עפרם. בשעת מילוי המשימה גירה את עיני מכתב הנושא את שמי ואת שם משפחתי ע"י הבור. הרימותי, מה זה יכול להיות? נתברר כי זה הנער בן השלוש עשרה, בן דודי הירש שיפלדרין, ששמו הוא כשמי. העמטפה העידה כי קיבל בן דודי תשלום מפירמה אצלם עבד, ועתה בין ההרוגים הוא... מה אשם הנער התמים שזה עתה היה לבר מצוה?

אחר כמה ימים העבירו אותנו ארבעת החשמלאים אל מחנה נובי־טארג שמנה 44 איש, ועם הספחחותנו אליהם גדלה הרשימה ל־48. עיקר עבודתנו היתה אריזת סחורות וחמרי חשמל, שלל היהודים המומתים והחיים, והעברתם אל גרמניה. הרוצחים מינו את עצמם על דעת עצמם, ליורשים החוקיים של הנרצחים והנגזלים על ידם.

במאי 1943 העבירו אותנו אל ריקוב־פלאשוב. 25.000 יהודי המחנה עסקו בכל העבודות האפשריות החל בהקמת צריפים, סנדלרות, נגרות, מאפיה, עד המכבסה ותעשיית נייר וכדומה. אני כמקצועני נמניתי בין 50 החשמלאים אשר במקום. הרס"ר, הרי אקרט, הפשיטוני פעם ערום כביום היוולדי ומצא אצלי, „שומו שמים", חבילת חמאה. הוא הידק את אקדחו ישר אל רקתי ואמר: אני יורה בך, מות כלבים תמות. וכלל ידוע הוא כי כלב אשר נובח אינו נושך, כי אח"כ אמר: קח את חבילתך (הכוונה לבגדים) וברח. האם יש לערער על כך? עשיתי כמצווה עלי... ונשארתי שוב בחיים.

בתחילת 1944 עברנו 50 חשמלאים עם המשלוח אל מחנה ההשמדה בשם נץ־וילר ע"י מץ. לא היו שם תנורים, כבשני אש אלא בורות. הנהלת המחנה לא נחפזה לחסל אותנו, הם חיכו להוראות ברורות. עצם הבאת קבוצה של 50 חשמלאים הדהימה אותם ולא יתכן, לדעתם, כי כל אלה למות נשלחו. על פי ההוראות הבאות, העבירו אותנו ה־50 אל נקר־רלס גרמניה, ביח"ר תת קרקעי לתעשיית אוירונים. שם כעשרת אלפים עובדים בני אומות שונות. אני אחראי בו לכינון רשת החשמל. בוקר אחד, חורף 1944, רואה אני כי נגנבו נעלי (אז מה הרעש?). כלום. יחף התהלכתי כמה ימים כי האחראי (הוא עצמו אסיר), התכחש לי. באותם הימים ביקר בביח"ר קצין רם מעלה מחיל האוויר. בראותו אותי עובד בכפור־החורף ואני יחף ללא נעליים, שאל: למה אתה יחף? עניתי, כי האחראים מסרבים לתת לנו נעליים. מיד התקשר טלפונית עם המחנה ודרש בתוקף סמכותו לספק לכל החשמלאים נעליים חדשות. עוד באותו ערב בחזרי אל המחנה נקראתי לרשות העליונה של המחנה, ואל המחסן, שם זיכוני בזוג נעליים חדשות להפליא

וזוג גרבי צמר. נדמה ולא היה אז אדם מאושר כמוני בתבל כולו. היתה זאת נקודת־אור בנורמת נקודת־האור של החשמלאים למען הנאצים האפלים. ועוד, הגרמני לינק שעבד בטפסנות בנין, אותו הכרתי אך מ„נקאר־רלס״, הביא לי מדי יום ביומו תפוח עץ אל מקום עבודתי. נקודת־אור זאת לא כללוה הנאצים בנורמות־העבודה...

כשאחד מברנשי ס.ס. רצה להתמחות ברפואת שנים, הרי ניתנה לו הרשות מגבוה. מדי יום ביומו הופיע בעת המפקד, והצביע ל„קרבן הנבחר״ על ידו לצאת מהשורה ולהילוות אליו אל חדר עבודתו. בלי שיחרור רשמי ממנו נמנעה מהקרבן מנת האוכל. גם אני נמניתי כשפן נסיון ובאותו מעמד עקר מפי בבת אחת (ולשם מה בעצם הטיפול הארוך והממושך?) 14 שנים. חלק עם זריקה וחלק בלי זריקה, הכל לפי צורך ניסויו הוא. על ידו ניצב מורו ומדריכו ד״ר ריכטר, פולני נוצרי, אסיר כמוני. אחר מעשהו שיחרר אותי כולי נפוח וזוב דם והחתים את כרטיסי לאות כי רשאי אני לקבל שוב את מנת מזוני. היתה זאת תרומתנו למען הפרקטיקה המקצועית של ברנשי הס.ס. גם בעתות המלחמה. והיתה זאת נקודת־אור של השלטון הנאצי למען עידוד וקידום התרבות הרפואית.

היו גם לנו נקודות אור. זכינו לראות בנקאר־רלס הפצצות האוירייה האמריקאית. מה שמח ורווח לבנו כשנהרס הגשר, הכניסות אל המנהרות התת קרקעיות נחסמו מעומס ההפצצות ונמנע מהרכבות והמשאיות להוציא משם את האוירונים ואת המכשירים על חלקי החילוף. מחשש כי עם התקרבות האמריקאים נשתחרר ונישאר בחיים העבירו אותנו אל דכאו ולהמיתנו.

כאלפיים היינו מבני עמים שונים, צרפתים, אוקראינים רוסים, פולנים, צ׳כים, יוגוסלווים ו־50 יהודים. 3—4 ימים צעדנו ברגל ואת מחצית השניה של הדרך עשינו בקרונות משא. בדרך קפצתי באין רואים לאחד המחסנים ומצאתי כמה קילו נקניק, בקבוק ספירט ומעט סוכר, והיה זה המזון המיסתורי לאחדים מאתנו מבלי שייגלה הדבר ברבים.

בדכאו אבדה זהותי והייתי למספר 148278. צמודים היינו אל המפקד מהבוקר עד הערב, ובטלים מעבודה. שווים היינו לאותה אימרה המתהלכת בעם כי לפני המוות משתפר לרוב מצב החולה לטובה. כמבוטלים לא קיבלנו ארוחת בוקר, אלא מרק בצהרים ופרוסת לחם בערב. מחוסר תעסוקה ומרוב בטלה רבים נתנוונו ובטלו מן העולם מבלי לנצל את כבשני האש. אני לא יכולתי להיכנע לגורל מתנוון זה, ושאפתי להצטרף אל אחת מקבוצות העבודה, ותהא אשר תהא.

אחר שלושה שבועות של גסיסה נספחתי אל קבוצה שנשלחה לשדה־תעופה של מינכן — רים, תפקידנו היה לסתום בעפר האדמה את הבורות שנפתחו כתוצאה מהפצצות האוירייה האמריקאית. המחנה שלנו מצא את משכנו באורוות הסוסים, וישנו על מצע־קש מפוזר על פני הרצפה. קשה היה הריפוד אך טוב ובריא ליציבות עמוד השידרה...

נזכר אני באחת ההפצצות לאור היום. עם האזעקה הפתאומית לא ניתנה לנו הרשות לרדת אל המקלטים. העפנו את עינינו למרום וראינו בעינים מבריקות מרוב חדווה את האוירונים האמריקאיים מגיחים ויורקים את פצצותיהם. גבורים אין־דוגמתם הם השומרים עלינו כל עוד אינם חשים מכות על גבם. יהירים במרוצתם הרעה במלחמת הבזק. וגבורתם לא כן. אך נפלו הפצצות הראשונות ברחו ונמלטו על נפשם. כמעשיהם עשינו גם אנחנו וברחנו אחריהם אל החורשה הקרובה. ומי יאמר לנו אז מה נעשה? היתה לנו זכות גדולה לראות במו עינינו את ההפצצות של ידידינו הנופלות והורסות את הכל...

אחר שעתיים הפצצה סיבבו הס. ס. ניקים שגבורתם חזרה אליהם, את השטח ואספו אותנו כאסוף ביצים עזובות אל המשאיות, ואל המחנה. אחר כי התקבצנו יחד נערך חיפוש קפדני ומדוקדק אם לא גנבנו חלילה משהו מן האוכלוסיה הגרמנית, היא החברה העילית היושבת סמוך לשער שדה התעופה. יגעתי ומצאתי תאמין. אצל רוסי, אחד מאתנו, נמצא לחם וחתיכת בשר חזיר, שהגיעו אליו בלקיחה מבית אחד הגרמנים עת יצאו בשעת האזעקה אל המקלט. וחטא גרוע מזה, באיזה רשות נכנס לבית בו שוכן כבוד „גרמני"? והעונש לא אחר לבוא. באותו יום 20 באפריל 1945, נקראו כולם למיסדר כשהנתפס על חטאיו החמורים מנשוא ניצב במרכז. בנוכחות כולם ירה בו אחד מן הס. ס. „למען ישמעון ויראון". ויהא זה גזר דינו של כל אחד אשר יהין לחזור על חטאי הנידון למוות...

שדה התעופה הפך לשדה שלף ונצני החרות כבר נצנצו בטווח הקרוב. ההפצצות שהלכו וגברו החזירו אותנו אל דכאו. איתה שעה העבירו כמה משלוחים מדכאו אל טירול. גם אנו היינו מועמדים מיד עם בואנו לשם להיספח אל אחד מאותם הטרנספורטים.

כ־1000 יהודים הוזעקו אל מגרש המיפקד וכל אחד קיבל מנת מזון כצידה לדרך והנקרא בשם „מארש פארפלעגונג" המורכב בפרוסת לחם, חתיכת מרגרין ומעט ריבה. שתי יממות שלמות עמדנו דרוכים במיפקד לקראת היציאה, מוקפים חיל משמר. הרכבת לא הגיעה מפאת הדרכים המשובשות, וקטעי הדרכים התפוסים בידי האמריקאים. כשהתמהמה הדבר החזירו אותנו, בינתיים, אל הבלוקים 21, 19. זאת התחנה האחרונה במחנה הריכוז עד זכינו לנקודת אור. שם חכינו יום־יום לאחר שתתפנה הדרך מניתוקה... וניסע אל האין סוף... שמועה, שהתהלכה בינינו כי בטירול יחסלו אותנו, גרמה כי יהודים רבים הסתננו אל בין האסירים שלא מבני ישראל המרוכזים בבלוקים אחרים. מיד חלה התעוררות של נאמנות לאומית של טהורי הגזע מבין הפולנים האנטישמיים אעפ"י שגם הם היו קרבנות הנאציזם. הם אילצו את המסתננים אליהם להוריד את המכנסים ועל כל נימול הלשינו בפני הרשות הרצחנית והחזירוהו אל בלוק 19, 21 הכן למשלוח... הם הפולנים טהורי הגזע פטורים מלהוריד את המכנסיים. ערלת לבם ופניהם המטומטמים גלויה לעין כל.

יום החרות התקרב ובא. ב־29 באפריל 1945 קפץ חייל אמריקאי ראשון מעל

הגדר ונכנס אל המחנה. על מגדלי הצופים נשארו רק ותיקי הוורמכט כשברנשי ס. ס. הגיבורים נמלטים הראשונים על נפשם. 48 אלף גברים המרוכזים בדכאו קיבלו את המשחררים בתרועת שמחה.

רעש החירות לא עורר בנו, קבוצת חברים מבין היהודים אותו הד ההשתחררות בו נתפסו בני העמים האחרים, ולא התרגשות מיוחדת. המומים היינו מכל הווייתנו במחנות ומכל אשר התרחש סביבנו. נזכרנו בבני משפחותינו ומקורותינו, ידענו כי אין לנו לאן לחזור וכי לא נשאר מישהו ממשפחותינו... זוהי שמחה שרב בה הצער והתוגה... לבני אומות אחרות היתה זאת נקודת אור, הם הוציאו את דגליהם ושמחו לאור האירוע עד שעה מאוחרת בלילה ואנו כטכנאים אך מפנים את עינינו אל הקצר החשמלי שארע בעולמנו... תמיד עמלנו לספק נקודת אור רבות ככל האפשר לאחרים. האם גם בי, בעלם בן ה־22 ולנו היהודים, יבריק איזה ניצוץ של אור כלרבים אהרים? מה רבים המינוסים על הפלוסים, על כן מה רב החושך על האור...

משוחררים מצפיה למוות ומהנאצים, אך עדיין איננו חופשיים, כנגועי חידקים, או שמא מחשש של פסימיזם מוחלט ודכאון יתר נתונים אנו בהסגר. התחלפו אך המשמרות העומדות עלינו. במקום השומרים הרצחניים באו שומרים הומניים, הם הביאו לנו מזון חומרי רפואה... והגישו לנו עזרה רפואית. התבוא רפואה לנפשנו?

בשלב הבא העביר אותנו אל מחנה יהודי שבפלדאפינג ע"י מינכן. חזרתי לפולין והזהירני בן דודי אותו פגשתי בקרקוב לבל אחזור לראבקה זדרוי מפחד הא. ק., שלא רצו כי יימצא יהודי בטווח ראייתם.

צחוק הגורל הוא כי חזרתי אל הגרמנים דווקא, ואל אדמתם... אל פלדאפינג. למדתי בבי"ס מקצועי לעבודה פרודוקטיווית במקצוע החשמל, וכי סוף סוף יתרון האור מן החושך. נקודת אור שנזקפה לזכותי הלא היא עלייתי לישראל בשנת 1948.

יהי רצון ואהיה שותף לאורות רבים דולקים במדינתנו החדשה.

צבי שיפלדרין — חיפה

כך חוסלה קהילת ראבקה־זדרוי

שנים רבות כבר חלפו מני אז ועלי לספר עתה על עיירתי ראבקה־זדרוי בה ראיתי את אור העולם. בהיותי בן שש עברתי לגור עם כל משפחתי בעיירה ז׳יוויץ. בזמן המלחמה חזרתי לראבקה־זדרוי, מאחר שגורשנו מז׳יווייץ, שסופחה אז ל„רייך" הגרמני. יכול אני לספר רבות על המאורעות אשר עברו על ראבקה בזמן המלחמה, אך גם בימי ילדותי הייתי נוהג לבקר בעת חופשות הלימודים את סבי ודודי, שגרו אז בראבקה־זיוויטי (כפר השוכן ליד ראבקה).

ראבקה־זדרוי זכורה לי כעיר קיט לילדים ומרגוע למבוגרים. החיים בה היו בשיאם בעת חופשת הלימודים, כאשר באו מכל קצוות פולין משפחות של יהודים ולא יהודים, כדי להנפש בה. ראבקה מצטיינת בנוף הררי, באויר בריא, באקלים נוח ובמים מינרלים אותם היו שותים במיוחד הילדים.

בעיר הנופש מצויות היו וילות נאות המטופחות בגינות ובדשאים, אך בכל אלה נהגו להשתמש רק בעונת הנופש. את העיירה חצו שני נהרות: רבה וסולנקה. יפה היה הנהר, אשר בבוא האביב היה עולה על גדותיו, מציף את העיירה וגורם נזקים בחקלאות וברכוש. זוכר אני את ביקורי אצל קרובים בעת חופשת הקיץ, תמיד היו במקום נופשים רבים, שהיו מטיילים בגן העירוני כשמוסיקה מנעימה להם את ימי שהותם אצלנו.

בעיירה היה קיים מוסד יהודי על שם פרנקל אשר נקרא: „מושבה". מטרתו היתה לסייע לילדים יתומים מיעוטי יכולת. למוסד זה היו מגיעים ילדים מגליציה המזרחית והם היו עושים שם את חופשת הקיץ תחת פיקוח רפואי. שרותיו הטובים של המוסד היו מוכרים בכל הסביבה. במחזור אחד, שנמשך כשבועיים ימים היו מבלים יחדיו כמאתים ילד.

בעיירה ניתן היה להבחין בשני אזורים והם: ראבקה־סלונה, שהפעילות בו התנהלה בעיקר בעונת הקיץ, לעומת זאת האזור השני, אזור השוק היה פעיל באופן תמידי. באזור זה היה רחוב יהודי בו היה בית הכנסת, בנין ועד הקהילה, המקווה ובית החרושת למצות, שהיה ידוע בכל פולין.

ביום ה־13 בדצמבר 1939 גורשתי יחד עם הורי ואחיותי מז׳יווייץ וחזרנו לראבקה־זאריטה, לבית סבי בחוסר כל. היו אלה ימי חורף קשים, ומיד כפו עלינו הגרמנים עבודות שונות, כגון ניקוי רחובות משלג, פירוק אבני־פחם, שהגיעו בקרונות רכבת, העמסתן על מכוניות לצרכי הגרמנים וניקוי מגוריהם. הגרמנים התגוררו בוילות אשר לפנים נהגו לבלות בהן נופשם בעת הקיץ. העבודה שהיתה קשה ומפרכת, נעשתה תחת פיקוח אנשי

ס. ס. וללא כל תמורה. הללו אף פלשו למוסד היהודי של הילדים היתומים, נכנסו לחדריהם הנאים והשתמשו בשרותיהם. הם הקימו במקום אורוות לסוסים, מוסך למכוניות ומתקנים שונים המכוונים לשמירה על כל האזור.

זכורים לי שמות אחדים מהקצינים הגרמנים שהיו שם: קריגר, פוגלדר והאחים מאורר. יהודי העיירה עבדו בנקיון חדריהם של הגרמנים, באורוות סוסיהם וכו׳. אנו הועסקנו יחד עם שני חברים בצחצוח נעליים וכאשר היו הגרמנים הקפדנים בודקים את המגפיים והם לא נראו בעיניהם מספיק מצוחצחים ומבריקים, ספגנו מכות רצח.

עם כיבוש אוקראינה על ידי הגרמנים. הועברו הקצינים קריגר והאחים מאורר לאוקראינה ושם השתתפו בהריגת המוני יהודים. האחים מאורר חיים כיום באוסטריה.

בראבקה ובסביבתה היו מקומות עבודה נוספים בהם עבדו יהודים, כמו למשל המחצבה „ראדלוף" בה עבדו כחמישים יהודים, ביניהם אבי אברהם, אחי זינדל וברוך ואנכי. העבודה במחצבה היתה קשה וממנה נהגו לספק חצץ לסלילת כבישים. בין ראבקה והמחצבה הפרידו עשרה קילומטרים אותם היה עלינו לעבור בהליכה ברגל אל העבודה וחזרה. בין קראקוב וזאקופנה נסלל כביש ובקטע הכביש בהבובקה עבדו יהודים בפיקוחם של הגרמנים.

התנאים במפקדה הגרמנית אשר שכנה במוסד היהודי (לשעבר) של ילדים יתומים לא סיפקו את הגרמנים והם רצו בנוחיות יתר. לאחר זמן קצר עברו למקום יותר יפה ומרווח, היה זה המקום בו היה פנסיון „טראזקה". בפנסיון הקימו הגרמנים מפקדה ובית ספר בפיקודו של רוזנבאום, בית הספר נקרא: „ס.ס. פאליציי זיכערהייטס שולע" ובו היו מאמנים ומעניקים הכשרה לגרמנים ואוקראינים. כדי שיוכלו להמנות עם שורות רוצחי היהודים.

המפקד רוזנבאום מצא במקום שתי משפחות יהודיות בעלות השם רוזנבאום הזהה לשלו ורק בגלל עובדה זו הוציאן להורג. בשטח המפקדה בנו הגרמנים אורוות סוסים, מוסך למכוניות וגם מטווח ירי. שם הועסקו כמאתיים יהודים בהחזקת המבנים והשרותים. כדי שהעבודות שהוטלו על היהודים יבוצעו במלואן היו הגרמנים פונים ל„יודנראט", שתפקידו היה לספק את העובדים הדרושים להם.

בשנת 1941, כאשר החלו רציחות המוניות של יהודים בערים שונות החלה נהירה המונית לעבר ראבקה. כל יהודי, שבא לעיירה, היה צריך להרשם ב„יודנראט" בתקווה לקבל עבודה ועל ידי כך להנצל ממוות. בין הבאים לראבקה היו רבים בעלי כסף וזהב רב והדבר היה ידוע לגרמנים, אשר העדיפו בתחילה לנהוג בשתיקה. לאחר, שלראבקה הגיעו יהודים רבים ורכושם נאמד בכסף רב איימו הגרמנים, שאם לא יקבלו כמות מסוימת של כסף וזהב יוציאו יהודים להורג. לא היתה כל ברירה אחרת מאשר לבצע את הוראות הגרמנים.

באותו זמן נשלחתי על ידי ה„יודנראט" יחד עם מספר צעירים לעבודה במחצבה

בזאקופנה. אמי ואחותי נשארו בבית, אך אבי ואחי המשיכו בעבודתם הקודמת. המחצבה בזאקופנה היתה גדולה ועבדו בה כמאה וחמישים יהודים, שבאו מראבקה, נובי־טארג, זאקופנה, יורדנוב, לימנוב ומקומות נוספים. עבדנו בריסוק סלעים והעמסתם בקרוניות קטנות. גרנו בצריפים גדולים ללא שמירה והיציאה מהמחנה היתה אסורה. האוכל היה דל מאד והעבודה קשה.

לאנשי נובי־טארג שהיוו את רוב אנשי מחנה העבודה, סיפק ה„יודנראט" להם לחם. לנו, לאנשי ראבקה היו מספקים מדי פעם רשיונות נסיעה ברכבת הביתה, כדי להתראות עם המשפחות, להחליף את בגדי העבודה ולקחת אתנו קצת אוכל.

ביום חורף אחד, היה זה יום חג המולד בשנת 1942, נכנסו לצריפים שלנו מספר גרמנים מהמפקדה של זאקופנה (היו אלה גרמנים אשר בפיקוחם התנהלה העבודה במחצבה) כשהם שתויים. הגרמנים החזיקו בידיהם אקדחים ומקלות והתנפלו עלינו בפראות תוך מכות וצעקות שנצא מהצריף לחצר, כדי לערוך ספירה. שהינו בחוץ, בקור העז מספר שעות, כשאנו לבושים בתחתונים בלבד. רק לאחר שהגרמנים סיפקו את יצר הסאדיזם שלהם, הורו לנו להתפזר ולחזור לצריפים.

כשהייתי בא מדי פעם לביקורים בבית, נודע לי על רציחות יהודים ב„אקציות", שנערכו על ידי הגרמנים וגם על רצח קרובי משפחתי, סבתי, יוכבד שיפלדרין, אשר גרה בזוריטה נרצחה בהיותה בת 75, סבי משה שיפלדרין, מת מוות טבעית בתקופת המלחמה. דודי חנוך פוגלר נתלה יחד עם עוד תשעה יהודים בשטח הפנסיון „טראזקה". בני דודי ברל (דוב) וזינדל שיפלדרין ודודי אמיל גודלמאן נרצחו בשטח המחצבה בזוריטה, בת דודה של אבי רבקה ברגמן מבית שיפלדרין ובעלה שבח נרצחו בשטח המפקדה בטראזקה.

כאשר קיבלתי לראשונה את רשיון הנסיעה ברכבת לביקור בבית, חשבתי שבבית אנוח מהעבודה הקשה ואמצא מרגוע בחיק המשפחה מההרגשה הרעה שאפפה אותנו בזמן העבודה. עד מהרה התברר לי, שלא כזה אופי ישאו ביקורי בבית. באחד מביקורי סיפרה לי אמי, שלאחרונה בא לביתנו נציג ה„יודנראט" בלווית גרמני, אשר רצה לקחת אותה ל„אקציה" ורק כאשר סיפרה לו על המצב בבית, על האב ושלושת האחים העובדים, הסכים להשאירה בחיים.

בכל ביקור, כאשר שמעתי את הסיפורים המזעזעים על קרובי משפחה ומכרים שנרצחו, הלכו וגברו הפחד והחרדה אך יחד עם זאת היה קיים רצון עז לשוב ולראות את החיים ולשהות בחיק המשפחה למרות האוירה הנוראה אשר שררה בכל. בביקורי האחרון בבית קיבלה אמי את פני בחרדה רבה ושאלה אותי מדוע הגעתי לחופש, שהרי באותו זמן דובר בגירוש יהודי ראבקה ועל כן סבורה היתה, שיותר טוב היה לו נשארתי במחנה העבודה.

ביום ראשון ה־30 בחודש אוגוסט 1942, דפקו אנשי ס. ס. על דלת ביתנו והורו לנו

להיות במקום הריכוז בחצר אחד המשקים בראבקה עד שעה 9 בבוקר. הם פקדו עלינו לקחת אוכל וללבוש בגדים חמים (באותו לילה השאירו בטראזקה מאתיים יהודים שעבדו במקום ולא שחררו אותם הביתה). לפני לכתנו הספקנו עוד למסור חלק מהרכוש לשכנינו הפולנים מתוך תקווה לשוב הביתה. ארזנו קצת אוכל, לקחנו אתנו לבוש, כדי להיות מוכנים להתיצב בזמן במקום המפגש .אני הייתי צריך לחזור למחנה העבודה בזאקופנה, שהרי החופש שניתן לי היה ליום אחד בלבד. היה ברשותי רשיון נסיעה חזרה למחנה העבודה, אך כאשר הגעתי לתחנת הרכבת היתה כל התחנה מלאה שוטרים פולנים. הצגתי את רשיון הנסיעה שלי בו׳כבת לזאקופנה, אך השוטרים סרבו להעלותנו על הרכבת והובילונו בלווית שוטרים למקום ריכוז היהודים בראבקה.

כאשר הגעתי למקום הריכוז, נגלה לנגד עיני שולחן, שלידו עמדו אנשי ס.ס. מטרזקה ובראשם הקצין רוזנבאום, שהיה עסוק אז בעריכת סלקציה לבאים למקום. על האדמה היו מונחות מספר מזוודות וכל משפחה, שבאה להתיצב לגירוש, נדרשה לזרוק לתוכן את דברי הערך שברשותה, כגון כלי זהב, כסף, יהלומים, מטבע זר ותכשיטים.

ראיתי גם את משפחתי מגיעה למקום, מיד היא חולקה לשלושה חלקים על ידי הקצין רוזנבאום. אבי ואחי סופחו לקבוצה אחת, אמי ושלושה מהילדים הקטנים סופחו לקבוצה שניה, אחי הצעיר נשלח לקבוצה שלישית ואני נשלחתי לקבוצה רביעית. כך ראיתי לנגד עיני את קהילת יהודי ראבקה מובלת לגירוש בסדר „מופתי״. ריכוז היהודים המגורשים נמשך עד השעה 11.30 בבוקר. לפני צאתם לדרך קרא הקצין רוזנבאום ארבעה שמות מבין כל הנוכחים. האחד, אדם בשם שוט, שהיה פחח במקצועו, השני, יחיאל טירק — מכונאי, השלישי פינקלשטיין — מסגר, ואני, צבי שיפלדרין חשמלאי במקצוע — הרביעי. הקצין הגרמני רוזנבאום הורה לארבעת בעלי המקצוע ואני בתוכם להשאר במקום בלויית משמר.

באותו רגע זזו היהודים המגורשים, כשהם הולכים בשורות מסודרות ואני עוקב אחריהם בעיני, נפרד במבט ממשפחתי, קרובי וידידי מתוך חוסר ידיעה, שלא אשוב לראותם. הם הובלו לתחנה המרכזית „האַבּובקה״ ושם הוכנסו לרכבות ונשלחו למחנות השמדה. לאחר זמן נודע לי, שחלק מהיהודים שעבדו במחנה הומתו שם וחלק אחר נשלח לעבודה במחנות אחרים בסביבה. בין המגורשים היו גם: אבי, אברהם, אמי, רחל, אחי הבכור זינדל, אחיותי, אסתר ומינה ואחי הצעירים ברוך וחיים וכן דודי מיכאל שיפלדרין, אשתו חנה וילדיהם והרבה קרובי משפחה אחרים.

עבדנו בטאָרזקה, במטווח ירי שהגרמנים בנו לצרכי אמונים ביריה. העבודה היתה קשה והאוכל היה דל. רוכזנו בשני בתים ואסרו עלינו לעזוב את המקום. יהודי אחד בשם פו׳זנר נורה למוות מכיוון, שיצא באחד הלילות כדי לקחת לעצמו קצת מלבושים מביתו, אשר שכן בקרבת מקום.

בערב יום כיפור של שנת 1942, עת שחיכינו למשמר, שעליו הוטל להביא אותנו

למחנה, לקחו אותנו ואת שלושת היהודים האחרים שהיו אתי בלוית שומרים למקום בו נרצחו שלושים יהודים מכיוון שלא התיצבו לגירוש. הגרמנים ירו ביהודים ובין ההרוגים הבחנתי בבן דודי הרש שיפלדרין בן השלוש עשרה. ליד הקבר עמדה חבית ובתוכה סיד. עלינו הוטל לשפוך את הסיד במהירות רבה על ההרוגים ולאחר מכן לכסותם בעפר. בראבקה היינו מספר ימים נוספים והועברנו משם לנובי־טארג, למחנה. שם היינו ארבעים ושמונה יהודים; שלושים ושמונה גברים ועשר נשים. גרנו בצריף מגורים גדול, בקרבתו היה חדר משמר בו גרו הגרמנים.

בשטח המחנה היו מחסנים בהם רוכז רכוש יהודי נובי טאַרג, שגורשו למחנות השמדה באותו יום בו גורשו גם יהודי ראבקה. עבודתנו בשטח המחנה היתה לרכז את הרכוש, למיין, לנקות ולארוז אותו. אחר כך באו מכוניות הגרמנים בהן הועבר הרכוש לגרמניה.

עבדתי כחשמלאי בניקוי נברשות וצרכי חשמל שונים. לעתים ראינו את הגרמנים גונבים חפצים שונים, שהיוו רכוש אשר נגזל מהיהודים, מתוך המחסנים שבמחנה ולמכור אותם לפולנים. מבין השומרים הגרמנים, אשר חלק מהם היו „פאָלקס־דויטשה" זכורים לי השמות: שטייגר, וולמן, באוור...

חיינו במחנה כמשפחה אחת. הצעירות עסקו בתיקון בגדים ובעבודות המטבח. בראבקה ראינו את גירוש היהודים מהמקום ואילו בנובי־טארג ראיתי את הרכוש אשר נגזל מהם לפני גירושם. באחד הימים באו הגרמנים במכונית, הוציאו מספר יהודים והובילו אותנו לבית הקברות של יהודי נובי־טארג, שם הוטל עלינו לעקור מצבות לפי בחירת הגרמנים ולהעמיסן על מכוניות. המצבות נשלחו לראבקה במטרה לרצף מהן את המטווח, אשר בו עבדתי לאחר גירוש יהודי ראבקה.

בחודש מאי 1943 נשלחנו למחנה ריכוז קראקוב—פלאשוב ושם עבדתי כחשמלאי. זמן מה לאחר מכן נשלחתי למספר מחנות בגרמניה ושוחררתי ב־29 באפריל 1945 ממחנה הריכוז בדכאו.

יוסף גלר־גיל — קיבוץ רמות־מנשה

ראבקה זדרוי במלחמת העולם השניה

עם פרוץ מלחמת העולם השניה ברחו רוב היהודים מראבקה וביניהם גם אנו. המלחמה הביאה לעיירתנו הרס וחורבן. כאשר חזרנו מצאנו את דירתנו פרוצה ושדודה וחנותנו היתה פרוצה וריקה. הבית בו גרנו הוחרם ע״י הגרמנים ועל כן נאלצנו לעבור לגור אצל משפחה יהודית שכנה.

תוך מספר חדשים הוקמה בעיירה מפקדה של ה„גיסטאפו״. הייתי בין אלה, אשר עבדו זמן מה אצל ה„גיסטאפו״ בעבודות שרות וניקוי. היחס אלינו היה אכזרי ביותר. זכור לי יום אחד, כאשר סחבתי שני דליי מים, עצרו אותי שני אנשי ס.ס. שהחלו להתעלל בי. הם הטביעו את ראשי בדלי מים ועם פטיש שבידם הכוני מכות רצח. חזרתי הביתה שבור ורצוץ, וסבלתי כאבים כחודש ימים עד שפצעי נגלדו. בסוף שנת 1940 התחלתי לעבוד בעבודת כפיה במחצבה ובכביש. אבל לשבת היינו חוזרים הביתה ואמא שלי היתה מחכה לי. לאחר זמן מה עברה מפקדת ה„גסטאפו״ למבנה, אשר שימש בעבר בית ספר תיכון לבנות „תרזקה״. אז החלו ה„אקציות״ נגד האוכלוסיה היהודית. תחילה גורשו זקנים, אחר כך חולים ואנשים בודדים, ולבסוף בוצע גירוש כללי. באחת ה„אקציות״ נרצחה אמי. כשבאתי הביתה ביום שישי מצאתי את הדירה סגורה וחתומה. עברתי למשפחה שכנה ושם עשיתי את סוף השבוע ביגון ובחרדה. עם הדלקת נרות השבת שמענו יריות מאזור (תרזקה) אז הוצאו להורג אותם היהודים, אשר נאספו בבוקר.

לאחר המלחמה נמצאו באזור זה מספר קברי אחים מאותם ימי ההרג. תחילה סרבו הפולנים לגדר ולסמן אותם ורק הודות להתערבות מוסדות שונים גודרו ונוקו הקברים ועליהם נשתלו פרחים. דודתי, אשר היתה בפולין לאחר גמר המלחמה ונשארה שם עד יום מותה, היתה מבקרת מדי שנה על קבר אחותה, אמי היקרה ושולחת לי פרחים מיובשים מקברה.

פלה קושנר (לבית גסנר) — טורונטו

פרק זכרונות

...בשנת 1940 הופרדנו מאבינו ויחד עם כמה מקרובי משפחתנו מקראקוב ומשפחות יהודיות אחרות הוגלינו למחנות העבודה של סיביר הרחוקה. באופן מקרי לחלוטין נפגשנו שם עם משפחת קליסקי מזקופנה, כולל בנם פרדק. משך כשנתים עמדנו בקשרי מכתבים עם אבינו, שנשאר בנובי־טארג. ומאוחר יותר — בקראקוב. קיווינו, שבסופו של דבר יעלה בידנו להתגבר על המכשולים והמשפחה תתאחד שוב. מאז פרוץ מלחמת גרמניה—רוסיה הופסק הקשר שלנו עם האב, והפעם לצמיתות.

הועברנו לאוזבקיסטן. משך כשנתיים רעבנו שם ללחם, סבלנו ממחלות שונות והיינו שרויים בפחד תמידי מהמשטרה החשאית. נאסרתי על ידה שלש פעמים והואשמתי על מעשים שמעולם לא ביצעתי. האשימוני בין השאר בגניבה, מסחר בשוק השחור וכו׳. התפללנו בלבנו לשלום האב ושאר בני משפחתנו. עשינו הכל מצדנו, כדי להחזיק מעמד בצוק העתים. זכינו לראות את סיום המלחמה, אך הסבל שמצא אותנו עד אז היה קשה מנשוא.

חזרנו לפולין בשנת 1946 ושם נודע לנו על כל מה שעבר על האוכלוסיה היהודית שם. נמסר לנו על הגורל המר, שהגורל הועיד לאבי. כחותיו לא עמדו לו וכשבועיים לפני פרוץ המלחמה, בין גרמניה ורוסיה, כרע ונפל.

הגענו לקראקוב ושם נשארנו לגור משך שבועות אחדים. לא חזרנו יותר לזקופנה, כי לשם מה היה לנו לעשות זאת? יהודי אחד שניסה לחזור, יומק רוזה, הורד מהרכבת בתחנת פורונין (תחנה אחת לפני זקופנה) ונרצח ע״י אנטישמים פולניים.

החלטנו לעזוב את פולין, כפי שעשו זאת אלפי יהודים אחרים. הגענו לאוסטריה והתחלתי להכין עצמי לנסיעה לארץ־ישראל, אך הגורל רצה אחרת. אמי חלתה בינתיים קשה וכשנתיים שכבה בבתי חולים. לא רציתי בשום פנים להפרד ממנה ועל כן לא נסעתי אז לארץ. באוסטריה מצא אותנו קרוב־משפחה, אשר שרת אז בצבא הקנדי והודות לו הגענו לקנדה. אמי זכרונה לברכה נשארה עם אחי ואתי עד יומה האחרון.

מאז חיה אני בקנדה. הקמתי משפחה משלי. שני בני הלנה ולאון קיבלו חינוך יהודי וחדורים רוח ציונית. בעת ביקורי בישראל נפגשתי עם בני־דודי וכן עם ידידים רבים, שעלו ארצה עוד לפני השואה. הייתי מאושרת מפגישותי אתם, כפי שגם הם שמחו בי.

חיינו בטורונטו עצובים הם לא פעם, ובעיקר בחגי ישראל, כשהזכרונות והגעגועים גוברים וידידי נעורים עומדים כחיים נגד עינינו ומזכירים לנו ימים עברו. חיים אנו בתקוה, כי בסופו של דבר נעלה גם אנו אל ישראל ונהנה מ„שבת אחים גם יחד״ בארצנו הקדושה והיקרה לכולנו.

רץ אלוני — קרית חיים

עיירתי יורדנוב

יורדאנוב עיירתי שכנה במחצית הדרך בין קראקוב לזקופנה, בעמק בין הרים והנהר סקאווה חוצה אותה באמצע. מפאת האקלים המצוין שלה היו באים אליה בחדשי השרב קייטנים רבים ובעיקר באו הללו מקראקוב עצמה ומסביבתה הקרובה.

בעיירה היו כתשעים משפחות יהודיות, שהתפרנסו ברובן על המסחר. במקום היתה קיימת קהלה מאורגנת וכמה יהודים אמידים ניהלו את עניניה. על אלה נמנו בני משפחת פרידלנדר, פייט, שטרנברג, קאופר ואבי המנוח, אלויזי קגל זכרונם לברכה. זוכרת אני כיצד אבי המנוח היה לאחר יום של עבודה מפרכת מוסר מזמנו לעבודה ציבורית. אמי פעלה בשטח הציוני שהצטמצמה בעיקר בפעולה למען הקהק״ל.

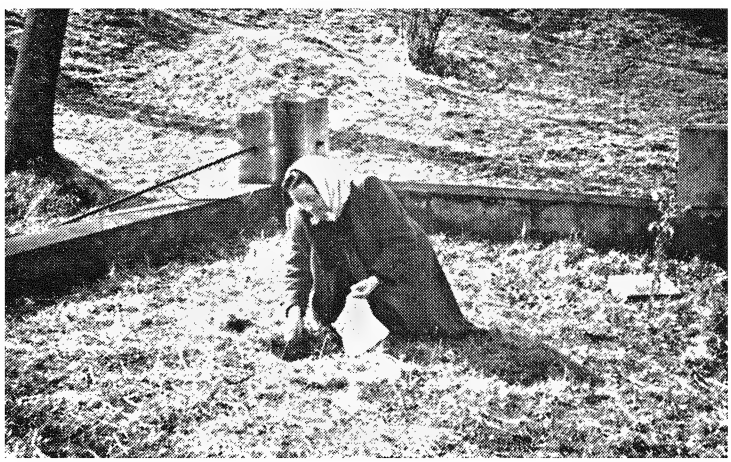
בתחילת חודש ספטמבר 1939, למעשה ביום הראשון לפרוץ המלחמה, כבשו הגרמנים את העיירה ושרפו חלק ניכר ממנה. חלק מהאוכלוסיה היהודית ברח מזרחה והחלק האחר נשאר במקום. לאחר שבוע ימים החלו החיים לשוב למסלולם הרגיל לגבי האכלוסיה הנוצרית ואילו היהודים נלקחו לעבודות כפיה ובעיקר הועסקו בטאטוא הכבישים. במקום הוקם „יודנראט״ בראשותו של בן־דודי ארווין קגל, אשר שלט יפה בשפה הגרמנית. בהדרגה החלו הגרמנים להגביל את החופש האישי של היהודים ופקדו עליהם לשאת „טלאי צהוב״ וכן סגרו את חנויותיהם ושללו מהם את אפשרויות הפרנסה. אחר כך נאסר על היהודים לנסוע ברכבת ולצאת את גבולות העיירה.

בשנת 1941 הובאו לעיירתנו פליטים יהודיים ממחוז פוזן וארבעה—חמשה אנשים היו נאלצים להצטופף בחדר אחד. על הילדים היהודיים נאסר לבקר בבתי ספר ועל כן הסתובבו באפס מעשה. החיים היום־יומיים נעשו קשים יותר מיום ליום. בשנים 1941/42 הטילו הגרמנים על קהלתנו תשלום „דמי כופר״ והאוכלוסיה היהודית נאלצה לשאת כולה בתשלום זה. אז רוכזו ביורדאנוב גם משפחות יהודיות מהכפרים הסמוכים. האוירה נעשתה מתוחה מאד ובשעות הערב התנהלו ויכוחים על אפשרויות של בריחה והצלה. זוכרת אני את דברי אבי „נולדתי כיהודי וכיהודי אמות!״

חודש — יוני 1942 החל להתקרב וכולנו הרגשנו, שהאדמה בוערת מתחת לרגלינו. ימים אחדים לפני ה„אקציה״ שלחו הורי את אחי לקראקוב, כדי להצילו בדרך זו. בערך ב־15 לחודש הקיפו חיילים גרמניים את העיירה. רק אמי ואני היינו אז בבית. בשעה 10 לפנה״צ בא אלי חבר מבית הספר והוציאני החוצה וכך הגעתי עד לתחנת הרכבת. משם יצאתי אחה״צ ברכבת לקראקוב. באותו יום רוכזה האכלוסיה היהודית כולה ברחבת

השוק. הנוער המסוגל לעבודה הועבר ע״י הגרמנים לראבקה וזקופנה ואילו הקשישים נלקחו למחנה הריכוז של בלז׳ץ והחולים חוסלו בו במקום.

לכשחזרתי לעיירה בשנת 1945 נודע לי מפי הפולנים תושבי המקום, שתחילה עלה בידי אבי לברוח ולהסתתר משך כמה שבועות בעיירות שבסביבה, אך אחר כך פנה עצמו למשטרה הגרמנית וביקש שיחסלוהו, מאחר, שלא היה בכחו לשאת את חיי הנדודים. בסופו של דבר הוא הובל לבית העלמין היהודי ושם נרצח. מבין כל יהודי עיירתנו ניצלו רק כעשרה איש הנמצאים עתה כולם בישראל.

אפר לארץ־ישראל — מקבר האחים ביורדנוב, שנת 1956

חנה וינדשטראוך * — מושב־עדנים (הוד־השרון)

ביערות יורדנוב

אנו מסתתרים ביערות יורדנוב...

חודש אחרי חודש חולפים, ואנו עדיין בתוך היער...

מדי פעם מבקר אצלנו האכר הרחמן. הוא מביא אתו ידיעות מחרידות על המתרחש בסביבה, על המצודים התכופים הנערכים על יהודים וכיצד נתגלו בכפר הסמוך חמישה יהודים, אשר יחד עם האכר, שהחביאם הוצאו להורג. הוא מתחיל, כנראה להבין עד כמה שבגללנו הוא מסכן את חייו הוא ואת משפחתו. אנו מפצים אותו בכל מה שלאל ידינו ומתחננים לפניו לבל יעזבנו, גורלו קשור עתה בגורלנו אנו, הוא מפחד מאד, אך יש לו לב טוב.

האביב חולף. ביער בו אנו מסתתרים צומחים גרגירי־יער אדומים. ברצוננו לצאת ולקטוף אותם, כדי להשביע במקצת את רעבוננו, אך חיל ורעדה תוקפים אותנו למראה הקוטפים המתקרבים במקרה למקום מחבואנו.

האכר המשמש כפטרון שלנו דורש, שנעבור למקום מרוחק יותר ביער בו טרם דרכה כף רגל של אדם. זו הפעם השתים־עשרה שמחליפים אנו את המסתור שלנו. בעת המעבר ניתך עלינו גשם שוטף, שנמשך עשרה ימים רצופים. רטובים עד לשד עצמותינו אספנו בלילות ענפים לסוכה וממרחקים הבאנו מים לשתיה. עמוק בתוך הלילה אנו מעיזים להדליק מדורה ולבשל את ארוחתנו הדלה, שהנה הארוחה היחידה שלנו למשך יממה שלמה. לעתים עולה בידינו לאפות פיתה על אבן מחוממת. אנו חיים כאנשי־יער פראיים. הבגדים והלבנים שלנו קרועים. אני מנסה להציל מה שנותר ושמה טלאי על גבי טלאי. מסתובבים רעבים.

האויר ביער הוא צח וריחני ואנו סובלים כל הזמן חרפת רעב. בעלי מסתכן ויוצא לעתים קרובות בלילה, כדי לחפש מזון. פעם עלה בידו להגיע עד לעיירה הסמוכה ולהביא משם מעיל וחליפה אותם השאיר בשעתו לתיקון אצל חייט — פלא, שהלה הסכים להחזיר כל אלה. בעד צרכי מזון אנו נותנים לאכר שלנו את חליפת בעלי.

בלילות נוהגים אנו לצאת ממקום מחבואנו. אנו קוטפים עשבים שונים ולפעמים גם מעט עלי כרוב או לפת. אנו מתמחים משך הזמן בחפירה באדמה. עבודה זו דורשת מומחיות וזהירות מירבית לבל ירגישו בנו: חוש השמיעה שלנו נתון במצב של דריכות

* קטעים מתוך יומנה.

מתמדת. אנו גרים בתוככי סביבה של פטריות וגרגרים מתוקים, אך אין אנו יכולים ליהנות מהם. ביום אין אנו יכולים לזוז מהמקום ובלילות החשוכים אין רואים כלום.

בעד סיר גרגירי־יער ועוד איזה שהוא ירק אני נותנת לאכר שלנו את שעון־היד שלי. רצון לחיים ורגש של תקוה מפעמים בנו למרות הכל, ואנו מוכנים לתת כל מה שנותר לנו: האכר לוקח, אך ניכר הדבר, שהמצב בו הוא נתון הולך ונמאס עליו. הוא מספר לנו על נפח, שהסתיר תמורת כסף רב משפחה יהודית בת שבע נפשות, אך לבסוף בראותו, שהמלחמה אינה מסתיימת רצח אותה בפטיש. הוא מוסיף „הנפח לקח מהם הכל ורצח אותם. על מצפונו רובצים חייהם של שבעה בני־אדם, אך כאלה הם האנשים"... סיפורו של האכר, ובעיקר ההדגשות בדבריו מפחידים אותנו עד מוות.

החודשים יוני ויולי של שנת 1943 עוברים עלינו מתוך שקט יחסי. לילה אחד, בשובנו מאוסף מזון נתגלה לעינינו לפתע כרעם משמים מראה עמוד של אש ואור. לא נדע לעולם, אם היתה זאת תופעת טבע רגילה או שמא אימגניציה של גוף ונפש מעונים. למהרת היום בא האכר וסיפר לנו על התמוטטות איטליה. שביב של תקווה נדלק בלבנו.

עת הקציר הגיעה. אנו יוצאים בלילות ממחבואנו וקוטפים שבלים. אסור, שהאכר־הידיד שלנו ידע על כך. אנו נאלצים לעשות זאת, באשר על מלאי זה נצטרך להתקיים בחורף הקרוב. ביקשנו מהאכר קצת שבולת־שועל ומטחנת־יד להכנת קפה. בכוונתנו היה להשתמש במטחנה זו להכנת קמח מהגרעינים שנאספו על ידינו. האכר מתפלא על המראה האנושי שלנו ואף נותן ביטוי לכך בקול רם ובליווי מנוד ראש לצדדים.

באחד הערבים עמד לבנו מדפוק. רעש וקולות רמים נשמעו ביער „תפוס אותם תפוס!". הצצנו החוצה והמראה שלעינינו הקפיא את דמנו. ראינו עשרות אכרים עם אתים ומגרפות בידיהם רודפים אחרי שתי דמויות. לבסוף מקיפים הם את הבורחים מכל צד ותוך כדי תרועות נצחון שמים קץ לחייהם. לאחר מכן נודע לנו, כי הנרצחים היו בעל בת־דודתי, לולק הובר וליאון הילפשטיין מקראקוב. כרטיס לחליפה היה הפרס, שהוענק לראש הכפר על „מבצע גבורה" זה ואילו שותפיו לרצח קיבלו שלושים זהוב כל אחד.

„מה יהיה אתכם?"

הקיץ חולף והסתיו מסתיים אף הוא, אך המלחמה עודנה נמשכת והאכר שואל אותנו בפשטות „מה יהיה אתכם?". לקראת החורף יש להכין מיסתור חדש -- בור עמוק בתוך האדמה. צמרמורת עוברת בגופנו, כשאנו מתחילים להרהר על חורף נוסף ביער. לאחר קביעת מקום המחבוא החדש אנו מתחילים לחפור. הכלי העיקרי לחפירה הן הידים בתוספת סכין.

צלע ההר אותו הועדנו כמקום מחבוא חדש בשבילנו פונה צפונה. אנו חופרים את הכניסה מן הצד, ומקימים קיר מגן לפתחו מרגבי האדמה אותם הוצאנו מהבור.

העבודה קשה ומתקדמת באיטיות רבה, מכבידה עלינו גם העובדה, שיש לעשות את העבודה בשקט גמור, כדי שלא לעורר רעש מיותר בסביבה. אכן קשה להסתדר עם על פני השטח לבל יווצר גל אבנים, שיסגיר אותנו.

עוד טרם הספקנו לסיים עבודתנו החלו לרדת גשמים עזים מלווים רוחות ורעמים. עצים וענפים נשברו ולשמע קולות טבע אלה נלווה קול עמום. היה זה קול נפילת קיר המגן, שהתנשא לגובה של מטר ונהרס עתה כליל. יאוש תקף אותנו. נאלצנו להתחיל את עבודתנו מחדש והפעם בתנאים הרבה יותר קשים. בסופו של דבר נבנה על ידינו קיר מגן נשען על ענפים ומקלות אותם הקמנו בשתי שורות ואת הרווח שביניהם מילאנו באדמה רטובה. היתה זאת עבודה מפרכת ביותר ואותה ביצענו בשקט ובזהירות, כשאנו רעבים ועייפים עד מוות ונראינו כצללים.

יום אחד נשמעו צעדים מתקרבים אלינו. חשבנו, שהאכר שלנו בא לבקרנו. הוברר לנו, כי היה זה איש זר, שחטב עצים בקרבת מקום. אכן רק בנס הוא לא הבחין בנו והמשיך בדרכו.

אנו ממהרים לסיים את עבודתנו לפני גבור הגשמים. אנו קוטפים עתה אזוב, מייבשים אותו ומכסים בו את גג „ביתנו". יום אחד, באמצע העבודה, בעת שבירת ענפים נפלתי וענף שבור כמעט וקרע את גרוני. לא היה בכוחי להוציא הגה מפי, הגרון ובית הבליעה התנפחו וצוארי השחיר משפך דם. שכבתי בלי נוע והרגשתי, שחומי עולה. עוד מקרה אומלל זה חסר לנו. האכר שלנו הופיע לפתע כמלאך מושיע. הוא שב לכפרו והביא בשבילי חלב חמוץ וממנו הכינונו תחבושות לצוארי. התגברתי על מכאובי, קמתי והמשכתי לסייע לבעלי בעבודתו הקשה. עתה נשאר לנו לכסות היטב את גג המאורה שחפרנו באדמה באיזוב, מחטים וצמחי בר שונים כדי שהמקום יראה כיחידה אחת עם ההר כולו.

„דירת החורף" שלנו

„דירת החורף" שלנו — אורכה היה 2,5 מטר, רחבה מטר וחצי וגובהה אף הוא מטר וחצי. מקרש קצר התקנו ספסל לישיבה ומשני קרשים ארוכים — מיטה. זה היה כל הריהוט שלנו. האכר תרם להשלמת המיסתור שלנו דלת ובה חלון זכוכית קטן. עתה נשאר לנו להכין מלאי מזון לקראת החורף המתקרב.

ב־30 לחודש אוקטובר עוברים אנו לגור ב„דירת החורף". בעלי, איזיק, יוצא באחד הלילות החשוכים לדירת האכר שלנו, כדי לקבל ממנו כרוב וחבית קטנה לשם החמצת הכרוב הזה, אני נשארת לבדי בתוך הבור החשוך כשהנני רעבה ונפחדת. מרגישה כמעט פיסית את נוכחות הורי, שנרצחו ע"י הנאצים. אני מחכה לשובו של בעלי. המתח והפחד שלי גוברים והולכים. אני חרדה לגורלו וכל דקה מתמשכת כנצח.

סוף סוף שומעת אני רשרוש ליד הדלת. הוא חוזר, אך שבור ורצוץ ללא יכולת להוציא הגה מפיו. לאחר שהתאושש הוא מספר לי, כי בדרכו חזרה, עת שטיפס על ההר התלול עם המשא הכבד על גבו התמוטט והתעלף. החבית הקטנה עם האפונה, שקיבל מידי האכר, התגלגלה למטה ונפלה על אחד העצים, אך כל תכולתה התפזרה. איזיק שכב זמן רב בלי הכרה וכשזו שבה אליו החל ללקק טל מהצמחים. הפחד שמא יתגלה מקום המצאו דירבן אותו לאסוף שארית כוחותיו ולקום על רגליו. זמן רב היה עליו לזחול עד שהגיע הביתה, אך נס היה, שאיש לא שמע את רעש החבית המתגלגלת למטה. הודיתי לאלקים על שבעלי חזר. נשאר לנו עוד להכין מלאי עצים להסקה בחורף. אנו סוחבים ענפים וזוחלים על ברכינו לתוך סבך שיחים על מנת להטמינם מעיני רואים.

ב־6 לנובמבר יורד השלג הראשון. מצבנו נעשה קשה עוד יותר וזאת מכיוון, שאין אנו יכולים לצאת מהמאורה, באשר עקבות בשלג עלולות לסייע לגילוי מקום המצאנו. אין לנו מים לשתיה ואנו מנסים להרוות צמאוננו בטיפות השלג הנמס.

לאחר שהשלג הראשון נמס בא אלינו האכר־המושיע ומביא אתו 10 ק״ג קמח, שני שקים תפוחי אדמה וקצת חמאה. עינינו אורו מרוב אושר. אנו נותנים לו בתודה את שארית רכושנו כולל מעיל החורף של בעלי ומתחננים בפניו לבל ישכחנו. הוא הביא אתו גם חתולה קטנה, אך זו ברחה מאתנו כעבור ימים מספר. כנראה, שהמזון הדל שלנו לא טעם לחיכה. חבל מאוד, כי נוכחותה גיוונה במקצת את חיינו האפורים וסייעה על מצור העכברים בו היינו נתונים.

משך חודש נובמבר ירדו לסירוגין גשמים ושלג. הרטיבות של הבור חודרת עמוק לתוך עצמותינו. החדשים חולפים אחד אחרי השני ואנו עדיין בתוך הבור ללא יכולת לחלץ את עצמותינו. מיום ליום אנו נאלצים להקטין את מנת מזוננו.

שלג כבד ירד השנה, וכשהנני מציצה לפעמים החוצה רואה אני עולם לבן פרוש לפני, כשהעצים והשיחים כורעים תחת עומס השלג. אז נזכרת אני בעונת החורף בעיי־רתנו. מהרהרת אני כמה שמחה ואושר מסוגל החורף להעניק לאנשים שבעים ולבושים היטב בתוך הבית המחומם. כאן, בתוך הבור הקר והרטוב אנו נתונים במצור לבן, אין יוצא ואין בא. אכן כמה אכזר הוא החורף; אין לנו נייר לכתיבה, אין מה לקרוא ואין כל אפשרות לצאת מן הבור. השעמום מציק לנו לא פחות מהמחסור במזון. אנו מתגעגעים לחופש, לתנועה, לשיחה עם בני־אדם. אנו חולמים על רחצה והחלפת סמרטוטי הבגדים, שעל גופנו הכחוש.

עם בוא האביב

בסוף חודש פברואר מבקר אצלנו שוב האכר שלנו. היה זה צעד של חירוף נפש מצדו, כי השלג הגיע באותם הימים עד הברכיים ובמקומות מסוימים — אפילו עד לצואר. הוא הביא אתו מזון נוסף והביע השתוממות, שאנו עוד חיים. הוא מספר לנו

על המשפחה היהודית, שטרנליכט, שמקום מחבואה נתגלה והיא הוסגרה לידי ה„גיסטאפו" הגרמני.

אנו אסירי תודה לאכר על שלא שכח אותנו. אני מסירה מידי את טבעת הנשואין שלי ורוצה לתת לו, אך הוא מסרב לקבלה. האכר מצהיר, כי הוא עושה למעננו מתוך רגש של רחמים ולמען מצפונו ואמונתו הדתית. אני בוכה ומנסה שוב לתת לו את הטבעת שבידי...

החורף האכזר מתמשך. חודש מארס מסתיים ואפריל מתחיל וכאילו להכעיס ממ־שיכים השלגים ליפול ללא כל הפוגה. אין לנו במה להדליק אש. נשארו לנו רק קצת תפוחי־אדמה וכרוב חי. לקינו במחלת מעיים קשה. הפסקנו לאכול את הכרוב ומתקיימים על אכילת תפוחי אדמה בלבד.

מחלת המעיים אינה מרפה מאתנו. אנו סובלים קשות בכל המובנים. בעלי רוצה לצאת באחד הלילות לאכר שלנו ולבקש ממנו עזרה, אך אינני מסכימה לכך. יציאה לדרך בלי נעלים, לבוש בלויי סחבות, רעב וחולה — פירושה מוות בטוח. מוטב על כן, שנמות כאן יחדיו.

בסוף אפריל מגיע אלינו האכר במגלשה רתומה בסוסים. הוא מספר לנו, שהחורף עדיין משתולל וכי עצים רבים חוסמים את הדרכים.

האביב של שנת 1944 בא ליער רק בחודש מאי. לאט לאט נמס השלג שמסביב וצמרות העצים החלו מלבלבות. עם בוא האביב מוצף הבור שלנו מים, הם חודרים דרך הקירות ומטפטפים על ראשינו מהתקרה. אנו לכודים בתוך בור של מים ודורכים כל היום בבוץ הדביק. במאמץ עצום עולה בידינו לעשות את הפסיעות המעטות מן ה„מיטה" ועד ל„ספסל" וחוזר חלילה.

חמימות השמש של חודש מאי ממיסה במהירות רבה את השלג. העצים מתחילים לפרוח ומפיצים סביב ריחות נפלאים. מדרונות ההר והשדות הנרחבים מתכסים ירק ופרחים. קולות שירה וזמרה מגיעים אלינו. האכר שלנו יוצא אף הוא לעבודת שדה ומביא עמו מעט מזונות. הוא מספר לנו, שהצבא האדום כבר נלחם על אדמת פולין ולבנו מתמלא תקווה לעתיד.

הרב רפאל־מאיר ציגלר — תל־אביב

עיירתי שצ'אוניצה

עם פרוץ מלחמת העולם השניה חדרו מיד הגרמנים לעיירתנו מכיוון סלובקיה. עיירתנו מנתה אז תשעים משפחות יהודיות וחלק קטן מהן ברח מזרחה לעבר אותם חלקי פולין, שנכבשו ע״י הרוסים. אלה שנשארו בעיירה נתנסו בשבעת מדורי גיהינום. אנשי ה„גיסטפו" היו תופסים יהודים בודדים ברחוב ויורים בהם. בתחילת שנת 1942 הוציאו הגרמנים מבתיהם קבוצה של יהודים, שביניהם היה גם השו״ב, אברהם יצחק גולדברגר הביאו אותם עד לבנין בית המטבחיים ושם רצחו אותם. בקבוצה זו היו שנים־עשר יהודים והגרמנים אילצו אותם, שיחפרו לעצמם קבר.

ב־19 ביולי 1942 ריכזה ה„גיסטפו" במקום אחד את כל יהודי העיירה, בהם גם את יו״ר היודנראט, אהרן קורנהייזר ופקדה עליהם לצעוד בכיוון נובי־טארג, מרחק של ארבעים ק״מ.

חלק מבין היהודים, שלא היה בכוחם להמשיך ללכת נרצחו ע״י הגרמנים בדרך — אלה, אשר שרדו בחיים, נשארו בנובי־טארג כארבעה שבועות. באחד הלילות נלקחו רבים מהם לבית העלמין ושם רצחו אותם. ואילו האחרים הוגלו למחנות ריכוז והשמדה. יהודי קרושצ'נקו נשארו שם עד 15 באוגוסט וגורלם היה כגורל יהודי שצ'אוניצה הסמוכה. ראשית כל כילו הגרמנים חמתם בבתי־המדרש והתפילה ושרפו ספרי תורה.

רק בודדים מבין 400 יהודי עיירתנו שרדו בחיים לאחר החורבן. בין הניצולים מההשמדה היו: יוסף שטייגר, נפתלי חיים אונגר ואחיו משה, מאיר רפאל ציגלר, בנו של אברהמ'לה גלר, הרשל זאלץ, אברהם לוסטיג, חיים זמל, שיינדל אנגלנדר עם שני ילדים, אדולף פרייליך, גייזלר ועוד יהודים אחדים.

אטלקה ווייסברג — יקנעם

סבלותיהם של יהודי אוראווה

אזור אוראווה שבנפת נובי־טארג נשא אופי מיוחד. כמה עשרות כפרים היו כאן מרוכזים סביב הכפר הגדול יאַבלונקה, שמנה 3,900 תושבים. משך מאה שנים, ועד שנת 1920 היה האזור כולו שייך לסלובקיה ורק לאחר המשאל, שנערך בין תושביו, הוא הועבר לידי פולין. מצד אחד נישא כאן ההר, שהיה ידוע בשם „באביה גורה" בגובה של 1900 מטרים מעל פני הים, מעברו השני בלטו הרי הטאטרים עם השלג הנצחי הנוצץ על פסגותיהם. הנהר אַרווה, שמקורותיו היו ב„באביה גורה" חצו את העיירה יאַבלונקה. מאלף הדבר, שבשפה ההונגרית היה שם הנהר „ארווה מגיה". פירוש המלה ארווה בלשון זו הוא יתום. האדמה לא היתה באזור זה פוריה ביותר ושימשה בעיקר כמקום מרעה לצאן וכן לגידול תפוחי־אדמה, מספוא וכו׳. חלק מבין תושבי כפרים אלה היה מתקיים על הקייטנות שבחדשי העונה.

בכפרים אלה חיו גם יהודים, אך מספרם היה שם בדרך כלל מצומצם מאד. בכפר הגדול, כלומר ביאבלונקה, חיו בפרוץ המלחמה 15 משפחות יהודיות. הדור הקשיש שלט בגרמנית ובהונגרית. מרבית האוכלוסיה היהודית בכפר היתה, קיימת על מסחר העצים או על המסעדות והפנסיונים, שהקימו במקום משך השנים.

גדלתי בבית בנוי לתלפיות ועשיתי בו עד עליתי לארץ־ישראל, בשנת 1936. אמי, מרת צציליה שקלי, הינה אלמנה אחרי קצין, שנפל בחזית הרוסית בשנת 1915, ניהלה בכוחותיה היא מלון ומסעדה וחינכה חמשה ילדים לדוגמה. באותו הבית התגוררה והחזיקה חנות דודתי (אחות אמי), מרת שטרנברג. כאן אף נערכו טכסי־תפילה בימי שבת ומועד. לימי החג היו באים לשם יהודים גם מהכפרים הסמוכים. כרב, חזן, שוחט ומוהל גם יחד שימש אצלנו מר זליג אינלנדר.

האוכלוסיה היהודית היוותה אצלנו כעין משפחה אחת, הן בימי שמחה והן בימי צרה ויגון. היהודים היו נפגשים לעתים תכופות בביתנו, רוקדים, שרים ואוכלים מאכלים טעימים, שהוכנו במטבח שלנו. בשבתות ובימי חג היו היהודים יושבים על הספסלים הסמוכים או מטיילים ברחובות הכפר. בקיץ היינו מתרחצים בנהר או שהיינו הולכים לקטוף פטריות ופירות שונים. היינו נפגשים בצוותא גם בתנועת הנוער הציונית, ובחנוכה ובפורים היו לנו מפגשים משותפים עם הנוער מנובי־טארג, צ׳רני־דונאייץ, ראַבקאַ וכו׳. סוחרים מעיירתנו היו יוצאים לעתים מזומנות ל„ירידים" בזאקופנה, נובי־טארג, צ׳רני־דונאייץ, יורדאנוב וראַבקאַ.

מצב זה נמשך עד חודש ספטמבר 1939, כשפרצה מלחמת העולם השניה. כבר ביום הראשון למלחמה בבוקר חדרו הגייסות הגרמניים לסביבתנו. הם באו מצד סלובקיה, הפציצו את הכפרים והחריבו עשרים וארבעה בנינים ביאבלונקה. לאחר שהגרמנים השתלטו על אזור אוראווה כולו הם מסרו חלק מנפת נובי־טארג לסלובקים והוא נשאר בידם עד שנת 1945.

כשפרצה המלחמה הסתתרו כל יהודי יאַבלונקה במרתף ביתנו. כשבועיים ימים נמשכו היריות. כשהשתרר שקט והגרמנים עברו במכוניותיהם בקרבת מקום ודרשו בנזין מהתושבים, יצאה אמי לקראתם, כשבידה מפתחות. רצתי אחרי אמי וכאשר שמעתי את הפקודה „הנדה, הוֹך" („הידים למעלה") הבנתי שהאנשים שבאו הם גרמנים!

לא עברו ימים רבים והחלו סבלותיה של האוכלוסיה היהודית. בשנת 1942 נשלחו „טרנספורטים" של יהודים מאזור זה למחנות ההשמדה של אושוויץ וטריבלנקה. חלק מבני־משפחתי נספה בשואה. אחי הבכור, אלדר, עזב את פולין ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה בדרכו לאוסטרליה, שם כבר היה באותו זמן אחינו הצעיר ביותר, שמעון. האח האמצעי, אלכסנדר, שירת חמש שנים בצבא הסובייטי ומאז נעלמו עקבותיו. מבין אנשי אוראווה המעטים, אשר שרדו בחיים, ברצוני להזכיר כאן את סאמק טאנדליק, צעיר בן 19, שקפץ מקרון הרכבת, כשזו עשתה דרכה בכיוון אושוויץ. הוא נשאר בחיים, ועתה הוא חי בארצות־הברית.

לאחר שעשיתי שלוש שנים בארץ־ישראל יצאתי לבקר אצל בני־משפחתי ביאבלונקה. לפתע פרצה המלחמה ונשארתי חצי שנה תחת שלטון הגרמנים. הודות לדרכון ה„פלשתינאי" שלי עלה בידי, לאחר מאמצים רבים, לצאת מגיא ההריגה ולהגיע חזרה לארץ־ישראל. זכר התלאות, שמצאו אותי „בימים ההם" ישאר שמור בלבי לנצח!

יהודי יבלונקה (אוראַווה) — לפני החורבן

ניצוצות

לאור הכתבות ב„הבוקר", „הארץ", „דבר"

קצין ס. ס. שהודה ברצח נידון לשבע שנות מאסר

פרייבורג, גרמניה המערבית, 26 (ע"ר). מי שהיה ראש הס.ס. בזאקופנה שבפולין, רוברט וייסמן, בעל דרגת מיור ביחידה נאצית זו, נידון אתמול לשבע שנות מאסר עם עבודת פרך, לאחר שנמצא אשם ברציחת 111 אנשים בזמן המלחמה.

עוזרו, ששימש באותו תפקיד אחריו, לויטננט לשעבר בס.ס., ארנולד סמיש, בן 59, נידון לארבע וחצי שנות מאסר עם עבודת פרך, כאשם ברציחת 27 אנשים.

התובע דרש להטיל על וייסמן מאסר עולם ועבודת פרך ועל סמיש — תקופת מאסר של תשע שנים עם עבודת פרך. כ־150 עדים הופיעו במשפט זה, שנמשך חמישה חדשים.

וייסמן הודה בבית המשפט כי הוא ציוה להוציא להורג קבוצה של אנשים מבוגרים. הוא אף ציין כי ירה בעצמו בשנים מבין הקרבנות „מתוך סולידריות עם אנשי".

הודה בדחיפה לתאי הגאזים

במשפט פושעי המלחמה, ששימשו כשומרים במחנה המוות אושוויץ, דרש אתמול התובע להטיל מאסר עולם עם עבודת פרך על פרנץ הופמן, מי שהיה סרן בס.ס. במשפט זה, המתנהל בפרנקפורט, הואשמו 20 שומרים לשעבר באושוויץ בביצוע רציחות המוניות.

הופמן הודה בבית המשפט כי הוא דחף רבים מבין הקרבנות אל תוך תאי הגזים ואף לא הכחיש כי פקח על „סלקציות" — בחירת האסירים שנשלחו אל תאי הגזים.

(הארץ, 27.6.1965)

הסניגור מבקש לזכות פושע נאצי שהודה ברצח יהודים

פרייבורג, 14 (ע"ר) — הסנגוריה דרשה היום לזכות את מפקד הגסטאפו לשעבר בזאקופנה, שבפולין, רוברט וייסמן בן ה־57, העומד כאן לדין על סיוע לרצח 200 יהודים.

קצין ה־ס.ס. לשעבר הודה בבית המשפט כי ציווה להוציא להורג קבוצת ישישים. הוא הוסיף, כי ירה במו ידיו בשני יהודים „מתוך סולידריות עם אנשי".

בסכמו את המשפט שנמשך חמישה חודשים, אמר הפרקליט קלאוס רדמייר, כי וייסמן האמין שכל המשרת את המדינה הנאצית הוא חוקי. הנאשם חייב היה לבצע את פקודות הממונים עליו, שאם לא כן היה צפוי לעונש. הפרקליט טען כי מבצעי הפשעים לא היו אחראים לרדיפת היהודים ולהשמדתם, אלא ראשי המשטר הנאצי.

התביעה דרשה להטיל מאסר עולם עם עבודת פרך על וייסמן.

(„הבוקר", 15 ביוני 1965)

עדה מירושלים מתארת השמדת יהודי נובי־טארג

פרטים מזעזעים על השמדת יהודי נובי־טאַרג והסביבה נמסרו אתמול לבית המשפט של העיר פרייבורג שבמערב־גרמניה, בשבתו בבית־משפט השלום בירושלים, בראשותו של השופט יהודה וייס, בעדותה של אחת מניצולות השואה, הרטה (רות) נטוביץ.

בית המשפט הגרמני, הדן במשפטו של רוברט וייסמן, ראש הגסטאפו בעיר זקופנה שבפולין, ושל סגנו ארנולד סמיש, עלה לבירה כדי לגבות עדות מפיה של הרטה נטוביץ, מורה בבית הספר „גאולים" בירושלים, שסירבה לנסוע לגרמניה כדי להעיד שם. ישיבת בית המשפט התנהלה בראשותו של שופט בית משפט השלום בירושלים יהודה וייס, כשלידו יושבים שניים משלושת השופטים הדנים את הנאשמים בגרמניה. באולם נכחו גם התובע הגרמני, שני הסניגורים ואנשי המדור לחקירת פשעי הנאצים במטה הארצי של משטרת ישראל.

העדה סקרה בקצרה את קורותיה בשואה והתרכזה, בעיקר, בתיאור חייה בשנתיים שבין אפריל 1940, לאוגוסט 1942, כאשר שהתה בנובי־טארג. הרטה נטוביץ, שהיתה אז בת 21, סיפרה, כי התגוררה בנובי־טארג בבית דודה, שהיה חבר ה„יודנראט" במקום. בשנת 1941 הכריזו הגרמנים על העיר כעל גיטו ואסרו על היהודים לצאת בלילה לרחובות. בתקופה זו היו עדיין מעשי האלימות והרצח מועטים, אולם אנשי הגסטאפו תבעו בתקיפות מיהודי המקום להשליש לידיהם כספים וחפצי־ערך. העדה הוסיפה, כי יהודי נובי־טארג אולצו לצאת לעבודות כפייה, להרחקת שלגים מהרחובות, כשהם נתונים להשגחתם האלימה של אנשי הס.ס.

ה„אקציה" הראשונה

באביב 1942 אירעה ה„אקציה" הראשונה. עשרות יהודים הוצאו מהבתים והובאו ליעד בלתי־ידוע. העדה אמרה: „זכור לי היום בו ישבו היהודים צפופים בבתים ושמעו ברחוב את צעדיהם של אנשי הגסטאפו וחיכו ברעדה פן תיפתח גם דלת ביתם". היא ציינה כי דודה, שהיה חבר ה„יודנראט", סיפר לה אז, כי וייסמן הוא שפקד על „אקציה" זו. כן הדגישה, כי שמו של וייסמן הטיל אימה על יהדות המקום. העדה התעכבה על מספר מקרי רצח הזכורים לה מאותה תקופה. שני בני־דודיה, שהתגוררו עמה בבית דודה, נרצחו באכזריות על־ידי אנשי הגסטאפו לאחר שאלה ערכו חיפוש בבית ואגב כך הרסו רהיטים, הפכו חפצים ועקרו מרצפות. בחיפוש אחר שנערך בבית דודה, שנחשב לאיש אמיד, נלקח הדוד למחנה בזקופנה ושם נרצח. עשרות זקנים וזקנות שעסקו במריטת נוצות נטבחו על־ידי אנשי הס.ס.

רצח בתשעה באב

בעיר שררה חרדה אילמת, ומפה לאוזן סופר על מקרי רצח רבים, ביניהם של ילדה, אם וסבתא. בליל ט׳ באב של שנת 1942 — היא יום ההולדת של סבה, בן ה־70 — פקדו אנשי הגסטאפו את ביתם בפעם נוספת. הם רצחו זקנה שהתגוררה עמם והפכו את הבית על פיו. למחרת בבוקר אמר הסב: „אם עברתי את הלילה בשלום ודאי שאזכה לגאולה". באותו רגע — המשיכה העדה — נשמעו צעדי הגרמנים. הם נכנסו לבית, הוציאו את דודתה לחצר ורצחו אותה לעיני שני ילדיה הקטנים. לאחר־מכן חזרו לדירה ופנו לסב הזקן: „יהודי, אתה עדיין חי?" הסב ביקש על נפשו באמרו, שימיו קצרים בלאו הכי, אולם שני אנשי הגסטאפו הראו על אקדח שהיה בידם, ואמרו: „כאן הכדור שלך". דקות ספורות לאחר־מכן רצחו אותו ואת אשתו. העדה ציינה, כי אחד משני הרוצחים זוהה על־פי תיאורה כנאשם, רוברט וייסמן.

קיצה של יהדות נובי־טאַרג בא ב־29 באוגוסט 1942. היה זה יום ראשון בשבוע. יהודי העיר נצטוו לצאת מבתיהם ולהתרכז במגרש הספורט שבקצה העיר, בסביבות תחנת הרכבת. „רחובות העיר היו ריקים" — סיפרה העדה — „הלכנו דוממים והפטרולים הגרמניים זרזו אותנו למהר לאיצטדיון". כאשר הגיעה למגרש הספורט ראתה מאות מיהודי המקום שהיו מסודרים בטורים. אחיה נותק ממנה ונלקח לקבוצה של גברים צעירים שהועמדה בנפרד. מפקד המסדר היה וייסמן שהסתובב בין הטורים בידו שוט ואקדח, בהם נעזר כדי שהוראותיו יבוצעו. היהודים נצטוו למסור שעונים ודברי ערך. העדה הופרדה מאמה ואחיה ונלקחה לקבוצה קטנה של בחורות ובחורים שהועמדו בצד. וייסמן ניגש לקבוצה זו ונטל מחבריה שעונים ותכשיטים כשהוא נעזר בשוטו „ביד רחבה". „באיצטדיון שמעתי יללות אנשים ובכי ילדים" — אמרה העדה. „שמעתי יריות. אחר כך ראיתי כיצד, בפקודת הגסטאפו, החלו לזוז ולעזוב את האיצטדיון". בין שאר היהודים שרוכזו במגרש היתה גם קבוצה של נכים, שהופרדה מיתר הקבוצות. העדה וקומץ חבריה נלקחו למחנה שליד תחנת הרכבת. היא ראתה כיצד מעמיסים את יהודי נובי־טאַרג על קרונות שיצאו לכיוון בלתי ידוע. העדה זיהתה בפני השופטים את תמונתו של וייסמן.

באולם נכחו בעלה של העדה, משה, שהעיד במשפט זה בגרמניה, ובתה, ליאורה, צברית בת 15.

(„דבר", 21 במאי 1965)

אדק אדוורד ארברמן — נורווגיה

ביקורי בנובי־טארג - בשנת 1975

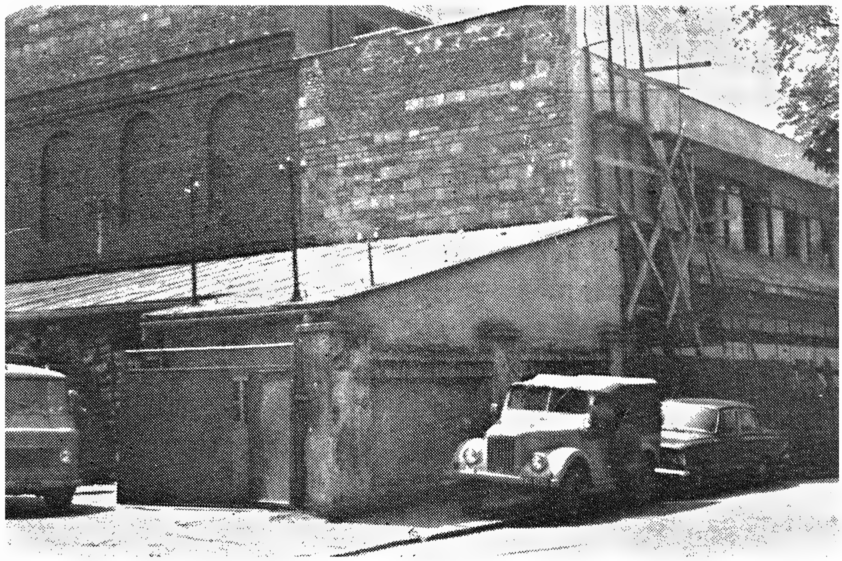
בחודש מאי 1975 ביקרתי כתייר עם אשתי בפולין. כאזרח נורבגי לא היו לי כל קשיים בקבלת ויזה. עשרות שנים חלפו מאז תום המלחמה בתוצאותיה האכזריות לעם היהודי, וזו הפעם הראשונה שיחד עם אשתי החלטנו לבקר בעיירות שנולדנו — סנטימנטים, געגועים בלתי ברורים למה שהיה ואף סקרנות למראות ילדות רחוקים הטבועים עמוק בלב.

הגענו לעיר בליווי שתי מכרות פולניות (ליתר בטחון) ושהינו בעיר יום אחד בלבד. ירדנו מהמכונית בטבורה של העיר, ברינק (ככר) משב זכרונות רחוקים טפח על פני. הבטתי סביבי, הכל מוכר, מוכר עד כאב ואף זר עד כאב. טיילתי סביב ליד כל בית נזכרתי במשהו. כאן היתה חנותו של ביטרספלד, שם של האמרשלאג, זינגר, כאן מספרה של גולדנברג וכו'. נעצרתי הבטתי ואולי לרגע אף השליתי את עצמי, שמהחנות תציץ לי דמות מוכרה... איש לא התקרב אלי, איש לא הכיר אותי, לאיש לא היה איכפת. עיר **ילדות ידועה וזרה להחריד!**

באמצע הככר עומד כפי שעמד לפני עשרות או אולי מאות בשנים, בית העיריה עם השעון על המגדל. רחבת הככר נסללה באספלט והכביש הידוע חוצה עדיין את הככר כפי שזה היה, רוב רובם של הבתים נשארו במצבם הקודם, רק פה ושם הוקמו מבנים חדשים. במסעדה מורגנבסר הוקמה עכשיו מין מסעדה או אולי בית אוכל עממי. בו סועדים פועלים ופועלות העובדים בשני בתי החרושת אשר נוספו בעיר אחרי המלחמה. אלה הם בתי חרושת לנעליים ולעיבוד עורות. זהו השינוי במקור פרנסתם של התושבים. הרחובות לא נשתנו, אותם בתי עץ דלים ורחובות צרים. בטיילי בסמטאות אלה היה לי הרושם, כאילו הזמן קפא לגבי העיירה הזאת.

הרגליים כאילו מעצמן נשאו אותי לרחוב „אוגרודובה", שם גרתי עם משפחתי. מהבית יצא בנה של בעלת הבית והכיר אותי. לתדהמתו לא היה גבול. הוא ואף אמו לא הסתירו לפני את העובדה, שברשותם נמצאים רבים מחפצי הבית שלנו. האם התפארה אפילו שכיסויי המטות שלנו עדיין „כמו חדשים" — בלי בושה בלי סנטימנטים.

השתוקקתי למצוא איזה שהוא חפץ אותו אוכל לקחת אתי כמזכרת. ובאמת, נמצאו שני דברים יקרים: שעון (מרוקן מתוכנו אמנם) של סבי קאופטייל. ולאחר זמן „נזכרו מארחי", כי בעלית הגג נמצא איזה „אביזר דתי" ונאותו למסור לי אותו. להתרגשותי לא היה גבול — האביזר המוזכר היה חנוכיה. חנוכיה ניזוקה ושבורה, אבל

בית־הכנסת בשנת 1975

חנוכיה, הכרתי אותה מימי ילדותי. את רחוב ובית ילדותי עזבתי בהרגשה כבדה כאילו רוחות כל יקירי מלווים אותי.

התחנה הבאה לביקורי היה בית הכנסת. המבנה המפואר של יהדות עיירתנו, המבנה בו קשורים זכרונות יקרים של הקהלות, חגים, תפילות והרבה התרוממות רוח — היכן כל אלה?

אמנם ידעתי, שהגרמנים חיללו את בית הכנסת והפכוהו לקולנוע, אך עתה הוכיתי בתדהמה: הורסים ומשנים את מראהו החיצוני, מהסגנון המקורי לא נותר מאומה. רק מצד „תלמוד תורה" נשאר הקיר המקורי של בית הכנסת.

את הביקור בבית העלמין השארתי לסוף. המראה מזעזע. בית הקברות „נוקה" ממצבות. נשארו בו רק 15—10 מצבות אבן. מצבות מפוארות של שיש נשדדו מזמן. הבחנתי במצבת אבן של גוטפרוינד טבלת נחושת של שויגר ובאמצע מצבתו של ד"ר שלאכט עם „וירטוטי מיליטרי" (שויגר המתגורר ברוסיה ביקר במקום לפני שנים אחדות, הניח את טבלת הנחושת על קבר אביו. הביא מתנות לישישים וביקשם לשמור על המקום. אוי לשמירה הזאת).

החומה אשר הקיפה את בית העלמין, פורקה — במקומה צומחים עצי מחט ואלה, רק אלה מעניקים למקום הקדוש והמחולל הזה מעט אוירה שברחמים. חיפשתי מקום קבורתו של סבי, נעמדתי במקום האמור להיות קברו ואמרתי „קדיש". היה עלי להתגבר על

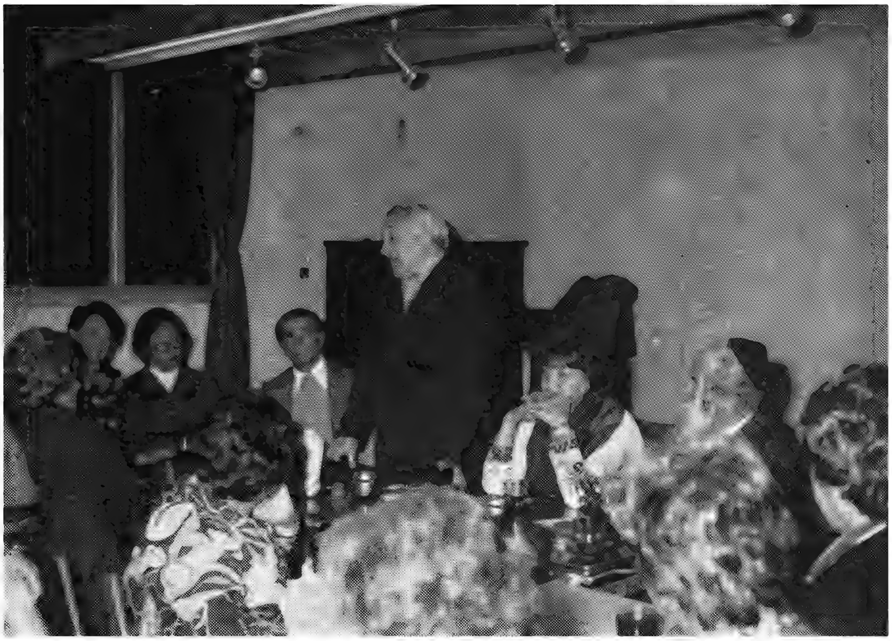
רגשי סלידה וזעם למראה קבוצת פולנים, שישבה על קברים, שותתה בקולי קולות והתכבדה ביי״ש. זאת היתה החברותא, שבנוכחותה אמרתי „קדיש״.

חיפשתי סימן כל שהוא לקבר האחים. בו נקברו כאלפיים מבני אחינו, אשר נורו על ידי הגרמנים ועוזריהם. פניתי לישישה אשר גרה עם בעלה בסמוך לבית הקברות ובקשתי שתראה לי מקום „קבר אחים״. לאחר מתנת יד נדיבה נעתרה לבקשתי והראתה על המקום המשוער, בהוסיפה „מטר שמאלה, מטר ימינה, בערך כאן״. היא גרה כאן עם בעלה שנים רבות. ראתה הרבה ויכלה לו רצתה אף לספר הרבה, אך ענתה במלים ספורות, עניניות, יבשות, בלי אנחה ורחמים „ז׳ידי היו ואינם״ — זו תמצית ענינה. על קבר האחים צומחים עשבי פרא ואין סימן וזכר לזוועות, אשר התחוללו כאן.

נרעד ומזועזע עד היסוד עזבתי את בית העלמין מלווה במבטים של הישישה ובעלה השיכור וחבורת הפולנים המתרוצצים. אף יהודי אחד אינו גר כיום בנובי־טארג. את החיים השמידו ואת מקום קבורתם של המתים חיללו.

בבואי לביקור בישראל מיהרתי להתקשר עם חברי ועד הספר ולספר להם מה שראו עיני בנובי־טארג. לפחות כאן בין דפי הספר ישמר זכר יקירינו ומעל עמודיו אשפוך את כאבי על כל מה שראו עיני...

עובד והובא לדפוס ע״י שושנה בן־עמי.

מסיבה לכבוד לאופולד טרפר ורעיתו ליובה
מימין: **קלמן** שמעון דגן, **ליובה טרפר, לייב טרפר** (נואם), יהודה **בלדגרין, פרניה טיגר,** שושנה ליברמן

ועד ארגון יוצאי נובי־טאַרג והסביבה בשנת 1976
מימין: **יהודה בלדגרין, פרניה טיגר,** משה שפירא, **יעקב טוז'ינסקי, שושנה בן־עמי, צבי** (הנק) **גולדברג, צבי ניר** (גרסטנר), **מיכאל ולצר־פאס** (העורך), **עו"ד מיכאל ונדרר**

יוצאי
נובי־טארג והסביבה
בישראל

נובי־טארג

צ׳ארני־דונאיץ

זאקופנה

ראבקה

יורדנוב

שצ׳אוויצה

קרושצ׳נקו

יאבלונקה

מאקוב פודהלנסקי

יהודה בלדגרין תל־אביב

ארגוננו ומשימותיו

ארגוננו — ראשיתו אחרי השואה האיומה, שפקדה את בית ישראל באירופה. שרידי השואה, שחזרו לפולין, חיפשו שם אחרי בני־משפחותיהם, קרוביהם וידידיהם מבלי שתיארו לעצמם קודם לכן, שאיש מהם לא נשאר בחיים.

בדרך לא דרך הגיעו השרידים לארץ ישראל וגם כאן החלו להתרוצץ בחיפושים אחרי קרוב או ידיד משפחה, שהגיעו ארצה בשנים שלפני כן. הם נזכרו בשמותיהם של חלוצים, שעלו לארץ לפני המלחמה, מי מהם שמצא מקומו בקיבוץ או במושב ומי בעיר הגדולה.

כשנודע לנו על כך פנינו למדור לחיפושי קרובים ב„קול ישראל" ביידיש וביקשנו, שיודיעו ברבים, שכל יוצאי נובי־טארג, זאקופנה והסביבה יפנו אלינו לפי הכתובת, שנמסרה על ידנו. אחדים מתושבי תל־אביב, מבין יוצאי העיירות שלנו, קבעו פגישה ראשונה אצל מר מרדכי לבנברג, שהיה אז בעל מספרה ברחוב המלך ג'ורג' (מול „בית

מ־מין: יהודה בלדגרין, קלמן שמעון דגן, צבי גולדברג, זיגי טילינגר, רגינה מיקנברון, ד"ר יעקב מיקנברון, יעקב גוטפריינד, ד"ר שמעון פאַפיר, ווילק ברונר, מרדכי לבנברג, מושק גריי.

משמאל: שושנה בן־עמי, משה שפירא, צבי ניר, יהודה בלדגרין (נואם), מיכאל ולצר־פאַס (העורך).

החלוצות"). כמה עשרות איש באו למפגש זה. קיימנו שם שיחה על הענינים העומדים על הפרק וקיבלנו כתובות נוספות. בחרנו גם בועד זמני לשם טיפול בענינים היומיומיים. החלטנו, שהועד יתכנס לפחות אחת לחודש ואילו בענינים הדחופים יתקשרו חבריו ביניהם באורח טלפוני ויחליטו בדבר. השתדלנו להשיב על כל מכתב ואף פרסמנו חוברת, שכללה דו"ח על פעולתנו, על חברים חדשים שהצטרפו לארגון והחלטות הועד. בין השאר החליט ועד הארגון לקיים אסיפה שנתית ביום בו הושמדו מרבית תושבי עיירתנו.

לאסיפה הכללית הראשונה ב„בית החלוצות" בתל־אביב באו רבים, והיא היתה נרגשת מאוד. טכס האזכרה נפתח בדברי ד"ר יעקב מיקנברון, שעמד בהרחבה על כל מה שעבר על עיירותינו בימי השואה ולאחריה. נציגי העיירות הדליקו נרות־זכרון לקדושים, החזן אמר „אל־מלא־רחמים" והקהל אמר „קדיש" בציבור. כן הוקרן סרט על מחנות ההשמדה והרב י. י. פרנקל הרצה על השואה ועל הלקח, שיש ללמוד ממנה לגבי הדורות הבאים.

במסגרת החלק השני של האסיפה נמסר דו"ח על פעולות הועד ההולך. לאחר מכן נבחר ועד מורכב מה"ה ד"ר יעקב מיקנברון, מרדכי לבנברג, ד"ר המרשלג, ד"ר צבי

קולבר, דגן, גוטפריינד, בלדגרין, ברונר ועוד. הוחלט שכל שנה באותו תאריך תערך אזכרה לקדושי עיירותינו. לועד הובעה תודה על פעולתו.

הועד החדש התכנס לישיבתו הראשונה בביתו של ד״ר מיקנברון. התפקידים חולקו כדלקמן: ד״ר מיקנברון — יושב־ראש, לבנברג — מזכיר כבוד, ד״ר קולבר ורעיתו — גזברות, בלדגרין — קהק״ל. כן נתקבלו בישיבה כמה החלטות והן: א) לקיים כל שנה אזכרה שנתית; ב) לקיים אחת לחודש ישיבת ועד, מדי פעם אצל חבר ועד אחר; ג) להטיל על חברי הארגון תשלום שנתי לכיסוי ההוצאות ובעלי היכולת שביניהם יתבקשו לתרום סכום גדול יותר להקמת קופת־עזר לעולים ולנזקקים. לאחר שגייסנו את הכסף הראשון פתחנו חשבון משלנו בבנק הדואר.

בישיבה נוספת של הועד החלטנו לפרסם חוברת וזו אכן הופיעה ונשלחה לחברינו בארץ ובחוץ־לארץ. עלה בידינו לגייס אלף ל״י, שהיה אז סכום נכבד למדי. בחלוקת ההלוואות נסתייע ארגוננו ב„קופת עולי פולין״. נגשנו אז גם לנטיעת עצים ב„יער הקדושים״ של הקהק״ל. ריכזנו למטרה זו אלף לירות. לכל ארגון, אשר שילם את המינימום, הוקצבה חלקה בהרי־ירושלים ושם הועמדה מצבה, שעליה חוקקו שמות העיירות השייכות לארגוננו. בטכס שנערך שתלנו שתילי עצים במקום ואמרנו „קדיש״ בצוותא. הקימונו מצבת שיש חרוטה ב„מרתף השואה״ בהר־ציון בירושלים ואכן מצבה מטעם ארגוננו ישנה עתה גם שם ואנו נפגשים לידה מדי שנה.

לצערנו, פחת בשנים האחרונות מספר הבאים לטכסי האזכרה. לפעולה התגייסו בינתיים חברים חדשים והם בן־עמי אולק ורעיתו, שושנה, גריי, אהרליך, טיגר, ונדרר, משה שפירא, ברוך רמר וצבי גרסטנר (ניר). השתדלנו לקרב אלינו חברים ולהפגש בטיולים משותפים וכן בנשפי חנוכה ופורים.

לאחר לבטים רבים וויכוחים פנימיים מייגעים החלטנו לגשת להוצאה לאור של ספר להנצחת זכר קדושי עיירותינו ומסרנו את העריכה לידיו של מר מיכאל ולצר־פאַס, שהינו ותיק ומנוסה במלאכה זו. בעת כתיבת שורות אלו הולך ומסתיים ריכוז החומר לספר וגיוס הכספים להוצאתו לאור. שמח אני על שיוצאי עיירותינו יודעים להעריך את המפעל, ונותנים יד לביצועו.

דברי ד"ר יעקב מיקנברון

באזכרה לקדושי עיירותינו, תל־אביב 1964

זה כשתי עשרות שנים, שיהודים ממלאים אולמות ובתי כנסת לשם התיחדות עם זכר קדושי השואה. הם מזילים דמעות על שליש מבני העם היהודי, שנהרגו, נחנקו, נשחטו ונשרפו ע"י המרצחים הנאצים ועוזריהם.

את סמל ה„מגן דוד" פקדו הנאצים להדביק על חזיהם וכתפיהם של ששת מיליוני היהודים על מנת לזהותם היטב בעת חיסולם. עתה מאירים „מגיני דוד" אלה את כל שטחי ארצנו באור הגבורה מעל לראשיהם של צעירים וצעירות, אמהות וילדים הבאים הנה מכל קצוי תבל. השואה האיומה ביותר בתולדות עמנו היא שהביאה לנו בעקבותיה את הנצחון הגדול בהיסטוריה שלנו, את הקמת מדינת ישראל. אין לשכוח את השואה, לא בימי חג ולא בימי חול. עלינו לחרות אותה על לוח לבנו לבל נשכחנה לעולמי עד. בל נשכח אנו, כי בעת הטרגדיה האיומה שלנו לא נמצא מי שיביא לעזרתנו ויעמוד לימיננו.

שורש השמדתנו נעוץ היה בתלישותנו מן הקרקע ובחוסר מולדת. רצוננו להתקיים כיחידה לאומית נפרדת בארצות נכר עורר עלינו את זעמם של העמים, שבתוכם גרנו. יום זכרון השואה והגבורה אותו אנו מציינים היום מטיל עלינו את החובה לזכור ולהזכיר את מה שעוללו לנו, כפי שאנו חייבים לספר ביציאת מצרים. נזכור נא את מה שנאמר בהגדה של פסח: „בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו"...

כל אחד מאתנו יכול היה להיות קרבן של הגרמנים — הנאצים באירופה ועל כך לא רק שאנו חייבים, אלא גם מרגישים בצורך הנפשי להזכיר, ולספר על תקופת השואה והגבורה בחיי עמנו. מה שקרה לאחינו שם יכול היה לקרות לכל אחד מאתנו. יום זה הוא לנו יום של חשבון נפש עמוק ודין ודברים עם העולם כולו. לא נשכח מה עוללה גרמניה הנאצית ליהודי אירופה ולעם היהודי כולו. גרמניה זו היא שעוררה את היצרים הפראיים בלב עמים רבים והפעילה את התנועות האנטישמיות בעולם כולו. גם גרמניה של ימינו טרם הוכיחה לעולם, כי חל בה שינוי מעמיק ושלא תתכן בה עוד שיבה למשטר העריצות ושפיכות הדמים.

הן בגרמניה והן בארצות־רבות אחרות עוד מתהלכים חפשי פושעי מלחמה נאציים, שטרם הועמדו לדין. כן קיימים תאים לתנועה הניאו־נאצית בכל היבשות וגם בארצות המזרח וגם במערב והללו מוכנות לרמוס ברגל גאוה את עקרונות הצדק

והיושר האנושי, באם קיים ניגוד כל שהוא ביניהם לבין האינטרסים שלנו. אכן דין דברים לנו עם אומות העולם ועם גרמניה בעיקר והדבר ימשך עד שהעוול כלפינו יבוא על תיקונו.

שומה עלינו להגביר את ליכודנו הלאומי הפנימי. אהבת ציון עמוקה חייבת להעמיק את מחשכי השואה בעבר ואת הסכנות הצפויות למדינת ישראל כיום. עלינו לפעול במשנה כחות לתחיית העם במולדתו ולא להתעלם מן הסכנות הרבות העומדות בדרכנו.

התכנסנו כאן, כדי לכבד את זכר קדושינו, את זכר הורינו, אחיותינו ואחינו, בנינו ובנותינו ואת כל המוני בית ישראל בנובי־טאַרג, זאקופנה ובשאר העיירות שבסביבה. כפופי ראש ועטופי יגון עומדים אנו על קברותיהם הסמליים של אחינו הקדושים. כולנו מזועזעים עד עומק נפשנו ומתיחדים עם זכר נשמותיהם הטהורות. היום, יום הזכרון שלנו, עומדים אנו דום גם לזכר חללי מלחמת השחרור ומבצע סיני, הנאהבים והנעימים מבני־עמנו, שנפלו חלל למען יחיה העם היהודי, למען תחית מדינת ישראל. כבוד לזכרם היקר ויהא זכרם שמור בין גבורי האומה.

באזכרה לקדושי נובי־טאַרג. נואם ד״ר יעקב מיקנברון.

שושנה בן־עמי — רמת־גן

א. מרדכי לבנברג

מרדכי (מרכוס) לבנברג נמנה על מייסדי ארגוננו. הוא היה בין הראשונים, אשר בהגיעם ארצה נרתמו למלאכת הקודש של יצירת מסגרת לשרידי עיירותנו ולמלאה תוכן: קיום אזכרות מדי שנה להעלאת זכר יקירינו, אשר נספו בשואה ומפגשים לנותרים בחיים אחרי החורבן, לשם קשירת קשר קרבה ואם יש צורך גם להגיש עזרה לניצולים.

הכרתיו לא רק מתוך מפגשים ואזכרות בארץ, אשר בתכנונם השתתף ולביצועם דאג ללא ליאות, כי אם גם מתוך פעילותו הציונית עוד בנובי־טארג עצמה.

בעל משפחה היה מרכוס, אב לשלשה ילדים רכים, חרוץ, חייכן ונעים הליכות. מלאכת אומן ביצע בנאמנות במשך כל שנות חייו, אך נפש רגישה של אומן שכנה בקרבו. אינני יודעת היכן למד נגינה בכנור, אך שלט בכלי זה להפליא. הוא שיתף עצמו בהכנת ערבי חג המוקדשים לחנוכה או אזכרה לזכרו של ד״ר בנימין זאב הרצל. הוא היה הרוח החיה בעריכת חגיגות אלו ולא חסך מכחו וזמנו, כדי לקיימן הוא בא במגע עם הסתדרויות נוער ויחידים, גייס מרצים, דאג לחומר ועמל קשה בחזרות, כדי להעמיד מופעים אלה על רמה אמנותית נאותה. לאוכלוסיה היהודית ציונית בנובי־טארג הפכו להיות ערבי חג אלה לחווייה ציונית אמנותית עמוקה והאולם הגדול של הספריה היהודית היה צר מלהכיל את כל הבאים.

מי מיוצאי נובי־טארג איננו זוכר את המספרה של מרכוס? היה זה מקום בעל אוירה מיוחדת של חמימות ועממיות שם אפשר היה לחטוף שיחה בעניני דיומא, לשמוע חדשות ולקלוט גם בדיחה טובה.

מרכוס היה ציוני נלהב ופעיל בועדות שונות, ואחד הנאמנים, אשר פעל ללא ליאות למען הקרנות הלאומיות. לימים הסתבר לכולנו, כי הציונות היתה צפור נפשו; שאיפתו היתה לעלות לארץ ישראל (קודם לבדו כדי להכשיר את הקרקע לעליתם של בני משפחתו) החלטתו זו היתה לשיחת היום בעיר וגרמה לויכוחים רבים, אך החלטתו היתה נחושה. הוא החל למכור אביזרי בית שונים, כדי לממן את נסיעתו ארצה הוא פעל מתוך הכרה עמוקה, כי מקומו ומקום משפחתו בארץ.

אינני יודעת מה קרה למרכוס בעת שהותו בארץ כנראה לא מצא את התנאים למימוש תכניתו. אך יודעת אני, כי לא צעיר היה ובעל משפחה, אשר נשארה כמעט בלי אמצעי מחיה. גדול היה מפח הנפש של כולנו בראותנו אותו בכשלונו. המשפחה התרוששה בינתים, והיה צורך לדאוג לפרנסת הילדים. מרכוס חזר לעיסוקו המקצועי כספר ולפעילותו

הציבורית בעיירה. מרכוס לא חזר עוד להיות אותו האיש שלפני העליה. ניכר היה, כי תולעת אכזבה, אי השלמה ואי שביעות רצון מעצמו מכרסמת בו. אז פרצה המלחמה האיומה, אשתו וילדיו נספו בשואה.

ראיתיו אחרי שנים כאן בארץ ביתמותו ועצבונו הגדול, ממאן להתנחם. זכרונות העבר ליווהו כאן כל רגע מחייו. השנים לא העלו ארוכה לסבלו ולרגשות יתמותו. הוא אהב להפגש עם אנשי נובי־טאַרג. היה פעיל בארגוננו הרבה לשוחח על העבר. לבו של מרכוס נדם, והיתה זאת גאולה לאיש מעונה, אשר לא יכול ואף לא רצה להתנחם. יהא זכרו ברוך.

ב. לזכר אירנה – רחל מרכוס (פולקמן)

ביקשתי לברך הערב מאחר ואני מרגישה קרבה מיוחדת לשתי המשפחות, אשר להן בעיקר נוגע המעמד הזה.

אמרתי „קרבה" ולא חשבתי בכך על קרבת דם. כוונתי לקרבה הנובעת ממקור אחר ושאינה נופלת ולעתים אף עולה בעוזה על קרבת דם. זוהי החברות הטובה, אלה הם זכרונות ילדות ונעורים, דרך משותפת של חיים מאוחרים יותר אשר על רקעם נרקמו קשרים עמוקים של ידידות. כזאת היתה מהות קרבתי לאירנה־רחל, וזאת קרבתי למשה יבל"א. מנהג עתיק יומין הוא במשפחות לקשור ברך הנולד את שמו של הנפטר, בל ימחה זכרו מבין החיים. וכך מדור לדור נמסרים זכרונות ולילד מספרים על אודות הקרוב חייו ומעשיו, שאת שמו הוא נושא, ומקובל להאמין, כי נשמתו הצרורה בצרור החיים שומרת על זה הקשור אליו בשמו.

אנחנו בארגון יוצאי נובי־טארג והסביבה אימצנו צורה מיוחדת במינה להנצחת זכר יקירינו ע"י הענקת מילגות לימודיות על שמם, ומגמתנו היא תמיד למצוא מבין ילדי משפחות הארגון את הבן או הבת המתאימים לקבלת מילגה. הפעם, ומשפחת מרכוס הביעה את רצונה להשתתף במימון המילגה, היה עלינו למצוא את המועמדה המתאימה והיא בת הלומדת מקצוע אחות, כמקצועה של אירנה רחל ז"ל שעל שמה מוענקת המילגה הזאת.

מילגה לימודית — מטרתה קונסטרוקטיווית, המאפשרת המשך לימודים, או לעתים (וזה בודאי לא מבוטל) להמשיך בתנאים קלים יותר, ולהגיע למטרה;

שרה היקרה, את הנך זו, אשר מצאנו אותך כראויה לקבל מילגה על שם רחל מרכוס ז"ל ובקבלך אותה, עליך לדעת מי היתה רחל. במקצועה היתה אחות, זה כבר ידוע לך. אך איזו אחות היתה! מסורה ונאמנה היתה לחוליה. כאבה כאבו של כל אחד מהם. לסבלנותה יצאו מוניטין, הן בין החולים והן בין מכריה. היא ידעה ליצור סביבה אוירה

נעימה משכה אל ביתה אורחים רבים אותם היתה תמיד מוכנה לקבל בשמחה ובלב פתוח. בת שיחה מעניינת היתה, מקשיבה ומבינה. לא כעסקנית נודע שמה, אך כמופת של אשה, אם, חברה ועובדת מקצועית מעולה.

כאשר החלטנו להעניק את המילגה לך, שרה, ביקשנו בדרך זו גם לכבד זכר סבתך, כסמל אם יהודיה. מי מיוצאי נובי־טארג אינו זוכר את משפחת שפירא על אם ובניה? בגיל צעיר התאלמנה סבתך, אך אשת־חיל היתה, גם אֵם וגם מפרנסת היתה בעמל ובסבל גדלה את ילדיה, אך אלה לא בישו את אמם האמיצה, גדלו לאנשים חרוצים וישרי דרך וכולם אהבוה וכבדוה.

ומה גדול הכאב, כי כמו לסבתך כך לרבות רבות מאמהות ישראל למודות סבל לא ניתן לחיות ולהינות מנכדיהן כאן במדינת ישראל. וזכר משפחות כאלה, בל ימחה! זכרן יהיה צרור בצרור חיים ומעשים של בניהן, אשר הגורל הועיד להם חיים. הנכדים של אמהות ישראל, אלה הבנים והבנות במדינתנו הם במעשיהם היומיומיים בכל עמדה שהיא הן כחיילים, הן כעובדים והן כתלמידים מבטיחים את המשך קיומנו הלאומי.

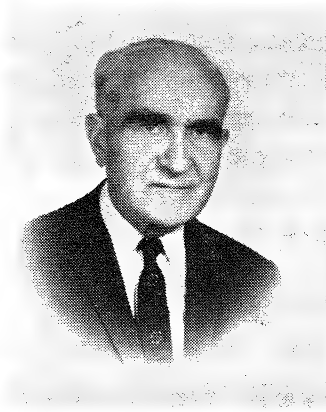
דברי שושנה בן־עמי בערב הענקת מלגה לימודית ע״ש אירנה־רחל מרכוס (פולקמן) לשרה בן משה וגולדה שפירא.

באזכרה לקדושי נובי־טאַרג, נואם משה שפירא

אירענאַ מיקענבראָן

ד״ר יעקב מיקענבראָן

ד״ר אברהם כאמעט — רמת־גן

ד״ר יעקב מיקענברון

אין גאַליציע האָט דער ציוניזם זייער פרי געשלאָגן זיינע וואָרצלען. און אויב די ציוניסטישע באַוועגונג אין גאַליציע איז פון תמיד אָן געשטאַנען אין די ערשטע רייען פון דער ציוניסטישער וועלט־אָרגאַניזאַציע און האָט פאַרנומען איינעם פון די ערשטע פלעצער אויף אַלע געביטן פון יידישן נאַציאָנאַלן לעבן, איז דאָס געווען אין אַ גרויסער מאָס דער פאַרדינסט פון יונגע יידישע אידעאַליסטן, וואָס האָבן זייענדיק נאָך גאָר יונג — דער רוב יונגע גימנאַזיע־שילער — געלייגט דעם גרונדשטיין פאַרן ציוניס־טישן בנין.

איינער אַזאַ פיאָנער פון ציוניזם אין מערב־גאַליציע איז געווען יעקב מיקענברון, געבוירן אין יאָר 1889 אין ניימאַרק („נאָווי־טאַרג״), ווו זיין פאָטער, אַ משכיל און העברעי־שער לערער האָט געגעבן זיין זון אַ נאַציאָנאַל־יידישע דערציאונג. געלערנט האָט ער אין דער גימנאַזיע אין סאנץ. אין יאָר 1904 האָט דאָרט אַ יידישער גימנאַזיע־שילער פון לעמבערג געפרווט שאַפן אַ געהיימען ציוניסטישן קרייז; די דאָזיקע פרווון זענען געבליבן אָן רעזולטאַטן און ערשט דער גימנאַזיע־שילער קובא (יעקב) מיקענברון פון ניי־מאַרק האָט אונטערגעהאַלטן דעם קאָנטאַקט צווישן די שילער פון דער גימנאַזיע אין סאנץ דורך פערזענלעכע שמועסן און אין דעם לערן־יאָרן 1906/7 האָט ער געגרינדעט

דעם גימנאַזיע־שילערקרייז „בני ציון“ און געפירט אים במשך אַ גאַנץ יאָר.* „נישט קיין לייכטע אױפגאַבע איז געווען“ — שרייבט ד״ר מאהלער אין אויבן ציטירטן מאמר זיינעם אינעם „ספר סאנץ“ — „אָנצופירן אַ קרייז אין אומלעגאַלע באַדינגונגען; לויט די פאָרשריפטן פון דער שולמאַכט, האָט פאַר דער אָנגעהעריקייט צו אַזאַ קרייז געדראָט אַ האַרבע שטראָף“.

„די פאַנאַטיקער אין סאנץ“ — גיט ווייטער איבער ד״ר מאהלער — האָבן צוויי מאָל אַריינגעגעבן אויף מיקענברונען אַ מסירה. ער איז איינגעשטעלט געוואָרן אין די רעכט אַלס שילער און נאָר אַ דאַנק דער אינטערװענץ פון עסטרייכישן רייכסטאָג, דעפּוטאַט גערמאַן, איז ער נישט אויסגעשלאָסן געוואָרן פון גימנאַזיע.“

נאָכן פאַרענדיקן די גימנאַזיע האָט יעקב מיקענברון שטודירט אין דער אוניווער־סיטעט אין קראָקע יורידישע וויסנשאַפטן און האָט דאָרט באַקומען דעם טיטל דאָקטאָר יוריסט. בעת די אוניווערסיטעט־סטודיען אין קראָקע האָט ער אַנטוויקלט אַן ענערגישע ציוניסטישע אַקטיוויטעט און איז אויסגעוואַקסן צו די גלענצנדיקע געשטאַלטן אין דער גאַלעריע פון די ציוניסטישע מנהיגים אין מערב־גאַליציע. ער איז געווען איבערגעגעבן צו דער ציוניסטישער באַוועגונג מיט האַרץ און מוח, אָפטמאָל איז ער מקריב געווען זיינע פערזענלעכע אינטערעסן, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן נצחון פון אַ ציוניס־טישער זאַך. ער איז געוואָרן מיטגליד פון די לייטנדע פאַרטיי־אָרגאַנען פון דער ציוניסטישער לאַנדעס־אָרגאַניזאַציע אין מערב־גאַליציע און שלעזיע, דערביי האָט ער אַ חוץ דעם אַנטוויקלט אַ לעבהאַפטע טעטיקייט אויף דעם געזעלשאַפטלעך־הומאַניטאַרן געביט.

ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ד״ר יעקב מיקענברון געווען מיטגליד פון צענטראַלן ראַט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין מערב־גאַליציע און שלעזיע, ער האָט געהערט צום דירעקטאָריום פון קרן היסוד און קרן הקיימת לישראל, ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער אָרטיקער באַנק, דירעקטאָר פון דער גמילת חסד־קאַסע, פּראָטעקטאָר פון יתומים־הויז אין קראָקע און האָט פיל געזאָרגט פאַר דער יידישער לאַנדווירטשאַפטלעכער פאַרם אין קראָקע.

ד״ר יעקב מיקענברון איז געווען טעטיק כמעט אין אַלע יידיש־נאַציאָנאַלע אינס־טיטוציעס און בעיקר האָט ער אַנטוויקלט אַ לעבהאַפטע טעטיקייט אויף אַלע יענע שטחים, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיט דער אַרבעט פון „קרן היסוד“.

ד״ר יצחק שוואַרצבאַרט, שרייבנדיק אין זיינע זכרונות „צווישן ביידע וועלט־מלחמות (ז׳ 50) וועגן יוּוקס פון קרן היסוד אין מערב־גאַליציע, ברענגט די נעמען פון די

* ד״ר רפאל מאהלער: „די קרייזן פון דער שטודירנדיקער יוגנט אין סאנץ“, ספר „סאנץ“, תל־אביב 1970.

ציוניסטישע טוער, וואָס האָבן געטאָן וואָס נאָר איז דאַן געווען מעגלעך, כדי פֿאַרשטאַרקן די פינאַנציעלע קרבנות פון מערב־גאַליצישן לאַנדעס־פֿאַרבאַנד פֿאַרן „קרן היסוד" און נעבן אַזעלכע ציוניסטישע פערזענלעכקייטן ווי ד"ר חיים הילפשטיין, ד"ר מאַרקוס שפיגעל, לעאָן סאַלפעטער, מאַקס לאוטערבאַך ווערט אויך דערמאָנט דער נאָמען פון ד"ר יעקב מיקענברון, וועלכער האָט געטאָן זיין ציוניסטישע אַרבעט מיט איבערגעגעבנקייט און התלהבות.

די לייטונג פון „קרן היסוד" (המגבית המאוחדת לישראל) אין ירושלים האָט אין בריוו צום „ארגון יוצאי נאָווי־טאַרג והסביבה" אין תל־אביב פון 2.1.59. — איבערגעבנדיק, אַז זי האָט געשיקט אַ טעלעגראַם צו ד"ר יעקב מיקענברון מיט ברכות צו זיין 70־יאָריקן געבוירן־טאָג — אונטערגעשטראָכן זיין איבערגעגעבנקייט און געטריישאַפט צום קרן־היסוד פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ד"ר יעקב מיקענברון איז טעטיק געווען אויך אויף אַנדערע געביטן פון יידישן לעבן. ער איז געווען מיטגליד פון דער האַנדלס אינדוסטרי־קאַמער אין קראָקע און האָט אויך געהערט צו דער פֿאַרוואַלטונג פון סוחרים־פֿאַראיין דאָרט.

נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט זיך ד"ר יעקב מיקענברון מיט זיין גע־טרייער פרוי צוריק זיך באַזעצט אין קראָקע און באַלד געוואָרן טעטיק אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע „איחוד", אָנפירנדיק ווידער מיט דעם רעסאָרט פון קרן היסוד. ווידער האָט די ציוניסטישע אַרבעט אויסגעפילט דעם אינהאַלט פון זיין לעבן.

אין יאָר 1951 איז ער צוזאַמען מיט זיין טייערער פרוי אירענע עולה געווען קיין ישראל. דער גורל האָט זיי ביידע דערלויבט צו לעבן אין מדינת ישראל און זיי האָבן זוכה געווען זען די פירות פון זייער ציוניסטישער אַרבעט. דאָ אין ישראל האָט ד"ר יעקב מיקענברון געפייערט זיין 70־יאָריקן געבוירן־טאָג. זיינע פריינט און חברים האָבן אים פֿאַרשריבן אין גאָלדענעם בוך פון קהק"ל. אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דאָזיקער פייערונג האָט דאָס דירעקטאָריום פון קרן היסוד אין ירושלים איבערגעשיקט דעם ד"ר יעקב מיקענברון אַ טעלעגראַפישע גראַטולאַציע, אַלס אויסדרוק פון אָנערקענונג און אויס־צייכנונג פֿאַר זיינע פֿאַרדינסטן פֿאַרן קרן היסוד.

ד"ר יעקב מיקענברון איז נפטר געוואָרן אין חודש מאַי 1966.

דעם ד"ר מיקענברון האָט פיל בייגעהאָלפן אין דער ציוניסטישער אַרבעט, די זאָר־געווודיקע איבערגעגעבענע לעבנס־באַגלייטערין זיינע, אירענאַ. געבוירן אין קראָקע אין יאָר 1900 איז זי געווען מיט דער גאַנצער נשמה אירער איבערגעגעבן דער אַרבעט פֿאַרן „קרן היסוד". זי איז געווען טעטיק אין וויצ"א און אין פיל פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס אין קראָקע.

לכבוד
ארגון יוצאי נובי־טרג והסביבה
רח׳ המלך ג׳ורג׳ 32
תל־אביב.

א. נ.,

למכתבכם בלי תאריך.

הברקנו היום לד״ר יעקב מיקנברון ברכות ליום הולדתו השבעים.

ידוע ידענו את מסירותו ונאמנותו לקרן היסוד לפני מלחמת העולם השניה. אחד מיחידי סגולה היה במידת התנדבותו ובעשיתו למען קרננו. ביחוד חרותה על לבנו יחסו המופלא ועזרתו ללא גבול לליב יפה ז״ל בעת ביקוריו בקרקוב בשליחות קרננו.

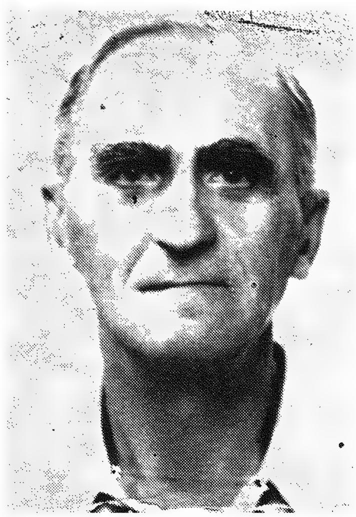
אנו שמחים, שזכה לאחר תלאות רבות, להגשים את משאת נפשו ולהגיע אל המנוחה ואל הנחלה.

דרשו בשלום ציוני יקר זה.

בברכה רבה,

. ליס

* קאָפּיע פון בריוו נובי־טאַרג.

אריה דיאמנט — חיפה

ד"ר עקיבא שמואל מילגרוים

תולדותיו של ד"ר עקיבא-שמואל מילגרוים

ד"ר עקיבא־שמואל מילגרוים־דיאמנט נולד 20 בדצמבר 1893 בכפר שווילצ'ה במרחק כ־7 ק"מ מעיר המחוז רישא (ז'שוב). למד בבית הספר היסודי בכפר מולדתו ובגימנסיה בעיר רישא. לאחר סיום לימודיו בגימנסיה פרצה מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. בראשית שנת 1915, כנראה שכתוצאת הלשנה מרושעת הוא נאסר ביחד עם אחיו והוחזק על ידי הכובשים הרוסיים בבית אסירים ארעי בדמביצה, שבועות אחדים. אחר כך נשלח לרוסיה. בקיוב החזיקוהו בחוילתו של ברודסקי, שהרוסים הפכוהו לבית אסירים זמני. שם חלה בדלקת ריאות ונשלח לבית חולים. אחרי החלמתו החזירוהו לתקופה קצרה לבית ברודסקי ושלחוהו לרוסיה המרכזית. הוא שהה שם בבית אכרים בכפר עד שנת 1919 וחזר הביתה. הוריו של ד"ר מילגרוים התחתנו בנישואין דתיים ללא נישואין אזרחיים, לכן נרשמו ילדיהם על שם אמם, ששם משפחתה לפני הנישואין היה מילגרוים. בשנת 1920 חתם אביו על תעודה, שבה הכיר בצאצאיו כילדיו. אך מטעמים שונים, ובעיקר מפני שרישומים שונים בתעודות לידה לא היו מדויקים, עברו שנים רבות עד שהמחלקה המתאימה במשרדי פלך לבוב נאותה להכיר בתעודה החתומה בידי אביו ולקרוא לילדיו בשם דיאמנט.

אחרי סיום מלחמת העולם הראשונה הוא נרשם לאוניברסיטת קראקוב ולמד בה תורת הרפואה. עם סיום לימודיו וקבלת תואר דוקטור לרפואה הוא התמחה במחלקות שונות בבית החולים על שם לזר הקדוש בקראקוב ואחרי עזבו את בית החולים התישב

בנובי־טארג ועסק שם בפרקטיקה פרטית. יום אחד לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, ב־31 באוגוסט 1939, הוא גויס לצבא הפולני, הגיע לקראקוב, שהה שעות אחדות בקסרטין, את ארוחותיו אכל בבית אחיו וגם לן בדירתו. ב־3 בספטמבר בבוקר עזב את דירת אחיו ולא חזר עוד. אחרי שבועות רבים מצאהו אחיו, שישב כפליט בלבוב, בקולומיה וזאת בעזרת המהנדס זינגר מנובי־טארג שאף הוא ישב בלבוב כפליט. אחיו כתב לו לקולומיה. הוא בא ללבוב לזמן קצר וחזר לקולומיה. שוב בא ללבוב עבר ניתוח וחזר לקולומיה. בסוף מארס 1940, כאשר תנאי חייהם של הפליטים היו ללא נשוא, חזר ד״ר מילגרוים שוב ללבוב, התגורר בחדרו של אחיו ברחוב קלפרובסקה מס׳ 12 ולא חזר עוד לקולומיה.

ביום 25 ביוני 1940 בשעה 4.00 לפנות בוקר עצרוהו, ביחד עם אחיו, 2 אנשי נ.ק.וו.ד. ושלחו אותם למאסר. ב־15 ביולי 1940 שלחו השלטונות הסובייטיים את כל האסירים וכמובן גם את ד״ר מילגרוים לתחנת הרכבת. שם הושיבוהו בקרון מיועד לבהמות, ביחד עם עוד למעלה משבעים אסירים, והוליכוהו במשך 10 ימים, כשמזונו לחם יבש ובסוף גם מעופש ומים מדלי, בלי אויר מספיק לנשימה, עד שהגיע לנקודה מספר 17 של מחנה ריכוז בשם אונז׳לג. לפני כניסתו לפנים המחנה גילה הממונה על המחנה אצל ד״ר מילגרוים אביזרים של רופא ולאחר ששאלהו אם הוא רופא, מינהו הממתנה למנהל האמבולטוריה של מחנה הריכוז. ב־8 בדצמבר 1940 הוא נשלח בלוית חייל מזוין, כמובן, מנקודת המחנה מספר 17 לנקודת מחנה 23 של מחנה ריכוז אונז׳לג ובתאריך 18 במארס 1941 העבירוהו מנקודת מחנה מספר 23 לנקודת מחנה מספר 21. בנקודת מחנה זאת הוא פעל כרופא המרפאה עד שחררו בתאריך 26 באוגוסט 1941. סדורי השחרור נעשו בקומנדנטסקי, בסוכובזוודנויה.

בסוף ימי ישיבתו במחנה הריכוז נודע לו, שבסביבת קויבישב מתארגן צבא פולני. לכן בחר ביעד בשם סירז׳ן ולשם קיבל משלטונות מחנה הריכוז המחאת נסיעה ברכבת. מסירז׳ן נסע ביום 4 בספטמבר 1941 לקויבישב. ב־6 בספטמבר מקויבישב לבוזולוק וב־7 בספטמבר למחנה צבאי פולני ששמו טוצקויה. בטוצקויה העסיקוהו השלטונות הצבאיים במשך שבועות אחדים בתור רופא גיוס ואחר כך העבירוהו לגדוד סאניטרי מספר 7 ומשם לחטיבה מספר 19. עם החטיבה הזאת עזב את טוצקויה ביום 19 בינואר 1942 והגיע למקום בשם גוזאר שבפלך בוכרה. בצבא הפולני בגוזאר השתוללה אז מגפת טיפוס בהרות. הוא נדבק במחלה הזאת מאחד החולים ושכב שם חולה טיפוס בהרות, שבועות רבים. אחרי החלמתו שלחוהו לאירן ומשם למחנה צבאי פולני בשם קיזיל ראַבאַד שבעיראק. בדרך לקיזיל ראַבאַד הוא פגש את אחיו, שאף הוא שירת בצבא הפולני ונסע אז כאחד מאנשי משמר למשפחות חיילים, מעירק לארץ ישראל. אחיו מסר לו כתובת ביסוד בחיפה לשם קשרי דואר. מקיזיל ראַבאַד ד״ר מילגרוים בא מזמן לזמן לארץ ישראל לבילוי חופשה. מעירק העבירוהו לאיטליה ועם סיום המלחמה לאנגליה. משם הגיע

לארץ ישראל ביום ההצבעה באו"ם על חלוקת ארץ־ישראל ועל הקמת מדינה יהודית בחלק מן הארץ.

במשך כשבועיים החזיקו האנגלים את ד"ר מילגרוים במחנה צבאי בדרום הארץ ולבסוף הביאוהו לחיפה. הוא ישב בדירת אחיו ובסוף חודש מאי 1948 התחיל לעבוד בקופת חולים של ההסתדרות הכללית. הוא עבד בחניתה, ביגור, בעין־השופט תקופות קצרות יחסית, ושנים אחדות עבד במרפאה של קופת חולים בכפר־חסידים והיה מבקר גם בכפר הנוער הדתי שבקרבת מקום. לבסוף העבירוהו לחיפה והעסיקוהו במחנות דוד המרוחק ק"מ אחדים מחיפה ואחר כך במרפאה שליד תחנת הרכבת מזרח העיר התחתית בחיפה. בחודש ספטמבר 1959 ד"ר מילגרוים נסע לניו־יורק שבארצות־הברית באנית נוסעים של חברת צים כרופא־הנוסעים. היה זה לו מאמץ גדול שכתוצאותיו הוא לקה בהתקף לב, ימים אחדים אחרי חזרו ארצה מנסיעה זו. הוא החלים והמשיך לעבוד במרפאת קופת חולים בעיר התחתית בחיפה. בשנת 1962 נשלח לגמלאות. ב־1963 נסע שוב לארצות־הברית, לשם פגישה עם בני משפחתו. בסוף יולי 1964 שוב לקה בהתקף לב, אך התאושש. ביום 23 בפבואר 1965 לקה בהתקף לב קשה, הועבר לבית חולים „הכרמל" שבאחוזה, חיפה. אחרי שבועיים, ב־9 במארס, לפי התאריך היהודי ה' באדר ב', תשכ"ה הוא נפטר ונקבר באותו היום בבית העלמין שבחוף הכרמל, חיפה. בבית הכנסת „אליהו הנביא" באחוזה, חיפה נקבע לוח זכרון על שמו.

סבינה להב — חיפה

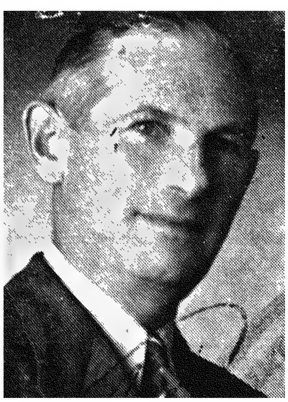
ד"ר עקיבא־שמואל מילגרוים

ועוד על דמות אחת של ידיד תנועתנו עלי לספר: בתקופה מסוימת התקשינו להקים בנובי־טארג „ועד אפוטרופסות" ל„קן" שלנו, בהתאם לתקנות הרשמיות. לפי המקובל על השלטונות רצוי היה, שהועד הזה יהיה מורכב מאישים „מכובדים" בעלי תואר אקדמי. ואולם אנשים כאלה היו מרוכזים בעיקר במסגרת „הציונים הכלליים", ואלה העדיפו להושיט יד לארגוני נוער אחרים, שקמו גם אצלנו עם הזמן.

והנה, בשובי מהכשרה, נאמר לי, כי השתקע בעירנו רופא יהודי חדש, אדם ליברלי בהשקפותיו, מיוחד בהליכותיו, המושיט עזרה לכל חולה, גם ללא תמורה או רק בתמורה סמלית. שמא יסכים איש כמוהו לעמוד בראש הועד שלנו? ניסיתי את מזלי ונעניתי, ומאז היה ד"ר עקיבא שמואל מילגרוים ידיד נאמן לתנועתנו ול„קן" שלנו במקום. הוא עזר לנו בכל ענין שנתבקש, ולא רק כאפוטרופוס פורמלי, כפי שזה היה מקובל עד בואו. בעונת המחנות מגיש היה עזרה רפואית גם לנוער ב„מושבות הקיץ" בלב נדיב ופתוח, והטורח לא היה מועט.

עם פרוץ המלחמה גויס ד״ר מילגרוים לצבא הפולני כרופא, וסערות המלחמה ותהפוכותיה גלגלוהו עד ירכתי הצפון הסובייטי, למחנה אסירים („לאגר״ בלע״ז). כל הנוראות של „ארכיפלג גולאק״ עברו עליו. עם גיוס הפולנים ברוסיה לצבא אַנדרס, נספח גם הוא לשורותיו כרופא צבאי, ואתם הגיע לעיראק. בפרק זמן זה היה מזדמן לארץ, לבילוי חופשות, ואז היה מספר לנו את כל מה שעבר עליו, אך הלב מאן להאמין. ידענו שהאיש דובר אמת, אך אמת זו, על פרטיה, היתה נוראה מכל דמיון, ומיכולת תפיסה שלנו אז. רק הזמן אישר את כל דבריו כאמת לאמיתה. הסתבר לנו, שאפילו בתקופה איומה זו נשאר האיש כשהיה, מגיש עזרה כפי יכולתו, ולא נשבר.

בתקופה זו, של היותם בעיראק, ניצלו חיילים יהודיים רבים את ההזדמנות, ועזבו את שורות הצבא בחשאי והגיעו ארצה. ד״ר מילגרוים סירב לערוק, שכן כבודו העצמי כיהודי חייב אותו להישאר שם, פן יאמרו בגוים: גם קצין יהודי עריק הוא, כמו כל היהודים שבצבא. על כן נשאר במסגרתו עד תום הליכי השיחרור הרשמי. מעיראק נשלח לאיטליה, ועם סיום המלחמה יצא לסקוטלנד, לתנאים קשים במיוחד, עם עוד כמאתיים יהודים שהצהירו, כי רצונם לעלות לישראל. נמצאים בידי מכתביו מאותה התקופה. הוא השתוקק אז לעלות ארצה, הוא הגיע לארצנו ממש ביום ההצבעה באו״מ על חלוקת ארץ־ישראל. כאן עבד כרופא ב„קופת החולים״, תחילה כרופא נודד בסביבה ואחר כך כרופא קבוע בחיפה. הוא הלך לעולמו ב־23 בפברואר 1965. יהא זכרו ברוך!

ד״ר צבי קולבר — נתניה

ד״ר ישראל האמרשלג

ד״ר ישראל האמרשלאג נולד בשנת 1887 בנובי־סארג. אביו, ברנרד היה סוחר אמיד לעורות ושנים רבות היה מבין נציגי האוכלוסיה היהודית במועצת העיריה. הבן סיים בית ספר תיכון ואחר כך גם את הפקולטה למשפטים במכללת קראקוב והוכתר שם בתואר דוקטור למשפטים. בימי מלחמת העולם הראשונה היה קצין קרבי, תחילה בצבא האוסטרי ולאחר מכן גם בצבא הפולני.

אחרי המלחמה הוא פתח לשכת עורך־דין בנובי־טארג והודות למרצו וכשרונותיו זו הפכה לאחת המקובלות ביותר באזור פודהאלה כולו. הוא היה אדם חביב על כל יודעיו וזכה להערכה מצד לקוחותיו וכך גם בחוגי השלטונות — ובעיקר המוסדות המשפטיים.

עוד מימי ילדותו היה המנוח קשור ליהודים וליהדות והשתתף בחיי הציבור. בתקופת לימודיו בעיר קראקוב היה פעיל בחוגי הנוער הלומד ובארגון האקדמאים הציוני „פשדסוויט" („השחר"). בנובי־טארג היה חבר באגודה הציונית „בני־ציון", וכך גם בארגון „הכח". בתקופה מאוחרת יותר היה חבר מועצת העיריה, חבר הנהלת ה„טובאַ־ז'יסטבו זאליצ'קובה", שימש יושב ראש ארגון לוחמי החזית היהודיים שבמקום וכו'. בכל הזדמנות הבליט את יהדותו, ובתקופה בה גבר הלחץ האנטישמי ואקדמאים יהודיים אחרים נהגו לא פעם להסתיר שמותיהם היה בהדגשה מיוחדת משמיע בגאווה את שמו היהודי „ישראל". ביד נדיבה ידע לסייע לזולת, בעיקר לחבריו למקצוע, והיה תורם מכספו לצרכי ציבור יהודיים.

לאחר פרוץ מלחמת העולם השניה יצא ד"ר ישראל האמרשלאג לעיר לבוב, ובשנת 1940 הוגלה משם למחנה עבודה סובייטי בו נשאר עד הסתיו של שנת 1941. לאחר שחרורו מהמחנה הצטרף לצבא הפולני, שבפיקודו של הגנ. אנדרס, והגיע יחד עם צבא זה לארץ־ישראל.

לאחר הקמת מדינת ישראל היה ד"ר האמרשלג פעיל זמן מה בארגון לטיפול בילדים יהודיים „אזע". עבודה זו נתנה לו סיפוק רב, ואיפשרה לו קיום צנוע. הוא אהב ילדים והעבודה למענם היתה בשבילו מקור של אושר. בישראל, בהיותו כבר אדם קשיש, הוא אף נשא כאן אשה, זו הפעם הראשונה בחייו. בשנת 1959, שנים אחדות לאחר נשואיו, הלך לעולמו.

דפי הנצחה

אנדענק בלעטער

IN MEMORIAM

לזכר

אבא: **אהרן אלכסנדרוביץ**

אמא: **פאני אלכסנדרוביץ**

אחיות: **סלומיה, אסתר, רוזה, רחל, גניה, מינה, הלה, צילה**

אחים: **ארוין, זיגמונט**

מוקדש בצער ובכאב:

פרדזיה (אלכסנדרוביץ) צימלס

לזכר־עולם

ראובן ארנסט — אבא

רבקה ארנסט — אמא

דוד ארנסט — אח

מנציחה בצער ובכאב:

סבינה להב (ארנסט) — חיפה

נר־נשמה

הנריק באכנר — אבא

מלצ׳י באכנר — אמא

סלצ׳י באכנר — בת

עדז׳י באכנר — בת

מרדכי באכנר — בן

הוקדש ע״י:

אלפרדה ווייל

צ׳רני—דונייץ

נ ר - ז כ ר ו ן

יוסף ארליך — אבא

עמליה ארליך — אמא

חנה (נושה) ארליך

צבי ארליך

מוקדש בצער ע״י :

יצחק ארליך — תל־אביב

זכרונם שמור לנצח

דוד גרסגרין

רגינה (המרשלג) גרסגרין

פיליפ גרסגרין

סמואל גרסגרין

אדולף גרסגרין

עמנואל גרסגרין

מנציחה :

חנה (גרסגרין) הורנונג — נתניה

גל-עד לנשמות יקירינו

לייביש גבירץ — אבי

רוזה גבירץ — אמי

חיה (גבירץ) אופן — אחותי

נפתלי אופן — גיסי

רחל אופן — אחיינית

יוסף אופן — אחין

לאה גבירץ — אחותי

אברהם גבירץ — אחי

חנוך גבירץ — אחי

שמואל גבירץ — אחי

רחל גבירץ — אחותי

המנציחה :

חנה (גבירץ) גרין — נשר

נזכור לעד

ברוך ברגמן — אבא

סימה (שווייד) ברגמן — אמא

ברטה, ביילה, מלכה, רבקה, רחל, הלה, ברגמן — אחיות

אליהו ברגמן — אח

אבי בן מיכאל ומינה ברגמן

מוקדש ע״י :

מיכאל ברגמן ואשתו מינה (מבית מלמד) — חולון

מצבת נצח ליקירינו

משה באומן — אבא

חוה (הולנדר) באומן — אמא

עדנה באומן — אחות

הלה באומן — אחות

ברוך (בנק) באומן — אח

מנציחים :

רגינה ועדי באומן — ברצלונה

יעקב באומן — כפר־סבא

נזכור לעד

חנוך (הנריק) גוטפרוינד — אבא

הניה (האנצ׳א) — אמא

אברהם גוטפרוינד — אח

סלומיה גוטפרוינד — אחות

נאלה גוטפרוינד — אחות

מוקדש בצער ע״י האחים :

אברהם, יעקב, שלמה, משה גוטפרוינד

על אלה יכאב הלב שנכרתו בידי זדים

אהרן גרסטנר — אבא

בינה גרסטנר — אמא

חנה גרסטנר

יצחק גרסטנר — בן

אברהם-משה גרסטנר — בן

יחיאל-מאיר גרסטנר — בן

מוקדש בכאב ובצער ע״י :

יהודה גרסטנר, צבי ניר (גרסטנר)

נזכור לעד

שלום רוזנצוייג — דוד

רייזל רוזנצוייג — דודה

הסה רוזנצוייג — בת

חנה-רחל רוזנצוייג — בת

יחיאל-מאיר רוזנצוייג — בן

מוקדש ע״י :

צבי ניר (גרסטנר) — חיפה

משה שפירא — ק׳ טבעון

לזכר

אדולף גלאזר

פליציה (פרסטר) גלאזר

ד״ר מאקסימיליאן גלאזר

היינריך גלאזר

לאורה (גלאזר) לינדנר

ברתה (גלאזר) ווילף

אמה גלאזר

מוקדש ע״י : **אמיל גלאזר** יורדנוב

נר-תמיד

נפתלי ביטרספלד — ראש המשפחה

מינדזי׳ ביטרספלד — אשתו

ברוך ביטרספלד — בן

שלמה ביטרספלד — בן

מאיר ביטרספלד — בן

סנדר ביטרספלד — בן

שמואל ביטרספלד — בן

נתן ביטרספלד — בן

הלה ביטרספלד — בת

דובקה ביטרספלד — בת

זכרונם שמור לנצח

אליהו גנגר — אבא

שרה — אשתו

שמואל גנגר — בנם

יעקב גנגר — בנם

ישראל גנגר — בנם

סאבינה גנגר — בתם

פרידזיה גנגר — בתם

רחל גנגר — בתם

מנציחה:

צילה (גנגר) דגן — חיפה

נזכור לעד

אבינו: **חיים יצחק דגן**

אמנו: **בלימה בת משה קורנבלום**

אחותנו: **שרה ובעלה אהרן פרלמוטר ושני ילדיהם**

אחותנו: **שיינדל ובעלה יצחק ליכט וילדה**

אחותנו: **פייגה ובעלה יהושע ארליך**

אחינו: **משה ואשתו בת למשפחת גולדברג מגרוביב**

אחינו: **יחזקאל, יהודה ודוד דגן (דעגען)**

אחותנו: **לאה דגן**

המנציחים:

קלמן-שמשון דגן — תל־אביב

ברוך דגן — חיפה

ל ז כ ר

שמואל אברשטרק — אבא
גוסטה אברשטרק — אמא
לינה אברשטרק — אחות
יצחק אברשטרק — אח

מוקדש ע"י :
נתן אברשטרק — גבעתיים

מצבת נצח ליקירינו

דוב ברונר — אבא
שפרינצה ברונר — אמא

המתאבל :
ברוך ברונר — חיפה

נ ר - ת מ י ד

שלמה-זלמן בלדגרין — (אבא)
גולדה בלדגרין — (אמא)
מאלה קראנץ — (אחות)
קארול קראנץ — (בעלה)
דולאק ורומק קראנץ — (ילדיהם)
שרה גזאנג — (אחות)
משה גזאנג — (בעלה)
גיזלה בלדגרין — (אחות)

מנציחים :
יהודה וצבי (הנק) בלדגרין

לזכר־עולם

מלך גרוס — אבא
סלומיאה גרוס — אמא
דולק גרוס
גיז׳ה גרוס
איזק גרוס

מנציח:
רובין גרוס — לונדון

מצבת נצח ליקירינו

פישל גרוס
מינדל גרוס — אשתו
יצחק גרוס, שלמה גרוס, יחזקאל גרוס
ברוך גרוס, רוזליה גרוס, אסתר גרוס

המנציחים:
אברהם גרוס
שרה (גרוס) ויזן

נר־תמיד

הרמן הוטמן — אבא
לאה (לייצ׳ה) הוטמן — אמא
מילה הוטמן — בת
הלה הוטמן
ברוך הוטמן — בן

משפחת הוטמן אברהם
יטה הוטמן — אמא
לאופולד הוטמן — בן
חמק הוטמן — בן
יאנק הוטמן — בן

מנציח: **חיים טראונשטיין**

נר־תמיד

הנריק ברונר — אבא
פולדק ברונר — בן
הלה ברונר — בת
קובה ברונר — בן

המנציח :
חיים טראונשטיין

הנריק ב״ק — אבא
רוזליה ב״ק — אמא
סלה ב״ק — אחות

זקופנה מוקדש ע״י : נחום ב״ק

לזכר־עולם

יוסף וואסרלאוף — אבא
פראניה וואסרלאוף — אמא
ברנרד, אננה, ווילהם, טוניה, שמעון,
הרמינה וואסרלאוף
יהושע ויוסף אמסטרדם

המנציחה :
גניה אמסטרדם — תל־אביב

נר־זכרון

הערש טורנר — אבא
לאה טורנר — אמא
צילה טורנר — אחות
הלה טורנר — אחות
משה לוסטגרטן — דוד
הערש רימפלר — דוד

המתאבל :
חנוך טורנר — קרית אתא

נר־זכרון

יצחק גולדפינגר — אבא
הנה גולדפינגר — אמא
יוסף גולדפינגר — אחי, אשתו ובתו
הרש לאנגר — דוד
שרה לאנגר — דודה
יעקב לאנגר — בן
אדלה לאנגר — בת
זיסל לאנגר — בת
פלה לאנגר — בת

צ׳רני־דונייץ

איבערגעגעבן:
זיסל דייטש — חיפה

לזכר־עולם

אוגניה גולדפינגר
הנריך גולדפינגר

יז׳י גולדפינגר

ראַבקה

מנציחים:
מארק גולדפינגר — לונדון
שרה גולדפינגר (שיין)

לזכר־עולם

יצחק בראונפלד (אבא)

יהודה (פולדק) בראונפלד (אחי)

דבורה
בראונפלד —
אמא

נתן דוד
בראונפלד —
אח

מימין: יהודה בראונפלד, אַנדה גריס, מוניק צולמאַן יל"א

מנציח:
יואל בראונפלד בר-שדה
קיבוץ גזית

נר־זכרון

איציק-חיים גולדמן — סבא

פייבל שניידר — אבא

סאלה שניידר — אמא

איסר למלר — דוד

אולגה למלר — דודה

הלה למלר וקובה למלר — ילדיהם

זיגמונט הכט — דוד

רוז׳ה הכט — דוד

הניה הכט — בתם

דאשה הכט — בתם

השק גולדמן — דוד

לולה גולדמן — דודה וילד

מונדק גולדמן — דוד

ארטק גולדמן — דוד, אשתו וילדיהם

ברנפלד ואשתו **הניה** ובתם **רגה** — דוד

המנציח: **יואל שניידר**

לזכר

רייפשייד — אבא

רייפשייד — אמא

רצלה רייפשייד — בת

גיזה רייפשייד — בת

יטקה רייפשייד

הלה (רייפשייד) **דרליך**

מנציח:

חיים טראונשטיין

הנריק פישגרונט — אבא

אווה פישגרונט — אמא

לוטקה פישגרונט — אחות

נמסר בכאב ובצער ע״י:

שלמה פישגרונט (דגון)

לזכר־עולם

משה גולדברג — אבא
רבקה גולדברג — אמא
נלה והלה גולדברג — אחיות
רוז'ה גולדברג — אחות
יעקב גולדברג — אח
הלה גולדברג

מנציחים האחים:
צבי גולדברג, דוד גולדברג, לוי גולדברג

ל ז כ ר

דוד גולדברג, אשתו, בן ובת

ישראל גולדברג
מלכה גולדברג
פייגה גולדברג
שלמה גולדברג
הרשל גולדברג
זושקה גולדברג — ובת

המנציח : **צבי גולדברג**

מצבת נצח ליקירינו

מרדכי גרוס — אבא
רחל גרוס — אמא
ראובן, אסתר, שלמה, מנשה, שיינדל,
שרה-חנה, הינדה,
חיים-דוב ופרלה — אחים ואחיות

הנמציח בנם ואחיהם :
אברהם משה גרוס — בני־ברק

נ ר - ת מ י ד

סבתא — **חיה-זלטה איינהורן-כהנה**
אמא : **הנדלה-רבקה גמינר**
דודה : **דבורה גמינדר**
דוד : **חיים ציגר,**

המנציח :
משה גמינדר

זקופנה

ל ז כ ר

הנריק זינגר — אבינו

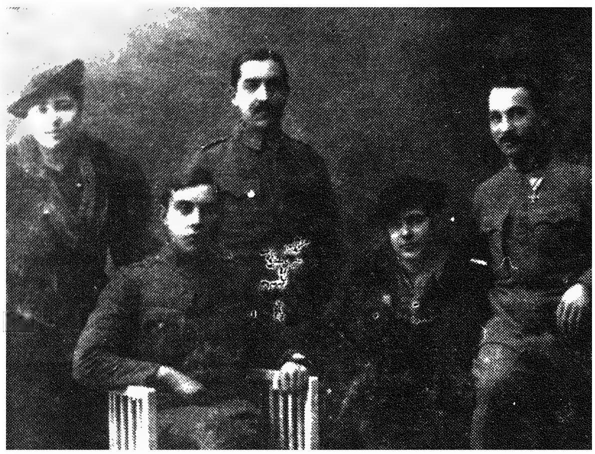
ליאופולד (פולדק) — רמת השרון
גיזלה — חיפה
זיגמונט — אוסטרליה

צ׳רני דונייץ

נזכור לעד

מימין עומדים:
אליהו לינדנברגר
בנימין לינדנברגר
רוזליה לינדנברגר

מימין יושבים:
אוה לינדנברגר
משה ונצילברג

בנימין לינדנברגר — אבא
רוזליה לינדנברגר — אמא
טושה לינדנברגר — בתם
דורוטה לינדנברגר — בתם
רישה לינדנברגר — בתם

אליהו לינדנברגר — דוד
אווה לינדנברגר — בת
מניה לינדנברגר — בת
לונאק לינדנברגר — בן
נינה לינדנברגר — בת

בנימין ואנצלברג — דוד
מרים ואנצאלברג — דודה
משה ואנצאלברג — בן
צבי (השק) ואנצאלברג — בן
אלק ואנצאלברג — בן

המתאבלים:

פלה ויוסף לינדנברגר

זכרונם שמור לנצח

אבא: **חיים לאנגר,** אמא: **אידה לאנגר,** חותנת: **לאורה אלווייס**

אחים: **ליאופולד לאנגר, אשתו ובנו**

ליפה

שלמה

הרמן, אשתו ובנותיו

נתן ואשתו

אחיות: **רבקה, בעלה ובנה**

שרה, בעלה וילדיה

רוזיה, בעלה ובתה

לולה, מלה

מנציח: **אמק לאנגר**

גל-עד לנשמות יקירינו

יואל לאנגר — אבא

שרה לאנגר — אמא

חיה לאנגר (וויינפלד) — אחות

משה וויינפלד — בעלה

מנחם ויהודה וויינפלד — ילדיהם

יוסף לאנגר — אח; **ריקה לאנגר** — אשתו

דינה ושלמה לאנגר — ילדיהם

יעקב לאנגר — אח; **בילה לאנגר** — אשתו

דינה לאנגר — בתם

שמואל בירנשטיין — דוד; **ליבה בירנשטיין** — אשתו

צפורה בירנשטיין — בתם

אסתר בירנשטיין — בתם

סיוקה קלאוזנר — בתם; **אריה בירנשטיין** — ב״ם

אברהם לאנגר — דוד

דבורה לאנגר — אשתו

צבי לאנגר — בנם

צפורה לאנגר — בתם

חיה לאנגר — בתם

רבקה לאנגר

יהודה בן אברהם וחנה לאנגר

המנציחה:

אוושיה האוזר לאנגר

לזכר

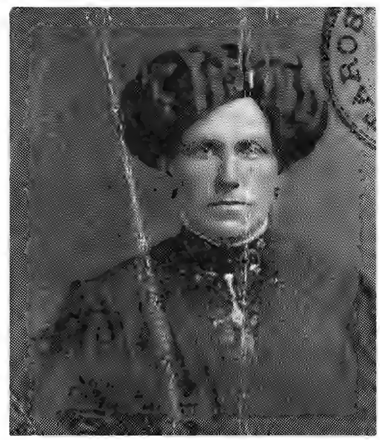

צבי מילר (בן), בטי מילר (אמא),

משה ישעיהו מילר — אבא
בטי' מילר — אמא
הניה מילר — בת
אנטושיה מילר — בת
רוז'ה מילר — בת
צבי מילר — בן
פנחס מילר — דוד
רבקה מילר וילדיה — דוד
יעקב נוימן ומשפחתו — בן־דוד
אפשטיין ומשפחתו — דוד

מוקדש ע"י האחיות
אסתר בלוך-מילר
הלה אוסם-מילר

זכרונם שמור לנצח

רחל מיקנברון (בירנבאום)

חיים מיקנברון

משפחת חיים מיקנברון

מוקדש בצער ע"י:

רגינה (מיקנברון) — צרפת אירנה מיקנברון — ישראל

לזכר־עולם

רבקה סיני (אחות

דבורה (סיני) פישגרונט (אחות)

ישראל איסר סיני (אח)

יעקב סיני (אבא

גיטל סיני (אמא)

אברהם פישגרונט (גיס)

מוקדש בצער ע"י :

משה סיני

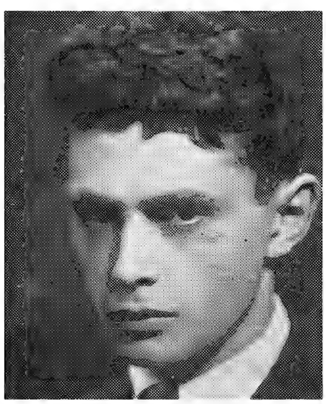
נזכור לעד

דוד נטוביץ (אבא) איטושיה (בת) אסתר (אמא)

צילה נטוביץ אדק הרין (בעלה)

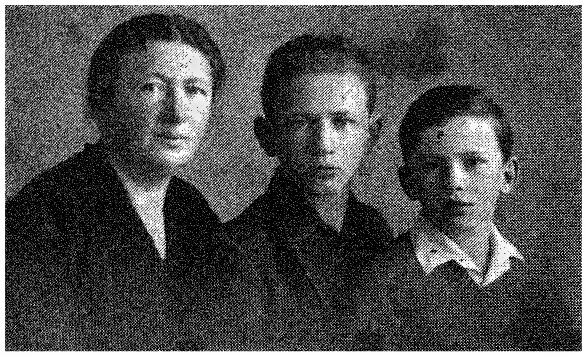

שמעון נטוביץ (אח)

מוקדש בכאב ובצער ע"י:

רוז'ה, רומק, משה, הנק נטוביץ

לזכר־עולם

מימין:
עמליה פולקמן
שמעון-מוכה
זיגמונט

אמיל פולקמן

האב: **אמיל פולקמן** — זקופנה

האם: **עמליה פולקמן**

הבת: **אלה פולקמן**

הבנים: **שמעון פולקמן, זיגמונט פולקמן**

מנציח: **אלכסנדר בן-עמי (פולקמן)** — רמת־גן

נזכור לעד

פרטיג חיים — אבא
פרטיג מרים — אמא
חציקה פרטיג
צילה פרטיג
רבקה פרטיג
וואלף פרטיג
גוטה פרטיג

מנציחה:
פוטר לאה מבית פרטיג — תל־אביב

נר־זכרון

הרמאן פריי — אבא
אסתר (אטושיה) פריי — אמא
גיזה פריי (סטאנר) — בת
אדלה פריי (צימרשפיץ) — בת
ליאופולד צימרשפיץ — חתן
סלומיי פריי — בת
הלה פריי — בת
אדולף פריי — בן

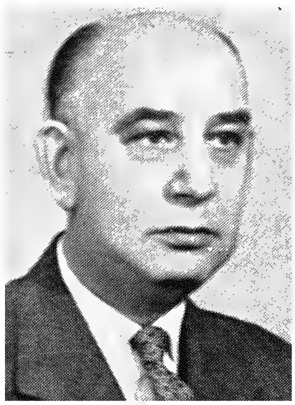
המנציח:
חיים טראונשטיין

נר־נשמה

שמואל צבי פריי — אבי
צינה פריי — אמי
משה פריי — אח
רבקה פריי — אחותי
אביגדור פריי — אחי
מענדל פריי — אחי
דבורה פריי — אחותי
יצחק פריי — אחי

פאראייביקט אין טרויער:
יעקב פריי

שאַפלרי

לזכר

בעלי משה בראון

הוקדש ע״י:

גוטה בראון

נזכור לעד

יולק פאסטור

מינה אשתו

רינה והנקה

מרכוס, מארי, מוריס, ערפד

המנציחים:

רותה ריגלהאופט ועדה ווייס

נר־זכרון

אבא: **דוד פאפיר**

אמא: **רגינה פאפיר**

אחים ואחיות:

סאלומיה, גוסטאוו, רוזה, דבורה

סידה, איזיק

מנציח:

ד״ר שמעון פאפיר — תל־אביב

לזכר־עולם

אליעזר קגל — אבא

חנה קגל — אמא

ארוין קגל — בן

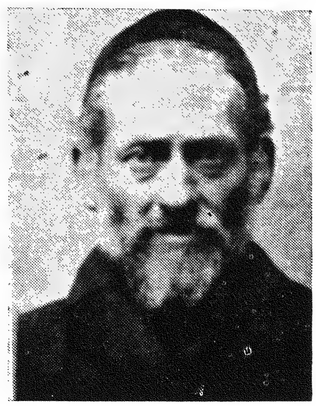
איזידור קגל — בן

המנציחה:

אלינה רץ (קגל)

קרית־חיים

לזכר

יוסף שאולביץ — אבא

דינה שאולביץ — בת

אסתר — אמא
מוניק — אח
דינה — אחות

מנציחה: **רוז׳ה שאולביץ ליברמן**

נר־תמיד

יוסף פלדשרייבר

רייזל לאה פלדשרייבר — אשתו

לייבוש ואשתו רבקה פלדשרייבר

יעקב פלדשרייבר

דינה פלדשרייבר ובעלה, רבקה פלדשרייבר ובעלה

חנה פלדשרייבר, ביילה פלדשרייבר

המנציחים:

מענדל ואשתו הלה פלדשרייבר — ארצות־הברית לוס־אנג׳לס

משה סיני

מרים קופיטו (אמא)

אברהם משה קופיטו (אבא)

נתן ושמואל קופיטו (אחים)

חיים קופיטו (אח)

מנציח:

שבתאי קופיטו — גבעתיים

מצבת נצח ליקירינו
In Memoriam

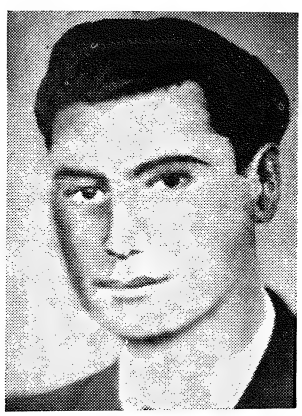

אסתר (שלאכט) שינדל
(אמא)

פאול פסחיה שינדל
(אבא)

Father Paul and Mother Esther SHINDEL

לונק שינדל (אח)
Brother Solomon
(Lonek)

רוניה שינדל — (אחות)
Sister Runia

Memorialized by
Fred Shindell
722 Whittaker Terrace
Silver Spring, Maryland

מנציח:

פראד שינדל

זכרונם שמור לנצח

מנדל רמר — אבא

פייגה רמר — אמא

יצחק רמר — בן

לאה רמר — אשתו

מנחם רמר — בנם

חנוך רמר — בן

לונקה רמר — אשתו

רחל (רמר) קצורניצקי — בת

המנציחים:

משפחות רמר בישראל

ברוך, ברכה, יעקב, יוסף רמר

נר־זכרון

אברהם שטאמלר — אבא

שרה שטאמלר — אמא

חייקה שטאמלר — בת

ד״ר סלומון שטאמלר ורעיתו

ישעיהו שטאמלר, רעיתו ובנו

הינדה שטאמלר, בעלה ושני ילדים

לייקה שטאמלר

הרמינה שטאמלר

אהרן שטאמלר

מנדל שטאמלר

המנציח: ברוך רמר

מצבת נצח ליקירינו

יהושע-חיים שפירא — אבא

שרה שפירא — אמא

לייב שפירא — אח

מנדל שפירא — אח

הרמינה שפירא — אחות

יצחק שפירא — אח

מוקדש בצער ובכאב:

משה שפירא — קרית טבעון

לזכר־עולם

אברהם-נתן לבנברג — אבא

בלימה לבנברג — אמא

חיים לבנברג — אח

הלה לבנברג — אחות

שרה לבנברג — אחות

יצחק לבנברג — אח

ריזיה לבנברג — אחות

מנציח:

פנחס לבנברג — חיפה

שצ׳בניצה

לזכר־עולם

מענדל שטרנברג — אבא
מינה שטרנברג — אמא
איזאק שטרנברג — בן
ברוך שטרנברג — בן
שיינה (שטרנברג) הירש — בת
חיים הירש — בן

מלכה איינהורן (שטרנברג)
פנחס איינהורן — בן

מוניק שטרנברג — בן
אהרן שטרנברג — בן

פסיה קורן (שטרנברג) — בת
חיים קורן — חתן

המנציחה:
טילה דורף — חיפה

יורדנוב

מצבת נצח ליקירינו

זליג שולנדר — אבא
מרים (מאריה) שולנדר — אמא
אברהם שולנדר — אח
סאני שולנדר — אחות
אסתר שולנדר — אחות
פליקס שולנדר — אח

מוקדש ע״י:
שרה שולנדר
רגינה (שולנדר) שלאגר

לזכר ארבעים בני משפחה לזרקביץ
אנשים נשים וטף...

...על קברותיהם אין יד ולא מצבה,
כי מקום קבורתם לא נודע...
יהיו דפים אלה מצבה לזכרם!

חנוך לזרקביץ בן מאיר אשתו **מרים** מבית האס

מנחם (מאנעק) בן חנוך לזרקביץ אשתו וארבעת ילדיהם

מירציה ברונר-בארבער בת חנוך לזרקוביץ
בעלה **שמעון ברונר-בארבער וארבעה ילדים**

דוד בן חנוך לזרקביץ
אשתו **שרה מבית בלדינגר** בנם **נתן** (נפטר לפני השואה)

פייגה (פראניה) שפרלינג, בת חנוך לזרקביץ
בעלה **יוסף שפרלינג** ושלשת ילדיהם

איסר (איזידור) בן חנוך לזרקביץ אשתו **הנה** מבית בלדינגר
ילדיהם: **מלניה, ומשה**

רייזל (רוזיה) גולדשטיין
בת חנוך לזרקביץ
בעלה **יעקב גולדשטיין**
ילדיהם:
אנשל (ארטעק), אריה (לאון),
בתיה (באשקה)

ויקטור בן חנוך לזרקביץ
אשתו **בתיה** מבית האוט בנותיהם: **מלניה, לידיה**

מלכה (מלציה) בת חנוך לזרקביץ

רבקה (רגינה) דווידוביץ בת חנוך

לזרקוביץ ילדיה: בתיה, שעיה

אברהם (אדולף) בן חנון לזרקביץ הילדה, שרה (סבינקה) לזרקביץ

בת ישעיהו ולולה

המנציחים:

מאיר (מאקס) ופרידה לזרקביץ —
(ארה"ב)

ישעיהו (שאיעק) ולולה מבית אנגלנדר
לזרקביץ — רמת־גן

אברהם אלעזרי בן דוד לזרקביץ —
רמת־גן

מאיר אלעזרי בן דוד לזרקביץ —
כפר־מנחם

שושנה צוריאל בת דוד לזרקביץ —
רמת־גן

צבי אליעזרי בן דוד לזרקביץ —
רחובות

אריה אלעזרי בן דוד לזרקביץ —
רחובות

אריה בן דוד לזרקביץ — כפר מנחם

זליג דווידוביץ — יפעת

רגינה לזרקביץ מבית מינגלגרין —
נתניה

חנה גולדפינגר בת אברהם לזרקביץ
חדרה

רחל שטמפר בת אברהם לזרקביץ —
בצת

לאה (לייקה) בורנשטיין בת שמעון
ברונר — ארה"ב

מאיר (מאקס) בן שמעון ברונר

משה (מוניעק) בן שמעון ברונר —
ארה"ב

שלמה (שלאמעק) בן שמעון ברונר —
ארה"ב

לזכר-עולם

טולצ׳ה בליץ — אחות

מלכה בליץ — אחות

יהודה שבתאי בליץ, אבא   **אברהם** — אח   **וולף** — אח **מענדל** — אח

מרים בליץ — אמא   **הירש לייב** — אח   **צפורה** — אחות

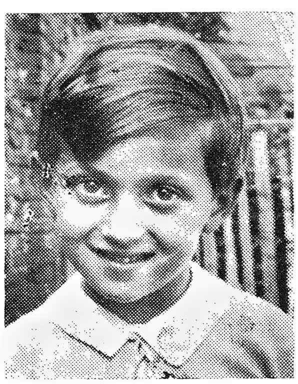
מוקדש בצער ובכאב ע״י:

צ׳רני דונייץ   **מאיר בליץ** — הוד השרון   **שרה (בליץ) הלזינגר**

לזכר

זליג טילינגר

אריך בן **זליג**
וגיזלה טילינגר

מנציח:

ד״ר צבי (הרמן) קולבר

זכרונם שמור לנצח

משמאל: ברוך קולבר, צפורה (קולבר) שטרנהיים, ישראל שנקל (חתנו של ברוך), מינדל פאַבר (בת ברוך)

ראשי משפחה:

קולבר ברוך

טילינגר גיזלה מבית **קולבר**

פריי אברהם

פריי משה, בנו של **אברהם**

פריי אריה לייב, בנו של **אברהם**

שלמה בנו של **אברהם פריי**

וייס דוד

בני משפחה:

בנה אריך

אשתו **גיטל,** בניו **יצחק וחיים,** בתו **רחל**

עם אשתו וששה ילדיו

עם אשתו

עם אשתו **מינדל,** בתו **רבקה** ובנו **שלמה**

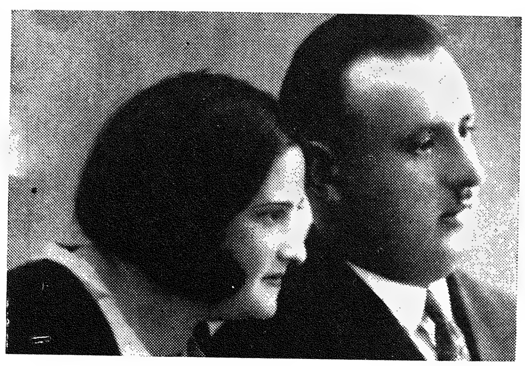
מנציח:

ד"ר צבי קולבר — נתניה

נזכור לעד

שלמה מארק —
אבא
פועה-רחל מארק
— אמא

יוסף מארק — אח
סלציה מארק — אשתו
נחמה מארק — בתם

עקיבא מארק —
אח
באלקה מארק —
אשתו
יעקב מארק — בנם

המנציחות:
זהבה רבינוביץ (מארק)
פייגה רמר (מארק)
צפורה שיין (מארק)
שרה קרייז (מארק)

זכרונם שמור לנצח

שמעון בן שמעיה ריגר — אבא
זיסל (בוכבאום) ריגר — אמא
אדלה ריגר — אחות
ישראל ריגר — אח
קופל ריגר — אח

מוקדש בכאב ובצער:
אברהם (רומק) ריגר

לזכר־עולם

שמעיה ריגר — אבא
הנדל ריגר — אמא
זלמן ריגר — אח
רחל (גוטר) ריגר — אשתו ושני ילדים
משה גוטר — גיס
דינה גוטר — אחות, ושני ילדים
מרדכי לאוהימר (דייטש) — גיס
צפורה לאוהימר — אחות, ושני ילדים
רבקה ריגר — אחות
אברהם ריגר — דוד
חיה ריגר (אורגלר) — דודה
ילדיהם:
טושה ריגר, נושה ריגר, לולה ריגר, נוח ריגר

המנציחים:
לולה ריגר — תל־אביב
ישראל ריגר — מושב חמד
מיכאל ריגר — ניו־יורק, ארה"ב
איגנאץ ריגר — ווינה, אוסטריה

גל-עד לנשמות יקירינו

יהושע קיזן — אבא
רגינה קיזן — אמא
רוזיה ווייסבלום — בת
יעקב ווייסבלום — בעלה
אריה וויסבלום — ילד
צבי ווייסבלום — ילד
נחמה קיזן — אחות
דבורה (קיזן) רוזנוסר
יצחק רוזנוסר — בן
מישיה קיזן
אסתר קיזן

המנציחות:
מילה (קיזן) ווייצן
חנה (קיזן) פולקמן

מצבת נצח ליקירינו

מיכאל שיפלדרין — אבא
אננה שיפלדרין — אמא
אברהם שיפלדרין — בן
גוסטה שיפלדרין — בת
סלה שיפלדרין — בת
מניה שיפלדרין — בת
פרניה שיפלדרין — בת
זלמן שיפלדרין — בן

מנציחה:
הבת **וונדה (לולה) שיפלדרין-שרייבר**

מצבת נצח ליקירינו

משפחת שאקאלי — יאבלאנקה

אאוגניוש סימפלר

צציליה שקלי
אילונה שקלי
אלכסנדר שקלי
אלדר שקלי
שמעון שקלי
מרגיט סימפלר
לידי סימפלר
מרתה סימפלר
סטלה סימפלר
רומוש סימפלר
ברוך שטרנברג
אילקה שטרנברג
ארמין שטרנברג
אירמה שטרנברג
אננה שטרנברג
קאטי שטילר

המנציחה:

אטלקה ויסברג — יקנעם

נזכור לעד

אליעזר בן מיכאל פאס

אשתו: **רבקה (באט) פאס**

בתם: **חיה פאס**

השומרים זכרם עד היום האחרון:

מיכאל ולצר — פאס — הוד השרון

מרים (פאס), קיפר — בולטימור, ארה״ב

בצלאל שטרנהיים — ארגנטינה

יצחק שטרנהיים — תל־אביב

מלאַנצוט — צ׳רני־דוניץ

לזכר־עולם

ד״ר ברתולד ברוך פאס

סלומיי (שלאכט) פולק

גיזלה פולק

אירנה (פולק) צולמן

הלנה סירופ

איזידור סירופ

ז׳נה (פולק) סירופ (אשתו)

מוקדש בצער ע״י:

אנה (פולק) פאס — קרית ביאליק

זקופנה

זכרונם שמור לנצח

יושבים מימין: יוסף פייט — סבא, גנגדל פייט — סבתא. עומדים מימין: ברוך, הירש, לייביש, מלכה, ריקל פייט

יום-טוב פייט — אבא

צפורה פייט — אמא

נמסר ע"י הנכדה:

אסתר (פייט) ניר

צ'רני־דונייץ

זלמה אשת **לאופולד מורגנבסר**

מונדק, יוזק, ברונק מורגנבסר

נלה

ברוניה פאסטור

מאקס פאסטור

מוקדש ע"י:

הנק מורגנבסר — ארה"ב

גרדה לזר — ארה"ב

הלנה ווייסברג

שורה א׳, מימין:
שמעון, רגינה הירש, סאלה. פאלה.

שורה ב׳, מימין:
ברטה יוסף, אסתר (אמא), **דבורה**

וואלף גאסנר — אבא
אסתר גאסנר — אמא
רגינה (גאסנר) **רואיק** — אחות
שרה (גאסנר) **שטיל** — אחות
ברתה (גאסנר) **ברגמן** — אחות
פלה גאסנר — אחות
דבורה גאסנר — אחות
שמעון גאסנר — אח
יוסף גאסנר — אח
זלמה גאסנר — אחות (גרו בראבקה)
יטי גאסנר — אחות
יולק גאסנר — אח (גרו בזקופנה)
לושה גאסנר — אחות

מוקדש בצער ע״י:
הירש וברכה גאסנר — נתניה

ראַבקה

נזכור לעד

משמאל: גוסטאוו נצר — אבא, יסי נצר — אמא, פרניה (נצר) טיגר — תבל"א, ברוך נצר — אח, סלומה שרה) נצר — אחות, הרמן נצר — אח

המנציחה:
פרניה (נצר) טיגר

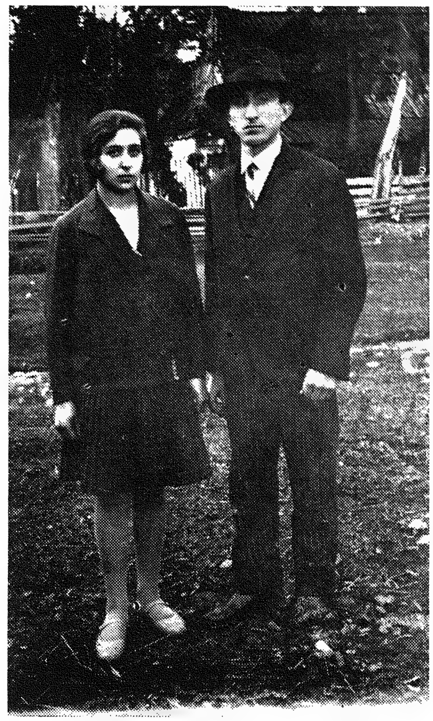
ראַבקה

לזכר־עולם

ישראל שטוטר — אבא
הלה שטוטר — אמא
אדולף (לונק) שטוטר — אח
ליאון (לונק) שטוטר — אח
רחל (רונקה) שטוטר — אחות

המנציח:
יצחק שטוטר — קרית טבעון

נר־נשמה

שמעון וזלאטה שפריי

מנציחה:
גילה קניפל (שפריי) — חיפה

צ׳רני־דונייץ

זכרונם שמור לנצח

גרשון יונס — אבא

סאלה יונאס — אמא

דולק יונאס

לאלה יונס

לאה יונאס

סאמק — יונאס — דוד

סאלא יונאס — דודה

יולק יונאס — אחין

מוקדש ע״י:
יוסף יונאס — קרית־טבעון

צ׳רני־דונייץ

נזכור לעד

סמואל קסטנבאום (אבא)
זושיה קסטנבאום (אחות)

מינה (בראונפלד)
קסטנבאום (אמא)

יושבות מימין: מינה קסטנבאום, פסיה צולמן, הלה בראונפלד. עומדים מימין: סמואל קסטנבאום, בן־ציון בראונפלד, גוסטה (בראונפלד) קולבר, ליוש בריך, איגנאץ קסטנבאום. ראבקה

המנציח: יהודה (פולדק) קסטנבאום

נזכור לעד

יצחק צולמן ורעיתו, בנותיו, בניו, חתניו, כלותיו ונכדיו

נמסר ע״י:
אברהם (אדק) זינגר

אלתר צולמן — אבא
צפורה צולמן — אמא
איציק צולמן — אח
בערל (דוב) צולמן — אח
רוז׳יה צולמן — אחות

המנציחים:
זושה וישראל צולמן

נר תמיד

יוסף פולקמן — אבא

מלה פולקמן — אמא

אמיל מילק פולקמן — אח

אירנה מרכוס — אחות

מוקדש בצער:

זיגמונט פולקמן

לזכר

וולף ארליך — אבי

פייגה ארליך — אמי

צשקה ארליך — אחותי

רחל ארליך — אחותי

דוד ארליך — אחי

חוה בלאט — אחות אבי, בעלה ובנה **אימק**

נמסר ע"י:

יהושע ארליך

אין אייביקן אָנדענק

מרכוס ריגלהאופט — אבי

גיזלה (וכסברגר) ריגלהאופט — אמי

סלה, רותקה, זיגמונט

מרכוס וכסברגר — סבא

אסתר וכסברגר — סבתא

פאראייביקט אין צער

יעקב (קובה) ריגלהאופט — אוסטרליה

זכרון לאבינו ולאמנו

ברגמן שבח
ברגמן (שיפלדרין) רגינה

המנציחים:
פריימן צילי — חיפה
ניישטטל לינה
ברגמן אוסקר — לונדון

טראונשטיין — אבא
טראונשטיין פני — אמא
טראונשטיין זלמה — בת
טראונשטיין (מינדלגרין) צילה — בת
מינדלגרין ישעיהו
טראונשטיין אנדה — בת
טרונשטיין אסכסנדר — בן

המנציח:
טראונשטיין — טוז׳ינסקי חיים

ד״ר ברונו פישר
בטי (מינדלגרין) פישר

מוקדש ע״י
חיים טראונשטיין

ברנרד קוהן — אבא
אוגניה קוהן — אמא
אדם קוהן — אח

מנציחות האחיות:
אולגה פאפיר
הלינה

נר־זכרון

פנחס ווייס — אבא
רוזליה ווייס — אמא
מלה ווייס — אחות
חיים ווייס — אח

מנציחות:
פלה (ווייס) קלפטר
סלה (ווייס) ליפשיץ
הנקה (ווייס) גרינשפן

נר־נשמה

זיסמן ליפק — דוד
זיסמן מונק — דוד
זיסמן פולדק — דוד
זיסמן אסתר — דודה
ברגמן חיים
ברגמן וואלף
ברגמן לינצ׳ה
ברגמן גוסטה

מנציחים:
פלה ברגמן (בלאו)
ברגמן משה

נר־נשמה

לאנגר הי׳רש
לאנגר שרה
לאנגר יחיאל

מנציחה:
הנקה גרינשפן (ווייס)

נר־נשמה

שלמה רוזנהק
רגינה רוזנהק
ברונר (רוזנהק) פרידה בעלה וילדיהם
השק רוזנהק — אח
מלה רוזנהק — אחות

מוקדש ע״י:
יוסף רוזנהק — חיפה

זקופנה

לזכר עולם

יעקב ונדרר — אבא
מרים (בירנר) **ונדרר** — אמא
איגנצי אברהמוביץ (בירנר) — אח למרים

המנציחים:
פאלינה הלינה רומנסקה (ונדרר) — בת
מיכאל ונדרר — בן
רינה (ונדרר) **מאיר** — בת **והמשפחה**

זקופנה

יצחק ואסתר כץ

ראובן וישראל קומר
אלי ויוסף קומר

יצחק ויוסף רוזנר
חיה ופני רוזנר

המנציח:
ליאון רוזנר

גל-עד לנשמות יקירינו

חיים קורנגוט — אבא
פרניה קורנגוט-גללט — אחות
ינו — בעלה
איוואן — בנם
שמעון קורנגוט — אח
וויצי — אשתו
ארתור — בנם
נתן קורנגוט — אח

מנציחות:
ברטה ווייסמן — בני-ציון
אטקה כהנא — חיפה

גל-עד לנשמות יקירינו

אהרן שטילר — אבא
צילה שטילר — אמא
סמואל שטילר — אח
איגנץ שטילר — אח
טרודה ועלזה שטילר — אחיות
ברוניה (שטילר) בירן
ליאון פייג
רוזיה (שטילר) פייג
נינה פייג
ארטור פייג
צילה פייג
לולה שנגוט
יואל שנגוט
אדולף-אברהם שטילר

מוקדש ע״י:
סבינה שטילר — טבעון

זכרון לאבינו ולאמנו

ד״ר יעקב שטילר, אשתו ושתי בנות
גולדה שטילר
ד״ר אלפרד שטילר ואשתו
סלה וולקן
מרצל וולקן
צפורה (צשקה) שטילר

זכרונם שמור לנצח

שמואל ססלר — אבא
יוכבד ססלר — אמא
נפתלי, יוסף, אידל — בנים
מרים, ציפה — בנות

יצחק אהרן לאנגר — אבא
פיגה־לאה לאנגר — אמא
מרים (לאנגר) ירט — אמא
ישראל ירט — אבא
הנדל, פרימט — בנות
ברנרד — בן

שלמה קלר — אבא
ליבה קלר — אמא
אידה קלר —
ראצל קלר — בת
שלום קלר — בן
יהודה קלר — בן

יעקב שיף — אבא
אסתר שיף — אמא
אידל שיף — בן
אברהם שיף — בן
לולה שיף — בת

ראובן לאנגר — אבא
חיה לאנגר — אמא
פרימט לאנגר — בת
מנדל לאנגר — בן
ילד — בן

גימפל פנסטר — אבא
צפורה פנסטר — אמא
שרה-גיטל פנסטר — בת

יוסף לאנגר — אבא
נלה לאנגר — אמא
חיים יונה — בן
ליבה לאנגר — בת

אליקים דורף — אבא
אסתר (לאנגר) דורף — אמא
שמונה ילדים

אהרן קנובלר — אבא
ציני (לאנגר) קנובלר — אמא
גיטל קנובלר — בת
מאטל קנובלר — בן
אברהם קנובלר — בן
נתן קנובלר — בן
אסתר קנובלר — בת

רפאל לוי — אבא
הנה (לאנגר) לוי — אמא

נפתלי לאנגר — אבא
גיטל לאנגר — אמא
יצחק אהרן — בן
שלום לאנגר — אבא
ליבה לאנגר — אמא
יצחק, יוסף, אהרן — בנים
אידה — בת

וואדיה פנסטר — אבא
אסתר פנסטר — אמא
שני בנים

נפתלי לאנגר
סאלו לאנגר
יוסף לאנגר

נמסר ע״י:
יואל ססלר – כפר עמישב

ז כ ר ם י ע מ ו ד ל ע ד

בק מנדל ואשתו — הורים
בק אדולף, אשתו וילדיהם — בן
בק יעקב, אשתו וילדיהם — בן
אוברלנדר יהושע, אשתו מבית בק, וילדיהם — בת
למפל ואשתו מבית בק וילד — בת
גולדשטיין אדולף ואמיליה מבית בק, וילדיהם — בת
פריס הרמן ואנטונינה מבית בק וילדיהם

המנציחים:
פיבוק-רייבר אסתר-ארנה — בת
פיבוק-רייבר מרק וישראל — נכדים
פריס ליאון ויצחק — נכדים
למפל יצחק — נכד
אוברלנדר סבינה — נכדה
ושאר המשפחה

זקופנה

ל ז כ ר

לקנר לודביג ורגינה — הורים
עם בניהם, בנותיהם ונכדיהם

המנציחים:
קליסקה סבינה מבית פיבוק — נכדה
בנה, נכדיה ושאר המשפחה

זקופנה

נ ר ז כ ר ו ן

גבל הרמן — דוד
גבל נטי — דודה

המנציח:
זקופנה
מנגל ליאון ושאר המשפחה — דודן

נ ר נ ש מ ה

ורנהאופט משה ונטה — סבים

ורנהאופט שלמה ואמיליה — הורים

לוינגר קרולה, בעלה וילדם — אחות

פורמן הנקה ובעלה — אחות

ורנהאופט ישראל, אשתו וילדם — אח

ורנהאופט סטפניה, אשת אלכסנדר וילדם

ורנהאופט שמואל, אשתו, ילדיהם ונכדיהם — דוד

הם — דוד

ורנהאופט אדולף ואשתו — דוד

ורנהאופט יצחק, אשתו וילדיהם — דוד

ושאר המשפחה

המנציחים :

לובלסקי (ורנהאופט) אלכסנדר בן שלמה

ורנהאופט ליאון בן שלמה

זקופנה

בראונפלד בן ציון

בראונפלד רחל מבית לילבלר

בראונפלד ללק

מנציח

רומן בראונפלד

סן־פראנציסקו

ראבקה

מצבת נצח לקרובינו

המרשלג איגנצי — אבא
המרשלג זוניה — אמא
המרשלג רנה — בת
המרשלג ידביגה — בת
המרשלג ויקטור — בן
פורצימר (**המרשלג**) — אחות ובתה

המנציחים:
רכטר אירנה (**המרשלג**) — דודנית
ד״ר רכטר מקסימיליאן
ושאר המשפחה

נובי־טארג

לזכר עד

המרשלג ברנרד — אבא
המרשלג ג׳ני — אמא

המנציחים:
רכטר אירנה (**המרשלג**) — בת
ד״ר רכטר מקסימיליאן — חתן
ושאר המשפחה

מצבת נצח

כץ שמואל ורגינה — הורים
כץ ישראל — בן, אשתו וילדיהם
כץ נתנאל — בן
כץ דבורה — בת

המנציחים:
כץ (**קוץ**) **וילהם** — בן
ברוך רוזה מבית כץ — בת
והמשפחה

זקופנה

נ ר ז כ ר ו ן

מנגל מקס וארנסטינה — הורים
גולדווסר רגינה (**מנגל**) — בת
ד״ר מנגל הרמן (**רופא**) — בן
מנגל וילהם (**מהנדס**) — בן ושאר המשפחה

מנציח :
ליאון מנגל — בן והמשפחה

זקופנה

נ ז כ ו ר ל ע ד

סטיל יעקב והלנה — הורים
וויינרב סטללה — בת

המנציחים :
סטיל גוסטב ומשפחתו — בן
ווינר (**וויינרב**) **מאוריצי** — חתן
ושאר בני המשפחה

זקופנה

ל ז כ ר

ד״ר קריטנשטיין יצחק
לוסטיג אמיל
וכס וילי
וכס אוטו — משפטן
הורביץ דוד — מהנדס
שטורך אוטו

נמסר ע״י **ידידים**

זקופנה

ג ל - ע ד ל נ ש מ ו ת י ק י ר נ ו

פיבוק יעקב — אבא

פיבוק טרזה מבית לקנר — אמא

פיבוק מאוריצי, אשתו וילדיהם — בן

קליסקה מאוריצי — חתן

קליסקה פנינה — אשת הנכד

המנציחים:

קליסקה סבינה — בת

קליסקה אפרים — נכד

פיבוק טונקה — אשת ליאונרד

מאיה קיהל ועליזה קרני —
הבנות ושאר בני המשפחה

זקופנה

ל ז כ ר ע ו ל ם

פיבוק-רייבר אוסקר — אח

פיבוק-ריבר אוסקר — אח

המנציחים:

פיבוק-רייבר אסתר-ארנה —

אשה

פיבוק-רייבר מרק (מונק) — בן

פיבוק-רייבר ישראל — בן
ושאר בני המשפחה

זקופנה

זכרונם שמור לנצח

פצנובר הנריק — אבא
פצנובר מריה — אמא
ד״ר פצנובר שמעון ואשתו — בן
ד״ר פצנובר שמואל ואשתו — בן
פצנובר גוסטב ואשתו — בן
לרר אלה עם בעלה וילדיהם — בת
ריגלהאופט מריה עם בעלה וילדיהם — בת
גוטפרוינד אידה עם בעלה וילדיהם — בת
פרייריך גיזלה עם בעלה — בת
בק סלומאה עם בעלה וילדיהם — בת
קולבר ברוך-סניור — אבא
קולבר (פריי) יסי — אמא
ד״ר קולבר יואכים — בן
קולבר מנחם, אשתו וילדיהם — בן
ד״ר קולבר רומן, אשתו וילד — בן

המנציח:
מג׳ר קולברט (קולבר)
ליאופולד ומשפחתו — נכד

צ׳רני־דונאיץ
נובי־טארג

קולבר הרמן — אבא
קולבר סלומאה — אמא
קולבר אמיל — בן

המנציח:
מג׳ר קולברט (קולבר)
ליאופולד — בן ומשפחתו

זקופנה

נ ר ז כ ר ו ן

קוהאן ליאון ואוגניה — הורים
אמיליה ומשפחתה — בת
מאַקס — בן
אירנה ומשפחתה — בת
אלפרד — בן

מוקדש ע"י :
מנגל ליאון ושאר בני המשפחה — דודן
זקופנה

ל ז כ ר ע ו ל ם

שוורצברט ליאון — אבא
שוורצברט צילה — אמא
נויפלד יוסף — חתן

המנציחים :
שוורצברט יוליוס ובנימין — בנים
נויפלד (שוורצברט) לוטי — בתי
ושאר המשפחה
זקופנה

ל ז כ ר

שטיל משה — אבא
שטיל לוטי — אמא
שטיל הנריק, זאב (וילק), יוסף — בנים
שטיל יונס ואשתו ברברה — בן
שומסקה (שטיל) נטה ובעלה זאב — בת

המנציחה :
לוטצקה אלה — נכדה ושאר המשפחה
זקופנה

לזכר עולם

ד״ר שטטר אדם — אבא
שטטר יז׳י — בן
שטטר סטפן — בן

המנציחה:
שטטר (סטבק) הלנה — אשה ואמא

לונדון

לזכר עולם

שטטר מרכוס — אבא
שטטר פני — אמא
שטטר הרמן, פבל, ד״ר ליאון, ד״ר אדם,
ד״ר יוסף — בנים
ארנסטינה, אוגניה, פליציה, אמליה — בנות
ושאר בני המשפחה

המנציחה:
סבינה סמטנה (שטטר) — בת ומשפחתה

זקופנה

נזכור לעד

ד״ר שילדקראוט משה — אבא
שילדקראוט עדה מבית המרשלג — אמא
שרלדקראוט לשק — בן
שילדקראוט הלינה — בת

המנציחים:
ד״ר רכטר מקסמיליאן ואשתו
אירנה מבית המרשלג
ושאר בני המשפחה

לזכר

יושבת: **מרים קאופטייל**
— סבתא

משמאל: **רוז׳ה קאופטייל**
— אמא

מימין: **אדואַרד אַרברמן**
— בן

נמסר ע״י:
אדואַרד אַרברמן

ד״ר מאקס קאופטייל

לזכרון

יושבים מימין:
משה שטוטר
אשתו **חוה.**
עומדים מימין
הבנות:
רבקה (**רגינה**),
דבורה (**דולה**),
לאה (**לינקה**),
גולדה תל"א,
ברתה, מלה
אדולף פריליך
(בעלה של ברתה).

המנציחה:
גולדה בלומנר (**שטוטר**) אוסטרליה

קרושצ'נקו

קדושי קהילת קרושצ׳נקו

מ צ ב ת ע ד

אבטילון חיים אשתו וילדיו

אונטרברגר חיים

אונטרברגר (שיין) לאה אשתו

אונטרברגר יעקב בן חיים אשתו וילדיו

אונטרברגר שלמה בן חיים

אונטרברגר רבקה בת חיים

אונטרברגר חנה בת חיים ולאה

אונטרברגר שרה בת חיים ולאה

אונטרברגר ישעיהו ואשתו

פרידה חנה בת ישעיהו

ליפא בן ישעיהו

אנגלנדר משה בן אברהם יעקוב

אנגלנדר חנה — אשתו

אנגלנדר יוסף ומשפחתו — בנם

אנגלנדר מלכה ובעלה — בתם

אנגלנדר טובה — בתם

בוימל הרבנית אלמנתו של הרב יואל-משה

בוימל הרב יהושע בן יואל משה

אשתו וילדיו

בוימל מנדל-מנחם בן אידל — מלאנצוט

בוימל חנה בת גודל אשתו

בוכמן משה — מטרנוב

בוכמן (ציגלר) רחל — אשתו

בוכמן מאיר — בנם
בוכמן חנה — בתם

בוקסבוים יואל אשתו **שרה**
בוקסבוים (גלר) **בלומה** — בת
בוקסבוים יצחק — בן
בלומה — אשתו מנובי־סונץ
בוקסבוים יעקוב — בנם

ביטרמן חיים
ביטרמן שפרה — אשתו
ביטרמן זאלקה — בנם, אשתו וילדים
ביטרמן אברהם, ליפה, יצחק — בני חיים ויצחק
ביטרמן בריינדל, חיה, שרה, גיסה —
בנות חיים ושפרה
ביטרמן שלום — אשתו **אטל**

גולדמן חיים

הרבסט שלמה בן **ניסן**
הלפרן אפרים אשתו **איטה**
הלפרן משה — בן
הלפרן בנימין — בן
הלפרן רייזל — בת
הלר אפרים — משצ׳אַווניץ

זוננטל פייבל אשתו וילד

זיסמן אלכסנדר (זיסקינד) **ואשתו**
גרשון, יחזקאל, חיים, אברהם — הבנים
הינדה — הבת

זיסמן גודל — אשתו
אלכסנדר (זיסל), **יוסף, ישראל** — הבנים
בוימל חנה גודל, אדלה גודל — הבנות

זיסקינד יוסף
מלכה (מבית אנגלנדר) אשתו
רייצל — בתם

המנציחים:
משה אהרן זיסקינד
שלמה זיסקינד

טרויבנר יצחק
שרה (מבית ביטרמן) — אשתו
טרויבנר יוסף — בנם
טרויבנר רחל — בתם
טרויבנר ברכה — בתם

טרויריג אברהם ואשתו
טרויריג יוסף בן אברהם, אשתו וילדיו
טרויריג משה, קויפמן — בנים
טרויריג בלימה, זלטה, חוה — הבנות

יעקובוביץ אייזיק ואשתו
יעקובוביץ מאיר — בן
יעקובוביץ מנחם — בן
יעקובוביץ חנה — בת

טילמנובה

לנדוי לוי
לנדוי אסתר — אשתו
לנדוי אשר — בן
לנדוי — בת

לנגר משה ואשתו
ויטה, רייזל, טובה — הבנות

לוסטיג ברוך עו"ד
מנגל מנחם, אשתו רבקה
מנגל משה בן מנחם, אשתו ביילה
מנגל מיכאל בן משה
מנגל ישראל בן משה
מנגל חנה בת משה
מנגל זיסל בת משה
מנגל עזרא בן מנחם ואשתו גיטה
מנגל חנה בת עזרא
מנגל ישעיהו יוסף, אשתו וילדים

נוסקורן ברוך שו"ב (מפשבורסק)
אשתו וילדיהם

נייגרשל (אלמנתו של מנחם)
הבנים : **נייגרשל רפאל, מיכאל**
הבנות : **אסתר, רחל, ושיינדל נייגרשל**

ניכטבירגר ברוך

פורם ישעיהו, אשתו שרה
הבנות : **מלכה, חנה, מרים**
פורם מרדכי צבי ואשתו
הבנים : **נתן ויוסף**
הבת : **חנה**

פסטר פרלה מבית אנגלנדר
הבנים : **משה ושבח**
הבנות : **אסתר, רבקה**

ציגלר יחיאל ואשתו
הבן : **ציגלר רפאל צבי**
הבת : **ציגלר מלה**

ציגלר פרלה

ציגלר גיטה
הבנים : **יהושע ויוסף**
הבת : **פרידה**

קליינמן ברוך ואשתו
הבנים : **חיים, ראובן, יעקב**
הבנות : **שפרה, גולדה**

שטלברגר יצחק, אשתו שרה
(מבית ניסן הרבסט)
הבת : **גיטה**

שטמברגר צבי ואשתו
הבן : **יצחק**
הבנות :
רייזל, אסתר שפרלינג, איטה שרויב

שיין אברהם, אשתו ביילה (מבית איגלנדר)
הבנים : **אפרים-פישל, יהודה,**
יוסף ויחיאל-איכל

שיינר דוב, אשתו שרה
הבנות : **הינדה, גיטה וחיה**

שטיינר נתן ואשתו

שטיינר יעקב ואשתו
הבנות: **גיטה ורות**

שפרלינג לאה (אלמנתו של מאיר)
הבנים: **אברהם, משה**

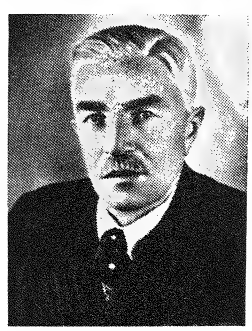
שרויב שלום, אשתו איטה (מבית שטמברגר)
וילדיהם

נ ר ת מ י ד

רחל דרליך — אמי
אננה דרליך — רעיתי
שמואל דרליך — בני
רומן דרליך — בני
ד"ר גוסטאוו דרליך — אחי
לילה דרליך — אשת גוסטאוו
אנדה קאַרק — אחותי
אמיל קאַרק — בן־דודי
רומן קאַרק בן־דודי
יעקב דרליך — אחי
מינה דרליך — אחותי

מנציח:
מאַריאַן דרליך

ל ז כ ר

אטינגר אפרים פיליפ

אטינגר (קלור) ברתה

מנציחים: **הבנים מישק והנק**

ראבקה

עומדים מימין: מנחם ריגלהאופט, בלנקה (ריגלהאופט) שלזינגר תבל״א, עו״ד שרגא ריגלהאופט, סטפה גרינברג־ריגלהאופט תבל״א. יושבים מימין: ד״ר שלמה ריגלהאופט, עו״ד ברוך לוסטיג, ריגלהאופט (האם), זאב ריגלהאופט יבל״א, מילה ריגלהאופט, רינה (לוסטיג) שטוקפיש תבל״א, גניה (ריגלהאופט) לוסטיג תבל״א.

נמסר ע״י:

סטפה (ריגלהאופט) גרינברג — חיפה

זאב ריגלהאופט — קיבוץ דגניה

בלנקה שלזינגר — קיבוץ ברעם

קרושצ׳נקו

נזכור לעד

דוד רובינשטיין — אבא
רחל רובינשטיין — אמא
ד״ר ברוך רובינשטיין — בן
אסתר רובינשטיין — בת
רוזה וואן-שייק (רובינשטיין)
תל״א

המנציחים:
מרדכי רובינשטיין — סידני, אוסטרליה
רגינה רובינשטיין — סידני אוסטרליה
רוזה וואן-שייק — סידני אוסטרליה
אברהם רובינשטיין — חיפה

קרושצ׳נקו

לזכר־עולם

יעקב בלדינגר — אבא
הני בלדינגר — אמא
יוסף בלדינגר — אח, אשתו ושני ילדים
מוריץ בלדינגר — אח
לינקה בלדינגר — אחות, בעלה ושני ילדים

סלה בלדינגר — אחות
ליאון בלדינגר — דוד
הרי טראוריג — דוד
שרה ופרימט בלדינגר — דודות
שתי אחיות של אמו

המנציח:
ליאון בלדינגר — פאריז, צרפת

רשימת ראשי משפחות יהודיות בנובי־טארג

א
ד״ר איברל
ארנסט ראובן
ארנסט הרש־מאיר
אייזנר
אפשטיין
ארליך וולף
ארליך יוסף
אלבאום
אורגלר
איזנבאום
אנגלנדר
אינדיק הרמן
אינדיק
איצקוביץ יצחק
אפלבאום
אברמוביץ
אקרמן
אסטונוביץ
אסטונוביץ
אמסטרדם
אלקסנדרוביץ
אייכנבאום

ב
בלאט
ברונר הנריק
ברנפלד
בראון מאוריצי
ביטרספלד
בירן אושי
בוכבינדר
בנך
בוקסבאום
בק
ברנפלד
בלומנשטוק
ברגמן
באומן
גב׳ בראון
ברונר
באומן לשק
ברגמן מיצ׳ויק
בירן יוסף
בלוק
בלדגרין
בירנשטיין
באומן זישה
ביטרספלד סנדר
ברגר
בלאוגרונד

ג
גריימן
גרינשפן שלמה
גרינשפן אשר
גולדברגר
גוטפרוינד הנריק
גולדפינגר
גולדפינגר הנק
גולדפינגר
גולדפינגר משה
גלזר
גלר
גודשטיין
גולדנר ד״ר
גולדנר אברהם
גולדנר הוגו ד״ר
גולדנר משפ׳
גריי זיגמונד
גרוס אלימלך
גרסטנר לייב

גרסטנר אהרן
גנגר
גוטר שלמה
גרוס פישל
גרוס ראובן
גרסגרין
גרסגרין הרשל
גרסגרין
גינסברג מרכוס
גינסברג
גבירץ
גולדמן
גנוביץ
גוטרייך
גרובר
גרוס מרדכי
גרוס פישל
גסנר (צ׳ורשטין)
גוטרייך אלחנן
גוטווין
גריבל
גראי

ד

דיין נחום
דרליך זלמן
דרליך איסר
דרליך הרמן
דרליך יוסף
דורף בינימין
דורף
דגן
דגן קלמן
דרנגר ברוך
דרנגר
דרליך נתן
דרנגר
ד״ר דרליך גוסטב

ה

הויזר
המרשלג שמחה
הוטמן לאה
הוטמן
הורוביץ
המרשלג אדולף
המרשלג שומל
המרשלג אלתר
המרשלג איזק (ד״ר)
הוכהאוזר
המרשלג איגנץ
הכט
המרשלג ברנרד
הרץ מרצל (ד״ר)
הרץ משה
הלברשטיין נפתלי
הויכלר (הנגר)
הנדלר

ו

וייס (רב)
וייס (שוחט)
וייס (שוחט)
וולמוט יעקב
ורטהיים (חלבן)
וקסמן
וקס
ויינשטיין יוליוש
ויינשטוק
וייס מנחם
ווייסבלום
ונצלברג
וולף
וולמוט
וקסמן
וולמוט שמעון
וולפוביץ דבורה

וולקן
ויינפלד
וילדפנר (פודפוגה)
וילדפנר (מניובה)
וסרברגר ד״ר
ווייץ
ווסרלאוף

ז

זינגר עמנואל
זינגר לולק
זינגר יוסף
זסלר
זיסמן
זילברינג

ט

טייכנר
טילינגר
טפט
טראונשטיין מרכוס
טראונשטיין יואכים
טרפר הנריק
טורנר יצחק
טראונשטיין יוסף
טרפר (אביו של לאופולד)
טורנר (אלמנה)
טלר

י

יֶרד

כ

כהנא יוסף
כץ
כץ (שוחט)
כץ ולף
כץ (הנגר)

ל

לנגר אהרן יצחק
לנגר יוסף
לזרקביץ
לנגר (רינק)
לינדנברגר (מרינק)
לינדנברגר (בעל המלן)
לקס
לנגר יואל
לנגר שלמה
לנגר משה
לנגר אברהם
לנגר לאופולד
לנגר שלום
מרכוס לבנברג
לבנברג יעקב
לבנברג משה
לבנברג לייזר
לבנברג ברל
לוסטיג
לרהאופט

מ

מאסטבוים
מינדלגרין ד״ר
מינדלגרין סיצ׳ו
מונדרר
מינדלגרין (הרוסים)
מילר משה
מיקנברון
מרק
מילר פנחס
מנגל
מנדלר מקס
מנדלר פריץ ד״ר
מנדלר (יצרן מי סודה)
מנדלר
מנדריכוביץ

מילט (הרוקח)
מורגנבסר
מורגנבסר משאַפלרי
מייזלס הרשל
מילגראום ד"ר

נ
נטוביץ
נוימן יעקב

ס
סטנר
סירופ
סיני
ססלר
סרול דוד
סופר סת"ם
שלאַכט
שלאכט יעקב ד"ר

פ
פפייר (מרינק)
פלסטר
פפייר יוסף
פייט
פסטור
פסטור מקס
פרלשטיין משה יצחק
פרלשטיין ברוך
פרלשטיין דוב בעריש
פרלשטיין יעקב
פפייר ברוך
פסטור
פינצ'בסקי
פישגרונד
פבר
פוגל
פולקמן יוסף

פנסטר
פרטיג חיים
פישר ברונו ד"ר
פישר
פרבר
פריי הרמן
פרנקל (רב)
פלדשרייבר
פרלשטיין
פרידליך ליפה
פריי משה
פריי אייבר (שמש)
פורצימר ובתה
פרבר (משאַפלרי)
פריי
פצנבוים

צ
צולמן (האלמנה)
צולמן אלתר
צייגר
צולמן איזק
צולמן איזק

ק
קאופר גרשון (זגג)
קורנגוט הנריק
קלפוס
קיזן

ק
קננגיסר רומק־אברהם
קננגיסר חייקה
קולנדר
קאופר
קומר
קננגיסר
קולבר מנשה

קולבר הירש ד״ר
קולבר
קולבר
קלאַנג
קנופף
קורנהאוזר איסר
קלב
קריגר (קליקושוב)
קרומהולץ (מרח׳ אוסטרובסקה)
קלאוזנר ישעיהו
קיצ׳קובסקי
קאופטייל
קלר
קופיטו
קראוט

ר

רוזנצוייג שלום פנחס
רנד
ריגר שמעיה (חייט)
רייך (חייט)
רוזנטל
רמר מנדל
רמר יצחק
רמר הנך
ריגר אברהם
ריגר קופל
רייניץ
רייפשייד
רוזנר
רינגר
רוזנברג
רייבייזן
ריגלהאופט
רוזבך

ש

שיף
שפיץ (Spitz)
שטמלר
שטמלר שלום ד״ר
שכטר
שויגר
שינדל
שטורך (רב)
שטילר יעקב ד״ר
שולר עמנואל
שטיינר (סוחר עיצים)
שטיינלאוף זיגמונד
שטיינר שמעון
שניידר
שלזט
שפריא חיים
שויג הנק
שטטר יוסף
שטטר מקס
שטטר
שימל איזק
שומט
שפריי
שפירא
שפרלינג אליאש
שפרלינג דוד
שטיין
שניצר
שאולביץ
שפרלינג (מצ׳ורשטין)

רשימת ראשי משפחות יהודיות בעיר הנופש זאַקופנה
בשנת — תרצ"ח — (1938)

(שיחזור מהזכרון: מיכאל ונדרר)

א
אבוש הנריק
אברשטרק
אוברלנדר אוזיאש
אברהמוביץ איגנצי
אונגר
אייזנברג
אוסטרליץ
אייכנשטיין — רב
אייזן הנריק
ארליך יוסף
ארליך פפה
איילברג — סנדל
איינהורן ד"ר רופא
אופנהיים

ב
באומן
בוכבינדר
בוקסבאום
בוז'יקובסקה
בלדגרין
בלדגרין יוזף
בלאו דוד
בלאו מקס
בלוטנר
בלאו זיגמונד
בלומנקרנץ מנדל
בק יעקב
בק אדולף
בק מילק
בק־טלרמן
בראון
ברגמן מיכאל
ברנפלד
ברנבאום

ג
גבל
גוטמן
גוטמן דורה
גולדברג שמריהו — ד"ר
גולדברג צבי
גולדברג קלמן
גולדברגר
גולדשטיין אדולף
גמינדר
גסנר הרמן
גרוברט פליציה
גרוס
גרינשפן
גרף ברנרד

ד
דונקלבלאו
דונסקי
דילר

ה
הבר
הוכברגר איגנצי — מהנדס
הולנדר אלתר
הולנדר
הולצגרין
הורוביץ מרקוס
הירשהאוט שמואל
הנמן מקס

ו

וולמוס

ויזלמן — רופא

וינדהיים

ויטלס — צימלס

ווייסמן

וכס

וכסברגר

וכסברגר פפה

ונדרר יעקב

וינברג

ונצלברג

ורנהאופט

וייס דוד

וייסמן

ז

זילבר

זילברשטיין

זינגר

זלינגר

ט

טבצ׳ניק

טריבר ד״ר עו״ד

י

ילובסקי

ישיצקי

כ

כץ

כהנא

כוהן ליאון

ל

לבנשטדט

לזר ד״ר עו״ד

לובלסקי אלקסנדר (ורנהאופט)

לוסטיג אמיל

לורנץ

לייסטן

לייבלר, עו״ד

למפל

לקנר ארפד

מ

מורגנשטרן

מילר — שוחט

מיקנברון ליאון

מנגל

מנגל ד״ר רופא

מצגר

מרקוביץ

נ

נוימן אברהם

נוימן

נויפלד

ס

סוקמן הנריק

סייפטר

סטיל יעקב

סירופ עו״ד

סלפטר יוליוש עו״ד

סרנה — מורה

סנדל ישראל

פ

פאס ברוך־ברתולד — ד״ר

פבר אלכסנדר

פולק

פולקמן

פיינר־סנדל אוסקר

פרנקל

פלאומנהפט
פיבוק יעקב
פורמן
פלדמן
פלדשרייבר
פנסטר
פפיר שמעון ד״ר רופא
פצנובר גוסטב
פישלר
פישר ד״ר רופא
פרבר — סנדל
פריס אנטונינה
פרנקל
פרסר הנריק

צ

צוויקלר
צוקר
ציגלר
ציגר הנריק
צימרמן

ק

קולבר הרמן
קופלוביץ
קורץ אוגניוש
קיצלר
קמסלר ד״ר רופא
קלפוס
קירשנבאום
קלינגר
קליסקי מאוריצי
קראוט
קריטנשטיין יצחק ד״ר עו״ד

ר

רוזה
רוזנהק
רומלד
רוטר
רוט
רייבר
ריגלהאופט מהנדס
ריגר
רייספלד
רמר
רק
רוזנבאום — ציימר

ש

שגרין
שטומכין
שטוטר
שטטר אדם ד״ר
שוורצברט
שטיינלאוף
שטמברגר
שטיל משה
שילדקראוט ד״ר משה עו״ד
שטורך
שיין
שיין מנק
שמידט
שיפלדרין
שטרל
שליכקורן מקס
שלנג
שטרן־שנדל
שרמן־סנדל
שימל
שפירא משה
שרפר

רשימת ראשי משפחות יהודיות בראַבקה-זדרוי

א
אטינגר אפריים
אטינגר דוד
אינהורן
ארנסט
אמסטר
אפלבוים
אבוש
אלטר

ב
בראונפלד מנדל
בראונפלד בן ציון
בראונפלד דוד
בראונפלד איזק
בראונפלד שלמה
בורגר
באום
בוקסבאום
בלדינגרין
בראנד
בק חיים
בק יעקב
באומגרטן
בוגלר
בליך לאיוש

ג
גולדמן לאוֹפולד
גולדמן קובה
גסנר
גריס
גולדברג משה
גולדברג לוזר
גולדברג
גלר
גלזנר
גרטנר
גרסטנר
גראו
גוטר
גולדפינגר

ד
דטנר
דורף

ה
הבר
הופרט
הופמן
האוזמן
הורוביץ

ו
וסרמן
וייסברג

ז
זלינגר
זוסמן
זיפצינר

ט
טיברגר
טקאץ׳
טריגר שלמה
טריגר איצ׳ה

ל
לנדוירט
לוקס
לנגסם

מ
ממר
מינץ
מילר
מלץ

נ
נויגסר
נוסבאום
נצר

ס
ססלר

פ
פיסטרייך
פוזנר
פרלשטיין
פלר
פרל
פרומוביץ ליטק ד״ר
פרומוביץ מרצל
פרוינדליך יוזק
פרוינדליך רודק
פישגרונט
פאייג
פאייג מאוריצי
פרנקל

צ
צולמן סמואל
צולמן שימק
צולמן אהרון
צולמן רומק
צולמן הרמן
צלנר ד״ר
צלנר לולק
צולמן יוסף

ק
קסטנבאום
קלפוס מוישה יוסף
קלפוס שיעה
קיינר
קננגיסר
קרץ
קליינברג
קינסלר
קלפהולץ
קינצליך

ר
רבכון שפסה
רבכון יענקל
רוזא
רואיק
רוזנבאום
רוזנבלום
רוקח (רב)
ריינהולט

ש
שטילר
שיפלדרין אברהם
שיפלדרין מיכאל
שיפלדרין זישי
שרייבר
שטיינר
שטיל
שטורם
שטמברגר
שווימר
שתיל (רוקח)
שוט
שיינגוט
שיינברג
שטורך

רשימת ראשי משפחות יהודיות בצ׳אַרני-דונייץ

א

אלסנר

ב

באומן
באַוער
בוט
בוכנר
בוקסבאום
בלומנקראַנץ
בוטרמן
בלומנברג
בלונדר
בליץ
בליצר

ג

גולדפינגר
גולדפינגר
גוטפריינד

ה

הולנדר
הורוביץ

ו

וויינברג
ווייס
זינגר

ז

זינגר ה.

ט

טרפר

י

יונאַס

ל

להרר
ליפשיץ הרב
ליפשיץ
למרדורף
לנגר י.
לנגר ה.

מ

מהלר
מילר ד.
מילר י.
מילר ש.
מלר

ס

סטופניצקי
סאַמואלי
סובלסון זושיה

פ

פאַס אליעזר
פייט
פישר
פישר י.
פאַצנובר
פאַצנובר י.
פאַצנובר שמעון ד״ר
פוגלמן
פלאַנק
פלאַנק י.

צ
צימרמן

ק
קורנגוט
קורנגוט אפרים
קורנגוט ש.
קורנגוט ש. מ.
קלוגר
קליין
קליינצלר
קליינצלר
קראוס ה.

ר
רייס

ש
שטורן
שטיינר
שטיינר ב.
שטילר
שטרום
שמאַיה
שפריי

יאַבלונקה (אוראַווה)

א
אינלנדר

ג
גולדפינגר
גולדשטיין
גולדשטיין
גולדשיין
גסנר בינימין
גסנר ליאופולד

ה
הרץ

ו
וייס
ווישר

ז
זורן

ס
סימפלר

פ
פרידברגר

ק
קליינהנדלר
קליינהנדלר (אלמנה)

ש
שטיינר
שטילר
שקלי
שטרנברג

זובז׳יצה

הרץ
וואַפנר
זילבינגר
רייך

חיז׳נה

איינהורן
פרידברגר

ליפניצה

באַומר
רוזנבליט
שטראוס

פודווילק

מאלץ
רנדל מוריץ
רנדל קובה
שאַנצר
שטיגליץ

פודסרנה

אלסנר
גולדשטיין

פייקלניק

טאַנדליך
שלאַכט

מימין: משה בראון ז"ל, מרדכי לבנברג ז"ל, אירנה מיקנברון תבל"א

אדולף ובלומה בלדינגר

בנם **מיכאל** (נפטר בישראל)

ילדיהם **אדם וחנה** (יאנקה)

צילה וויינשטיין מבית **בלדינגר** ובעלה **יוליוס וויינשטיין**

המנציחים:

משפחות **בלדינגר ולזורקביץ**

מצבת זכרון

MEMORIAL MARKER

קבר אחים ביערות ראַבקה

Common grave in the Rabka Forest

Photographed in May 1979, by Marek Goldfinger

צולם באייר, תשל"ט (מאי 1979) ע"י מרק גולדפניגר

Sister Tonka with husband Leon
with children Rysiek and Herbert

In Memoriam

Mother Selma DROHLICH-GRAY
Sister Mala GRAY FOLKMAN
Sister Tonka GRAY KAMERLING
Brother Zygmount GRAY
Nephew Emil FOLKMAN
Brother-in-law Adolf and wife Mila GOLDSTEIN
Niece Dusia GRAY
Nieces Fela, Stella, Rucha, Saba, Tula GOLDSTEIN
Brother-in-law Henry and wife Anna SUKMAN and two children

Memorialized by
Leon and Josephine Sukman Gray
361 Broadway
Kingston, N.Y.

IN MEMORIAM

Mother Bertha SCHLACHET

Brother Dr. Jakob SCHLACHET, wife Flora,
son Joseph and daughter Wisia

Sister Erna and brother-in-law Paul SCHINDEL

Sister Mala FOLKMAN, nephew Musiek and wife, ZYGUS

Sister Ruzia SUCHARCZUK

Sister Hania and brother-in-law Dr. Haim GOLDNER

Memorialized by
Charles K. Schlachet
and Pepa Grey
100-30 67th Drive
Forest Hills, N.Y.

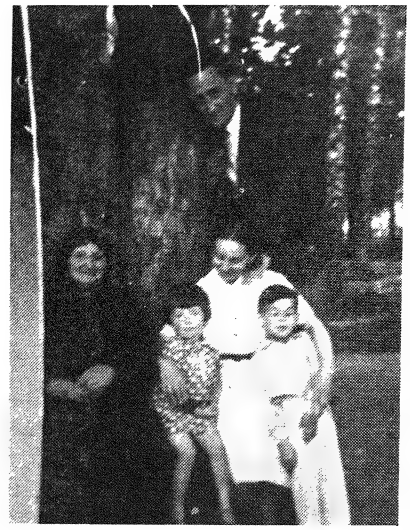

Bertha Schlachet

Selma Grey

IN MEMORIAM

The Trepper Family :
Mother MARIA
Sister ROZIA GOLDBERGER
Brother-in-Law BENEK GOLDBERGER
and Children

Sister IDA STATTER
and three sons

Memorialized by
Husband Max Statter
(in photograph)

In Memoriam

Reibesen, Mendler and Korn families

Father Mendel Wolf REIBEISEN, died in massacre in Nowy-Targ cemetery
Mother Hermina Mendler REIBEISEN, perished in Belsetz
Aunt Regina MENDLER, executed in Cracow (betrayed and caught with Aryan papers)
Cousin Frydka MENDLER, executed in Cracow (betrayed and caught with Aryan papers)
Uncle Dr. Jakob MENDLER (hiding revealed by Poles)
Uncle Gustaw KORN, perished in Belsetz
Aunt Amalia KORN, perished in Belsetz
Cousin Anna KORN, 14, perished in Belsetz
Cousin Leon KORN, 10, perished in Belsetz

Memorialized by
Robert R. Mendler
722 Depot Street
Latrobe, Pa.

IN MEMORIAM

Father Maurycy HERZ

Mother Roza HERZ

Sister Cesia and brother-in-law Wilhelm SPIEGEL

Cousin Alexander SPIEGEL

Aunt Helena HERZ

Cousin Ludwik HERZ

Unclues Theodor, Henryk, Marcole HERZ

Father Josef ELBAUM

Sister Esther GUTTER

Uncle Solomon GUTTER

Cousins Bernard and Rozia GUTTER

Grandmother Toba FRIEDLICH

Memorialized by
Dr. Stefan and Anna (Elbaum) Herz
1901 Ocean Parkway
Brooklyn, N.Y. 11223

In Memoriam

Father Emanuel and mother Helen SINGER

Brothers Joseph, Arthur, Henry SINGER

Aunts Ethel FREY and Rozia STILLER

Mother's brothers Joseph and Wilhelm

Uncles Simon, Marcus, Henry SINGER

Memorialized by
James J. Singer
58 Mohawk Trail
Westfield, N.J.

Alexander Singer
25 Hickory Place
Chatham Township, N.J.

Abraham Zamir
Kibbutz Ein Hamifratz
D.N. Oshrat, Israel

Mother Helen and son Antek

In Memoriam

Mother Selma MORGENBESSER

Brothers Edmund, Joseph, Bronislaw MORGENBESSER

Sister Nela MORGENBESSER

Uncle Moritz and Aunt Maria MORGENBESSER

Cousin Arpat MORGENBESSER

Uncle Julek and Aunt Mina MORGENBESSER

Cousins Mundek and Rena MORGENBESSER

Memorialized by
Hank Morgen
98-34 63 Dr.
Rego Park, N.Y.

In Memoriam

Mother Lea EINZIGER

Brother Mistlan EINZIGER

Sister Hanka STEINER

Brother-in-law Szymon STEINER

Nieces Genia, Rosia, Luna STEINER

Memorialized by
Armand E. Leibler
71-A Troy Drive
Springfield, N.J.

In Memoriam

Mother Anna KALFUS

Uncle Alexander and Aunt Milka REINITZ

Memorialized by
Emil and Bernie Kalfus
44 South Cliff Road
Colonia, N.J.

In Memoriam

Father Zygmunt and Mother Ella GRAY Sister Duszka GRAY
Uncle Ignacy SCHIPPER, member of Polish Sejm, killed in Warsaw Ghetto
Aunt Maria and cousin Ruth SCHIPPER, died in gas chambers
Uncle Abek and Aunt Regia SCHIPPER, killed in Lublin
Aunt Frania SEELENFREUND (son Moshe Amit now in Israel)
Aunt Bella and husband Mietek GRYNBAUM (daughter Lilka Ringel now in Israel)
Grandmother Selma GRAY
Aunt Tonka KAMERLING, her son and daughter.
Aunt Mala FOLKMAN

Memorialized by
Marian (Musiek) Gray
90-11 149 Street Jamaica, N.Y.

זיגמונט גריי
Father Zigmunt

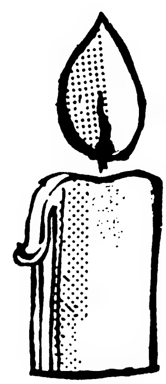

Mother Ella
אללה גריי
אחות ד"ר יצחק שיפר
Sister of the noted historian
Dr. Yitzhak Schipper

דושקה גריי
Sister Duszka

מנציח:
מושיק גריי — ארה"ב

IN MEMORIAM

Zionist youth group in Charni-Dunaietz

Jewish young people in Jablonka (Urawa)

Skier Izak Warenhaupt ready to start his ski run. Right, in white cap, is skier Lotta Shwartzbart. Holding flag is ski meet organizer of Zakopane, Leo Mangel.

Zakopane athletes (r. to l.) Oberlender, Sharfer, Zwikler, Mangel.

Nowy-Targ and vicinity townspeople on Memorial Day in the Martyrs' Forest, in the Judean hills.

Rabka townspeople in Israel (r. to l.): Moritz Glassner, Sabi Shtiller, Adolph Shtiller, Leopold Goldman, Anna Wencelberg, Franya Glassner, Lonka Federgrün

Gutfreund, Beldegrün, and Bruner. A fund was established to help townspeople in need, as well as to expand the program of the Association.

Through our publication, which we sent to townspeople in Israel and abroad, we were able to gather 1,000 pounds — a sizable sum in those days. Our free loan department received help from the Association of Polish Jews. We also undertook to plant trees in the "Martyrs' Forest" of the Jewish National Fund, allocating 1,000 pounds to the project. Every organization which paid in a minimum amount was assigned a piece of land in the hills of Jerusalem, on which a monument was erected bearing the names of all the towns represented in the Association. We gathered there, planted trees and recited "Kaddish". In the Cellar of the Holocaust on Mt. Zion, in Jerusalem, we set up a tablet for our Association, and we come together around it every year.

Regrettably, the number of townspeople attending the memorial meetings has been dropping. On the other hand, new members have been added: Olek and Shoshana Ben-Ami, Grey, Ehrlich, Tiger, Wanderer, Moshe Shapiro, Baruch Remer and Zvi Gerstner (Nir). We have been coming together for picnics and on Purim and Hanukka.

After considerable deliberations and internal discussions we decided to undertake the publication of a memorial volume to our departed in the towns. We entrusted the editorial work to the veteran editor Michael Walzer-Fass.

The work is now completed. We trust that our townspeople will find it worthy of our martyrs.

Yehuda Beldegrün

OUR ASSOCIATION AND ITS ACTIVITIES

Our Associatio had its beginnings in the terrible disaster which overtook the Jewish community of Europe. Survivors of the Holocaust returned to Poland, seeking the remnants of their families and friends, not expecting to find that none of them remained alive.

Some of the survivors managed to get to Eretz-Israel, and here too they looked for other townspeople who had made their aliya years earlier and were now living in kibbutzim, moshavim, or in the urban centers. We, in turn, asked the "Lost Family and Friends" department in the Kol Israel broadcasting system, to announce, in Yiddish, that all the townspeople of Nowy-Targ, Zakopane and the vicinity should get in touch with us at a given address. Several townspeople residing in Tel-Aviv met in the home of Mordecai Levenberg, then the owner of a barbershop on King George Street. We received more addresses and appointed a committee to set up an organizational format. We kept up correspondence with our townspeople and even published a bulletin about our activities, one of which was an annual meeting held in memory of our dear departed families and friends.

The first meeting, held in "Bet Hachalutzot", was well-attended and highly emotional. The memorial program was opened by Dr. Yaacov Mikenbrun, with a review of what had happened to our towns. Representatives of these towns lit memorial candles. The cantor recited "El Malei Rachamim" and the audience joined in the "Kaddish". A film was shown about the Holocaust. Rabbi Y.Y. Frenkel spoke about the Holocaust and its lessons for future generations.

The ceremony was followed by a report on the committee's activities. The new committee consisted of Dr. Yaacov Mikenbrun, Mordecai Levenberg, Dr. Hammershlag, Dr. Zvi Kolber, Dagan,

13-year-old nephew. Next to the pit stood a barrel of lime. The four of us were ordered to pour the lime on the corpses and cover the pit with earth.

All the possessions of the Jews were transferred to a large warehouse for sorting and refurbishing. I worked on the electrical appliances. Many a time we saw the Germans stealing items and selling them to the Polish police.

From top : Lusha Schain Goldfinger, Hela Bauman, Ada Feller

HIRSCH SCHIFFELDRIN

THE JEWISH ELECTRICIAN

Toward the end of 1939, our town Zhevietz was taken into the boundaries of the Third Reich and was made **Judenrein,** and we returned to my birthplace, Rabka-Zdroi. We were lucky to get quarters from the Judenrat, and all winter I worked with my father and two brothers, clearing the snow away from the streets; later we paved roads, worked in the quarries and coal pits, and set up the target practice ranges for the SS troopers.

The food we received was just enough to keep us from starving. One evening, after work, my father took the risk of buying a calf in one of the villages. He slaughtered the animal, cut it up, and sold it to the hungry.

In 1941 I was sent to the quarry in Zakopane. Once in two months we were given leave to visit our families. On one such occasion my mother told me a strange tale:

"In one of the roundups, an SS man and a Judenrat worker came to the house at 4 in the morning. My name was on his list. I asked the man, in his native German, whether I was to be punished because I contributed four men to work for the Germans and I was the one who managed the household for them. At this, the SS man turned to the Judenrat worker and said: 'Why is her name on this list?' This is why I am still alive to greet you."

But there was to be no way out. The Gestapo was making ready to deport the Jews. I had to return to the labor camp. At the railway station I presented my travel pass, but the Polish policemen ignored it and took me to the gathering area in Rabka. I saw my family there. Along with the others, it was being divided by Untersturmfuehrer Wilhelm Rosenbaum. I found myself in a special group of four: a man named Shaut, a tinsmith; Yehiel Tirk, a mechanic; Finkelstein, a locksmith. I, an electrician, was the fourth. We were put to work on maintenance of the target practice range.

On Yom Kippur Eve, 1942, the four of us were taken to a spot where 30 Jews were to be executed for failing to report for the deportation. The Germans shot them down; among them was my

day the Warsaw Ghetto revolt broke out. Three weeks later, seeing that the world was not prepared to do anything to save his people, Zygelboim committed suicide.

FELA (GASSNER) KUSHNER (Toronto)

LIVING THROUGH THE HOLOCAUST

In 1940 we were separated from the rest of the family and deported to the labor camps in Siberia. By chance we met there the Klisky family from Zakopane. For two years we maintained contact by mail with our father in Nowy-Targ, until the outbreak of the Soviet-German conflict.

We were transferred to Uzbekistan, where we lived in constant fear of the secret police. I was arrested on false charges three times — theft, black marketeering. All we could do was to struggle for survival.

We returned to Poland in 1946 and remained in Cracow, rather than going on to Zakopane: Yomek Roza, we learned, had been dragged off the train, on the way to our town, by Polish antisemites and murdered.

Like most of the survivors, we decided to leave Poland, forever. We made our way to Austria, and I began preparing to go to Eretz-Israel. Here fate intervened; my mother became ill and I remained in Austria until we came across a relative who was serving in the Canadian army. With his help we entered Canada, where I raised a family of young Zionists. And, indeed, all of us are looking forward to the day that we too shall be in Israel, with my dear townspeople of former years.

DR. DAVID YACOBOVITZ (Tel-Aviv)

THE MOST DEGENERATE OF THEM ALL

Untersturmfuehrer Wilhelm Rosenbaum was the worst of all the Gestapo men in the Rabka district. The others tried to hide their barbaric acts by committing them some distance outside the town. Rosenbaum and Heinrich Hamann, head of the Gestapo in Nowy-Sunch, committed the atrocities in broad daylight, for all to see.

Rosenbaum's favorite place for the executions was the densely populated Salona quarter. The doctors in the sanatoriums complained that the cries and shootings disturbed their patients, but Rosenbaum paid the complaints not the slightest heed.

Hamann selected Mshana Dolna for his executions. He demanded that the Judenrat collect an exorbitant amount of money, supposedly to pay for the deportation of the Jews. When the Judenrat could not come up with the payment, Hamann gathered 800 Jews in the square and murdered them.

Echoes of these atrocities reached Warsaw, where the Polish labor underground was preparing a report on what was being done to Poland's Jews. The report, dated August 31, 1942, was sent secretly to Shmuel Zygelboim, a member of the National Polish Council-in-exile, in London, and was broadcast on December 12 by the BBC. Its contents moved Britain's Foreign Secretary, Sir Anthony Eden, to present before Parliament a declaration by the United Nations, published simultaneously in Washington and Moscow, condemning the annihilation of European Jewry and announcing severe punishment for its perpetrators.

On December 15, the Labor Party Executive adopted a resolution, calling on all European countries with power and influence to attempt the rescue of the Jews, at least the children. Germany's allies were asked to desist from these acts. On the same day Zygelboim sent a telegram to Prime Minister Winston Churchill, citing the report. General Sikorski, then in the U.S., sent a letter in similar vein to Undersecretary of State Sumner Welles.

At a meeting of the Polish National Council on April 17, 1943, Zygelboim proposed other measures to save the Jews. The next

what he was told to do. In 1942 he, 25 years old, held the fate of thousands of Jews in his hands.

From his solitary cell, while awaiting trial, Rosenbaum appealed to the European Committee for Human Rights to speed up the proceedings. The appeal was denied.

B. ROSENBAUM'S RELEASE FROM PRISON

On December 18, 1976, I was stunned to read, in **Ha'aretz,** that Wilhelm Rosenbaum had been released from prison, due to poor health. On the 27th I published an article in the newspaper: "The Nazi Criminal Must Be Returned to His Cell". The same day I went to the German embassy in Tel-Aviv and was received by the Ambassador's aide, and I registered the protest of the Rabka survivors living in Israel. I was promised that the protest would be sent on to Bonn.

On January 10, 1977, **Ha'aretz** published photographs and a description of Rosenbaum's dwelling in Hamburg, taken from the periodical **Bild** (the six-room dwelling had a floor of white marble). The Rabka townspeople sent an official letter of protest to the Hamburg court prosecutor, the city's Senate, and the newspaper **Die Welt.**

Rosenbaum's release created a storm of protest in Germany. The Christian Democratic Party, in the Opposition, demanded the resignation of the Minister of Justice. Most embarrassed was Hamburg's Mayor Hans Liebes, who received the news of the release precisely when he was on a visit to Israel.

On January 19 I published an article in the German-language newspaper in Tel-Aviv. Were the naked Jews standing in the winter cold at the brink of the pit, waiting for Rosenbaum's bullets, in better health ? I asked.

On January 27 the Rabka townspeople received a reply from the German Embassy: Rosenbaum had already spent 15 years in prison; also, his release was for six months only, for health reasons (he was never examined by the prison medical staff).

After several stormy months, which witnessed also the resignation of Minister of Justice Klug, I was informed by the office of Israel's State Attorney that Rosenbaum had been returned to prison.

Mr. Haviv Canaan, the veteran journalist, was of great help to us in the matter.

YEHUDA KESTENBAUM (Ramat-Gan)

A. THE ROSENBAUM TRIAL

Even though he didn't have enough time, after it became obvious that Germany was losing the war, to destroy the evidence of his crime, he was not arrested and put on trial at once. He settled in Hamburg, where, until 1961, he operated a thriving wholesale business in sweets and lived in a home filled with valuable paintings and art. He was a respected member of the Merchants Association and often went to Holland to visit his friend Menten, the notorious Nazi criminal, who was also untouched for many years.

The Rosenbaum file came into being inadvertently. Naftali Dershowitz gave testimony before the Israel Police against Heinrich Hamann. Incidentally, he also reported the deeds of Wilhelm Rosenbaum. This information reached the German authorities. A file was opened and a request was sent to the Israel Police to obtain testimony against him from all Rabka survivors living in Israel.

Rosenbaum was at that time vacationing in the Tyrol. He pooh-pooed the whole thing, claiming that he had merely followed the instructions of his superior, SS Brigadenfuehrer Dr. Erhardt Schengart, whom a British court had executed in 1946. Rosenbaum was arrested as soon as he returned to Hamburg and put on trial.

The trial lasted seven years. Testimony was given by 130 people from all over the world, among them 18 from Israel: Zelig Appel, Michael and Henryk Ettinger, Emanuel Blatt, Joel Bar-Sadeh, Roman Dattner, Naftali Dershowitz, Mendel and Alexander Lustig, Shimon Fistreich, Roman Charnovsky, Yehuda Kestenbaum, Henrik Kolber, Zvi Shifldrin, Sarah Shain-Goldfinger, Eliahu Stamberger and Shlomo Steiner.

The witnesses often broke down and wept. One of them Rosenbaum claimed he had never seen. The witness, a meat market owner, grabbed a chair and, shouting: "You don't recognize me ?", rushed toward Rosenbaum. He was stopped before he wreaked vengeance on the murderer.

Rosenbaum was sentenced to life imprisonment. His comment was that the Jews had conspired against him. He had only done

FRANIA TIGER (Netzer)

MEMORIES FROM THE DAYS OF THE HOLOCAUST

We Jews of Rabka were only 130 souls, in a population of 10,000. Relations were good, until the Nazis arrived. In August 1940 they set themselves up in the Frankel summer camp for Jewish children. The Jews were put to work cleaning public buildings. In the winter of 1941 Jews arrived from the Cracow ghetto. Jews could be out one hour a day.

I was put to work in a tailoring shop. On the eve of Rosh Hashana we asked the Germans to be freed from work. Instead, they found more degrading work for us.

In February 1942, we were ordered to turn over to the Germans winter coats and shoes. Four Jews who tried to hide the attire were shot. In further roundups, a whole family was exterminated because it bore the name **Rosenbaum** — the name of the Gestapo commander.

On August 31 all the Jews were rounded up and sent to their death in Belsetz. The Poles were warned not to help Jaws nor conceal information about them, under pain of death. Jews were shot wherever they were found. Those who tried to escape were hanged in public. The common graves dug for the victims in time contained seven times as many corpses as there were Jewish inhabitants in Rabka before the war.

Eight days before the deportation, my mother and I hid in an attic. My father was working for a German concern in Nowy-Targ. Our hiding place was not discovered because the attic had a secret access. Once a week, in the night, I crept down and went to a neighbor, Mrs. Wagner, and got food in return for clothing.

A shell hit the building; this was on January 25, 1945. We left our hiding place, but I was too weak to walk. I recovered thanks to Dr. Maievski, a good friend of my father's. Later a camp was set up for children saved in Auschwitz. When the Polish "patriots", the Armeia Krajowa, threw a bomb into the camp, we decided that Poland was no place for Jews any more.

I reached the State of Israel in 1949.

HERTA GREENSPAN-NATOWITZ

MURDER ON THE 9TH OF AB

We were young, 18 to 20 years old, when disaster came to Nowy-Targ, in August of 1942. I remember particularly the 9th of Ab. The Gestapo men went from house to house, searching; if they found nothing, they would shoot one or more of the family. They killed my aunt Rutka and my two young cousins and left their bodies in the yard.

My grandfather arose early — it was his 70th birthday — and stood in prayer. "Just as I have lived through this night," I heard him say, "so may all the people of Israel live to be redeemed." At that moment, the Gestapo men, led by the infamous Robert Weissmann, broke into the house and ordered my mother to go to the Judenrat and have it arrange for the removal of the corpses from the yard. Then they saw my grandfather, in his traditional garb. "Still alive, Jew ?" Weissmann drew his pistol and aimed it at my grandfather. "This bullet is for you, Jew." My grandfather quietly told the Gestapo man that he had reached a ripe age, and began reciting the Confessional. The Gestapo men took him to the door and shot him, as he was saying "Shmah Yisrael".

Then they took my grandmother outside. "Be strong, my little girl," she said to me, walking proud and erect to her death. We were frozen with what our eyes were beholding. It occurred to me to be thankful that my mother was not there to witness the murder of her parents.

In the terrible days that followed, in the deadly struggle for survival, I kept wondering: would this story, if made known to the world, cause it to react ?

MOSHE RAND (Tel-Aviv)

RECOLLECTIONS FROM THE WAR ERA

We were among the Nowy-Targ Jews who fled to Soviet-held Lemberg, in the hope of evading the Germans (also, my older brother Josef was living there), but the NKVD, pretending to repatriate us, locked us into box cars and sent us to Siberia.

The inmates of Minor, the camp to which we were assigned, were hardened criminals sentenced to penal labor in the gold mines in the locality. I was lucky to be placed in the bakery. I kept trying to slip a loaf of bread, now and then, to the woodcutters working next to the bakery, risking the punishment of 10 years in prison.

Conditions in the camp were unbearable. Four families lived in one shack. With no privacy, people were reduced to the level of animals. For six weeks there was darkness outside, and the cold registered 70° below zero. During the first year, half the number of prisoners died of cold and hunger. Whole families disappeared. Digging graves in the frozen earth took days.

I was transferred from one camp to another, again as a baker. I was in the camp at Ostmai when the Polish government in London entered into diplomatic relations with the Soviet Union and opened an embassy in Kubishev. The Polish government asked me to distribute money among the needy Poles in my area. The diplomatic relations were soon severed. I myself was arrested on charges of espionage and sentenced to death, but 31 days later, one day after Passover, we were released, thanks to the diplomatic relations established between the Soviet Union and Wanda Wasilewska, a Communist authoress. We were taken to the Kharkov area. In 1945 I was able to escape and reach Lemberg.

NAHUM BEK

ROUNDUP DAY

The rumors flew thick and fast. People talked about the boxcars on the railroad siding. No one was allowed to approach them.

We were supposedly to be taken to work, somewhere. Knapsacks, burlap bags, sacks of all kinds became scarce, as everyone began packing his belongings, work tools. The Poles exploited the occasion to acquire valuables in return for a few potatoes or loaves of bread.

At dawn we were awakened by wild outcries. The SS men were breaking into the homes, shouting "Everybody out and on to the stadium". The streets were seething with confusion. The Poles were watching and grinning from ear to ear; the Germans were finally putting the Jews in their places.

In the stadium the Germans were sifting the Jews into groups, the old, the young, the invalids, the children and their mothers. No words were exchanged, as brothers and sisters said farewell to each other with a nod of the head and a last look of longing and despair.

MOSHE SINAI

IN A SOVIET CONCENTRATION CAMP

We got to Lemberg, but found no rest. The NKVD put us into closed boxcars and sent us to work in Finland's primeval forests, in a 50° below zero temperature. Living conditions in the camp were horrible. This went on for three years, until I was released by the Sikorski Agreement. In 1944 I was recruited by the Polish army. After my discharge I returned to Nowy-Targ, at the time that Grassgreen, Lindenberg and Hertz were murdered. We Jews were alone. I made may way to Cracow and thence to Eretz Israel.

authority, they ordered that only an Aryan should deliver the parcels from the surrounding towns to the Zakopane Judenrat for distribution.

Some documents deal in detail with this help. A list dated in April 1942 itemibing the help from Nowy-Targ mentions 1.40 kilogram bread for each laborer, plus 14 kilograms jam given by the Sakopane community. Nowy-Targ men in the quarry were sent 32 items of underwear; 55 items of clothing were for the others. The Judenrat kept pressing the home towns of the workers to continue with the shipments.

Many documents contain applications to the authorities for the release of the workers, for reasons of health. Everything required a permit — even for summoning a doctor. The Judenrat toiled ceaselessly to process these applications and obtain the permits.

Among the members of the Judenrat were some of the towns most respected residents of "those days". However, only one of them was truly effective, so that the others filled only secondary roles. Dr. Statter, the chairman, a prosperous lawyer and merchant before the war, displayed rare human traits in the course of that tragic period. His energy and perseverance, diligence, healthy judgment and complete fairness, and, above all, extraordinary courage — all these gained him a certain status which even the Germans appeared to recognize. This explains the numerous letters of personal thanks to him, among the documents.

The final document is dated August 14, 1942, and it notes the final action of the Judenrat. On that day the last act of the tragedy occured — the deportation of the survivors to the death camps. Only two or three escaped and remained alive.

ALEXANDER BEN-AMI (Ramat-Gan)

THE "JUDENRAT" IN ZAKOPANE

Some 200 documents relating to the three years of the activity of the Judenrat in Zakopane have survived (1940—1942).

The 30 documents from 1940 deal with forms, in Polish and German, for information to be provided by the Jews regarding bank deposits, accounts receivable (plus claims to legacies abroad), real estate, stocks of merchandize, food stocks, securities, gold and silver ornaments, watches, paintings, carpets and clothing, especially furs.

On June 26, 1940, the Judenrat advised the Jews that all of them must be out of Zakopane by the end of the year. They were not to appear in the streets or in public places; only those who worked for the Germans and Judenrat members on duty were exempt. However, the Germans were in no hurry to expel the Jews; the latter kept bribing the authorities to let them stay.

In 1941 the work of the Judenrat consisted mainly of keeping the lists of the Jews still in the town up to date. Three documents deal with two sisters who tried to masquerade as non-Jews. When the Gestapo sought them out, they were sent to the Judenrat to obtain proper certificates. One was expelled, and her sister, unable to bear the pressure of martyrology, took her own life.

In 1942 there were only 93 Jews left in Zakopane. The Germans were satisfied with longer intervals between lists. The Judenrat was now engaged with the laborers who were brought from Nowy-Targ, Yordanov, Limanov and Lower Shana to work in the local "Stuag" quarry. The laborers were in terrible straits, working long hours and receiving little food. The sick were not allowed to go to their families — if any remained — for medicines. The families sent packages of food and clothing to the laborers. This was not enough, as indicated in a letter by the chairman of the Judenrat, Dr. Statter, to the Judenrat in Nowy-Targ. Moreover, the Germans issued an edict forbidding such parcels, but here they ran into some opposition by the foremen and operators of the quarry; sick men were of no use to them. The Germans relented to the point that the operators were allowed to provide the workers with shoes, but in order to demonstrate their

and we were ordered to unshoe the corpses and search them for gold teeth. This done, we had to gather them into one pile and set fire to them. For a long time I couldn't get over this example of German bestiality.

Late in the summer of 1944 I was among 3,000 sent to the Mathausen camp. We were set to bore tunnels through the mountains, using air hammers and explosives — a difficult task on an almost empty stomach. Gypsies set to oversee us beat us constantly, Jews and Christians alike. I became ill, as did many, and "hospitalized" in a shack where suffocation was as much of a threat as diseases. When the American army came into the camp, we remained wherever we were lying, without the strength to move. The Americans took me to a field hospital — beds, doctors, nurses. Four weeks later we returned to Mathausen. Corpses were strewn about everywhere; the Germans didn't have time to dispose of them.

In July 1945 I reached Cracow, then went to Nowy-Targ. I was there when Grassgreen was murdered; when the funeral procession reached the cemetery, I saw that the tombstones had been uprooted and taken away. In December I miraculously evaded an attack by the Armeia Krajowa gang. I went to Cracow and joined a kibbutz, but not for long. Polish "intellectuals" provoked a pogrom, and Jewish homes and synagogues were looted. On Passover 1948, 25 of us boarded a covered truck which took us to the snowy Slovakian border, which we crossed on foot. We pushed on to Austria, then to Italy, where we boarded a small vessel to Eretz-Israel. After a week at sea, the ship's machinery broke down, and we had to return to Italy. We remained there, in tents, until February, then boarded the **Haim Arlozoroff.** On February 15, 1947, the boat and its 1,500 passengers were attacked by five British warships. After a fierce half-day battle, we were transferred to two of the British ships and taken to Cyprus. We were allowed to enter Eretz-Israel exactly one year later. We were taken to a camp in Kiryat-Chaim. Later my wife and I moved to Kibbutz Neve-Eitan, in the Bet Shean valley.

The second group, numbering 19 young people, was also ambushed by an NSZ band on May 2, 1946. Thirteen were killed.

In Zakopana, a highly respected elderly Jew by the name of Oppenheim, a botanist noted for his research of mountain vegetation, was killed by the NSZ. He was found dead in his home, his pipe still between his teeth, and nearby was a note saying that he had been condemned to die because he was a Jew.

These acts and others convinced the returning Jews that Nowy-Targ no longer had any room for Jews in its midst.

THE HOLOCAUST: PERSONAL ACCOUNTS

AVRAHAM RIEGER (Ramat Gan)

RECOLLECTIONS FROM "THOSE DAYS"

I had just completed primary school when the war broke out. We fled Nowy-Targ but returned after a few weeks, to find our home broken into and despoiled. The Judenrat assigned me to work for the Germans, then dispatched me to the quarries in Zakopane.

The first roundup in Towy-Targ, in May 1940, was followed by an influx of Jews from surrounding localities. I remember that two elderly women from Shchavnitza were put up in our home. A week later the Germans came in, shot them in front of us, and the bodies were taken to the cemetery. The bloodstains were left.

Around Rosh Hashana, many boxcars were brought in by train. The Germans ordered us to turn in our valuables and leave the house at once. In the street we were prodded by the Nazis in the direction of the football field. The young people were set apart and later taken to forced labor. We, in Charni Dunaietz, spent nine months in hard labor. In 1943, just before Passover, Yanek Schneider and I were accused of stealing potatoes intended as fodder for pigs. We were beaten and let go, but three days later we were taken to the Gestapo commandant. His crude snarls are still ringing in my ears.

After Passover we were transferred to Plashov. Daily we saw smoke rising from the pits, corpses being burned after the massacres. On one occasion we were amazed to see about a hundred Christians, in chains, being pushed toward a pit. All were shot,

the war, replied with hand grenade and small arms fire, holdıng the attackers at bay until the police arrived. Mrs. Kichler decided to leave Zakopana, with the children, and after many tribulations she succeeded in getting them to Israel.

In Nowy-Targ, Chairman Klinger of the local Jewish committee and six young Jews were given 24 hours to get out of town but were shot during the night, before the appointed hour.

David Grassgreen, who had escaped from the cemetery on the bloody 30th of August, wrote to the Ministry of the Interior, asking that the synagogue, which had been converted into a movie house, should be returned to the Jews. The Minister so ordered the municipality, but the authorities refused. Grassgreen persisted in his efforts. On February 10, 1946, men of the Armeia Krajowa broke into his home and murdered him.

A tragic fate overtook two groups of young survivors, on their way to Eretz-Israel. In the first group were Ludwik Hertz and Lunek Lindenberg, the teacher Ruth Joachimsman, Benjamin Russo, and Henrik Unterbruch. Not far from the Slovakian border they were shot by an NSZ gang. The bodies were brought for burial to Cracow. The episode shocked the Jews and even the general community, as thousands walked in the funeral procession in protest against the Polish successors to the Nazis.

Transfer of bones of the martyrs for burial

Only 160 Jews remained in Makov when the roundup took place. Ninety-two fled into the forests, but due to the hostility of the Poles they could find no hiding places. They were trapped by the Nazis and taken to Gestapo headquarters in the Marishia Hotel. After weeks of inhuman torture by cadets from the SS officers academy there were taken to the courtyard, one by one, and used by the Germans for target practice...

After the war, an attempt was made by Meir Yacobovitz, head of the Cracow Jewish community, to exhume the dead from the hotel area, which eventually became a rest home for workers in the chemical plants in Auschwitz. The burial procession was held on February 26, 1964, with the participation of the Polish Army, school children and the general citizenry, in protest against Nazi barbarism.

Happenings in Nowy-Targ After the Liberation

The few Jewish townspeople of Nowy-Targ and Zakopane who survived the massacres and lived to see the liberation went back home, hoping to find someone in the family still alive. They were bitterly disappointed. Their families were gone, their homes were occupied by their non-Jewish neighbors, their stores and shops now run by people from eastern Poland.

A local Jewish committee was formed, sponsored by the Central Committee in Cracow. The JDC reopened the children's home in Zakopane and made ready to receive orphaned children from all over the country. The JDC also financed another Jewish children's home in Rabka.

Within several months the Rabka home was attacked three times by the NSZ (national armed forces). This group opposed the Polish Government; it also specialized in seeking out surviving Jews and murdering them. They threw grenades into the children's rooms. The home was closed, and the children were taken to the home in Zakopane or to Cracow.

In Zakopana the streets were plastered with posters telling the Jews to get out of town. Mrs. B. Lena Kichler, the manager of the children's home, asked the chief of police for protection. He set up a machine gun on the terrace, which the children covered with tarpaulin and hid among the chairs. A siren and searchlight were also installed for protection.

In November, 1945 an NSZ group attacked the children's home, firing into the courtyard, but the older children, having gone through

A girl of 6, found by the Nazis after the roundup by an SS man, was ordered to pick flowers in front of the town hall. As she bent down, he shot her in the back. This was the final story told to the jury at the Freiburg trial by the prosecutor, as proof of the Nazi bestiality and perversion. No less shocking was the story of Hans Franck, Governor-General of Cracow; after overseeing the slaughter of thousands of Jews, he retired to his parlor in the Wavall Palace, seated himself at the piano, and played the works of Bach, Beethoven and other musical advocates of humanism.

CHARNI DUNAIETZ

Early on the morning of September 1, 1939 the sounds of explosion rocked the town. The mayor ordered to bring trees and build barricades, but it soon became clear that this wouldn't stop the German invasion. The people, Jews and others, put their belongings on carts and headed for Nowy-Targ. The Germans quickly overtook the refugees and fired on them, in retaliation for the shots fired on them by the retreating Polish forces.

At the end of December all Jews except artisans were ordered to leave the town; the Germans wanted to make the area Judenrein because it was a resort and recreation center. The young artisans were retained to do forced labor, but in time they were sent to the Plashov camp.

The headstones in the Jewish cemetery were removed and the walls surrounding it were torn down. After the war, the Jewish community in Cracow put up a fence to keep the cattle from trampling the graves.

MAKOV PODHALANSKI

After the outbreak of the war, the 400-500 Jews in Makov were joined by Jews from other areas, in the wake of the Nazi Judenrein program. Most of the newcomers were from Vienna, and many attempted to return to the Austrian capital by crossing the border secretly. Despite the heavy guard along both sides of the border — the Germans and the Poles, it so happened that a Jewish family by the name of Schechter was living in an isolated house a few yards away from the border, at the edge of a forest which stretched clear to Makov. The house became the way station for the refugees. Yaacov Schechter, though only a boy, undertook the dangerous mission of guiding them through the forest.

were still at large. They searched all the houses in the town and the surrounding villages, ferreting out those they could find. Some escaped into the nearby forests and tried to cross into Slovakia; the Germans didn't have enough men to watch every inch of the border. Their path was barred by the peasants, who hunted them down and extorted from them whatever they still possessed — then turned them over to the Gestapo or killed them on the spot.

In the Cemetery

No Jew has survived to tell the story of what took place in the Yordanov cemetery. This was done by a Polish woman, Maria Richlik. Her house was near the cemetery, and she witnessed the unbelievable atrocities committed there by the Nazis: Two Jewish families were ordered to strip, in the January cold; when nothing was found on them, they were brutally beaten to death... the Starkenberg family was murdered and laid out in order, the father holding his little children by the hand... If Jews showed signs of life under the soil spread over them, the Germans trampled them with their boots until nothing moved.

SHCHAVNITZA

In July, 1942 the Gestapo spread a rumor that the Jews of Shchavnitza were sabotaging the regime by throwing their valuables into outhouses or hiding them. Since it was easier to kill Jews on the spot than to transport them elsewhere, the Gestapo under Richard Samish took 39 Jews to the abbatoir and murdered them. The others were sent to Nowy-Targ. Those who wished to take their belongings with them were jailed then shot, by order of Scherner, head of the Generalgubernament.

A Polish physician, Dr. Zbigniev Kulachkovski, testified at the Freiburg trial that Jewish corpses and valises were strewn along the roads.

KROSHCHENKO-ON-DUNAIETZ

Here, too, Richard Samish was in charge of operations, and he ran true to form. Ignacy Goldman, placed in a nearby labor camp, managed to get to his family's home. In the morning he heard shots in the next room; his parents had been shot. He and his sister were ordered taken to Nowy-Targ. Samish took another Jew with him in his car, and as the Jew attempted to escape he was shot down.

YORDANOV

Yordanov's location near the Slovakian border led to an early occupation of the area by the Germans, the patrons of the new Slovakia. The Luftwaffe bombed the town, and the small Polish units stationed there fled in confusion. As homes went up in flames, their residents sought shelter in the cellars. A grenade killed Town Secretary Dankovski, at which the other officials took flight. Before the German tanks shelled the buildings, the soldiers pillaged the shops.

All the Jews were bidden by the Judenrat to register for labor. The young people were sent to work quarrying stone, building bridges and serving the estates in the area. Women were set to sweep the streets and clear the wreckage, in return for which they were paid enough to buy half a pound of bread a day. Once the Jews had nothing left with which to buy food from the Poles, they were always on the borderline of starvation. In 1940 the Jewish quarter was placed under curfew, and the Jews had to wear an armband with the Shield of David sewn to the sleeve. Travel by train was forbidden. In 1941 all Jewish property was confiscated. The Nazis sent Jews from Sluptza to Yordanov, in order to clear the Posnan district of all Jews. They were quartered in shacks and assigned to forced labor.

The methodical Germans kept compiling lists of the Jewish inhabitants, for labor or slaughter. All along they levied ransom quotas on the Judenrat. Unable to meet these demands, the heads of the Judenrat went to other communities for help. Their own people contributed their gold teeth. The campaign was still on when the roundup began. The Gestapo went from house to house, dragged out the occupants, and shot them. After them came the farmers with their wagons to collect the corpses and take them to the horse cemetery in Ushlatz.

On the same day (30.8.42) that disaster struck the Nowy-Targ community, it also came to Yordanov. The Jews were ordered to assemble in the town square; some, aware of what was ahead, stayed away. Later in the day another contingent of Gestapo men arrived from Nowy-Targ, where the slaughter was over. The Jews were taken to the lawn bordering the square and murdered. Their corpses were taken to pits dug by Poles, who removed the shoes from the corpses before throwing them into the pits.

On checking the lists, the Germans discovered that some Jews

to select the Jews scheduled for slaughter. Witnesses place the number of the murdered at 300, 46 of them from Nowy-Sunch. They were taken into the forest, to huge pits, ordered to disrobe and seat themselves at the edge of the pit, facing it. The Nazis, at an order by Rosenbaum, turned machine guns on them. Mothers who begged that their children be spared saw them murdered, and the guns were then turned on the mothers.

The Rabka Town Clerk, Cheslav Triboski, was told to register the deaths as "victims of heart attack".

The last of Rabka's Jews were liquidated in August Rosenbaum checked off their names as they climbed aboard the boxcars to their destination of death.

Roundups in the Forest Near the Cadet Academy

The idea of executing Jews in the forest near the SS Academy appealed to the Gestapo; for the cadets it was good practice. All forms of murder were used — shooting, hanging, beatings. Thirty such roundups were held in this forest, and the victims came from all over the area. Among them was a group of 60 Jews from Nowy-Sunch, dispatched by the notorious Ubersturmfuehrer Heinrich Hamann, known for his murder of 881 Jews in nearby Mishana Dolne. The arrivals brought Scrolls of the Law with them. They were told to walk to the forest and, on the way, cut the scrolls into shreds. They fell into the pit crying "Shema Yisrael".

The determination of the Jews to adhere to the tradition of uninterrupted Torah study is described by Mordecai Zanin in his book "Boundaries to the Heavens". He tells about a yeshiva headmaster and his students who fled toward Russian territory. On reaching the Bug River, they and the author had to wait several days in the home of a Christian farmer before they could cross.

As soon as they entered the farmer's home, the headmaster told the students to take out the Talmud tomes from their valises and to go on with their studies. It was a strange sight — the young men in their traditional clothes, sitting on the floor of a room whose walls were hung with icons and church objects, and raising their voices in the Talmudic melody. When it was found that the crossing point was under patrol surveillance, the young men went back to their studies.

After the war (1967) Wilhelm Rosenbaum and Heinrich Hamann were sentenced to life imprisonment.

Freiburg and lasted five months. Many of the prosecution witnesses fainted in the course of the proceedings, as they gave detailed testimony of the murderer's crimes. Weissmann was sentenced to 7 years in prison for having taken part in the murder of 111 Jews.

The court ruled that every Nazi was personally and individually responsible for his deeds. It rejected the argument of the accused that they had been forced to do what they did as a matter of discipline. The court further said that there had been no pressure on the accused; they had simply acted as beasts and savages.

A local newspaper, **Badische Zeitung,** noted the efforts made by the court to bring the murderers to justice and to impress the community at large with the collective shame which it should bear.

RABKA

Rabka was known throughout Poland as a health spot for people suffering from cardiac ailments and hereditary diseases. Its pre-war Jewish population consisted of 600 souls. When the war broke out they fled eastward. When they returned, they found that their homes had been robbed. At the end of 1939 they were set to work in menial jobs, cleaning public buildings and latrines.

In 1940 the SS converted the children's camp into an academy for its "cadets". As the number of the latter increased, the institution was transferred to St. Theresa's Church; the lot next to it became a shooting range.

No one except the cadets and their teachers was allowed inside the building; even the cleaning and laundry was done by the students. Jews were brought in and quartered in four shacks surrounded by barbed wire. Their job was to keep the outside premises clean and do outdoor work, such as unloading coal at the railway station and carting it to the school, building a road to the school, paving the plaza with marble and granite tombstones taken from the Jewish cemetery in Nowy-Targ. The work had to be done quickly; anyone failing to keep up with the others was beaten severely. The beatings were the favorite sport of Commandant Wilhelm Rosenbaum.

The Roundups of Rabka's Jews

In May, 1942 all the Jews of Rabka and those who had come there for safety from Cracow and elsewhere were ordered to gather in the school yard. Rosenbaum drew up lists, which later served

of November, 1939, but two years later (according to the Ben-Ami report on the activities of the Zakopane Judenrat) 47 Jews were still in the area. The Nazis had set them to work uncovering hidden Jewish "treasures" in the town.

The Palace Hotel Headquarters

Zakopane's largest hotel, the Palace, was converted into the headquarters of the Gestapo. Part of it served as the "labor bureau", whence Jews were dispatched to forced labor. Its cellar served as the torture chamber and prison for Jews accused of disobeying the Nazi laws. The main hall of the first floor was reserved for dances and entertainment of the Nazi officers, and often the shrieks of the tortures mingled with the music of the orchestra. When the entertainment did not suffice, the Nazis would drag Jews out from the cellar prison, particularly mothers and their children, and beat them to death. Witnesses at the Freiburg trials estimated the number of the slain at 300.

The local populace gave the hotel a new name, the **Death's Head Resort.**

The Stuag Labor Camp

Immediately after the Nazi invasion, young Jews from Nowy-Targ were sent to work in the stone quarry of the Stuag concern, breaking huge stones into gravel. The working conditions were the worst imaginable, eroding the labor force to the point that fresh young workers kept being sent in, from Nowy-Targ, Yordanov, Limanova, Mishane Dolne, Shchavnitza, Ohotnitza, Salptza, plus reinforcements from the Plashov camp. The heads of the Judenrat did whatever they could to ease these conditions.

David Ernst and Yitzhak Spitz managed to escape from the quarry, thanks to a Polish friend, Josef Guzik, who had worked with them before the deportation in the print shop owned by David's father, Robert Ernst. They sent him a message, through an unknown woman, asking him to be at a certain spot in the camp, at a set time. When they met they asked him to arrange with a friendly Pole in Cracow for a hiding place. Guzik fulfilled the mission, and several of the laborers were able to escape. Josef Guzik is now a clergyman in Poland.

The Court Verdict

The trial of Robert Weissmann, head of the Gestapo staff in Zakopane, and his aide Richard Samish, was held before a jury in

camps, and it continued to believe the Gestapo tales about transfer to the Ukraine.

Nor would it have helped the Nowy-Targ Jews to have obtained documents testifying to their "Aryan" origins and thus enabling them to leave the area. Podhala's Polish inhabitants were permeated with antisemitism, and it was hopeless to expect that they would provide escaping Jews with food and shelter. To seal the fate of the Jews, the area was infested with Poles belonging to the Armeia Krajowa underground, which fought the Germans but also made it its business to murder Jews, without bothering to hand them over to the Nazis.

The Jews in Yordanov and Makov didn't put any faith in the Gestapo stories. Realizing that "deportation" meant death, 200 eluded the roundup. Still, only a few survived; the peasants in the area avidly informed the Gestapo of their hiding places, after having extorted bribes in return for the promise not to do so...

Destruction of the Nowy-Targ Jewish Cemetery

The Jewish cemetery, on the road to the village of Gronov, was in existence for many centuries, according to the inscriptions on the tombstones. The ordinary stones were used by the Nazis in building an airstrip nearby, and the smooth granite and marble stones were shipped to Rabka for sidewalks and for paving the plaza in front of the St. Theresa Theological Seminary, which the Nazis converted into an SS cadet training school. After the war the Jews made desperate efforts to retrieve the tombstones, but only a comparative few were rescued. These were used to cover the mass grave of the Jews in the forest near the school.

There are eight mass graves in the Nowy-Targ cemetery, which the Polish authorities subsequently surrounded with a wire fence. Only a small tablet tells the story of the horrors which took place there. The local Jewish Council, set up after the war, was to have built an adequate monument, but its chairman and other Jews were murdered by the Poles, and no Jews were left in Nowy-Targ.

ZAKOPANE

Right after the Nazi takeover, Zakopane was turned into an entertainment spot for senior officers of the Gestapo and the German army. The director of the Generalgubernement bureau, Dr. Waechter, ordered the town cleared of all Jews. This was done by the end

accumulated corpses numbered into the thousands, in 8 huge graves. Among them there were found to be several from Nowy-Targ. When the Russian front moved closer toward Cracow, in the summer of 1944, the Germans closed the camp and sent its inmates to camps in the west; the Nowy-Targ people went to Gross-Rosen. Many perished on the way.

Of the 335 Nowy-Targ townspeople selected for the labor camps, only a handful survived, estimated at 3% of the town's Jewish population.

Why the Total Annihilation of Nowy-Targ's Jews ?

In the roundup of Nowy-Targ's Jews, including some from surrounding villages, there perished almost 1,000 persons, in the town itself; another 2,200 were deported to Belsetz, so that the percentage of survivors was below the national average. The reasons for their failure to make a stand against their enemies were spelled out at the Eichmann trial, as being the following :

1. Physical exhaustion and mental stress.
2. Apathy and lack of a desire to go on living in utter misery.
3. Collective responsibility, in which the escape or resistance by one member the family endangered the others.
4. Fear of the brutal tortures inflicted on those caught escaping.
5. Poor prospects of finding shelter elsewhere, due to the inimical attitude of most Poles.

As far as Nowy-Targ was concerned, there were additional **local** reasons.

In neighboring Vadovitza, for example, 10% of its Jews saved themselves. The town was annexed by the Third Reich early in the war. When the German factories lost their workers to the German army, many Vadovitza Jews were sent to work in Silesia and the Sudetenland and escaped the atrocious roundups. The Jew in Nowy-Targ had no such opportunity.

Moreover, the Podhala District had no major plants or heavy industry, so that there was no need for workers, who would have enjoyed certain benefits. Also, Nowy-Targ had no closed ghetto as did other localities, where the Germans organized the ghettos as production centers for the German economy. But the outstanding reason was that no word reached Nowy-Targ Jewry from the death

The Nowy-Targ Labor Camp

The 35 skilled workmen spared in the last roundup were ordered to build a camp, behind the railway station, surrounded by barbed wire, and to set up inside workshops for carpentry, plumbing, tinsmithing, shoemaking and sewing. All the Jewish belongings in the town were brought here for classification.

Already on the first day a truckload of clothing arrived, much of it bloodstained. The camp workers sorted them and recognized some of the attire worn by the murdered members of their families.

The classification was done by Gestapo men from Zakopane, who stole all the valuables they found. Things of little value were thrown on to the junk pile. The workeres laundered and ironed the clothes before classifying them.

On one occasion, several workers were taken to the cemetery to uproot gravestones. They saw there an open pit and thought that they were to be its occupants. Later they learned that the real victims were the "Gurales", desendants of Jewish converts in past generations. The Germans had thought that the Gurales — sturdy and Aryan in appearance — came from some pure German stock. When they discovered the truth, they proceeded to murder them, as well, overlooking the fact that many Gurales were staunch antisemites (their leader, Watzlav Casheftovski, a notorious antisemite, was later killed by the Polish underground, Armeia Krajowa).

The camp continued functioning until a Gestapo group came from the Plashov camp and, without asking permission from headquarters, took the 35 workers to Plashov, as they did with the Jews working in the Nowy-Targ sawmills.

The Nowy-Targ Townspeople in the Plashov Camp

The Flashov camp, during this period, was a vast concentration compound (200 units, 40 observation towers, surrounded with 4 kilometers of barbed wire). The inmates worked inside the camp or in various enterprises around Cracow.

The food was poor — a watery soup and a small slice of bread. Any work not done well was considered an act of sabotage. Inmates were shot for not taking off their hats in front of an overseer or for pausing at work. The slightest misdemeanor was punished by public flogging. From time to time the old and the weak and those stricken with typhoid, a very prevalent disease, were taken away and liquidated. Since Flashov had no gas chambers, the

a general offensive. The Allies landed in Sicily, Mussolini fell, and the Badoglio government surrendered to the Allies.

A year earlier, however, it seemed that all of Europe's Jews would be annihilated. Hitler was at the peak of his triumphs. Leningrad was under siege. The Nazis had launched a major offensive in the Caucasus. The fall of Stalingrad was to be the climax of victory.

No Jew of Nowy-Targ survived the Belzetz camp. Conditions in this camp are known from the writings of Rudolf Reder, in his two books published in Buenos Aires. Unlike the other camps, from which the inmates were sent out to do forced labor and therefore had some chance of escaping, Belzetz served only one purpose — murder of Jews. The camp was surrounded by a fence charged with a high voltage of electricity, and there was no escaping from it. Since there were no survivors to testify, the prosecutor in the Eichmann trial could only read from a report on Belzetz, drawn up in 1944 for the U.S. Army by Gestapo Officer Gerstein, who had served in the camp.

In August, 1942, the camp was operating at full steam. Each day, three trains arrived — 60 boxcars with 100 people in each. Everyone was told to leave his clothes for safekeeping. The women were directed elsewhere, to have their hair shorn and put into sacks. Naked, they were forced to enter a building marked "Here is the Bathhouse and Inhalation". The stench coming from inside told the story. The SS men forced them, with canes and whips, to go into the six gas-chambers. The sick were taken in on stretchers.

It took about 25 minutes for each batch to be gassed to death. Other Jewish prisoners dragged the stiff corpses, in their upright position, to another spot, where they opened the mouths of the dead with prongs, separating the corpses into two piles — those with gold teeth and those without. Bodies were butchered in quest of money and other valuables. Since Belsetz had no crematoria, the bodies were cast into huge pits.

In 1943, sensing that their defeat was near, the Nazis closed the camp. The bodies were exhumed from the pits and burned by other Jewish prisoners, but enough bones remained scattered over the area to arouse the wrath of world opinion. In 1962, Meir Yacobovitz, head of the Cracow Jewish community, took a group of men with him to Belsetz, gathered huge mounds of bones, and buried them in a common grave.

productive life". Many Jews believed the story; they still thought that Germany would bring about law and order. Had they, as well as other Jews in the hundreds of thousands, known the fate awaiting them, they would not have allowed themselves to be herded into the transports. Because of the long distance from Belzetz, no survivors returned to Nowy-Targ to tell the true story.

On August 30, 1942, all the Jews in the town were ordered to report to the Pilsudski Stadium. A barrel was placed at the center of the field, and the Jews were ordered to drop in the last of their ornaments — heirlooms, rings, bracelets. Robert Weissmann ordered the non-workers to proceed to the left; he saw a mother and her child walking too slowly to his liking and he shot both of them (for these acts he was tried in court after the war, and the charged was dropped to aiding and abetting because of "insufficient evidence").

The young people — 600 of them — were sent to the labor camps; the others, including the members of the Judenrat and their families, were taken to the cemetery. There they were placed against the wall, and the Gestapo men went from one victim to the next, shooting them in the temple and pushing the bodies into a huge grave, dug earlier. Weissmann himself helped drag the bodies. Marian Dralich, who was there and later gave his testimony to the court in Freiburg, estimated the number of victims at 500-600. The only one to escape was David Grassgreen. Having leased land in the area, he knew about a hidden trail leading out of the cemetery, and managed to slip away, hide in the nearby forest, and make his way to Slovakia. After the war he return to Poland, only to be murdered by Polish rightists.

After the slaughter in the cemetery, the Germans gathered in their clubhouse and celebrated their victory over the Jews. One of them, Schmidt, boasted that on that day he had murdered "his 1,000th Jew". To celebrate the achievement, he wrote the number on the cork of a beer bottle and put it around his neck. Later Schmidt committed suicide.

All these facts were given by SS men in testimony in the post-war Freiburg trials.

The Jews of Nowy-Targ went to their death without a trace of hope, unlike their brethren a year later, who felt that, despite their own fate, the war was turning against the Nazis. In July-August 1943 the Russians scored a major victory near Kursk and went on

On January 20, 1942, Heydrich proposed at the "Wansa Conference" a final solution to the Jewish problem — the death camps. Until these were organized, the Nazis continued with the earlier procedure, breaking into Jewish homes, shooting the occupants, and assigning other Jews to cart the corpses away to the cemetery. On June 8 a squad of the murderers went into a feather plucking plant where many pious Jews, young and old were working. Provoked further by the traditional Jewish appearance of these laborers, the Nazis ordered them to walk in a procession to the cemetery. Many of them wrapped themselves up in their prayer shawls, knowing that these were their last moments. In the cemetery they were first beaten brutally then shot. Some were still alive when the earth covered them. Next came the turn of the grave-diggers.

The third roundup was of Jews charged with trading in foreign currency. They were taken to the SS cadet training school in Rabka and brutally murdered.

The first deportation took place early in the summer of 1942. About 100 Jews were shipped in boxcars to the Belzetz death camp.

In July and August Robert Weissmann came to Nowy-Targ and personally directed the murder of the sick, the disabled and the elderly.

The Nazis worked according to lists, which they compiled with the help of the Poles. They knew that the wife of Rabbi Baumoel and her daughter were in the home of **Marian Dralich.** The Nazis forced the daughter to take her mother out into the yard, and shot the elderly woman. They broke into the home of Hananiah Gnevich, reputed to be a rich man, tore up the floor boards and smashed the furniture. On each of their visits, they murdered one or more members of the family — the two sons, the mother and the grandparents. Gnevich himself was sent to Zakopana and killed there.

All this time, more and more Jews were brought to Nowy-Targ from the neighboring towns and villages: Zakopane, Shchavnitza, Ohotnitza, Habubka, Mamanova, Manioba, Caminitza, Shaflari Hoholov. The congestion in Nowy-Targ became unbearable.

The Last Days

The Judenrat made known a Gestapo proclamation, that if the Jews paid a certain amount in ransom, they would not be deported. The Jews brought whatever they still had. Late in August, cattle-cars arrived, ostensibly to take people to the Ukraine for a "new,

"A Jewish Quarter"

The Germans wanted to clear the Podhala district of its Jewish population, and Nowy-Targ was selected as the site to which all Jews would be sent. The area allocated for the "Jewish Quarter" was far too small to accommodate them, and the houses were bedraggled and neglected — a far cry from the homes which the Jews had to evacuate and which were quickly appropriated by the Poles.

By assigning the Jews to menial and degrading labor, the Nazis achieved their objective of breaking their morale, much to the delight of their neighbors. But soon the Nazis realized that by selling Jewish labor to the industrial enterprises in the area they could earn enormous sums. The Jews were ordered to organize themselves according to vocations and trades — sewing, feather plucking, brush manufacturing. This productive work filled the Jews with hope that they might weather the storm. The younger Jews were set to work in the peat bogs and saw mills, living in labor camps.

Next came the usual prohibitions: no kosher shechita, no practice of the legal profession, no bank accounts, no pensions, no attending movie houses, restaurants and public parks. In the "Reinhardt Roundup" (named after Heydrich, the murderer of Lidice), the Jews had to give up their remaining jewelry and ornaments, which they had been selling to the Poles to keep alive; their furs went to the front for the soldiers. The synagogue was converted into a silo and later into a movie theater.

The Jewish suffering was heightened by the behavior of the Poles. They brought up fictitious accusations against any Jew they wanted out of the way, and the Nazis sent the accused to the Palace Hotel in Zakopane, where they were tortured to death.

While there were no organized roundups of Jews in Nowy-Targ until 1942, the SS men had the right to kill on the spot any Jew who broke any of the decrees. The SS troopers stretched the law and killed Jews as they pleased. Weissmann, a tailor, and his family were murdered because they bore the same name as did the head of the Gestapo in Zakopane, Robert Weissmann. In all cases, the SS men reported to their superiors that they were eliminating elements dangerous to the Nazi regime...

The First Roundups

The situation worsened as Germany declared war on the United States (December 11, 1941) and no longer had to worry about the Jewish influence on the Administration.

to kill Jews, indiscriminately, pillage their homes and burn down their synagogues. Most of the 2,700 were university graduates.

Nowy-Targ was assigned to the Third Company, commanded by Dr. E. Hasselberger. Notorious as the most brutal in the group, the Third Company murdered 45 Jews in the Nowy-Targ area, before moving on to Jaroslav. On the way, more Jews were murdered in the villages.

(Starkenbach was promoted to a high post in Berlin, then sent to the Russian front, where he was captured and sentenced to life imprisonment for crimes committed in Russia but returned in 1955 and enjoyed the immunity granted by the 10-year statute of limitations).

The First Decrees

All Jewish enterprises were taken over by a custodian. The larger ones were handed to the Poles who claimed German origins. The others were liquidated and their merchandize sent to Germany. All Jewish assets, business and personal, had to be declared.

Other measures were designed to denigrade the Jews. Every Jew above the age 10 had to wear an armband on his left sleeve with the Magen David on it. Every Jew and Jewess had the name "Israel" or "Sarah" added, in the town registry. Jews had to stay away from the squares and main streets. The men were to cut off their beards and earlocks. The Polish shops and stores were closed to them, forcing them to pay exorbitant prices for clandestine purchasing or to go to the villages for food. Bread was obtainable in one store, by ration cards. The Jews were forced to sell all their belongings to the Poles, at a fraction of their worth. On November 12 all the Jews were placed under the supervision of the Gestapo.

The **Judenrat** (Jewish Council)

The Germans conscripted the Jews to do the menial work in town — sanitation, snow removal, cleaning Nazi quarters — regardless of their physical condition. In order to regulate the forced labor, the Gestapo set up the Judenrat, a Jewish Council of 12 members. In time it was made responsible for other duties, such as collecting the ransom which the Germans imposed from time to time and acting as the link between the Gestapo and the town's Jewry. Meir Ginsberg was appointed chairman of the Judenrat, and he did his best to ease the plight of his people. Because Nowy-Targ had no closed ghetto, no Jewish police force **(Ordnungsdienst)** was set up.

DR. DAVID YACOBOVITZ

NOWY-TARG ON THE EVE OF THE GERMAN TAKEOVER

Like most Jews in Poland, those in Nowy-Targ refused to believe that Hitler would dare attack Poland, in view of the guarantees given to the latter by France and England. No one seemed to realize that the guarantors didn't have the implements with which to make the guarantee stand up. The Jews preferred to believe General Ridj-Shmigli, the Polish Chief-of-Staff, when he boasted that the prowess of the Polish army would halt the Nazis in their tracks.

Nowy-Targ was in a precarious situation because, only six months earlier (March 1939), Slovakia had proclaimed its independence, under the aegis of Nazi Germany. Nowy-Targ's proximity to the border made it a prime, vulnerable target. And, indeed, the Germans entered Nowy-Targ on the first day of the war, as the Polish troops retreated in disorder, commandeering all the vehicles in the area and leaving the population stranded. With the roads clogged, the townspeople set out on foot across the fields. On Friday night they reached Mt. Turbach and spent the night in the sporting lodges. Faced with these difficulties, many decided to return to their homes, unaware that they would be sealing their own doom.

The first command issued by the Germans in Nowy-Targ was to open the shops. The Nazis broke into the homes of Jewish leaders and arrested 12 of them, under the pretext that they had fired on the Germans. The 12, among them Rabbi Nahum Horovitz, were sent to a concentration camp in Germany. Poles were also taken into custody but were later released. Of the 12, only Shlomo Keller survived, thanks to the efforts of his wife. Moshe Shturm of Cracow was similarly arrested. Some time later his wife received a package: her husband's suit, watch and ashes.

Organized Nazi activity began with the arrival of the infamous "Einsatz-Gruppe". This 2,700-man unit, commanded by S.S. General Bruno Starkenbach, was to execute Poles who had taken part in the referendum held in Silesia after the First World War and voted against Germany. But this objective soon gave way to a campaign

INTRODUCTION TO THE ACCOUNTS OF THE HOLOCAUST

Of late, various breeds of antisemites have been attempting to challenge the validity of the Jewish losses in the Holocaust. This indicates, among others, that the story of the Holocaust is continuing to prey on the conscience of mankind, to the extent that the anti-semites are worried about its effect, today and in the future.

This evaluation renders the Remembrance Books issued by the townspeople associations tremendously important, since they include not merely the statistics but also names, dates and places, furnished by the survivors, whose accounts are beyond challenge because of their similarity, although the events they describe took place in communities far apart.

This Remembrance Book too carries accounts of the Holocaust in deeply painful details provided by the survivors, whose sole comfort is that their contribution to the volume will help teach the world a lesson it must never forget.

Kindergarten in the Nowy-Targ ghetto, maintained in clandestine fashion in the early days of the Nazi occupation.

Nowy-Targ townspeople at a send-off for friends on their way to Eretz-Israel

The Nowy-Targ railway station, point of departure for the Promised Land

In 1910, having acquired knowledge in bookkeeping, he became the bookkeeper of the Jewish Credit Cooperative in Nowy-Targ. His free time went into intellectual pursuits, in the Jewish "Readers' Club" and general cultural circles. Politically he was inclined toward the Left, belonging to several such organizations, the "Bund" among them — but he liked to lecture on the Bible. He drew near to Zionism under the impact of Polish antisemitism, joined the General Zionists and placed at their disposal his consummate oratorical powers. For many years he headed the local branch of the Zionist Organization and the JNF. At the same time, he was a member of the City Council and a member of the Jewish Community Executive. His two sons, Zigmunt and Emil, were no less active.

Yosef Folkman died in 1937. His wife Amalia and son Emil lost their lives in the Holocaust. A daughter, Irena Marcus, settled in Ramat-Gan and died there several years ago. Zigmunt, a retiree from governmental service, lived in Ramat-Gan and died there several years ago.

JOEL BRAUNFELD

MY PARENTS AND BROTHERS

Ours was a typical family, but if there was little of the unusual about it, the usual was so rich in content that one recalls with deep pain the fate of so many typical Jewish families at the hands of the Nazis and their collaborators.

Ours was a traditional home, My father knew and loved the Hebrew tongue, and he taught it as a volunteer, under the aegis of the local branch of the Zionist Organization. My parents owned a kosher pension (our town was a health resort), and my father also worked with my maternal grandfather in his noodles factory.

We were three brothers. The oldest, Yehuda, turned himself in when he learned that our parents were being held as hostages. At night he came to tell us good-bye and next morning he went to the Gestapo. He was shot in Zakopane; however, when six days later the Germans carried out the first roundup, my parents were among the victims. My younger brother and I were taken to Treblinka, and there he too perished.

DR. ZVI HERMANN KOLBER

A. DR. BERTHOLD (BARUCH) FASS

Born in Crakow in 1891, Dr. Berthold (Baruch) Fass was graduated from the Jaglom University Law School. In the First World War he served in the Austrian army, attaining an officer's rank. In 1918, with the restoration of Polish sovereignty, he joined the Polish army, where he was elevated to the rank of Major.

As one of the organizers of Jewish self-defense in the area, he was arrested for possession of arms and treason, but was saved from execution thanks to the intercession of Jewish community leaders Dr. Yehoshua Thon and Advocate A.M. Hartglass.

In 1923, Dr. Fass married Anna Pollak of Zakopane and opened there an office for the practice of law, which rapidly gained an outstanding reputation in non-Jewish intellectual circles, as well. Despite the demand on his time, he was very active in the affairs of the Jewish community, organizing it and later serving as its deputy-chairman and chairman. He was instrumental in the erection of the Zakopane synagogue and the maintenance of its cemetery. When Polish economic anti-semitism threatened to wreck Jewish businesses in the town, he was one of the founders and directors of the Jewish Credit Cooperative. He was also very active in Zionist circles and contributed generously to Jewish national causes.

When the Second World War broke out, Dr. Fass and his family headed east toward "Little Poland", which had been taken by the Russians. In 1940 he was deported to a labor camp deep in Russia and died there in 1943. His wife and children went back to Poland after the war, and are now living in Israel.

B. YOSEF FOLKMAN

Born to an Orthodox Jewish family in Kroshchenko, on the Dunaietz River, in 1885, Yosef Folkman was reared in a "heder" atmosphere. At the age of 15 he left home to work as a clerk in a distant village, where he exchanged lessons in Hebrew for ones in Latin with the village priest. Gradually he became a prototype of the Jewish intellectual.

DAVID GOLDBERG

CHILDHOOD MEMORIES

Ours was a large family, by modern standards — four brothers and three sisters, hard-working parents. My father, though a scholar, was also a liberal, and he carried on a constant debate with the zealots. My mother was the typical Jewish mother, dedicated to her children and siding with them against one and all. On the other hand, we had a hard time with her whenever we wanted to go on trips or picnics. When illness struck one of the children, the others were also affected, and my mother hovered about us, confident that she alone could pull us through.

One of my older sisters was paralyzed from the waist down since childhood. She loved books, and people who came to visit us brought her enough books to stack a library. In the 1930's, when my father lost all his savings, my sister ran the library on a commercial basis. A young Pole fell in love with her and was prepared to be converted to Judaism, but this was not to be. Then came the end for everyone: my father and older sister were shot by the Nazis. My mother and two sisters were put on a "transport" to a death camp, and died either on the way or in the Auschwitz crematoria.

"People take to the cemetery only their good deeds." At times I would take similar parcels to the Christian hospital in town, for a Jewish patient who wouldn't eat **treifa.**

I remember what the Rabbi of Sokolow said, when I told him that my mother was one of the first to be murdered by the Nazis, in 1942: "If such a righteous woman is put to death..." and his hands, outstretched toward the heavens, gave voice to what he had left unsaid.

She came to me in a dream when I was in the concentration camp. "Do not be afraid," she said. "They will not have power over you." That morning I was "selected" to die, but suddenly the condemned were assigned to hard labor, beatings. But I survived. My sister and I went back, but nothing was left except Mama's spirit, hovering in the air. We met Dr. Mek. He a Pole, had been released from Buchenwald. "I knew that I would survive," he said, "because of the good deeds I performed at Madame Gewirtz's request."

SARAH KREIS

A MARKER ON THE WAY

In Memory of Moshe (Munek) Baldinger

He was about 15 or 16, dark, hawk-nosed and red-cheeked, employed in Singer's store, always courteous and ready to help. After a hard day's work, he would hurry to the "Akiva" clubhouse, to learn Hebrew.

A few months after the outbreak of the war I met him in Lemberg, then in the hands of the Russians. I helped him get across the border to Wilno. A thousand of us lived in a giant "kibbutz" on Sowoc Street, under terrible conditions made worse by the brutal winter. Muniek was on guard duty in the laundry room. The steaming heat, all night, drove him to the cool showers, regardless of the inevitable end. He was stricken with pneumonia. I went to see him — choking, feverish. His look beseeched me not to leave. He died the next day, and a black headstone was added to the others in the Wilno cemetery, a marker for a young soul on its way to Eretz-Israel.

activity, and the children joined either "Hashomer Hatzair" or "Hashomer Hadati".

SHLOMO GREENSPAN

I hardly remember my mother and I was only 14 when my father lost his life in a plane accident in Italy. He had taken me across the border and placed me in a monastery in Czechoslovakia, on the eve of Yom Kippur in of one of the most horrible years of the Holocaust. "What will happen to the Jewish people will happen to the Jewish individual," he used to say; one fate for the people and the person.

Nowy-Targ is no more. My family is no more — only the memory.

HANNAH GREEN-GEWIRTZ

MY MOTHER

Mama isn't home. This is one of the earliest recollections from my childhood days. Often, at night, I would call: "Mama!" and my father would come to my bed. "Quiet, quiet, little girl. Mama will be back right away." Such a good man, my father — patient, forgiving. At that moment Mama would be trudging in the snow to the doctor. A child in the Fink household is running a righ fever. Would the doctor come, at night, in the snow? Surely not, unless Madame Gewirtz would ask him, and Dr. Mek would put on his heavy overcoat, take his kitbag, and go with her to attend to the sick child.

A Jew was falsely accused of a crime. He was taken to court and sentenced to prison. Would Madame Gewirtz intercede with the town authorities? She did, and the authorities yielded to her intelligence, her exquisite Polish speech, her very personality.

She had her daily work in the community, and she involved the entire family in it. I was "the provider". On Fridays, as soon as I came home from school I was given a parcel — challas, soap, meat — to take to Mrs. Sofer, in her home, past the cemetery. I used to run by, in great fear. "Do not be afraid," Mama would say.

MOSHE RAND

IN MEMORY OF THOSE NO LONGER WITH US

The pious segment of the Jewish community in Nowy-Targ wrote much of its important history. The community gained much fame in the rabbinic world thanks to the numerous Torah scholars it produced.

One of these was the Chief Magistrate of the Religious Court, Rabbi Hayyim Dov Berish Storch. Although he did not come from a family of rabbis, he became a great scholar, and of his six daughters, five married rabbis.

The persons appointed to manage the religious life of the community were also fine lay scholars. My father, Arye Yitzhak Rand, served in this capacity as Vice-Chairman of the Community Council. Like all the progeny of the Kuznitz Maggid, he acquired knowledge very quickly. Our home was open to a constant flow of friends, neighbors, and townspeople in quest of advice or to consult with my father on community matters. I recall among them Asher Greenspan, Yaacov Schiff, Hayyim Fertig, Zeev Katz and our uncle, Avrohom Moshe Kopito.

We were a remarkable family. My mother, Devora, was a beautiful and wise woman, but death overtook her at the age of 42. We were seven children.

My brother Yosef, an auto-didact, wrote for **Hatzefira** under the pen name **Wofsi.** He was a delegate to one of the Zionist Congresses in Basel, representing the General Zionists. Much to our father's disapproval, he changed his hassidic velvet hat for modern headgear. When the Russians came into Polish Ukraine he was imprisoned and executed as a "kulak". My sisters "married well" and reared fine families, numbering scores of children. But only two of the Rand family survived the Holocaust.

Another such family was Lazarkewich. Of the 14 splendid children of Hanoch and Miriam, only two sons survived. This multi-branched family, residing in various parts of Poland, met the same fate. Some managed to reach Eretz-Israel via the Cyprus detention camps. The Lazarkewich home had always been a center of Zionist

meeting place for scholars, writers and community leaders. He was the youngest among them, but his deep erudition gained him complete acceptance.

Emek Halacha is important not merely as a work of magnitude in the vast world of rabbinic literature. It is also an intimation of the tremendous intellectual powers which we lost in the Holocaust. To those of us who feel self-satisfied with the new generation they had reared, this work is also cause for repeating the saying, "When will my deeds equal those of my fathers ?".

YITZHAK HAMMER

R. SHIMON ENGLANDER

Many have been the young men, in our Jewish world of yesterday, who were ordained to the rabbinate but, refusing to exploit the ordination as a source of livelihood, turned to other pursuits and became **talmidei-hakhomim,** lay scholars.

My grandfather, R. Shimon Englander, was one of them. He operated a Hebrew print shop, then erected a plant for light beverages and opened a fabrics shop, importing the merchandise from Vienna and Budapest. He was also musical and was blessed with a fine voice. From his early youth to the end of his days he was the **baal-mussaf** in the Beth Hamidrash on the High Holydays.

A highly respected member of the community, he served on the panel of jurymen. In 1934 he left Nowy-Targ for Eretz-Israel and settled in Haifa, where he plunged into activity on behalf of the religious community, studying, writing. He completed his **Shaar Shimon,** a commentary on the cabbalist work **Brit Kehunat Olam.** His handwriting was remarkably clear. In 1946, the print shop where the book was being prepared on Ben-Yehuda Street in Jerusalem was destroyed in the bombing incident, and for some time the manuscript remained unretrieved.

In the mid-1930's, when welfare institutions were few and far from efficient, my grandfather organized **Ateret Zekenim,** to provide for the needs of the elderly scholars in Haifa. When he died, in 1950, thousands attended his funeral.

in, toward evening, to buy yeast, often paying for it much more than the ordinary price; that was their way of supporting the rabbi.

Once, I recall, there was an eclipse of the sun. A huge throng gathered in the yard of the Great Synagogue to observe this manifestation of the Lord's handiwork. Despite his advanced age, Rabbi Yisroel Dovid danced about in pure joy.

When the rabbi died, a tent was set up over his grave, and on the anniversary day many Jews, also from the surrounding communities, came to pray there.

MY TOWN SHCHAVNITZA

I was born in Shchavnitza, a famous health spa in Poland but rather weak on the side of Hassidism. Among the vacationers was Rabbi Hayyim Halberstam of Tzanz who, noting the situation, offered to find an outstanding husband for the daughter of Feivish Krumholz of our town. The young man, Meir Refoel Ziegler, infused the town with the Hassidic spirit. His sons and further progeny followed his course and turned the town into an outstanding center of Jewish life and learning. They sent their young sons to the large yeshivot and thus assured the continuity of scholarship in the family.

YOSEF FRIEDENSON

IN MEMORY OF A GREAT SCHOLAR

The great-grandson of Meir Refoel Ziegler, Rabbi Yehoshua Boimel was no more than 30 when the Holocaust put an end to his life, and he was probably the foremost young scholar among those who perished at the hands of Nazi Germany.

I recently received a copy of his major work, **Emek Halacha,** reprinted by his nephew, Rabbi Yosef Mordecai Boimel, once the head of the Crown Heights Yeshiva in Brooklyn and now a resident of Jerusalem. The new edition contains a biography of the remarkable young author.

Rabbi "Yehoshua'le", a favorite of the Lublin Rabbi, was a frequent visitor at our home, which served as the center and

ZVI NIR (GERSTNER)

RABBI YAACOV YOKIL HIRSCH

Shortly before the deadline for submitting material for this book, I came across a volume of responsa, printed in Lemberg in 1879, by Rabbi Yaacov Yokil Hirsch, then head of the Rabbinical Court in the Nowy-Targ province.

Known as an outstanding scholar while still a young man, Rabbi Hirsch was encouraged by the famed Rabbi Hayyim Halberstam of Tzanz to put his thoughts into writing. He decided to publish a collection of responsa when both of his daughters died; the volume was to be in their commemoration.

Rabbi Hirsch accepted the call to serve in Nowy-Targ after his material state was impaired by adversity. "When I came there," he writes, "I was a stranger in an alien land, for I had there neither relative nor friend, and although its inhabitants were honest and well-meaning and respectful of my person, each had to attend to his own affairs, but the Almighty moved many charitable and prosperous men to befriend me"; he then goes on to list the names of these men, saying that "these distinguished members of our town are my supporters, both in providing for my household and in refreshing my soul; they are my protection against any foe. May the Almighty repay them as they deserve, and may their years be spent in pleasure and prosperity, in honor and everything good. Amen."

YEHUDA GERSTNER

RABBI YISROEL DOVID

He was a remarkable man and one of the greatest Talmud scholars of his day. The early hours of the morning found him bending over his tomes, in the lamp light.

The rabbi's wife sold yeast for baking the Sabbath challas. Thursday was market day in our town, and many people stopped

JOACHIM TRAUNSTEIN

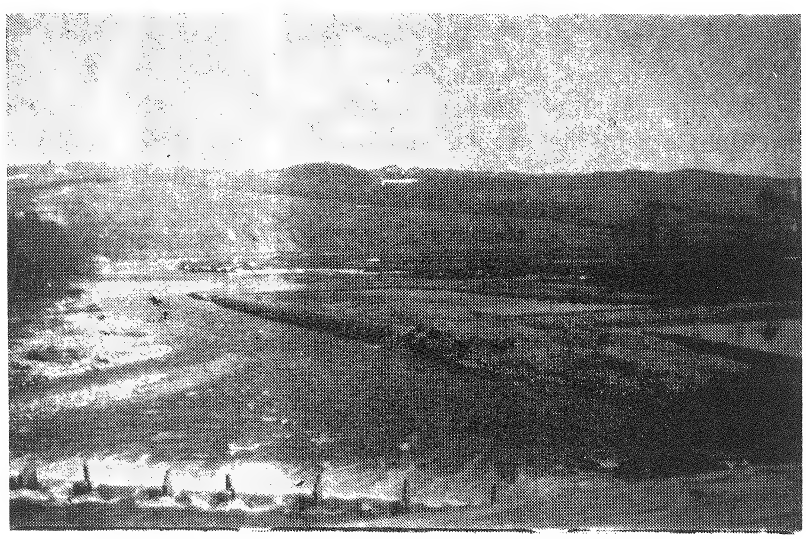
AS THE YOUNG ONES TELL IT

Yankele Schneider, 13 and a half, Yulek Schneider, 12 and a half, and Romek Ribeisen, 12, had this to say about the early days of the war :

"We were still youngsters and didn't understand what was going on. Together with other curious youngsters, we roamed through the streets. We saw many adults leaving the town, but most of them came back.

"The Germans were busy taking hostages and staging round-ups. On August 30, 1942, came the general roundup. The Germans asked the **Judenrat** to supply them with 11 Jews to dig a mass grave. All the old and the weak were brought to the spot and murdered.

"We were sent to a sawmill in Charni-Dunaietz, then to the Plashov camp, where we were put to work dragging logs out of the forest and loading them on flat cars. We stole potatoes to sate our hunger and were flogged for it. It was no easier in Ostrowietz. The end of the war found us in Auschwitz."

Confluence of the Charni-Dunaietz rivers

MORDECAI SCHEIN (Bnai Zion)

THE LUNEZKO COMMUNITY

There were only a few score Jewish families in this town. A livelihood and the education of the young were the paramount problems. Since the children attended the public schools, they could go to "heder" only up to 7:30 in the morning and come back after 2:00 in the afternoon. Among the communal institutions was the very fine library, whose budget deficit was made up by the proceeds from the drama circle performances.

The Jews, few as they were, were divided in their views on religion, politics, and world affairs, but their attitudes were positive. Most of the young people were members of "Akiva"; all prepared to go to Eretz-Israel, but few made it in time.

GILA KNIPEL-SHPREI (Haifa)

IN MEMORY OF MY FAMILY

My grandfather Arye-Leibish Kleinzahler of Wishnitza and his wife, my grandmother Rachel (Weil) of Nowy-Sandz, settled in Charni-Dunaietz in the second half of the 19th Century. My grandfather came to serve as **shohet, mohel** and teacher, despite the entreaties of his mentor, Rabbi Hayyim Halberstam, to enter the rabbinate. He was assigned to serve 13 towns and villages, from his own vicinity to Podvilic in Slovakia. When he found that he could not serve this area adequately, he assigned part of it to others.

Four of the great-grandchildren managed to reach Eretz-Israel. The oldest, Dov Kleinzahler, fell in defense of Kfar Etzyon. In our family, six of the nine children perished in the Holocaust, as did the members of the other branches of our family, scores of men and women and, especially, children.

Zionism manifested itself in the community largely through its youth organizations. "Akiva" developed rapidly, to the point that, shortly before the outbreak of the Second World War, it had quarters of its own, which it shared in a house with "Agudas Israel" youth. Much of its success was due to the devoted work of Boruch Rubinstein. Before going on to the university in Crakow, which conferred on him the Ph. D. degree, he set "Akiva" on a firm course. Later he made his way to Israel and was active in "Bet Rothschild" in Haifa.

The "Agudas Israel" group also had the good fortune of dedicated leadership in its midst. Here the moving spirit was Yehoshua Noimel, who went on to become the rabbi of Kroshchenko and Sczyavnitza. He was a student of the Yeshivat Hachmei Lublin, where he became imbued with religious activism. Under his guidance, "Agudas Israel" youth founded its club, library, seminars and discussion groups.

These young people of "Akiva" and "Agudas Israel" were the pride of the community and its contribution to the Jewish future, which was cut short by the murderous hand of the Nazis.

YOSEF GELLER (Gill)

THE TOWN RABKAH ZDROI

Rabkah Zdroi was a smaller edition of Nowy-Targ, and its 350 Jewish families spent their lives in very much the same manner. Also a known resort, it offered saline mineral water baths, as well as mineral drinking water. The resort area, which formed the new part of town, also had many fine shops owned and operated by Jews. The town had two high schools, one for boys who came to the town for health reasons. Only a few Jews were accepted; most of them had to go by coach to the high school in neighboring Yordanov, which was communally combined with Rabkah until shortly before the Second World War, and each maintained its own institutions.

Many of the national Jewish institutions carried on vacation activities in the town, and several of its young people, further inspired by Zionist leaders who came there for the summer, made their way to Eretz-Israel.

MOSHE AHARON ZYSKIND (Givatayim)

MY TOWN KROSHCHENKO

A small, out-of-the-way town in Podhala Province, Kroschenko had a Jewish community well worth memorializing, with the same depth of faith which the townspeople showed in the redemption of their people, even as they themselves were led to their death in the Holocaust.

Kroshchenko's Jews lived modestly, so as not to arouse the envy of the Poles. The latter regarded the Jews as second-class citizens, although they were guaranteed equal rights by the Austro-Hungarian Empire. The Jews in town numbered no more than 40 families, in a total population of 2,000 souls. They engaged in trade and a bit of farming; the earth was fertile, and the Dunaietz River coursed through the beautiful, mountain-ringed valley. Among the town's professionals were three Jewish lawyers and Dr. Shlomo Riegelhaupt.

Despite its small size, Kroshchenko's Jewish community served the entire area, in such matters as rabbinate service, burials and community registry. Jewish travelers enjoyed communal hospitality, though somewhat makeshift in nature; lodgings were provided in the foyer of the synagogue.

Reb Efraim Halperin was the moving spirit in the community. He conducted the **heder,** ran the community services, and lived with his family next to the synagogue. This building was built early in the century and replaced the shack used until then. Built of large stone blocks (almost four feet thick at the base), it had two large chambers, for men and women. Aside from regular prayers, the synagogue was always open to study circles, even late into the night. One of the outstanding lay scholars was Reb Moshe Englander, a Bobover Hassid and cabalist, author of the **Or Moshe** commentary on the Scriptures. Rabbi Yoel Moshe Boimel was surrounded by many scholars, among them my father, Joseph Zyskind. Another lay scholar, Reb Avrohom Yehoshua Shein, was also a man of means, which he used to help others. Only one of his fine sons, Yehiel Ichel, was able to escape the Holocaust. By devious means he managed to reach Eretz-Israel.

The Jewish Community

In the 1930's the town had a Jewish population of 120 families (about 500 souls), engaged in the crafts, small industry, trade and some clerking. The big commercial item was the lumber industry, based on the surrounding forests. Landau of Crakow operated a saw mill there, employing about 200 workers. Jews also operated three bakeries, a carbonated beverages plant and a fuel station.

The town's synagogue and Bet-Midrash drew many worshippers for prayer and for study sessions, conducted, in the final years by Rabbi Lifschitz.

Elementary education was available in the seven-grade school, separate for boys and girls; secondary education existed in Nowy-Targ and Crakow, too expensive for many Jews. In 1929 a Tarbut Hebrew School was founded, and it soon became the center for the Jewish young people. Also, Zionist organizations came into the town: "Hashomer Hatzair", "Akiva", "Hechalutz" (members of the latter worked in the saw mill and Bot's flour mill as **hachshara).** A local library was opened in 1930, which also led to the founding of a kindergarten, conducted by Anda Ceisler of Dembitz.

Jews served on the town's surrogate bench. There were two Jewish advocates in town: Dr. Leon Lamensdorf and Dr. Shimon Pacenover.

Notices were given to the townspeople by means of a drum, which summoned everyone to come out and listen to the herald. The area also served the army for military drills, conducted at that time by General Mund, a converted Jew.

The Polish Army Routed

Ten days before the outbreak of the Second World War a large Polish army contingent arrived in the vicinity, but well-armed German troops were already waiting on the other side of the border. On September 1 all the young people, Jews included, were put to work on barricades to stem the German advance, to no avail. Most of the Jews fled to Nowy-Targ but the Germans strafed them from planes and killed many of the refugees. This was the beginning of the end for the ancient Jewish community in Charni-Dunaietz.

MICHAEL WALZER-FASS (Hod Hasharon)

MEMORIES OF A VISIT TO CHARNI-DUNAIETZ

By a stroke of fate, I was in the Podhale area when I visited Poland, in the summer of 1937, eight years after my arrival in Eretz-Israel.

I went first to my birthplace, the town of Lancsut. Before moving on to Nowy-Targ and Zakopane, I spent a week in Charni-Dunaietz with my uncle and aunt, Eliezer and Rivka Fass.

On Sabbath Eve, as my uncle and I were on our way to the synagogue, I saw a tall woman lighting candles. My uncle told me that she was Madam Zusiya Sobelson of Tarnow, the mother of the Communist leader and journalist Karl Radek. After the death of her first husband, so I learned, she conducted a finishing school for girls. On remarrying, she moved to Charni-Dunaietz, the home of her new husband, Pacenover. Radek visited his mother in 1933 while on an official visit to Poland. Several years later, during the liquidations in the Soviet leadership, Madam Sobelson begged Stalin to spare her son, but was refused.

Of all the scenes from those days that have remained with me, the sharpest is the sight of Karl Radek's mother, blessing the Sabbath candles.

The Beginnings of the Town

Situated close to the Polish-Czech-Hungarian border and about 15 kilometers from Nowy-Targ, Charni-Dunaietz was under the latter's administration. It was founded back in the Middle Ages in 1238 by Theodor Czadre of Crakow. Its church was erected in 1589 and its school in 1750. Its economy was first based on knitting fabrics but gradually branched into several directions.

Near the town there was a huge peat bog, which the people dug up for fuel and fertilizer. The town was the "urban" center for the surrounding villages. It held six fairs a year and carried on a brisk trade with neighboring Hungary. The town was visually exceptionally beautiful.

Skiing on the snowy slopes of Podhale

Mustering of the "Hashomer Hatzair" leadership at the end of the summer camp season

but the rear entrances of the stores and workshops evidently never heard of the law...), depending on the market days for their earnings. There were prosperous families, as well.

In Galicia the Jews enjoyed equal rights. Their children attended government schools and had access to the universities. Rabbis took courses in theology and emerged Rabbi Drs., and forthwith threw themselves into cultural, religious and often political activities.

The Nazi invasion put an end to everything. The survivors from Podhala left Europe. Those who found their way to Israel began a new life. A Podhale Association was formed at the very first gathering of the survivors. At a memorial meeting for the martyrs, a committee was appointed to get in touch with all the townspeople. A "Martyrs' Forest" was planted in memory of the dead, bearing the names of all the Podhala communities, and a marble monument, carrying the same names, was erected in the "Holocaust Cellar" on Mount Zion.

MUNEK PIWOK

THE CONTRIBUTION OF JEWISH ZAKOPANE

For a brief 11 years (1922—1933), Zakopane enjoyed a "golden age" rarely found among the Jewish communities in Poland. Its fame as a tourism and sports center spread quickly; summer and winter alike witnessed an influx of vacationers, and scores of camps in the neighborhood drew Jewish students for summer fun. Thus did Zakopane draw to Podhale and enrich it with culture and intellect.

Because of its location and sports facilities, Zakopane's major and outstanding contribution was the development of Jewish sportsmen throughout the land. The "Maccabi" was the outstanding sports organization, and its ski team was exceptionally good, attracting old and young alike. In the Winter Maccabiah of 1933, the team won many honors, mainly through its sportsmen Mangel, Warenhaupt, Horowitz and the Stiel brothers. One of them went to Eretz-Israel for the Maccabiah and remained there. Mückenbrun was Poland's and Tschechoslovakia's ski champion several times. He went to France and drowned there, while still a young man

and sanatoriums. The district also drew individuals sought by the police: Lenin lived for some time in the nearby village of Poronin the cottage he occupied is now a museum bearing his name.

Zakopana's Jewish community soon outgrew its small synagogue, which also served as a schoolhouse, for both the "heder" and the "German" school conducted by Heinrich Frauwirt, an excellent pedagogue.

Our home was a "Jewish center" because of our deep involvement in community affairs. A visiting group of Maccabi sportsmen from Warsaw named it the "Jewish Tataranian Society". On Purim, my father used to invite Bek Tellerman to read the Megillah, much to the enjoyment of the gathering. Tellerman ran a rooming house. One of the tenants was the Polish poet Jan Kasprowicz, who was also fluent in Hebrew.

The WIZO workers in Zakopana did much to implant a national Jewish feeling among the women. The organization was given two rooms for a kindergarten; its first teacher was Russya Amsterdam-Amster, now living in Israel.

In 1933 our town hosted the "Winter Maccabiah". The local Ski Club included many excellent Jewish skiers.

Just before the outbreak of the war, the "Akiva" Zionist youth group suffered a terrible disaster. A wild storm arose in the mountains while the youngsters were on a hike. They were scattered over the area, even beyond the Chech border. Some lives were lost, and the local Jewish community did much to rehabilitate the sufferers.

YEHUDA BELDEGRÜN

OUR TOWNS IN PODHALE

The tone of Jewish communal activity set by Nowy-Targ, the largest town in the Podhala District, was echoed in the other towns which formed the region. Each in its own way and to the extent of its own capabilities maintained an amazing variety of religious institutions, carried on Zionist activities, conducted sports clubs, drama circles, welfare agencies.

The same held true in the economic field. People worked hard, long hours (the law bade all shops be closed by seven at night,

SHOSHANA LIEBERMAN

MY NOWY-TARG

My family came to Nowy-Targ in 1929, from Sosnovitz. To me, a young girl, the change was very exciting. The region was beautiful, and the prospect of meeting new people and making new friends thrilled me no end.

Jewish life was evident in everything that went on in the Nowy-Targ community, but nothing was as indicative as Sabbath Eve, when the men returned from the synagogue, each with a guest in tow; we couldn't imagine the Sabbath kiddush and meal without a guest at our table. On Sabbath day all the young people would stroll along the streets, in their best clothes, singing Zionist songs and having a good time — just from being Jews.

I belonged to "Akiva", and the love for Eretz-Israel was the strongest emotion within us. Whatever we did — camping, hiking, physical training — was dedicated to the one goal of, some day, reaching the shores of the Promised Land. So few of us did; so many of us did not.

ANNA POLLAK-FASS

JEWISH LIFE IN THE PODHALE DISTRICT

The Nowy-Targ Townspeople Association also takes in the townspeople of Zakopana Charni-Dunaiotz, Rabka, Habuvka, Krosh-chenko, Shchavnitza and Yordanov, all of them comprising the Podhale District.

Zakopane borders on Czechoslovakia, being situated at the foot of the Tatar mountains (rising up to 18,000 feet) which form the natural boundary, in a valley popular as a summer esort and a health spa — "Little Switzerland". The vacationers also raised the cultural level of the town's 20,000 inhabitants, of whom 2,000 were Jews. Many among the townspeople made their living from guest houses

MICHAEL BERGMAN (Holon)

MY TOWN NOWY-TARG

Zionist and other Jewish movements were as popular with us in Nowy-Targ as in other Jewish communities, but we enjoyed a special advantage. Since ours was a vacation region, these movements were reinforced, during the summer months, by large groups of students and their counselors, in the numerous camps. The counselors readily met with our instructors to exchange experiences and teaching methods. Our youngsters were invited to the camps, thereby creating a rare atmosphere of good companionship. These ties lasted beyond the summer.

Our relations with the Poles were a different story. At one time, antisemitism was not virulent, but it increased. When the Nazis came, they included the local Polish population in the **Volksdeutche** category. As "good Aryans", the Poles stood by and watched their Jewish townspeople being carried away to the crematoria.

YOSEF DRANGER

THE "SOCIAL CLUB" IN NOWY-TARG

It is known that, for the Jew, the Bet-Hamidrash is his "club". Here he comes together with his friends, not to share a keg of beer but to study Torah. The Batei-Hamidrash of Nowy-Targ were no exception.

I recall the pleasant moments of that winter, when I was among the participants in the "daily (Talmud) page" study circle. We met each weekday evening. Outside the snow was knee-deep. The darkness was thick enough to be cut with a knife. Inside, a group of elderly Jews huddled about the large stove and chatted about Torah and Hassidim, sighed about the "tzoress" of the Jewish people, as they listened to the **maggid.**

Our family prayed at the nearby Bobover shtibl, on Nadovodna Street.

blow, sending Marcel reeling back with a bloody nose, but the latter came back with a strong right which almost knocked the other down. The Pole suddenly drew a jacknife. This was not according to the rules, and all of us promptly assailed them, scattering most them and pinning the rest down at the bridge. The referee declared our side the winner, and warned the scouts that if they attacked us again, the authorities would close their camp down.

That was how we fought antisemitism, in "the good old days" — but we couldn't withstand the Germans, when they took our town. They were brave, our boys: Marcel, Milek, Berek Gutter, Lunek Stotter, Schindler, Brunek Morgenbesser, Henek Zinger, Hanoch and Edek Grasgrun — all fell in the fighting. May God avenge them, and may their memory remain a blessing.

DAVID GOLDBERG

THINGS I REMEMBER

When the men's Sokol (Sports Club) left our town, the women's group came in from Posen. They were Jew-haters through and through, particularly their leader, a beautiful green-eyed blonde. She let it be known that no Jews were to be admitted wherever she and her girls went, and she incited the young hooligans in town to pester Jewish passersby.

Several young Jewish intellectuals decided to teach them a lesson. The "teacher" was to be Yanek Hutman, an outstanding athlete, with not a trace of the Jew in his appearance. Several of our Polish friends in town fell in with the scheme. They prepared a party and invited the "Sokol" girls. The latter accepted, on condition that no Jews were to be present.

Several Jewish young men, Yanek among them, got in ana spent the night dancing and carousing. Toward morning the men were to escort the girls back to their camp. Thanks to perfect timing on the part of the schemers, the leader and Yanek were "caught" in a compromising position. The girl tried to escape, but Yanek held on to her and, in the presence of the others, declared that she should never forget that she had given of her charms to a Jew. The girls ran away shamefacedly, and on the next day their camp was deserted.

to prevent Poles from entering. "We shall soon be through with you Jews," they said.

A resolution was introduced in the Municipal Council to shift market day from Thursday to Saturday; the intent was obvious.

My brother Henek was an apprentice in Lubertowitz's carpentry shop. The owner employed many Poles and was known as a Socialist. One day my brother came home, bleeding. The Polish workers had demanded the "Jewboy" be sent away. Lubertowitz tried to intervene (he was receiving money from us, while the Polish apprentices didn't have to pay). A fight broke out, and my brother was hurt. He went back to work but was finally forced to quit.

That was it. We couldn't turn to farming, we were excluded from governmental posts, the universities were closed to us, and now our means of livelihood were being taken away. What hope was there left ?

YANEK LANGER

SKIRMISH AT DAWN

The Polish scout troop came from Posen, marching to the beat of drums along the Dunaietz River to the bridge at Nowy-Targ, where we were waiting for them.

This was to be one of the clashes which the scouts provoked against the Jews, in the summer of 1936. Our group of 30 young Jews struck back. We attacked their camp one night and took away their flag, which we returned only when they agreed not to attack us from the rear or in excessive numbers. We agreed to have it out at 5 in the morning near the bridge, and both sides selected Yashin Borowitz as the referee.

It was a beautiful August dawn. The town was still asleep. In the distance we could see the farmers moving toward their fields.

We formed a wide circle, half and half, with the referee at the center. There was to be a duel between the two champions. Theirs, a strong muscular lad, stripped down to the waist and took his place next to the referee. Our man, Marcel Vulcan, did the same. The referee gave the sign, and the two combatants began circling each other, each looking for an opening. The other man got in the first

their produce, sold it, and went on to the dry goods stalls, the repair shops and the household shops.

Each stall had a set place. The cobblers, I remember, were opposite our store and the Hammerschlag and Bittersfeld shops. The clothiers were near the Kolberg and Lindberger shops. The women farmers, dressed in their colorful attire, displayed an assortment of butter and eggs, hens and geese, and the sounds of bargaining filled the air. We children had to be careful of the horses.

I was particularly drawn by the potters' wares, sold near the public school on Shkolna Street. Many a time I bought earthenware toys instead of sweets. My dear friend Guzia Gross and I combed the market in search of excitement — like the organ grinder's parrot, as it drew "good luck" slips from the hat. We were fascinated by the horse trading we saw and heard — the bargaining, the handshake, the transfer of bills, and finally the visit to the tavern to celebrate the deal. Many a peasant spent the proceeds of the sale on hard drink, and the smell of whiskey on the breath of the cursing peasants filled the market place.

Everyone looked to Thursday to supply the wherewithal for the rest of the week, particularly the Sabbath. We youngsters used to "watch the store" while our parents were doing the selling. The peasants, especially the women, tried to steal items, hiding them in the folds of their dresses. Many a time we missed pairs of shoes.

Bad times came when the antisemites roamed through the market and called to the peasants to patronize the Polish stores in the area. The peasants saw the empty Jewish stores and derisively offered prices far below cost. For us, materially, this was the beginning of the end.

B. **ANTISEMITISM IN NOWY-TARG**

The year 1938, when I made my aliya, was the last I spent with my family in Nowy-Targ, and I remember it as the year when Polish antisemitism became organized. The Endeks sallied forth on Sundays from the churches and held meetings in their overcrowded club — opposite our home. They strung banners with antisemitic slogans across the streets, taunted Jewish passersby and pelted them with snowballs. They even studied Yiddish to "learn the enemy's language". They published black lists of Poles who bought in Jewish shops, and helped Poles open shops to compete with the Jews. They also set up picket lines in front of the Jewish stores.

BARUCH REMER (Haifa)

"HAGGIBOR" JEWISH SPORTS CLUB IN NOWY-TARG

In 1920/21 a group of young Jews, headed by Muniek Papier, decided to organize a soccer club — even though there was no soccer field, equipment or sport shoes to be had. The boys wandered from one vacant lot to another and finally petitioned the authorities for official recognition of the club — "Haggibor"; Engineer Popper became the first chairman. We collected monthly dues and bought shoes with the money. We were assigned grounds near St. Anna's (opposite the Glinperin and Grunspan homes). Among the founders were Eheskel and Berek Zolman, Yuzek Biran and Shlomo Frei (Gipele). We struggled to raise funds through stage performances, picnics, and the like.

"Gibbor" grew quickly, attracting many young people. In time it went into track and field events, rowing and skiing. As members of the Polish Skiing Association we were eligible for an 82% reduction in train fares.

In 1933 the "Haggibor" split, with one faction joining the "Maccabi". This led to public scandals, some of which led to police intervention, until some of the oldtimers stepped in and forced the groups to make peace. The two factions now formed the "Jewish Sports Club", which existed up to the outbreak of the war in 1939.

SHOSHANA BEN-AMI (Ramat-Gan)

A. THURSDAY WAS MARKET DAY

The itinerant tradesman, moving with his horse-drawn wagon from one market to another, has long been a symbol of the Wandering Jew. He rose early, loaded the wagon and headed for the market in some neighboring city, returning home at night, worn out by the trek through mud and snow or drenched by the rains.

Nowy-Targ's market day was Thursday. Our usually quiet town became a center of noise and tumult, as the farmers arrived with

We had made our way, in stress and difficulty, first to Lemberg, the central point of departure, then to Rumania by train to the seaport, where a bleak and rundown freighter was waiting to take us aboard. Our beds were tier upon tier of wooden bunks, so low that you couldn't sit up. But this was the path we had chosen. The waves beat against the walls, as if trying to obstruct our passage. And why not ? The whole world seemed to be doing just that !

Y. TRAUNSTEIN

THE LIBRARY: CORE OF SOCIAL ACTIVITY

The depressed state of intellectual activity, early in this century, and the poor prospects for formal education, led the young Jewish working class to seek out its own means of social and cultural growth.

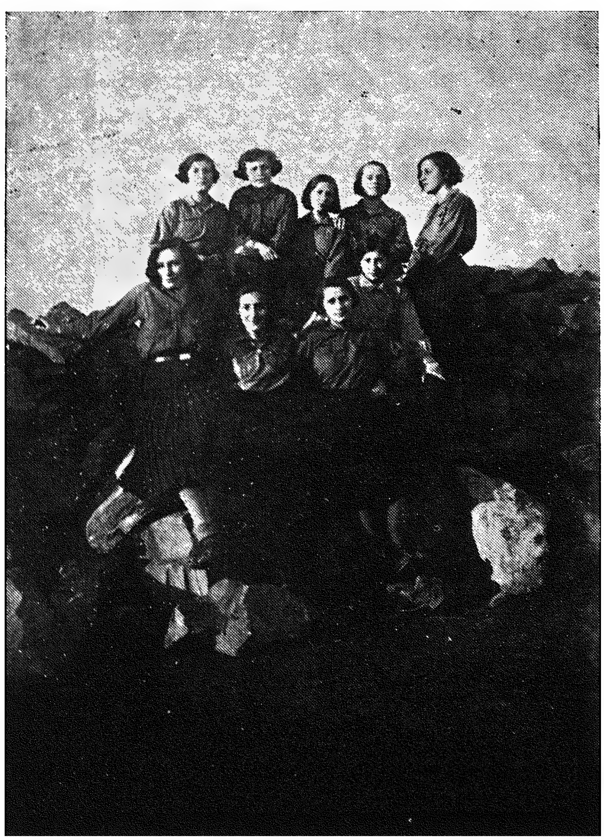
The "Poale Zion" Left, led by Avraham Papier and Moshe Wanselberg, organized a library and reading room in Mikenbron's home until it could no longer accommodate the increasing number of users, and it was transferred to a large room in the home of Dr. Herz. This activity led to the formation of cultural programs such as stage presentations. I still recall the visits of guest actors Diana Blumenfeld and Yonas Turkow.

The young people liked to debate, and the library, where the debates were held, soon became the focal point of our cultural life. It even had a Board of Directors: Papier, Wanselberg, Menashe Kolber, Dr. Zalman Stamler, Yeshayahu Stamler, Mauricy Papier, Goldberger, Moritz Levenberg, Dr. Shtiller, Dr. Stefan Herz. During the last years before the outbreak of the war much was done in the library under its chairman, the well-liked Dr. Wasserberger. May their memory ever remain with us.

HELA MILLER-OSEM (Givatayim)

MY ALIYA

After two years of **hachshara** in "Akiva", I boarded an "illegal" boat, the **Assimi,** on the voyage to Eretz-Israel. I was one of hundreds of **chalutzim,** several from Nowy-Targ: Bertha Korngut, David Dagan, Zvi Gerstner (Nir), Max Schein, Aska of Nowy-Sunch, Mondek from Zakopane, and Ehrlich.

"Akiva" group on a hike

We learned Hebrew sporadically (whenever Sarah Feiner could find the time), until headquarters sent us Josef Kreis. We began learning quickly and zealously, and soon the older members were teaching the youngsters.

We spent the hot summer months in our camp at Banska-Vizna. Meeting other "Akiva" members gave us a tremendous lift. Here we also met the heads of the movement, among them Joel Dreiblatt, Moshe Singer and Dr. Yehuda Ornstein. **Shelichim** from the kibbutzim in Eretz-Israel were greeted with rapturous joy. They asked us to get into **hachshara,** to prepare for aliya. To us, this meant coming of age. When Zippora Mark received her certificate from the movement — the first in our community — everyone rejoiced with her. But the rest of us waited in vain. In desperation, many of us, in Nowy-Targ and elsewhere, went with "Aliya Bet" ('illegal immigration'). Some managed to get out before the war broke out. Those who remained behind became part of the Holocaust martyrology.

GENIA MAKOVITZ-RAND (Bet Yehoshua)

"AKIVA" IN PODHALE

Mine was the generation whose parents "enjoyed" Polish citizenship: many disabilities and few rights. We became part of this situation as soon as we were ready for high school; its doors were closed to us. Being young and vigorous, we thought we could manage our own fate, even though we were but a small island in the Podhale region, surrounded by a sea of antisemitism.

We were drawn into "Akiva" by the reports we received from the movement's summer camps. We rented a room, cleaned it, decorated the walls with pictures of Herzl and Bialik and the map of Eretz-Israel, and placed the blue JNF box where it could be seen best. We studied Hebrew and the Bible, and utilized the Oneg Shabbat gatherings to gather spiritual energy for the week that followed.

When we sensed approaching doom, "Akiva" raised its voice in warning. But it was too late. The war broke out, and the best amongst us perished in the Holocaust. The dream died.

leader was Gina Rand. A new world opened before me. I could hardly wait for evening to come and the club to get together.

In 1935-38 we numbered 120 boys and girls. The club premises were small, but we managed. In the summer we held our meetings and played games out of doors, despite the provocation of the young hooligans. After all, we were fulfilling the national ideal.

Parents who at one time were antagonistic now relented to the point that even 11 and 12-year-olds were allowed to attend summer camps sponsored by the movement. We now had four large groups. We avidly read everything about Zionism in the "Jewish Reading Room". A special treat was **Divrei Akiva,** the organ of the movement. Our Group 3 also published its own bulletin, edited by Shimon Dranger and Gusta Davidson, both of whom perished in the Holocaust.

Jewish tradition was the core of "Akiva". Our Oneg Shabbat gatherings were famous. But equally as important was our social outlook — the selflessness which characterized the kibbutz. Our scouting program was oriented toward making us fit, body and soul, to endure the difficulties of pioneering in Eretz-Israel. We also danced the hora and sang Hebrew songs which had to be translated to us.

Zakopane "Akiva"

SHOSHANA BEN-AMI

"AKIVA" IN NOWY-TARG

The opportunities for proper schooling for Jewish youth in Nowy-Targ were meager. The town high school no longer accepted girls, and the teachers' academy had stopped functioning.

Many of the secular young people turned to sports — hiking, swimming, skiing. "Hakoach" and "Maccabi" drew increasing numbers to their ranks. But the real answer to our frustrations was Zionism.

My two brothers, Shimek and Henek, belonged to "Hashomer Hatzair", and my beloved older sister, Celia, was a founder of "Akiva" in town. I joined its "Anahnu" group of girls; our group

The Nowy-Targ "Akiva"

region, but our contact with the central office was weak, since it took six hours by train to Crakow.

Our Zionist bibliography was quite extensive, covering subjects other than Jewish culture and Zionism. The town library had a "Jewish Reading Room", where we held many of our cultural sessions. Books were our window to the world.

At our peak (1931) we numbered 120 — quite an achievement, considering the size of the Jewish community.

The will to make our aliya was there, but certificates were few. We also had to think of our aging parents. But those of us who managed to survive the Holocaust retained the deep sense of values of "Hashomer Hatzair" for the rest of their lives.

The Nowy-Targ "Hashomer Hatzair" (May, 1934)

on the biblical Portion of the Week, I felt sure that he understood the speech well, unlike parrot-fashion. In the course of the dinner held at the Weinfeld home in honor of the occasion and attended by many prominent people, the pious amongst them, the Bar-Mitzvah boy rose and delivered the speech — in Hebrew. I overheard one of the rabbis comment that the young man was probably unfamiliar with what he was saying. I arose and asked the parents' permission to have the boy repeat the speech, in Polish, which he did, magnificently, much to the delight of the parents and to the credit of "Yavneh". Even I, the "German", received enthused compliments.

Tz'irei Mizrachi and Beruriya

In line with the times, organizationally there was a separation of the sexes. The young people were divided into **Tz'irei Mizrachi** and **Beruriya,** two distinct branches which nevertheless held common cultural and social meetings. These young people comprised the best traditionally Jewish material in Nowy-Targ — sincere, dedicated, determined to consummate the Zionist ideal of settling in Eretz-Israel. Some did, despite the British blockade and the barbed wire camps, which doomed myriads of our people to death in the Holocaust.

SABINA LAHAV (ERNST)

"HASHOMER HATZAIR" IN NOWY-TARG

The "Hashomer Hatzair" branch in Nowy-Targ was founded late in the days of the First World War, several years after the movement was founded.

All of us were attending Polish schools; the acculturation was prompted by the small size of the Jewish community, and Polish was spoken in most Jewish homes. However, the movement imbued us with national pride. We strove to learn Hebrew, under the tutelage of the fine Hebraist Chaim Itzkowitch from Russia. Through him we came to know and love Bialik, Tchernichovsky and Brenner.

Many of our members went to Horodenko for **hachshara,** leaving us without leadership. I took over the administration of the branch. During the summer we met with other branches in the

kapotes and **shtreimlach**, conversing in Polish, which, to me, was sacrilege. I was further stunned to discover that **heder melamdim** were teaching the **siddur** by translating the prayers into Polish. Had I not been bound to teach by contract, I would have packed up and left.

But I was glad that I didn't leave. In the one year I spent in Nowy-Targ I came to know and like the people. I made many close friends, and I learned a great deal. No wonder that I still recall the community in minute detail.

The "Yavneh" School, where I taught, was part of the network maintained by the National Religious Movement, headquartered in Warsaw. Here the pupils learned, in addition to the standard subjects taught in the governmental schools, Judaica, Jewish history, Eretz-Israel, Jewish moral and ethical values, and love for the people of Israel, plus, of course, the Hebrew language — all forming the essence of the complete Jew.

The traditional **heder,** which had played a tremendous role in the preservation of Jewry and Judaism, was now giving way to change. Devoted though they were, the **melamdim** could not respond to the challenge. The government school, on its part, did not bolster the spirit of the Jewish child, who needed the content of the **heder** and the format of the modern school. The "Yavneh" network supplied the answer.

The children who attended "Yavneh" came from traditional homes imbued with Zionism. The pious kept their children away, lest they stray from the right path. To them, the insistence of the teacher on inspecting the children's neatness was intolerable. But "Yavneh" kept making headway. The results were excellent. The lessons were conducted in Hebrew and the children knew the language well, to the point that they could present stage plays in the tongue, much to the delight of the parents. The school was like a piece of Eretz-Israel in Nowy-Tag.

The Mizrachi Movement

Most Mizrachi members were Jews in comfortable circumstances who did not see themselves as making their aliya but who nevertheless wanted their children to be reared in an atmosphere of love for Zion and the Jewish people.

I remember an incident involving a lad from the Weinfeld family. For his Bar-Mitzvah I taught him an intricate speech based

general, these students added much to the spirit of the community, performing plays on biblical themes. They were true exponents of Hassidism.

B. "HASHOMER HADATI" IN NOWY-TARG

The economic depression which enfolded the world in the early 1930's, plus the rampant Endek antisemitism, led many young people from Hassidic homes to the search for outlets. In Nowy-Targ they formed two societies, "Hamizrachi Hatzair" (adults) and "Hashomer Hadati" (for young people). Both regarded the return to Eretz-Israel as the sole solution. We of "Hashomer Hadati" attended classes in Hebrew, in the evenings, and listened longingly to stories about life in the ancestral land. Our branch flourished also because of the summer camps it sponsored, in the nearby Robov hills.

This was the period of conflict between Agudas Yisroel and Mizrachi. The latter instilled a deep love for Eretz-Israel in the hearts of the young, and its leaders were a source of inspiration, particularly Rabbi David Avigdor of Andrichov, a man of noble soul and great devotion. The camp deepened my Zionist consciousness as nothing else did.

In 1939, several months before the outbreak of World War II, Nowy-Targ's "Hashomer Hadati" sent two of its members to Eretz-Israel. However, the upheaval in Poland put an end to the dreams of the others, and the British Mandatory Government of Palestine saw to it that the survivors shouldn't set foot in Eretz-Israel.

YITZHAK NERI (LICHT)

THE NATIONAL RELIGIOUS MOVEMENT IN NOWY-TARG

In 1937 I was sent by the "Hashomer Hadati" leadership to Nowy-Targ, to teach Hebrew in the local school and serve as counselor to the local branch of the movement.

Coming as I did from "Congress" Poland, I found a new world in Nowy-Targ. Its Jews were better off materially. Polish was their mother tongue, and what astounded me was what I found in the synagogue, on the first Sabbath after my arrival: Jews dressed in

Israel Hammerschlag, Dr. Zecharaiah Goldner and Josef Folkman.

The Main Synagogue mirrored the aristocracy of Nowy-Targ's Jewry. For many years its chief cantor was Peretz Kaufman, brother-in-law of the famed Cantor Yossele Rosenblatt. But aside from this and other synagogues, Nowy-Targ had scores of "minyanim", tiny congregations led by sages and Hassidic rebbes. Often a handful of worshippers created a "minyan" in the home of a destitue scholar so as to provide him with a respectable source of income.

Political Zionism also exerted much influence on Nowy-Targ's Jews, in both directions — as a force which brought Jews together and one which caused ideological rifts, as was the case with the Hebrew School founded by the Mizrachi, which lasted no more than two years because of the pressure of the anti-Zionists among the pious.

On the other hand, the numerous welfare organizations and societies — "Gmilut Hassodim", "Tomhei Aniyim", "Bikur Holim" — united the Jews in a common effort to take care of their own. The Jewish merchants had a loan fund to tide their people over critical times; the fund was affiliated to the main enterprise in Crakow, and among its activists were Meir Ginsberg, Heinrich Fishgrund, Hayim Yitzhak Dagan and Hanoch Gutfreund.

ZVI NIR (GERSTNER)

A. HASSIDIC NOWY-TARG

Hassidism in Nowy-Targ — always a Hassidic town — reached its zenith during the period between the two wars. Its allegiance was to the House of Bobov. A scion of this dynasty, R. Hershl Meisels, and his wife settled in Nowy-Targ, established a Bobov **shtibl,** with a yeshiva attached. His zeal and fervor attracted old and young, as did his unusually melodious voice.

My father, R. Aharon Gerstner, was a devoted worker for the yeshiva and its students. His favorite task was to arrange "meal days" for the students who came from other localities. He managed to enroll 700 such meal days — not a mean achievement, in a town of no more than 500 Jewish families. We always had several students at our table, and I recall many a merry Sabbath in their company. In

"Jews to Palestine" became a popular slogan, and "Buy Polish" was the economic guideline.

I felt that I had to strengthen my Jewish allegiance, and I joined "Hashomer Hatzair". The movement, started in Vienna in 1916, had strong Marxist proclivities. At the second convention, held in Lemberg in 1920, I was elected to the National Executive. That same year I left high school and went to work as a watchmaker's apprentice. My main job was to set the church clock. I didn't find the craft very attractive. In 1921 my family left Nowy-Targ and settled in Dombrova (Silesia). Three years later I left for Eretz-Israel, together with 15 comrades, all of them in their twenties.

Fate thrust me into the vortex of Marxism and espionage which brought me back and led me into events which found me, at the age of 68, a "house arrest" prisoner of the Polish Government, for three years. On February 23, 1972, my birthday, calls and messages came from all over the world. I had not been forgotten. Now I am in Jerusalem, where memories of the personal past are intertwined with traditions and events of the national past, and I find myself going back in my mind to those unforgettable childhood days in Nowy-Targ.

KALMAN SHIMON DAGAN

NOWY-TARG, MY HOMETOWN

Many factors entered into making Nowy-Targ the bustling town that it was, in the half-century before the Second World War. It was the county seat, the site of the District Court, the District Hospital and other governmental agencies and institutions. The Dunaietz River coursed right through it. Nowy-Targ (named Neumark by the Austrians) was on the Crakow-Zakopane railway line, which ran clear to the Czech border. It was surrounded by vacation resorts, open summer and winter.

The Jewish population of Nowy-Targ (500 families in 1939) played an active role in the town, although it had only 2 or 3 representatives on the 48-member town council. These, in the last years, were Dr. Kahan, Isaac Hammerschlag, Heinrich Fishgrund, Dr.

At the reception given to Leopold Trepper by his Nowy-Targ townspeople (Tel-Aviv, 1977) on the occasion of the publication of his book : (left to right) Shoshana Ben-Ami, Leopold Trepper, Liuba Trepper, K.S. Dagan, Yehuda Beldegrün.

I also remember the Italian ice-cream vendor whom I patronized, on my way home from school. On the day that Italy joined the Allies against the Central Powers, the vendor disappeared, and on the street the Viennese were greeting each other with a fervent "May God destroy the Italians" along with the popular "May God punish England". Would God do what the Viennese were asking ? I wondered.

I was most confounded by another incident. When the Austrian forces captured the fortress of Przsemysl, Vienna turned out to celebrate the victory. As I joined the throng in the street an elderly Jewish woman hurried by, shouting "Long live the Kaiser ! Long live the Kaiser !", then added breathlessly, in Yiddish: "Let him drop dead. I can't run any more !"

My two brothers were conscripted. One was declared lost on the Italian front. The other was wounded, and my father went looking for him, braving enormous hardships, until he found him — deaf and mute from shell shock.

We returned to Nowy-Targ two years later. Poland was now free, but it wasn't prepared to absorb its three million Jews into the fabric of freedom. Antisemitism made inroads into politics.

A Dramatic Neighbor : Lenin

Until after the First World War, Podhale was under Austro-Hungarian rule. Soon after the outbreak of the war, the news spread in Nowy-Targ that a Russian "spy" was being brought in. The spy turned out to be none other than Vladimir-Ulianov Lenin. He and his wife, Krupskaya, had been living in a nearby village as political exiles. Among his visitors were Bolshevik leaders, many of whom were liquidated in 1937-38. Lenin's economic situation was very bad. For a time he received funds gathered for him by Nowy-Targ Zionists, who saw in him an anti-Czarist champion. When he was arrested, his wife asked Dr. Bernard Cohen, the noted Nowy-Targ advocate, to undertake Lenin's defense. Dr. Cohen got in touch with his friend, Advocate Dr. Zygmont Mark, a member of the Austrian parliament, who in turn enlisted the aid of Dr. Viktor Adler, the leader of the Socialist Party, and Lenin was released and taken to Switzerland, whence he sent food to those who had befriended him in Nowy-Targ.

LEOPOLD TREPPER

FROM DAYS PAST

My tranquil childhood days in Nowy-Targ gave way to the rigors of the First World War. The Austro-Hungarian garrison in the city went forth, drums and cymbals beating, to the battlefront; its survivors returned, wounded and bedraggled; this was my first lesson in war for the Kaiser. Shortly afterwards the news came that the Cossacks were coming. For the Jews, "Cossack" spelled disaster. Along with the others, the Trepper family fled to Vienna.

I was enrolled in the Jewish high school, read a good deal, and began delving into the intricacies of religion. One Sabbath, as my father and I were leaving the Temple, I was amazed to hear one of the choir girls say to her companion: "Jesus Maria, today we didn't sing the 'Shema Yisrael' well at all !" I was confused; how could Christian girls sing the most Jewish of all prayers ?

in the larger cities, whence many went on to the universities of Crakow and Vienna.

Jewish students in the Nowy-Targ high school numbered more than the proportion of the Jewish population. The liberal spirit of the teachers was reflected in the good relations among the students.

It goes without saying that all Jewish high school boys had attended one "heder" or another in their childhood years.

Financial Institutions

Despite the existence of several banking institutions which served the entire population, it was found, as far back as 40 years before the First World War, that Jewish merchants, artisans and property owners required a bank of their own. Accordingly, they founded a cooperative credit association called "Tovazhistvo Zalichkova". By 1914, this bank had thousands of members and depositors.

The Merchants' Association, formally the body of all merchants in Nowy-Targ, consisted mostly of Jews and was highly respected by the municipal authorities.

Public Organizations

Benevolent associations, always present in Jewish communities, engaged the attention of the Jews in Nowy-Targ, as well. The **Sisterhood** helped women from the more economically depressed strata to care for their families. The **Bikur Holim** members assiduously visited the sick, helped them obtain medicines, and eased their economic burdens. The **Gemilut Hassodim** (Free Loan) Society lent small sums at no interest to tide the needy over immediate needs, and saved many families from going under.

Relations with the Polish Population

Up to the period between the two world wars, the Jews enjoyed good relations with their neighbors. Antisemitic incidents were few, and were met with staunch resistance on the part of public opinion. About the middle 1930's the situation deteriorated. The Nowy-Targ newspaper, **Gazetta Podhalenska,** preached economic isolation of the Jews, and the Endek incitement threatened the community. Fortunately, for the moment the city authorities resisted its inroads, until finally the Germans attacked Poland and overran the region.

the Emperor's birthday; between the two wars it was May 3, Poland's national holiday, in the presence of the civil and governmental authorities.

When the community was about to engage a cantor for the Main Synagogue, one of the candidates was a "beginner" by the name of Yossele Rosenblatt, whose family was residing at the time in Nowy-Targ. The "experts" rejected his candicacy because his voice was not pleasant enough... Shortly afterwards he was engaged as chief cantor in the Hamburg Temple and later went to the U.S., where he became known worldwide.

About ten years before the Second World War, a two-story building was erected in the synagogue compound by Norbert Stern of Crakow, in memory of his wife Salomia (Fishgrund). The building served as the administrative office of the Jewish Community Council, a school for children from poor families, a wayfarers' lodge, and an auditorium for public meetings. Neither the synagogue nor this edifice was destroyed during the war, and the authorities converted them to other uses (the synagogue became a movie house), since there were no longer any Jews in Nowy-Targ.

Nowy-Targ had several others synagogues, some of them Hassidic centers of learning which added greatly to the Hassidic atmosphere in the town.

The Jewish cemetery of Nowy-Targ was situated outside the town, on the way to the village of Grinkov. At one time it abounded with the headstones on the graves of great rabbis and community leaders, as well as the simple folk. During the Holocaust, this cemetery witnessed the tragic end of Nowy-Targ Jewry. In August 1942, following the last roundup, the town's remaining several hundred Jews were taken there and shot. Their bodies were thrown into a common grave. The Nazis and their helpers among the local populace uprooted all the stones, which the peasants in the area later used for building purposes. Today the cemetery is a neglected, forgotten marker of the past.

The City Schools

Like many other communities in the region, Nowy-Targ had no special schools for the Jewish children. However, Jewish studies formed part of the curriculum of the public school, and these were taught by Jewish teachers. The first high school was built in 1904; until then, well-to-do parents had to send their sons to high schools

This ideal situation was undermined several years before the outbreak of World War I. Under pressure by the Prussian legislators, the Poles had to move out of the rural areas to make room for Germans, and the Poles had to find new sources of livelihood. They organized credit and commerce cooperatives, built factories and turned to shopkeeping. Such a cooperative was organized in Nowy-Targ, but it could not compete with the Jewish establishments. It was only during the period preceding the Second World War that the virulent Endek antisemites sent in their strong-arm squads to incite the populace against the Jews. Fortunately, for a while, at least, the municipal and provincial authorities were friendly and held the Endeks in check.

As elsewhere in Poland, Nowy-Targ's Jews were not accepted for civil service nor did they seek it. Later several Jews were accepted, notably Judge Shmuel Becher, an excellent jurist of impeccable reputation. Jews in the free professions also enjoyed a good name in the city. The medical and dental practitioners were on call at all times, and they treated impoverished patients without taking a fee.

Among the most colorful personalities in Nowy-Targ, at all times, were the scholars and religious functionaries — its rabbis, religious magistrates, and "ordinary" people who acquired extensive learning but filled no official posts: David Leibler, of ascetic appearance and habits who hardly ever left his Talmud; Shimon Englender, a textile merchant whose learning ranged from **kabala** to Zionism (he went to Eretz-Israel before the war and passed away in Haifa in 1950). But religious life in Nowy-Targ centered on the officials, and their appointment was a matter of vital interest to the entire community, which consisted of many currents of thought and belief. At times there were clashes in the selection of the functionaries which divided the townspeople, until more authoritative sources settled the disputes.

The Main Synagogue on Jan Kazimierz Street was located on a large plot of ground and was surrounded on three sides by lawns. Built in modern style, with high windows, it accommodated 800 worshippers, half of them in the women's gallery. The bulk of the congregation consisted of the more "progressive" and well-to-do They came to services in frock coats and top hats, and the women came dressed in all their finery. Here the community observed also special events on the calendar: under Austrian rule it was

Brick plant and yard, one of the few industries founded and operated by Nowy-Targ Jews

Targ. The soil was largely rocky, unsuitable for tilling, and the valley was blanketed with frost all winter. These conditions created a rugged type of population, "the mountaineers" — imaginative and freedom-loving. The Jews in the area became imbued with these traits, as well, and were known for their industriousness, initiative and broad outlook.

Despite the flow of Jews to the Nowy-Targ area, they never formed more than 15% of the population, thereby avoiding the friction and competition present in communities 50% or more Jewish. Trade and commerce was in Jewish hands almost exclusively. There was brisk trade with Vienna and nearby Hungary and Slovakia. Several Jews engaged in many fields: Jacob Goldfinger (flour, fabrics, iron, lumber) had enough to set up several merchants in business, on his retirement. Joseph Hertz's winecellars were famous throughout the land (the cellars were still there when the Gestapo got to them).

Nowy-Targ had no industries, merely several workshops, but there were many Jewish artisans and craftsmen of considerable skill and enterprise.

DR. ZVI (HERMAN) KOLBER (Netanya)

OUR NOWY-TARG

In the 16th Century, King Zygmont August of "Little Poland" granted several towns, Nowy -Targ apparently among them, the right to refuse the settlement of Jews within their boundaries. Still, in the transfer of rule from the land barons to provincial authorities, the latter were eager to have Jews reside in their areas in order to develop trade and commerce.

Midpoint in the 17th Century, Nowy-Targ was captured by the Swedish invaders. The Jews suffered both from the invasion and from the Polish forces of Stefan Czarniecki, as the Swedes were driven out. The Poles in the urban centers of the Podhala District petitioned King Michael Koribut Wishniowicki (1673) to allow Jews to settle in their midst and develop the economy. By the turn of the 18th Century, Podhale had several well-established Jewish communities.

When Poland was first divided, in 1772, Galicia was annexed by Austria. Two years earlier the Nowy-Targ region had been taken over by the Austro-Hungarian forces. Unfortunately for the Jews, the disabilities already in force were maintained by the Empress Maria Theresa and became even more stringent under the Emperors Josef (1780-1790) and Franz (1792-1835). Everything was taxed: **shechita,** Sabbath candles, synagogue construction, even holding prayers in a **minyan.** Certain occupations were closed to Jews altogether.

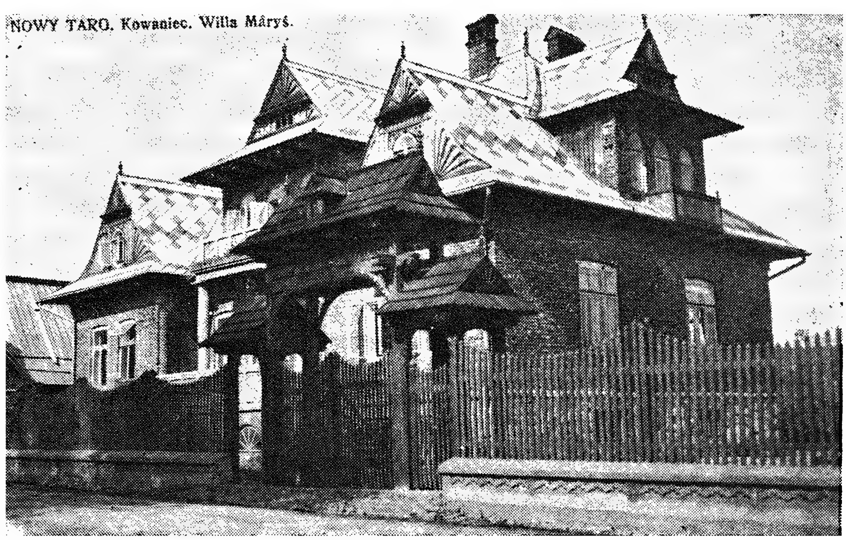
The liberalism engendered by the 1848 revolution promised relief for the Jews of Galicia, but it lasted for just one year. The old edicts were reinstated; civil liberty was achieved only 20 years later. Impoverished by many decades of taxation, the Jewish communities gradually recovered. Before long Nowy-Targ could boast of several prosperous Jewish families: Hertz, Goldfinger, Mendel. Zilbering, Riegelhaupt.

The Podhale area had several distinctive climatic and topographical features. It lay in a beautiful valley between the high Tatar mountains and the Gurala forests. The two arms of the Dunajetz river coursed through the valley, coming to a confluence near Nowy-

(Poale Zion), Hanina Gnevish and Naftali Apfen (Mizrachi), Shlomo Grunspan and Marcus Ginsberg (Merchants Association), Ernst Rubin and Adolf Rosenfeld ("Yad Harutzim"), Dr. Bluma Fisher and Leontyna Goldner (WIZO), and Dr. Henrik Mindelgreen and Dr. Shlomo Stamler (Zionist Organization).

In the economic field, the community established several bodies, among them the **Tovazhistvo Zalichkova** and **Yad Harutzim.** In the cultural sphere there were the **Chitlena Zhidovska,** the Yavneh Hebrew School, the Zionist and other clubs, and an "open university". "Maccabi" and "Gibbor" were the main sports organizations.

It is worth noting that all these institutions were closely interwoven, as is indicated by the fact that most of the activitists in one organization were also active in others. These workers were imbued with a sense of communal responsibility, which only adds to the pain that we feel at the destruction of our community. We shall always remember our wonderful townspeople.

One of the numerous resort guest houses in Nowy-Targ

Polish kings built winecellars in Nowy-Targ, and early in the 17th Century a stone quarry was built there. The inhabitants were encouraged to prospect for minerals, in return for a ten-year exemption from taxes.

The Swedish invasion wrecked the town, but it quickly recovered. In 1772, after the first division of Poland, Nowy-Targ became part of the Austrian Empire. The town was sold to a wealthy man by the name of Stanislaw Homolochov, whose brother developed the town to the point that it drew the interest of real estate dealers in Berlin; in 1873 the town was acquired by the Eichhorn Company of Berlin.

The conflagration which destroyed the town in the Swedish invasion also annihilated the town records, and little is known about the first settlement of Jews in Nowy-Targ. Dr. Yitzhak Schiper **(Economic History of the Jews in Poland During the Middle Ages, Warsaw, 1926)** sets the date as 1332. The Jews at that time engaged in trade and money-lending.

The more elaborate details of Nowy-Targ Jewry, at the turn of the present century come to us from the **Calendar für Israeliten,** published by the "Austrian Israelite Union in Vienna", for the fiscal years 1897/98 and 1914/15. In the earlier year the heads of the Community Council were Jacob Goldfinger and Josef Herz; Moshe Perlman and Lazar Syrup were among the heads of the Sacred Society. The community also had a Ladies Aid Society to help the impoverished, led by Mesdames Goldfinger and Syrup. The 1914/15 calendar reported a Jewish population of 2,475. The community budget reported an income of 17,699 crowns and expenses totaling 15,686 crowns.

The prosperous state of the Jewish community before the First World War, marked by its cultural, religious, social and Zionist life, came to an end in the fighting, and were it not for the superhuman efforts of the community leaders to weather the crisis, Jewish Nowy-Targ would have gone out of existence. As it was, even though the community never regained the prosperity of pre-World War I, it developed its institutions and functioned on an extremely high level to the very end. In 1939 it elected three representatives to the Town Council — Ignacy Hammershlag, Henrik Fishgrunt and Mauricy Papier. To elect delegates to the World Jewish Congress, the community appointed a committee consisting of Ignacy Hammershlag and Dr. Goldner (Community Council), David Faber and David Kolber

DR. AVRAHAM CHOMET (Ramat-Gan)

HISTORY OF THE JEWISH COMMUNITY IN NOWY-TARG

Nowy-Targ (Neoforum — Newmarket) is situated in the Dunaietz Valley between the arms of the river bearing that name (Black Dunaietz and White Dunaietz), on the road to Hungary, some 84 km. distant from Cracow. The entire area was rich with peat. Its inhabitants engaged in farming, trade and fabrics.

The first settlement in the valley was established near the customs post close to the Hungarian border and was called "Alter-zahl". The move to settle the area came from the Cistercian church in Lodzimeiz, which dispatched friars to the locality from Maindziov and Italy (1234). Because of frequent assaults upon it by bandits, the church acquired the village of Shtizhitz and built itself up on the spot.

In 1252, Piotr, the prelate of the new church received the privilege, from Prince Boleslav, to establish a town near the river, based on the German law, to cover 100 hectares and carry the name "Nowy-Targ". To defend the town, a fortified palace was erected, named "Shaflary". King Cazimir the Great exempted the inhabitants from paying taxes on their lands for several years, provided that they carried on trade with Cracow.

In 1380 the prelate in charge of the bastion leased it to a Jew who had converted and became engaged in producing counterfeit currency for the neighboring lands. The king finally ordered the army to capture the palace and confiscate the property of the church, which sought to protect the counterfeiter. Eventually the area became part of the royal domain of King Wladislaw Zagallo.

Hungary was at that time ruled by Poland, which had its hands full with the Hungarian claimants to the throne of their land. Each side sought to gain the support of the towns along the border. Nowy-Targ's inhabitants helped King Cazimiesz in his campaign. In return he granted the town various privileges, among them the permission to hold two fairs annually.

The trade ties with Hungary were very strong. From its neighbor Poland imported wine, salt, iron, steel and horses. The

munities which this volume commemorates. Our Townspeople Association gathered and compiled testimony provided by the members, and a small group of dedicated workers took upon itself the task of sifting the material and preparing it for publication, with the meager means at its disposal. And now the volume is a reality, shedding light on the our communities to their last days : Nowy-Targ, Zakopane, Charni Dunaietz, Rabka, Yordanov, Shchavnitza, Kroshchenko, Yablonka, Makov Podhalanski.

This volume will be the torch, the memorial candle, for these Podhale communities, their leaders, scholars and everyday people; the Zionists among them, forerunners of the nation now in Zion. The book contains the stories of the numerous organizations and associations, religious and secular, and the varied institutions which these communities supported, body and soul, not only to maintain their traditions but also to serve as a buffer against the hostility of their alien surroundings, always ready and eager to bust into violence.

The Podhale Townspeople Association Committee and the Editorial Board it appointed several years ago have done their work with devotion and integrity. They are aware that much other material exists which has not reached them, and they intend to set up the proper archives for it when it will.

My personal thanks go to all those who assisted in compiling and publishing the volume and to those who made it possible to bear the cost. I hope that the book will help strengthen the ties between the new generation and its fathers, they who knew Podhale in its good days and now mourn its passing.

My special thanks go to the historian, the late Dr. Avraham Chomet, Dr. Zvi Herman Kolber, Dr. David Yacobowitz and Israel I. Taslitt.

We thank the Achdut Press for its attention to the publishing of the book, the Zincographia Eretz-Yisraelit, and lastly to the Editorial Board and all the wonderful townspeople of Podhale, wherever they may be.

Michael Walzer-Fass
Hod Hasharon

EDITOR'S FOREWORD

"Write this for a memorial in the book".
(Ex. 17 : 14)

"I will give them an everlasting memorial,
That shall not be cut off".
(Isaiah 56 : 5)

It is with deep reverence that we present this memorial volume to the townspeople of Nowy-Targ and its vicinity residing in Israel and abroad, intended to serve as a monument to the Podhale communities of pre-war Galicia. We hope that the volume will find its way to the hearts of the readers.

Thirty-seven years have passed since the terrible disaster which descended on European Jewry during World War II and which witnessed the death of six millions of our people — a long period in the life of the individual and the community. Much water has flowed into the sea, but the flow of our tears continues unabated. We shall never forget what the Germans and their helpers, in whose midst we lived for many generations, did to our people. Each and every memorial, dedicated to one annihilated community or another is an indictment of the past, as well as a warning of things that may yet come.

As a people conditioned by history to bear pain and outlive persecution, we shall always remember the tragedy and bequeath its lessons to those who follow us. Nor should we lose sight of the fact that Neo-Nazism is on the rise and that thousands of Nazi war criminals are still on the loose. The nations of the world are clearly bent upon forgetting the Holocaust or, even more, upon coming out with "learned proof" that the Holocaust has been grossly exaggerated — if it existed at all! Books in this spirit are being published in the United States, England and Germany itself; along with denying the Holocaust, they seek to plant the seeds of the next assault on Jewry. There is no doing away with the hatred for the Jew.

In our attempt to contribute the story of Nowy-Targ to the commemoration of the disaster we have spared no effort to obtain the documents, reports and photographs pertinent to the com-

Zvi Nir (Gerstner)

THIS BOOK — MONUMENT TO PODHALE JEWRY

The scenic beauty of the Podhale region was the backdrop of this beautiful town, Nowy-Targ — beautiful also in its inner spirit, in its life of Torah and labor, of brotherly love, as well as in the pursuit of physical beauty, sports, and the expression of young talents.

It was a quiet town which nevertheless left its imprint on the survivors of the disaster which struck it, men and women, the handful now scattered all over the world but united in their memories of Nowy-Targ.

The communities in Podhale were destroyed in the Holocaust, its towns pillaged and burned, its villages wiped from the face of the earth. The remnants who escaped the Holocaust and found their way to the State of Israel have seen it as their sacred task to resurrect these towns and villages, if not physically then at least as a written record for future generations, and this book is the product of their painstaking labor. To all of us, born in the Podhale district, this book is our "Kaddish", our "Yizkor", for our parents and grandparents, brothers, sisters, uncles, aunts and cousins, who perished in the most vivolent outburst of sophisticated savagery that the world has ever known.

Three and a half decades after the war, and in the 32nd year of Israel's sovereignty, this volume is our reminder to ourselves and our record for the future. Much work has gone into it on the part of a few devoted townspeople. They made the contact with our townspeople all over the world and had them submit information about life in Podhale as they remembered it, the institutions and the personalities, as well as their experiences in the youth movements, the death factories and the Siberian camps. Our townspeople are not scribes nor the children of scribes, but their simple stories, written with an aching heart are their memorial tribute to our dear ones. We thank them all.

Shoshana Ben-Ami (Natowicz)

OUR BOOK OF REMEMBRANCE

It was not easy to undertake the erection of this monument, our book of remembrance.

For decades the memories lay concealed, painful; some nostalgic, memories which never healed.

The decision to put these memories down on paper was not taken abruptly. The massiveness of the disaster itself, the personal tragedies which it caused, the fate of the Jewish people — all these made the task of publishing this volume almost insurmountable.

We are the remnants of a generation bereft of the most precious thing in human experience — the family. We have grown up without the comfort of a mother's lap, and even though we have found our places in Israel and have brought up families of our own, we nevertheless feel the pain of an orphan, and this pain will be with us to our last days.

Our parents were not privileged to see their grandchildren, nor will our children ever see their grandparents or the beauties of Jewish continuity which they maintained.

We have remained, orphaned and alone after the Holocaust, which consumed our tree of life — the splendid crest, the inter-twined branches, even the trunk. But from the roots new foliage has come, such as this book of remembrance.

No, it was no easy to compile this volume. It was written in blood and marrow, and therefore it is a fitting tribute to our towns and villages and to the entire community of the Jewish people destroyed in the Holocaust.

Rabbi Yisroel Dovid — *Yehuda Gerstner* 45
My Town Shchavnitza — *Meir Raphael Cygler* 46
In Memory of a Great Scholar — *Yosef Friedenson* 46
R. Shimon Englander — *Yitzhak Hammer* 47
In Memory of Those No Longer With Us — *Moshe Rand* 48
Shlomo Greenspan . . . 49
My Mother — *Hannah Green-Gewirtz* 49
A Marker on the Way — *Sarah Kreis* 50
Childhood Memories — *David Goldberg* 51
Dr. Berthold (Baruch) Fass; Yosef Folkman — *Dr. Zvi Hermann Kolber* . 52
My Parents and Brothers — *Joel Braunfeld* 53
Introduction to the Accounts of the Holocaust 55
Nowy-Targ on the Eve of the German Takeover — *Dr. David Yacobovitz* . 56
Recollections from "Those Days" — *Avraham Rieger* 73
The "Judenrat" in Zakopane — *Alexander Ben-Ami* 75
Roundup Day — *Nahum Bek* 77
Recollections from the War Era — *Moshe Rand* 78
Murder on the 9th of Ab — *Herta Greenspan-Natowitz* 79
Memories from the Days of the Holocaust — *Frania Tiger (Netzer)* . . . 80
The Rosenbaum Trial — *Yehuda Kestenbaum* 81
The Most Degenerate of Them All — *Dr. David Yacobovitz* 83
Living Through the Holocaust — *Fela (Gassner) Kushner* 84
The Jewish Electrician — *Hirsch Schiffeldrin* 85
Our Association and Its Activities — *Yehuda Beldegrün* 87
In Memoriam 90

TABLE OF CONTENTS

Editor's Foreword — *Michael Walzer-Fass* 5
Our Book of Remembrance — *Shoshana Ben-Ami* 7
This Book — Monument to Podhale Jewry — *Zvi Nir* (*Gerstne*.) . . . 8
History of the Jewish Community in Nowy-Targ — *Dr. Avraham Chomet* . . 9
Our Nowy-Targ — *Dr. Zvi Kolber* 12
From Days Past — *Leopold Trepper* 17
Nowy-Targ, My Hometown — *Kalman Shimon Dagan* 19
Hassidic Nowy-Targ; Hashomer Hadati in Nowy-Targ — *Zvi Nir* (*Gerstner*) 20
The National Religious Movement in Nowy-Targ — *Yitzhak Neri* (*Licht*) . 21
"Hashomer Hatzair" in Nowy-Targ — *Sabina Lahav* (*Ernst*) 23
"Akiva" in Nowy-Targ — *Shoshana Ben-Ami* 25
"Akiva" in Podhale — *Genia Makovitz-Rand* 27
My Aliya — *Hela Miller-Osem* 28
The Library: Core of Social Activity — *Y. Traunstein* 29
"Haggibor" Jewish Sports Club in Nowy-Targ — *Baruch Remer* 30
Thursday Was Market Day; Antisemitism in Nowy-Targ — *Shoshana Ben-Ami* 30
Skirmish At Dawn — *Yanek Langer* 32
Things I remember — *David Goldberg* 33
My Town Nowy-Targ — *Michael Bergman* 34
The "Social Club" in Nowy-Targ — *Yosef Dranger* 34
My Nowy-Targ — *Shoshana Lieberman* 35
Jewish Life in the Podhale District — *Anna Pollak-Fass* 35
Our Towns in Podhale — *Yehuda Beldegrün* 36
The Contribution of Jewish Zakopane — *Munek Piwok* 37
Memories of a Visit to Charni-Dunaietz — *Michael Walzer-Fass* . . . 39
The Town Rabka Zdroi — *Yosef Geller* 42
The Lunezko Community — *Mordecai Schein* 43
In Memory of My Family — *Gila Knipel-Shprei* 43
As the Young Ones Tell It — *Joachim Traunstein* 44
Rabbi Yaacov Yokil Hirsch — *Zvi Nir* (*Gerstner*) 45

REMEMBRANCE BOOK — NOWY-TARG AND VICINITY

MICHAEL WALZER FASS

Editor

Translated by

Israel I. TASLITT

Publication Committee

YEHUDA BELDEGRÜN • SHOSHANA BEN-AMI (NATOWICZ)
ZVI NIR (GERSTNER) • BARUCH REMER • MOSHE SHAPIRO
FRANIA TIGER (NETZER) • YEHUDA KESTENBAUM.

Printed In Israel
by Achdut Press Ltd., 5 Levontin St., Tel-Aviv
Cuts: Tzincographia Eretz-Israel Ltd.
30 Levontin St., Tel-Aviv

REMEMBRANCE BOOK

NOWY-TARG

AND VICINITY:

ZAKOPANE • CHARNI DUNAIETZ • RABKA • YORDANOV •
SHCHAVNITZA • KROSHCHENKO • YABLONKA •
MAKOV PODHALANSKI

Published by the
TOWNSPEOPLE ASSOCIATION OF
NOWY-TARG AND VICINITY

ISRAEL, 5739/1979